

Bart D. Ehrman

A KERESZ ÉNYSÉG DIADALA

Hogyan térítette meg egy apró,
betiltott szekta az egész világot?

„Hogy sikerülhetett egy maroknyi zsidóból álló szektának meghódítania a hatalmas, pogány többségű Római Birodalmat? A választ Bart Ehrman szolgáltatja a tőle megszokott szellemes, szenvedélyes, mégis kérlelhetetlenül tudományos stílusban, amely korunk egyik legnépszerűbb vallási témákat boncolgató írójává tette őt. *A kereszténység diadala* lenyűgöző alkotás.”
Reza Aslan, a *Zealot* című bestseller szerzője

„Bart Ehrman számos ókori forrásból, illetve kortárs történészek munkáiból táplálkozva, rendkívül összetett, részletgazdag, és hihetetlenül olvasmányos narratívát kínál az olvasóinak.”
Elaine Pagels, a *The Gnostic Gospels* díjnyertes szerzője

„A keresztény történelem egyik legnagyobb rejtélye, hogy az apostolok után következő, többnyire írástudatlan hívekből álló csoport miként téríthette meg a hatalmas és büszke Római Birodalmat mindössze három évszázad leforgása alatt?
A kereszténység diadalában Ehrman meggyőző kutatómunkával, intellektuális szigorral és remek történetmesélési érzékkel keresi a választ erre a kérdésre.”
David Van Biema, a *Time* magazin egykori vallásügyi munkatársa, a *Speaking to God* című könyv szerzője

CSER KIADÓ
Budapest, 2019

A könyv eredeti címe: The Triumph of Christianity

Szerző: Bart D. Ehrman

Az eredeti kiadó: Simon & Schuster

Fordította: Beke Ádám

Lektor: Szunyogh Szabolcs

Borítófotó: iStock

© Hungarian translation: Beke Ádám és a CSER Könyvkiadó
és Kereskedelmi Kft., Budapest, 2019

© 2018, Simon & Schuster

Minden jog fenntartva.

Jelen könyvet, ill. annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni, bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus, mechanikus, fényképeszeti úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

ISBN 978-963-278-555-4

Tartalom

A magyar kiadás lektorának előszava	7
Kronológia	13
A Biblia könyvei és rövidítésük	15
Köszönetnyilvánítás	19
Előszó	23
1. fejezet	
A vég kezdete: Constantinus áttérése	35
2. fejezet	
Vissza a kezdetekhez: Pál megtérése és missziója	61
3. fejezet	
A római pogány vallások	94
4. fejezet	
A kereszténység sikerének okai	125

5. fejezet	
A csoda mint a meggyőzés eszköze	152
6. fejezet	
Az egyház növekedése	180
7. fejezet	
Keresztények ösztűz alatt: üldözés, vértanúság és önvédelem	197
8. fejezet	
Az első keresztény császár	234
9. fejezet	
Térítés és kényszerítés: A keresztény birodalom hajnala	261
Utószó	
Nyereségek és veszteségek	295
Függelék	303
Kislexikon	311
A szerzőről	327

A magyar kiadás lektorának előszava

A szerző, *Bart Denton Ehrman* az Észak-karolinai Chapel Hill Egyetem vallástudományi professzora. Művei sikerkönyveknek számítanak Észak-Amerikában, sőt hazáján kívül is, hiszen írásait 27 nyelvre fordították le. A szerző szigorúan fundamentalista keresztény családban nevelkedett, a Biblia fiatal kora óta foglalkoztatta, s bár nem követte a család vallási hagyományát, hanem inkább *szabadelvű kereszténynek* tekintette magát, a vallástörténet tudományos szemléletű megközelítéséhez saját beszámolója szerint is csak sokára jutott el. A fordulat akkor következett be, amikor a szenvedés, a pokol, a sátán, a büntetés kérdéseinek filozófiai vetületeivel kezdett foglalkozni. Azóta *agnosztikus ateistának* tartja magát.

A *kereszténység diadala* című könyv megőrzi az élőbeszéd, az ismeretterjesztő előadások dinamikus stílusát. A könyv szövege – talán éppen ennek az élőbeszéd-jellegnek köszönhetően – nagyon dinamikus, nagyon jól olvasható. Ugyanakkor ez a sodró stílus néha vitatható megállapításokat is tartalmaz. Pál apostolról például magabiztosan jelenti ki, hogy nem a héber volt az anyanyelve, holott csak annyi bizonyítható, hogy Izrael földjén kívül született és jól beszélt görögül is. Pált többször is sajátos módon értékeli, azt állítja, hogy „Pál volt az, akit Isten megszólított, hogy terjessze a megváltás ígését. Pál prédikációra való elhívását a zsidó Szentírás is megjövendölte. Pál maga volt a jóslat beteljesülése. Ő volt az, akit Isten kiválasztott, hogy Jézus halálának és feltámadásának hirdetésével megváltást hozzon a világnak”, illetve hogy „Pál szemében Krisztus nélkül a zsidó hit befejezetlennek és tökéletlennek tetszett. Krisztus

volt a cél, amire a hit régóta vágyott, és most végre megérkezett. És Pál volt az ő prófétája.” A megállapítás természetesen helyes, de a *kizárólagosság alaptalan*, még Pál szavai sem értelmezhetők úgy, mintha a többi apostol hasonló küldetését tagadta volna, az Újszövetség pedig a többi apostolt is Jézus hiteles tanítványaiként állítja elénk, nem csak Pált. Azt pedig, hogy Pál lett volna Jézus „prófétája” (amint ezt az iszlám tanítja Mohameddel kapcsolatban, a szófordulat nyilván erre utal) az Újszövetségben sehol nem olvashatjuk. Kétségtelen tény, hogy az Újszövetség Pál apostoltól tartalmazza a legtöbb apostoli levelet (vagy neki tulajdonítja), illetve, hogy az Apostolok cselekedetei című újszövetségi fejezet második része vele foglalkozik, szerepe tehát fontos, de nem kizárólagos.

Van még néhány olyan mondat a könyvben, amelyiken a Biblia-olvasó ember meglepődik. Például: „Az Újszövetség szerint, elsőként Jézus tizenegy tanítványa (Iskarióti Júdás ekkor már nem élt), valamint egy maroknyi nő, köztük Mária Magdolna hitt az ő feltámadásában (l. Mt 28; Lk 21; Jn 21). Ők mindannyian Galileából, Izrael északi részéről származtak.” A tanítványok teljes számát nem tudjuk, a Biblia szerint sokkal többen voltak, mint az apostolok, az apostolok létszáma pedig nem 11, hanem 13, ha Pált és a Júdás helyére beválasztott Mátyást is ideszámoljuk. Jézus női tanítványai valóban csak egy „maroknyian” lettek volna? Az Újszövetség Jézus sok női követőjéről szól, sőt arról is tudósít, hogy a Keresztút mellett sírnak „Jeruzsálem leányai”. Hogy ez a női tüntetés hány főből állt, ki tudja. És az sem biztos, hogy ezek a nők („Jeruzsálem leányai”) valamennyien galileaiak lettek volna. Jézus két talán legismertebb női tanítványa (Mária és Márta) szintén nem Galileában, hanem egy Jeruzsálem melletti faluban lakott.

Egy ilyen átfogó munkában akadhatnak még olyan állítások, amelyekben egy filológus elrágódik, ezek ellenére a Kereszténység diadala ajánlható, fontos munka – elsősorban azért mert fő értéke nem a részletek lexikonszerű ismertetésében áll. (Az adatokhoz az olvasó számtalan más kiadványból is hozzáférhet.) A könyv legfontosabb értéke ugyanis a *kérdéskör új megközelítésmódjában* rejlik.

Bart Denton Ehrman ebben a munkájában, *A kereszténység diadala* című, olvasmányos és ugyanakkor hatalmas műveltséganyagot felvonultató monográfiájában a tudomány pártatlanságát és a professzori igényességét követve fejteti ki elképzelését a kereszténység sikerének titkáról. Nem kívánja, divatos szóval: „deheroizálni” a kereszténység születését, noha a történelmi igazságnak megfelelően részletesen bemutatja a hatalomra jutó egyház nemcsak kultúra-,

hanem emberellenes tetteit, brutális vérengzéseit is. Fő célja azonban nem a leleplezés, hanem egy *új modell felállítása*. A szerző megpróbálja a kultúrhistoria eszközei mellett a szociológia eszköztárát is mozgósítani a titok megfejtéséhez: mi volt az oka annak, hogy Európa örökre elhagyta régi isteneit, és helyettük a kereszténységet választotta?

Tankönyveink általában Jézus kereszthalálát (a hittankönyvek pedig a feltámadását) tekintik a kereszténység születése szempontjából a kezdő pillanatnak, Ehrman viszont ezt az időpontot sokkal későbbre, i. sz. 312-re teszi. A Római Birodalom nyugati részének ura, Constantinus ekkor engedett szabad utat a keresztény vallásgyakorlatnak. Ehrman olvasatában a kereszténység ez idáig pusztán egy a birodalom sok kis szektája közül, amely a „constantinusi fordulat” nélkül talán örökre el is tűnt volna a történelem sülyesztőjében.

Ez a megközelítésmód élesen ütközik a hagyományos egyházi narratívával is. Ez utóbbi lényegét röviden abban lehetne összefoglalni, hogy a zsidó etikai alap magasrendűsége, Jézus tanításai, csodatettei, kereszthalála és feltámadása, a korai keresztények példamutató élete és önfeláldozó hitvallása vezetett oda, hogy diadalt arathatott, az erkölcsileg kiüresedő antik kultuszok helyébe léptetett a kereszténység.

Ez a könyv egy másik értelmezést kínál nekünk. Eszerint részben hatalmi, részben lelkiismereti okokból Constantinus császár a kor „vallási piaca” által felkínált monoteista kultuszok közül a kereszténységet választotta, s noha utódaival ellentétben ő még a vallásszabadság pártján állt, tehát kötelező államvallássá a kereszténységet csak évtizedekkel később tette egyik utóda, név szerint Nagy Theodosius császár, mégis, azzal, hogy Constantinus megszüntette a keresztényeket sújtó hátrányokat, hogy engedélyezte a szabad vallásgyakorlást és bőkezűen támogatta azt anyagilag is, hogy a klérust hatalmi helyzetbe emelte, továbbá ő személy szerint is exponálta magát a kereszténység mellett, hiszen az első egyetemes gyűlésen, a niceai zsinaton ő elnökölt: utat mutatott a szabálykövető római elitnek. Elérte, hogy az uralkodása kezdetén a birodalom lakosságának mintegy 6 %-át kitevő kereszténység néhány évtizeden belül 60–70 %-os többségre jusson, egy évszázad múlva pedig gyakorlatilag megközelítse a 100 %-ot, hiszen az antik kultuszokat felszámolták.

Eszerint tehát a keresztény hagyományanyagnak lehetett ugyan szerepe abban, hogy Constantinus éppen ezt a vallást, és nem a perzsa Mithrász-, az egyiptomi Ízisz- vagy a latin Diana-kultuszt léptette a poliszdemokrácia eszme-

iségét hordozó antik politeizmus helyére, hanem a zsidó Jézus-kultuszt, de a kereszténység diadalához nem ez a hagyományanyag segítette az új vallást, hanem az uralkodó politikai döntése. Egy multinacionális császárságot a némi-képpen felpuhított monoteizmus hatásosabban szolgálta, mint a számtalan istent felvonultató antik kultuszok. Ellentétben a sokistenhittel, a kereszténység nem adott lehetőséget az istenek közötti választásra, az állampolgár ideológiai lavírozására, hanem az ember tökéletes alávetettségét sugallta és maximális engedelmisséget, sőt önfeláldozást várt el tőle.

A két narratíva ütközik egymással. A kötet természetesen a római korról szól, arról nem beszélhet, miért aratott sikert a kereszténység a későbbi évszázadok során is, alapvetően megváltozott társadalmi körülmények között. A későókorban, a polgári időszámítás szerinti 4. században lezajlott egy politikailag motivált vallástörténeti váltás, de a kereszténység időbelileg nem szűkíthető Constantín korára, hiszen a napjainkig a világ legnagyobb létszámú vallása. Európa – és a világnak az a része, ahová az európai kultúra kisugárzott – immár kétezer éve keresztény. Miért? Miért dobtuk el bevált, régi isteneinket, és miért tartunk ki számtalan válságon és történelmi koron át a kereszténység mellett? Miért aratott diadalt a kereszténység?

A kérdésen valószínűleg elragódunk még egy darabig. A könyvet olvasva úgy tűnik, mintha a titok nyitja abban állna, hogy a kereszténységnek két alapítója, következésképp két irányzata, vonulata, két arca lenne. Egyik alapítója a názáreti vándortanító, aki isteni elhivatottsága tudatában szeretetet és megbocsátást prédikált, illetve ugyanennek az isteni elhivatottnak a tudatában nem mérlegelte az adott pillanat politikai szempontjait, és ezért katasztrófába vezetete híveit és önmagát is. A másik alapítója a vérengző római császár, aki nemcsak saját családjának egy részét irtotta ki, hanem a kor egyik legszörnyűbb genocídiumát is ő hajtotta végre (galliai büntetőhadjárat néven ismeri ezt a történelmet), tehát életművének morális mérlege katasztrófális, viszont ügyes politikus lévén, sikeresen tömegvallássá tette a vándortanító szép eszméi nyomán kialakult kis keresztény szektát. (A keleti kereszténységben ezért szentként tisztelik.)

A két vonulat közül a keresztény vallás kétezer éves történelme során mindig a constantinusi volt a politikailag meghatározó jellegű – gondoljunk csak az eretnekek megégetésére, a keresztes háborúkra, a vallásháborúkra, a klérus hatalmi szerepére, luxuséletmódjára. A nagy firenzei prédikátor, az életét máglyán befejező Savonarola azt mondta egyszer: „régén a főpapok szíve aranyból

volt, a kupájuk pedig fából. Ma a helyzet éppen fordított.” Tehát vitathatatlan: a Constantinus által létrehozott hatalmi-ideológiai struktúra a kereszténység egyik arca.

Mégsem állíthatjuk, hogy a názáreti rabbi vonulata véglegesen elveszett volna a hatalmi ideológia feneketlen gyomrában, sőt: úgy tűnik, éppen ez, a szolidaritásról, a jóság gyakorlásáról, az etikailag hiteles életről, az önzetlenségről, a másképpen gondolkodókkal való együttműködésről, az önvizsgálatról, az igazságra törekvő önfelszabadításról szóló evangéliumi üzenet állította helyre az egyháznak a hatalmi politika miatt újra meg újra megrendült tekintélyét számtalan alkalommal a történelem során. Jézus szava áthallatszott és áthallatszik az idő ráakódott rétegein, az évszázadokon és évezredekben. A Biblia a mai napig érvényes, hatalmas tömegeket mozgósítani képes szellemi erő.

Bart Denton Ehrman könyve, *A kereszténység diadala* segít abban, hogy reálisan lássuk azt a későókorai vallástörténeti változást, amely egyrészt ugyan megteremtette az ember középkorias alávetettségének ideológiai hátterét, másrészt a világ népeihez el is juttatta a zsidó Törvény etikáját. A constantinusi fordulat nélkül az evangéliumok üzenete csak egy kis létszámú szekta magánügye maradt volna, így viszont százmilliók erkölcsi iránytűje lett. Ez a változás talán nagyobb jelentőségű, mint az a tény, hogy a politeizmus helyébe monoteizmust léptetett az uralkodó. Az antik kultuszok valóban hordozták a többféle igazság szabadságát, de nem ügyeltek a morális szempontokra. A nagyon súlyos bűnök, például a szülőgyilkosságot elítélték, egyébként az erkölcsi kérdéseket nem a vallás, hanem a filozófia körébe utalták. A zsidó-keresztény értékrend szerint viszont az Isten egyértelműen azt várja el az embertől, hogy *tudjon különbséget tenni jó és rossz között*, és éljen a lelkiismerete által diktált jó parancsolata szerint.

Ezt írja a Teremtés könyve: „Íme az ember olyan lett, mint mi közülünk egy: jót és gonoszt tudván.” A Biblia legfontosabb üzenete, hogy ember-létünk lényege az erkölcsi öntudatosodás. Nem véletlen, hogy a keresztény Biblia Újszövetség és Ószövetség című részének etikai üzenete pontosan ugyanabban a mondatban ölt testet: „Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat”. (3Móz 18, 19 és Mt 22,39.)

A kérdéskör további részeihez jó kiindulópont Ehrman professzor könyve. Jó töprengést kívánok!

Szunyogh Szabolcs

Kronológia

Kr. e. 29–Kr. u. 14	Augustus Caesar, az első római császár uralkodása
4 Kr. e.	Jézus Krisztus születése
27–30 Kr. u.	Jézus tanításai
30 Kr. u.	Jézus keresztre feszítése
33 Kr. u.	Pál megtérése
50–60 Kr. u.	Pál levelei
64 Kr. u.	Római tűzvész; Péter és Pál halála Nero császársága idején
112 Kr. u.	Plinius keresztényüldözése; Plinius Traianusnak írt levele
150–160 Kr. u.	Jusztinosz mártír apológiái
177 Kr. u.	Athénagorász apológiája
195–225 Kr. u.	Tertullianus írásai
215–254 Kr. u.	Órigenész írásai
249–251 Kr. u.	Decius császár keresztényüldözése
250–258 Kr. u.	Szent Cyprianus levelei
257–260 Kr. u.	Valerianus császár keresztényüldözése
284–305 Kr. u.	Diocletianus uralkodása
293 Kr. u.	Diocletianus bevezeti a tetrarchiát
303–313 Kr. u.	A Nagy Keresztényüldözés
311 Kr. u.	Lactantius: <i>Isteni tanítások</i>
312 Kr. u.	Constantinus császár megtérése
312 Kr. u.	A Milvius hídi csata

313 Kr. u.	A Milanói Ediktum (teljes vallási tolerancia)
314 Kr. u.	Az Arles-i Zsinat (A donatista vita lezárása)
317 Kr. u.	Lactantius: <i>A keresztényüldözők halála</i>
324 Kr. u.	Constantinus legyőzi Liciniust, és egyedüli uralkodóként vezeti a birodalmat
324 Kr. u.	Euszebiosz <i>Egyháztörténetének</i> végső kiadása
325 Kr. u.	Niceai Zsinat (az ariánus vita lezárása)
330 Kr. u.	Minucius Felix: <i>Octavius</i>
337 Kr. u.	Constantinus halála
339 Kr. u.	Euszebiosz: <i>Constantinus élete</i>
341 Kr. u.	II. Constantius első pogányellenes törvényei
345 Kr. u.	Firmicus Maternus: <i>A pogány vallások tévelygéséről</i>
36–363 Kr. u.	Iulianus császár uralkodása
379–395 Kr. u.	I. Theodosius uralkodása
380 Kr. u.	Nüsszai Szent Gergely: <i>Csodatévő Gergely élete</i>
381–392 Kr. u.	I. Theodosius pogányellenes törvényei
396 Kr. u.	Sulpicius Severus: <i>Szent Márton élete</i>
422 Kr. u.	Szent Ágoston: <i>Az Isten városáról</i>

A Biblia könyvei és rövidítésük

Ószövetség

Mózes első könyve	1Móz
Mózes második könyve	2Móz
Mózes harmadik könyve	3Móz
Mózes negyedik könyve	4Móz
Mózes ötödik könyve	5Móz
Józsue könyve	Józs
Bírák könyve	Bír
Ruth könyve	Ruth
Sámuel első könyve	1Sám
Sámuel második könyve	2Sám
Királyok első könyve	1Kir
Királyok második könyve	2Kir
Krónikák első könyve	1Krón
Krónikák második könyve	2Krón
Ezsdrás könyve	Ezsd
Nehemiás könyve	Neh
Eszter könyve	Eszter
Jób könyve	Jób
Zsoltárok könyve	Zsolt
Példabeszédek könyve	Péld
Prédikátorok könyve	Préd

Énekek éneke	Énekek
Ézsaiás könyve	Ézs
Jeremiás könyve	Jer
Jeremiás siralmai	JSir
Eékiel könyve	Ez
Dániel könyve	Dán
Hóseás könyve	Hós
Jóel könyve	Jóel
Ámosz könyve	Ám
Abdiás könyve	Abd
Jónás könyve	Jón
Mikeás könyve	Mik
Náhum könyve	Náh
Habakuk könyve	Hab
Szofoniás könyve	Zof
Haggeus könyve	Hag
Zakariás könyve	Zak
Malakiás könyve	Mal

Újszövetség

Máté evangéliuma	Mt
Márk evangéliuma	Mk
Lukács evangéliuma	Lk
János evangéliuma	Jn
Apostolok cselekedetei	ApCsel
Rómaiakhoz írt levél	Róm
Korintusiakhoz írt első levél	1Kor
Korintusiakhoz írt második levél	2Kor
Galatákhoz írt levél	Gal
Efezusiakhoz írt levél	Ef
Filippiekhez írt levél	Fil
Kolosszeiekhez írt levél	Kol
Tesszalonikaiakhoz írt első levél	1Thessz
Tesszalonikaiakhoz írt második levél	2Thessz
Timóteushoz írt első levél	1Tim

Timóteushoz írt második levél	2Tim
Tituszhhoz írt levél	Tit
Filemonhoz írt levél	Filem
Zsidókhoz írt levél	Zsid
Jakab levele	Jak
Péter első levele	1Pt
Péter második levele	2Pt
János első levele	1Jn

Köszönetnyilvánítás

Rendkívül hálás vagyok mindenkinek, aki segített a könyv megírásában. Elsőként briliáns feleségemnek, Sarah Beckwith-nek tartozom köszönettel, aki, amellet hogy hű társam az életben, rendkívül segítőkész olvasó is. A kéziratot más tudós kollégáim is tanulmányozták, és értékes megjegyzésekkel látták el azt. Elizabeth Clark, a Duke University Vallástudományi Karának professzor emeritusa; Harold Drake, történész professzor emeritus, University of California, Santa Barbara; Andrew Jacobs a Scripps College professzora; valamint James Rives, professzor, Észak-karolinai Egyetem (University of North Carolina), Chapel Hill. Ők mind a könyvben tárgyalt területek vezető tudósai. Megjegyzéseik és javaslataik felbecsülhetetlenek, számtalan tárgyi tévedéstől mentettek meg. Az esetleges további tévedésekért, természetesen engem terhel a felelősség.

Szerettem volna, ha könyvemet előzetesen nem csak szakemberek olvassák el, ehhez pedig egy meglehetősen szokatlan módszerhez folyamodtam, amit most röviden elmagyaráznék.

Öt éve indítottam el a Bart Ehrman Blogot, ahol az engem érdeklő témákkal foglalkozom: az Újszövetséggel, Jézus történelmi alakjával, Pál írásaival, a korai keresztény apokrif szövegekkel, az apostoli atyákkal, a korai keresztény írások kézírataival, a kereszténység első négyszáz évének történelmével, és így tovább. Körülbelül naponta 1000 szót posztolok, heti 5-6 alkalommal. Az egyetlen bökkenő, hogy a bejegyzések elolvasásához csatlakozni kell a blogomhoz, ez pedig pénzbe kerül (bár nincs szó túl nagy összegről).

A blogot azért írom, és azért is kérek érte pénzt, hogy a befolyt díjakból a rászorulókat támogassam. Minden egyes penny jótékony célokra megy, két helyi és két nemzetközi szervezetnek, amelyek a szegénység, az éhezés és a hajléktalanság ellen küzdenek. A blog közönsége egyre nő, ahogy az összegyűjtött pénz mennyisége is. Tavaly 120 000 dollárt sikerült közösen összeadnunk. Reményeim szerint idén még több is összejöhet. Aki szívesen csatlakozna a kezdeményezéshez és az olvasótáboromhoz, annak ajánlom weboldalamat: <https://ehrmanblog.org> oldalt.

Ahogy korábban is tettem, ezúttal is felajánlottam a blog tagjainak, hogy ha egy bizonyos összeget felajánlanak, elolvashatják a könyvet és észrevételeket tehetnek még a megjelentetés előtt. Többen éltek a lehetőséggel. Nekik elküldtem a kéziratot, elolvasták és megjegyzéseket is fűztek hozzá, amelyeket nagyon is komolyan vettem a végső változat elkészítésekor. Randy Corbet, Patty Floyd, Paul Jacobs, Jon Sedmak, Steve Sutter, Trevor Wiskus – nekik különösen hálás vagyok, valamint két jó barátomnak, Gabriela Laranjeirának és Bill Sutherlandnak is. Köszönet illeti továbbá Jim Stevensont, aki segített kiszámolni az első négy évszázad keresztény növekedésének mértékét, és különösen James Bellt, aki hihetetlenül nagy segítségemre volt a népességszámmal kapcsolatos kalkulációkban.

Szintén hasznos segítséget nyújtottak az Észak-karolinai Egyetem UNC Ókori Mediterrán Vallások programjának hallgatói, akik már maguk is szakértői a korai kereszténységnek. Ők Luke Drake, Andrew Hagstrom és Shaily Patel. Nagyszerű kutatók, és szerencsés vagyok, hogy együtt dolgozhattam velük. Külön köszönettel tartozom nemrég diplomázott PhD-hallgatónak, az immár a Northland College-ben tanító Travis Proctornak, amiért elolvasta a teljes kéziratot és okos gondolatokat fűzött hozzá.

A könyv nem látott volna napvilágot irodalmi ügynököm, Roger Freet útmutatása és éleslátása nélkül. Roger segített megálmodni, fejleszteni és megvalósítani a projektet. Kiváló szakember, aki szereti a jó martinit, és a szivart sem veti meg. Keresve se találhattam volna megfelelőbb partnert.

Köszönet illeti még a Simon & Schuster segédszerkesztőjét, Megan Hogant a hasznos megjegyzéseikért. Külön szeretném megköszönni új szerkesztőm, Priscilla Painton munkáját. Hálás vagyok a könyvek és a tudományok iránti szenvedélyéért, valamint mindazért, amit ezért a könyvért tett. Rendkívül szín-

vonatosan dolgozott, ami nem is csoda, hiszen kiváló tehetségű szerkesztő, munkájáért örökké hálás leszek neki.

A könyvben számos ókori szövegrészletet idéztem, amelyhez nagy segítséget nyújtottak a nagyszerű modern fordítások. A Biblia-fordítások az Új fordítású, revideált Biblia (Kálvin Kiadó, Budapest, 2014) felhasználásával készültek.

Előszó

Harmadéves egyetemistaként egy angol irodalmi szemináriumon tapasztaltam meg először, milyen fájdalmas lehet, ha meginog az ember hite. A kurzus olyan 19. századi költőkkel ismertetett meg, akiket vallásukkal kapcsolatos kétségek gyötörtek. Akkoriban ugyan megrögzött keresztény voltam, ám a kételkedés viktoriánus nagymestere, Matthew Arnold munkássága egészen magával ragadott. Arnold küszködése leginkább az egyik legismertebb 19. századi versben, a *Doveri part* címűben csúcsosodik ki. A vers Arnold 1851-es nászútjának egy epizódját idézi fel. A nyitott ablaknál állva, a doveri sziklákat pásztázó Arnold figyelme a partvonalra irányul, valósággal megigézi a tenger látványa és hangja, miközben kivonul a dagály.

*„A tengeren nyugodt az éj.
Dagály van, szőkén telt a hold
a hús szoros felett; – ott a túlparton a fény
felvillan s eltűnik; brit szikla áll,
kopáran a csillogó, tág öbölben csendesen.”*

Az ablakhoz hívja feleségét, hogy együtt gyönyörködjenek az éjszakai égboltban és együtt figyeljék, ahogy a hullám megtörik a parton:

*„figyeld csak, hallani a görgő kavicsok
zaját, amint a hullám rántja őket, s ellöki,
midőn a nyers fövényre visszajár;
meglendiül s elhal, mintha hallanád
halk tremolóban pengeni,
az örök bánat dallamát.”*

Ez az a hang – „az esett földi nép bajának árja” – amelyet Szophoklész sok-sok évszázaddal korábban maga is hallott, és az Antigonében meg is énekelte. Ugyanez a hang Arnold fejébe is befészkelte magát, ám benne egészen más, a korszellemhez sokkal inkább illeszkedő gondolat fogant meg. Arnold szemében a visszahúzódó tenger a keresztény hit szomorú metaforája, mely eltávolodik az ő világától, és nyomában csak a mezítelen part marad.

Pedig volt idő, idézi fel sóvárogva, amikor a világ a hit teljességében tündökölt:

*„A hűség tengere
tetőzött egykor éppen így; a part
mint bomló fényes öv vonala ing”*

De most a tenger visszavonul, és tisztán hallatszik a moraj, ahogy a partról visszalépnek a hullámok:

*„de nem hallok ma mást,
csak messzeségbe bágyadó morajt,
amelyet űz az éj szele
a partszegélyről lefele,
a világ vad, csupasz kavicsain.”*

Arnold szerint a modern, tanult embernek már nem nyújt vigaszt a vallás, nem áll rendelkezésére a mindenható és szerető istenség, sem a megváltás feloldozó ereje, amit Isten fia hozott el az elveszett lelkeknek. A kereszténység eltűnésével keletkező vákuumban csak az összezavaró és kaotikus üresség marad, és ez csak részben tölthető be embertársaink jelenlétével, azokéval, akiket sze-

retünk és féltünk, akik társaink lesznek az élet bizonytalan, fájdalmas és szorongással teli ösvényein. A költemény ekképp zárul:

*„Legyünk, szívem, hűségesek
egymáshoz, mert e torz világ,
melyet szemünk álommá szöve lát,
bár tarka, friss és élvezeg,
ma fényt, szerelmet, örömet nem ont,
se biztonságot, békét, bajra írt;
s mi csúf mezőn nyögünk homályban itt,
mert riadókkal hajszol, űz a front,
ahol az ostobák hada éjente összeront.”**

Eljött tehát a mélységes és szörnyű felfordulás világa, ahol hadseregek vívnak ádáz, vérre menő csatát, ahol a sötétség az úr, nincs öröm, nincs béke, és immár semmi sem biztos. Ebben az úrben csak barátainkra, társainkra és szerelmünk-re támaszkodhatunk: „Legyünk, szívem, hűségesek egymáshoz.”

A *Doveri part*, és több más, vele egy időben született vers valóban szíven ütött akkoriban, lévén odabent én is épp a saját 19. századomon mentem keresztül. Tanulmányaim során foglalkoztam földrajzzal, biológiával, filozófiával, kritikai gondolkodással és az emberi gondolkodás és az emberi gondolkodás történelmével, ezek pedig külön-külön is réseket ütöttek hitem páncélján – ahogy azt Arnold értelmiségi kortársai is megtapasztalhatták már. Ezt pedig, hozzájuk hasonlóan én is rendkívül felkavarónak találtam.

Most, negyven évvel később, már más nézőpontból látom a 19. századi vívódást. Ahelyett, hogy gyakorló keresztényként személyesen élném meg, a valástörténelemmel foglalkozó történész szemével vizsgálom a dolgot. Bár jómagam már nem érzem azt a zavart, mint egykor, de együttérzek mindenkivel, akit valaha is kétely és bizonytalanság gyötört, és kénytelen volt újraértelmezni vagy akár elhagyni a meggyőződését – nemcsak a modernitás megjelenése óta, de a történelem során bármikor.

* Lakatos Kálmán fordítása

A keresztény forradalom

A kereszténység első négy évszázadában a Római Birodalom vallásait hevesen támadták az új hit követői, hirdetve, hogy csakis Jézus Istenének imádása lehet az egyetlen igaz vallás. Ahogy a kereszténység terjedni kezdett, elpusztított minden egyéb, útjába kerülő vallást, jóllehet azokat évezredek óta gyakorolták, és mindenki szerint egyértelműen igaz és jó vallások voltak. A keresztények azonban épp az ellenkezőjét állították: gonosz és hamis hiedelemnek nevezték az összeset. Aki pedig vonakodott elfogadni ezeket az állításokat – vagy nem tudta eldönteni, miben higgyen –, annak legalább olyan fájdalmas volt az átmenet, mint a sok-sok évszázaddal később élő viktoriánusoknak.

A keresztény forradalom sokkal nagyobb volumenűnek bizonyult a 19. században felbukkanó szkepticizmusnál, és a sikere is maradandóbb volt. Bár sok viktoriánus tapasztalta magán a radikális kételkedés megjelenését, és sokan el is hagyták addigi hitüket, a keresztény hagyomány nem tűnt el a föld színéről. Még ma is több mint kétmilliárdan vallják magukat kereszténynek. Ezzel szemben az ókorban, miután a kereszténység végleg meghódította a Római Birodalmat, az egykor domináns pogány vallások már csak az ősi „babonák” elszigetelt és lemorzsolódott utózőngéiként vegetáltak.

A kereszténység ókori diadala minden idők legnagyobb kulturális átalakulását hozta magával. Nélküle a késő ókor teljes történelme másként zajlott volna, nem lett volna se középkor, se reformáció, se reneszánsz, se modernitás, legalábbis az általunk ismert formájában biztosan nem. Nem létezett volna Matthew Arnold, és más viktoriánus költők sem. És persze a többi kanonikus szerzőt sem ismernénk: se Miltont, se Chaucer-t, se Shakespeare-t. Nem élvezhetnénk a legnagyobb képzőművészek, Michelangelo, Leonardo vagy Rembrandt munkáit. És briliáns zeneszerzőink, Mozart, Händel vagy Bach is hallgattak volna. Nyilvánvalóan lettek volna más Miltonok, Michelangelók és Mozartok, és azt sem tudhatjuk, hogy ők jobbak vagy rosszabbak lettek volna-e, de az biztos, hogy alapvetően másként alakult volna a művészet.

Róma, majd a teljes Nyugat meghódításával a kereszténység nemcsak megszámlálhatatlanul sok kulturális ereklyével árasztott el minket, de az emberek világról való gondolkodását és életmódját is radikálisan megváltoztatta. A modern ember érzékenységre, értékrendjére és erkölcsére egyaránt alapvető hatással van a keresztény tradíció. Ez igaz majdnem mindenkre, aki a nyugati civilizációban él, függetlenül attól, hogy ő maga keresztény vagy egyáltalán val-

lós-e. A kereszténység győzelme előtt a Római Birodalmat elképesztő sokszínűség jellemezte, miközben lakói számos kulturális és erkölcsi kérdésben egyetértettek. Ha egyetlen szóval akarnánk jellemezni a kor társadalomra, politikára és személyes kapcsolatokra vonatkozó etikáját, a „dominancia” kifejezést kellene használnunk.

A dominancia kultúrájában a hatalom birtokosaitól elvárják, hogy ráerőltessek akaratukat a gyengébbekre. Az uralkodók uralkodnak az alattvalóikon, a pártfogók a védencükön, az urak a rabszolgákon, a férfiak a nőkön. Ez az ideológia nemcsak a hatalom cinikus megragadásáról vagy az elnyomás tudatos módjáról szólt. Ezt diktálta a józan ész, a több ezer éves világnézet, amit mindenki elfogadott, amin mindenki osztozott – beleértve a gyenge és perifériára kényszerített tömeget is.

Ez a szemlélet a társadalmi kapcsolatokat és a kormányzati politikát is befolyásolta. Ennek köszönhető, hogy a rabszolgatartás a társadalom javát szolgáló, megkérdőjelezhetetlen intézményként működött; ezért lehetett az apa a háztartás kizárólagos despotája; ez szülte a hódító háborúkat és az ezekhez kötődő mézárásokat, hiszen az emberi faj (értékesebbnek tartott részének) jóllétéhez mindez természetes és magától értetődő módon járult hozzá.

Ebben az ideológiában senki nem számít arra, hogy a kormányzat segíti a társadalom gyengébb tagjait: a szegényeket, a hajléktalanokat, az éhezőket és az elnyomottakat; hogy kórházak épüljenek a beteg, sérült vagy haldokló embertársainknak. Senkinek eszébe se jutna magánkezdeményezésből működő, jótékony intézmények létrehozása a rászorulóknak megsegítésére.

A római világban ilyen dolgok nem léteztek. A keresztények azonban más eszméket hirdettek. A keresztény egyház vezetői a szeretet és a szolgálat erkölcsi tanításairól prédikáltak. Senki sem lehetett fontosabb a másiknál. Isten színe előtt mindenki egyenlő volt: az úr nem lehetett fontosabb a szolgánál, a pártfogó a védencénél, a férj a feleségénél, az erős a gyengénél, és az egészséges a betegnél. Hogy a keresztény ideológia végül hogy valósult meg a gyakorlatban, az már más kérdés. A keresztények néha – pontosabban egészen sokszor – látványosan elbuktak, amikor irgalmas eszméiket a gyakorlatba is át kellett volna ültetniük, illetve gyakran épp az eszméikkel gyökeresen ellentétesen cselekedtek. Az eszmék azonban kétségkívül ott voltak a hagyományaikban – a mozgalom vezetői széles körben és nyilvánosan hirdették azokat –, és ezek a római társadalomban máshol nem voltak jelen.

Amikor a keresztények végre hatalmi pozícióba kerültek, ezek az eszmék eljutottak az emberek társadalmi életébe, a privát intézményekbe, és a kormányzati irányelveket is meghatározták. A szegények, betegek, és a perifériára szorult rétegek társadalmi megsegítése igazi keresztény ügy. A kereszténység hódítása nélkül talán soha nem lett volna intézményesített jóléti rendszer a szegényeknek, sem szervezett ellátás a betegeknek. Talán soha nem sajátítottuk volna el azt az elvet, hogy a társadalomnak igenis foglalkoznia kell az elesettekkel és törődnie kell a szükséglet szenvedőkkel – jóllehet a mai nyugati világban mindez magától értetődő emberi értéknek számít.

Ezzel nem állítom azt, hogy a judaizmus, amelyből a kereszténység kialakult, kevésbé tudta magáénak a „szeresd felebarátodat, mint önmagadat” és a „téggy úgy másokkal, ahogy szeretnéd, hogy veled is tegyenek” elvét. Azonban sem a judaizmusnak, sem a világ többi nagyszerű vallásának nem sikerült meghódítani a Birodalmat, és a Nyugat vezető vallásává válni. A kereszténység lett a domináns erő, és amint azzá vált, a dominancia helyett épp a szeretet és a szolgálat eszméjét kezdte hirdetni. Ezzel pedig úgy tudott hatni a nyugati történelemre, ahogy azt senki sem látta előre.

Miért győzhetett a kereszténység?

Arra azonban semmi sem utalt, hogy ennek a változásnak el kell jönnie. Nem volt történelmi szükségszerűség, hogy a kereszténység gyakorlatilag kipusztítja a Római Birodalom pogány vallásait, és a Föld uralkodó vallásává, egyszersmind feltörekvő politikai és kulturális hatalommá válik. És éppen ezért fontos az a kérdés, amit ebben a könyvben feszegetni szándékozom. Miért hódíthatta meg az új hit a római világot, és vezetett a Nyugat kereszténnyé válásához? A válasz értelemszerűen nem csak az antikvitást kutató elméleti történészeket érdekelheti. Elvégre a történelem, a kultúra és a társadalom iránt érdeklődők előtt kevés fontosabb kérdés merülhet fel.

Kicsit jobban leszűkítve a problémát: hogy történhetett, hogy Jézus maroknyi követője ilyen sikeresen téríthette át az erre nem kimondottan fogékony birodalmat? Az Újszövetség szerint néhány nappal Jézus keresztre feszítése után tizenegy férfi tanítványa és számos nő hitte, hogy Jézus feltámadt halottaiból. Kevesebb mint négyszáz év elteltével ez az alig húsz főt számláló, alsóbb osztályból származó zsidó közösség a vidéki Galileából indulva, harmincmillió

egyházzá duzzadt. Hogy tehet szert egy vallás harminc millió követőre mindössze háromszáz év leforgása alatt? A korai kereszténységről tartott országos előadásaim során erre kérdeztek rá a legtöbben.

A kérdésekre adott válaszok pedig meglehetősen sokrétűek. A hithű keresztények az isteni gondviselésre hivatkoznak. Az Úr akarta így. Úgy alakította a történelem folyamát, hogy a világ kereszténnyé váljon. Tisztelem azokat, akik így vélekednek, mégis van ezzel egy nagy gondom. Ha Isten valóban azt akarta, hogy a világ keresztény legyen, miért nem lett valóban az? Ha az volt az akarata, hogy a tömegek megtérjenek, miért lehet az, hogy a többség a mai napig nem tért meg? Továbbá történelmi szempontból, ha Isten kereszténnyé akarta tenni a Római Birodalmat, miért tartott neki ilyen sokáig? És miért nem végzett teljes munkát? Hogy lehet, hogy a nem keresztény vallások továbbra is léteztek, sőt, a mai napig ezek vannak többségben?

A szekuláris válaszok mezőnyét utcahosszal vezeti, hogy a Római Birodalom azért vált kereszténnyé, mert Constantinus császár áttért. Constantinus a 4. század első felében volt a birodalom császára. Uralkodása kezdetén szakított a hagyományos „pogány” vallásokkal, hogy Krisztus követője legyen. Ezt követően tömegével tértek át az emberek, miután a kereszténység üldözött kisebbségből a legmagasabb státuszúak, végül pedig Róma vallása lett. Akkor tehát minden az ő számlájára írható, igaz?

Egészen mostanáig magam is így véltem, de már nem ezt gondolom. Épp ellenkezőleg, úgy hiszem a kereszténység akkor is győzedelmeskedett volna, ha Constantinus maga nem tér meg. Ez lesz a könyvem egyik fő állítása.

Azt továbbra sem lehet vitatni, hogy Constantinus megtérése után nagy számban fordultak az emberek a keresztény hit felé. Persze, korántsem mindenki, és nem is rögtön a császár után. Sőt, még Constantinus halála után egy évszázaddal sem voltak többségben az új vallás hívei. Végül azonban a kereszténység átvette a vezetést, Róma pogány hagyományai pedig lényegében eltűntek vagy illegálisan működtek tovább. A keresztény ügy támogatóinak szemében ez mindig is valódi diadalnak számított.

Ezt a könyvet azonban szándékaim szerint nem a győzedelmes hangvétel fogja jellemezni. Ezt úgy értem, hogy nem ünnepelem a kereszténység felemelkedését és vezető szerephez jutását, és nem állítom, hogy magától értetődő lenne annak felsőbbrendűsége, sem azt, hogy ez a dominancia olyan nagyszerű fejlemény lett volna. Ugyanakkor azt sem mondhatom, hogy rossz, hogy így ala-

kult. Jó vagy rossz: történészként igyekszem kimaradni az ilyen értékítéletekből. Részben azért, mert a kereszténység diadala veszteségekkel is járt, különös tekintettel az egyéb vallások elkötelezett híveire. Valahányszor egy csoport megnyer egy csatát, egy másik elbukik. A hozzám hasonló tudományos szemléletű embereknek pedig mind a győzteseket, mint a veszteseket figyelembe kell vennie.

Győztesek és vesztesek

Így, mielőtt rátérnénk a kereszténység győzelméhez vezető események taglalására, időzzünk el egy kicsit a veszteségeken.

Napjainkban sehol sem láthattuk drasztikusabb módon megjelenni a vallások és kultúrák összecsapásából fakadó veszteségeket, mint a szíriai Palmürában. Az ISIS 2015-ben elfoglalta a várost, lakóinak egy részét kivégezte, a város régészeti műemlékeit lerombolta, feldúlta műkincseit, a város főregészét pedig megkínozták, majd lefejezték. Soha ilyen barbár támadás nem érte még ezt a helyet, azonban nem ez volt az első eset, hogy Palmürát vallási fanatikusok támadták meg, akiknek nem tetszettek az ott talált szent templomok és ereklyék. A történet megismeréséhez 1700 évet kell visszaugranunk az időben. Palmüra városa Damaszkusztól északkeletre található, majdnem pontosan félúton a Földközi-tenger partja és az Eufrátesz között. Itt pihentek meg a Rómába és Perzsiába tartó utazók, így a sivatagi oázisból közlekedési és kereskedelmi központ lett.

Ahogy méretben és gazdasági fontosságában is növekedésnek indult, Palmüra mindinkább felkeltette a mediterrán hatalmak érdeklődését, kezdetben a görögökét, később pedig, a Kr. e. 4. századtól a rómaiakét. Marcus Antonius Kr. e. 41-ben hódította meg a várost, amely végül Tiberius (14–37) alatt vált a birodalom részévé. Két és fél évszázaddal később a város függetlenítette magát, leghíresebb uralkodója Zenóbia királynő volt, aki egészen addig állt Palmüra élén, amíg Aurelianus római császár vissza nem hódította azt 273-ban. Zenóbiát láncra verve vitte magával Rómába, majd parancsot adott a város lerombolására. Bár részben sikerült újjáépíteni, többé már nem érhette el egykori csillogását. Lenyűgöző épületei évszázadokon át álltak elszigetelten a szíriai sivatagban.

A Palmüra kincseinek vallási indítékú elpusztításáról szóló beszámolók a 4. század végére tehetők. A római császári trónt ekkoriban I. Theodosius (379–395 között uralkodott) foglalta el, aki szenvedélyesen elkötelezett keresztényként eltöklélte, hogy a kereszténységet teszi a birodalom hivatalos vallásává. Nem ő volt az első keresztény császár – ez a titulus Constantinus (306–337) illeti. És nem is Theodosius volt az első, aki keresztény uralkodóként pogány templomok elpusztítására szólított fel. Ezt Constantinus fia, II. Constantius (uralkodása: 337–361) mondhatja el magáról. Azonban Theodosius iktatta törvénybe, hogy a kereszténység legyen a birodalom egyetlen legitim vallása, illetve ő volt az, aki átfogó üldözést indított a pogány szokások ellen. Theodosius törvényeinek végrehajtása ugyan legjobb esetben is csak helyi-közzel sikerült, de Palmürát, és az ott álló, lenyűgöző, szent síremléket, a szíriai pogány istennő, Allat templomát így is elérte a szigor.*

Allatot a régió nomád népei imádták, személye a görög Athéné istennővel azonosítható. Egy lengyel régészekből álló csapat 1975 és 1976 tavaszán ásatásokat végzett a templom romjainál, és az ott talált feliratok, pénzérmék, cserepek és az istenség megcsonkított szobra alapján rekonstruálni tudták a szentély történelmét. A szentélyt a 2. század közepén építették, és kétszáz évig állt büszkén, amíg a 380-as években valakik le nem rombolták. Bizonyosan nem természeti okokból – földrengés vagy vihar következtében – pusztult el. Ezt egyértelműen meg lehet állapítani abból, hogy a szobor kidolgozott alakjait szándékosan megcsonkították. A régészeti jelentés alapján az ilyen jellegű csonkítás „arra utal, hogy meghatározott célból követhették el, nem pedig a természet nyers erői végeztek vele.”**

Ugyanebből az időszakból számos egyéb csonkításról tudunk, amelyeket a birodalom különböző pontjain követtek el. Ezeket nem istentelen, vad hordák követték el, hanem elhivatott keresztények, akiket világos célok vezértek. A pogány istenségeket ábrázoló szobrok szemeit, orrait, füleit, szárait, kezeit és nemi szerveit szisztematikusan eltávolították. Ez egyértelmű vallásos állásfoglalás volt. A pogányok istenei nem lehettek többek egyszerű kő- és fadarabok-

* A templomról, az ásatásokról és lerombolásának történelmi hátteréről lásd Barbara Gassowska cikkét: „Maternus Cynegius: Praefectus Praetorio Orientis and the Destruction of the Allat Temple in Palmyra”. *Archaeologia*, 33. (1982) 107–127.

** Uo. 113. o.

nál. Nem láthattak, nem szagolhattak, nem hallhattak, nem beszélhettek és nem tehettek semmit. Haszontalan, élettelen tárgyak voltak csupán. A keresztények pedig azért jöttek, hogy ezt be is bizonyítsák.*

A palmürai templom elpusztításának időpontja különösen árulkodó. 381–392 között ugyanis Theodosius törvénnyel tiltotta a pogány áldozatot és bezáratta a pogány templomokat. Ezt a törvényt – a Római Birodalom legtöbb törvényéhez hasonlóan – nem sikerült hatékonyan érvényesíteni. A római államnak egyszerűen nem volt meg a kellő apparátusa, hogy birodalomszerte végrehajtsa a császár akaratát. Ugyanakkor a törvényt egyes helyeken nagyon is komolyan vették, és ez helyi szinten templomok feldúlásához és a pogány kultikus tárgyak elpusztításához vezetett, így a birodalom mesterei arany-, bronz- és kőszobrai közül több is odaveszett.

A legismertebb végrehajtó Theodosius kormányzatának egyik legmagasabb beosztású tagja, a praetor praefektus, Maternus Cynegius volt. Theodosiusához hasonlóan Cynegius is mélyen elkötelezett, vakbuzgó keresztény volt. 385-ben körbejárta a keleti provinciákat, hogy érvényt szerezzen az uralkodó pogányellenes intézkedéseinek. Egy mai archeológus szavait idézve, ez az út „a pogány építészeti és művészeti alkotások addig nem látott pusztításához vezetett.”** Cynegius hosszabb időt töltött Szíriában, ahol a helyi keresztény vezetők támogatásával lerombolta Apameia városának nagy jelentőségű Zeusz-templomát is.

Semmi sem támasztja alá, hogy Cynegius személyesen is részt vett volna a palmürai eseményekben. A helyi keresztényekre viszont biztosan hatott a jelenléte, így azok akár megszervezhették saját romboló csapataikat is. Ez okozhatta Allat templomának vesztét. Helyi munka volt, amelyet a birodalmi vezetés ihletett. Azt persze lehetetlen lenne megállapítani, hogy a rombolást a város keresztény közösségeinek vezetői támogatták-e, vagy egy tőlük független, buzgó keresztényekből álló banda követte el. Az viszont biztos, hogy jó néhány évtizeddel később a keresztény vezetők több pogány templomot építettek át ke-

* Teljesebb kifejtésért lásd Troels Myrup Kristensen: *Making and Breaking the Gods: Christian Responses to Pagan Sculpture in Late Antiquity*. Aarhus University Press, Aarhus (2013) 89–106.

** Gassowska: *Maternus Cynegius*, 119.

restény templommá, köztük a város legrégebbi és legszebb pogány szentélyét, Baál templomát is, amelynek maradványait az ISIS semmisítette meg 2015-ben.

Az antik értékek efféle értelmetlen – ugyanakkor nagyon is tudatos – pusztulását mindig megsiratjuk, elvégre saját múltunk egy darabját veszítjük el. Éppen ezért megdöbbenve, sőt, feldúltan olvassuk a régész szakértő jelentését, miszerint „az írásos és régészeti bizonyítékok alapján kétségtelen, hogy a Római Birodalom és a kora középkori Európa keresztény hitre való áttérése olyan mértékű műkincsrombolást és pusztítást eredményezett, amekkorát a világtörténelem addig nem tapasztalhatott.”* Az ókorban nem osztották azt a modern szemléletet, hogy a megelőző évezredek tárgyi emlékei fontosak lennének. Az akkori pusztítás fájdalmát csak mélyíti, hogy a templomok és szobrok egy akkor még javában élő, pezsgő kultúra szerves részét képezték. Sokak személyes és spirituális életének magját érte gúny, megvetés és fizikai támadás, amit kénytelenek voltak tétlenül végignézni.

Nem áll szándékomban alábecsülni a kereszténység diadalának roppant hozadékát. Keresztények és nem keresztények is egyetérthetnek abban, hogy a keresztény hagyományból örökölt kulturális dicsőség – a művészetekben, a zenében, az irodalomban és a filozófiában – láttán joggal érzünk hálát és áhítatot. Azonban épp azért kezdtem a palmürai Allat-templommal, hogy érzékeltessem, minden győzelem egyben vereség is, és a győztesek öröme pontosan ugyanakkora, mint a vesztesek fájdalma.**

* Eberhard Sauer: *The Archeology of Religious Hatred in the Roman and Early Medieval World*. Stroud, History Press, 2009. 157.

** A nyereségekkel és a veszteségekkel részletesebben az *Utószóban* foglalkozom.

A vég kezdete: Constantinus áttérése

Kevés esemény hozott akkora fordulatot az emberi civilizáció történelmében, mint I. Constantinus császár áttérése a keresztény hitre Kr. u. 312-ben. A történétírók többször is megkérdőjelezték az áttérés őszinteségét, de a császárhoz közel álló spirituális tanácsadók nem kételkedtek ebben. Addigi vallási meggyőződését és szokásait egy másikra cserélte. Életének korábbi szakaszában még politeista nézeteket vallott, különböző pogány istenségeket imádott: szülővárosa, a balkáni Naissus isteneit, családi isteneit, a hadseregek isteneit, valamint Róma isteneit is. Később viszont monoteista lett, és kizárólag a keresztény Istent imádta. A változás vélhetően nem egyik pillanatról a másikra történt. Valószínűleg hosszabb átmeneti időszakot ölelt fel a folyamat, mint amire később emlékezett, illetve amit erről nyilatkozott. Számtalan beszélgetés, vita és hosszas önmarcangolás előzhette meg a dolgot, de végül 312. október 28-át jelölte meg annak a napnak, amikortól kereszténynek tekintette magát.*

* Constantinus életéről számos hiteles biográfia készült. A legütöképesebb, akademikusok által akademikusoknak szánt életrajzok a következők: Timothy D. Barnes: *Constantine and Eusebius*. Cambridge Mass, Harvard University, 1981.; Timothy Barnes: *Constantine: Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire*. Chichester, Wiley Blackwell, 2014.; valamint Harold A. Drake: *Constantine and the Bishops: The Politics of Intolerance*. Baltimore, Johns Hopkins, 2000. A laikus olvasókhöz közelebb álló, de maximálisan hiteles művek: Noel Lenski (szerk.): *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*. Cambridge: University Press, 2006., valamint David Potter: *Constantine the Emperor*. New York, Oxford University Press, 2013. Érdekes továbbá: Paul Stephenson: *Constantine: Unconquered Emperor, Christian Victor*. London, Quercus, 2009.

A következmények alapjaiban rengették meg a világot, ám nem azon okokból, amelyeket oly gyakran hangoztatnak ezzel kapcsolatban. Constantinus nem tette államvallássá a kereszténységet. Ami azt illeti, a kereszténység csak mintegy nyolc évtizeddel később, I. Theodosius alatt lett a birodalom hivatalos vallása. Még csak azt sem mondhatjuk, hogy Constantinus áttérése lett volna a keresztény vallás elterjedésének és sikerének jól meghatározott fordulópontja, amely megváltoztatta a történelmet és győzelemre vitte a kereszténység hódítását. A vallás növekedésének mértéke alapján a kereszténység egyébként is megnyerte volna ezt a csatát. Ha Constantinus nem tért volna át, vélhetően egy későbbi utóda – akár az egyik fia – tette volna meg ezt a lépést. Ami miatt azonban valóban forradalminak tekinthetjük Constantinus áttérését, az az, hogy az addig a kereszténység gyökeres kiirtására berendezkedett állam a további üldözés helyett egy csapásra felkarolta és támogatni kezdte a vallást. Constantinus nem tette kizárólagos és egyetlen hivatalos vallássá a kereszténységet, ellenben törvényes szintre emelte, egyedi birodalmi privilégiumokkal ruházta fel, és anyagiilag is segítette azt. Ez a támogatás pedig már valóban előrevitte a keresztények ügyét. A felismerés, hogy ez a vallás immár a legfelsőbb körökben is kívánatosná vált, hozzájárult az egyébként is egyre népesebb tábor további gyarapodásához, hiszen egyre több birodalmi és helyi előjáró is felvette a kereszténységet és többé anyagiilag sem támogatta (és tartotta életben) korábbi pogány vallását.

Amilyen fontos volt Constantinus áttérése a kereszténység létezésének szempontjából, annyira nehéz meghatározni, hogy milyen hitről tért is át. A mai vallástörténészek az áttérés alatt több dolgot is érthetnek.* A legegyszerűbb talán az lenne, ha a szó tágabb értelmezésénél maradnánk, amely szerint az egyén tudatos döntése, hogy egy bizonyos vallási meggyőződésről és a hozzá kapcsolódó tevékenységekről egy másikra vált át. Ezt Constantinus kétségkívül megelégte. Úgy tűnt – legalábbis utólag visszatekintve –, hogy egy adott pillanatban megszűnt pogánynak lenni, és attól kezdve keresztényként élt.

* Lásd pl. Lewis R. Rambo–Charles E. Farhadian: *The Oxford Handbook of Religious Conversion*. New York, Oxford University Press, 2014.

Az ókorban az áttérés jelensége nem igazán volt ismert. A pogány vallásokra szinte egyáltalán nem volt jellemző, és nem is volt rá szükség.* Az emberek elsöprő többsége politeista volt, és aki pogányként úgy döntött, hogy új istent fog követni, az minden további nélkül megtehetette, nem kellett hozzá feladnia korábbi hitét. A pogány vallások addiktívak voltak, nem restriktívek.

Ezzel szemben a keresztények választásra kényszerítették a hívőt. Az áttértől elvárták, hogy elhagyják az összes többi isten imádását, és csak a keresztény Istent kövessék. Hasonló elvárásokat és követeléseket addig csak a judaizmus írt elő. Az egyszerre több istent tisztelő pogányok számára – akik a világ népességének mintegy 93 %-át tették ki – nem választás kérdése volt, hogy egy sor különböző istenséget imádjanak. Egyszerűen ez volt az emberek ősi szokása. Pogánynak lenni azt jelentette, hogy az ember részt vett az állam, a helyi közösségek, és a család isteneihez kötődő, különböző vallási szertartásokban. A zsidók, majd a keresztények kivételével ez mindenki számára inkább életmódot jelentett, semmint tudatos döntést. Csak azt tették, amit ősidőktől fogva mindenki tett, ugyanúgy ahogy a közösség életében való részvétel is automatikus volt – mindössze annyi különbséggel, hogy amíg jellemzően egy ember élete során egyetlen közösséghez tartozott, addig istenségekből végtelen számút követhetett.

Ez alapján a pogányságra nem is szabad úgy gondolnunk, mint egyetlen „dologra”, sokkal inkább több száz, vagy inkább több ezer dolog összességére.** A hagyományos vallásokat követők – azaz tulajdonképpen mindenki – soha nem mondták volna magukról, hogy ők valamiféle „pogány egyházba” tartoztak, vagy egyáltalán bármilyen „egyház” részesei voltak. Nem volt semmi, amit megnevezhettek volna, hogy egy fogalom alá tereljék a nem zsidó vallásos rituálék, kultikus imádságok, szertartások és áldozatok összességét. Egyetlen pogány sem értette volna, mit jelent, hogy őt pogánynak nevezik. Ők csak tették, amit az ember mindig is tett: imádták az isteneket.

* Távol áll tőlem, hogy a „pogány” szót sértő szándékkal használjam. Egyszerűen azokat jelölöm vele, akik a politeista vallásokat követték – azaz a zsidókon (majd keresztényeken) kívül gyakorlatilag mindenkit az ókorban. Részletesebb kifejtés a 3. fejezetben.

** A pogány vallásokkal részletesebben a 3. fejezet foglalkozik. Általános áttekintéshez ajánlom A. D. Lee: *Traditional Religions* című rövid leírását. In: Lenksi: *The Age of Constantine* című gyűjteményében, 159–179.

Constantinus, a nem zsidó vagy keresztény neveltetésben részesülőkhöz hasonlóan szintén ezt az utat követte, azonban egyszer csak letért róla a keresztények Istene kedvéért. Constantinus kereszténnyé válásának narratívája rendkívül izgalmas és egyben bonyolult. Mai szemmel nézve egyfelől tisztán politikai és társadalmi okokra vezethető vissza, másrészt viszont egyértelmű vallási indítékai is vannak. A korai 4. században azonban – ahogy azt megelőzően az emberi történelem során mindig is – ez a két terület, a társadalmi–politikai, valamint a vallási szorosan és szétválaszthatatlanul összefonódott. Ha csak nyelvi szinten vizsgáljuk a kérdést, sem a görögben sem a latinban nem létezett külön kifejezés a politikára és a vallásra. Gyakorlati szinten pedig úgy tartották, hogy az égiek szorosan kapcsolódnak a közösség társadalmi és politikai életének minden aspektusához, a tisztségviselők megválasztásától, az éves naptár meghatározásán, a szociális kapcsolatokat meghatározó törvényeken és szokásokon – mint a házasság vagy a válás –, a polgári igazságszolgáltatáson át, egészen a háborúkról szóló döntésekig, és minden lényeges, állami szintű kérdésig. Az istenek a társadalmi és politikai élet minden részletében aktív szerepet játszottak, így a döntések és tettek rajtuk keresztül születtek meg.

A Római Birodalomban ez azt is jelentette, hogy szinte mindenki tisztában volt vele (és valóban el is hitte), hogy a birodalmat az égiek tették naggyá. A birodalom cserébe támogatta és ösztönözte az istenek imáadását – ezzel egyszerűs mind az állam nagyságát is hirdették. Értelmetlen lett volna az állam és az egyház szétválasztásáról beszélni, és erre nem is volt sem mód, sem szükség.

A 3. század közepétől a császárok maguk is érzékelték ezt, és ennek megfelelően cselekedtek. Ez volt az oka annak, hogy Constantinus megtérése előtt a keresztényeket állami szinten üldözték, ők ugyanis megtagadták, hogy a császár isteneit imádják, vagy akár csak elismerjék a létezésüket. Azt hirdették, hogy ezek nem a birodalom nagyságát hirdető jószándékú istenségek, hanem épp ellenkezőleg: gonosz, démoni teremtmények. Az istenek ilyenén való megtagadása sokak szerint kockázatot jelentett a birodalomra nézve, ezáltal pedig az állam biztonságát fenyegette, ahogy az őskeresztény közösségek belső demokráciája is, ami a római függőségi viszonyokat tagadta. Így tehát az üldözés – ami a mi szemünkben tisztán vallási indíttatásúnak tűnhet – valójában elkerülhetetlen társadalmi–politikai döntés is volt. A keresztényeket rákos sejtként el kellett távolítani az állam testéből. Ezt leghatározottabban Constantinus elődje, Diocletianus vallotta – főleg, miután a rák egyre csak nőtt. Ezt orvosolandó, Diocle-

tianus a történelem addigi legkíméletlenebb hadjáratát indította a keresztények ellen. Constantinus később hatályon kívül helyezte az üldöztetésről szóló rendeletet, de még érvényben volt, amikor ő maga áttért.

Ez a lépés a birodalom történelmében kulcsfontosságú volt, nemcsak a kereszténység sorsa miatt, hanem a római állam működése szempontjából is. Diocletianus nagy keresztényüldözésével és Constantinus bővebb életrajzával egy-egy későbbi fejezetben foglalkozunk majd, most azonban még időzzünk el annál a kérdésnél, hogy miként tért át, és ez hogyan változtatta meg radikálisan a hatalmi egyensúlyt mind az üldözött keresztények, mind a római kormányzat szemszögéből. Az áttérés értelmezéséhez először meg kell értenünk a történet politikai és vallási hátterét.

Constantinus hatalomra jutása

A 3. századra a birodalom túlságosan hatalmasra és nehezen kezelhetővé vált ahhoz, hogy egyetlen császár irányítsa. A mai Nagy-Britanniától Irakig terjedt, és magába foglalta a Földközi-tengert övező területeket: északon a mai Európát, délen Észak-Afrikát és a mai Egyiptom területét, keleten pedig Palesztinát és Szíriát, egészen Perzsiáig. Éveken át belső viták és a határon túlról betörő ellenségek gyengítették. Kr. u. 284-ben ért véget a gyakran csak a „3. század válságának” nevezett, fél évszázadot felölelő időszak, amely során számos felkelés, mérenylet és trónvita gyengítette a birodalmat, és amely időszak alatt 21 törvényes uralkodó mellett 38 trónbitorló bukkant fel. Ezenkívül a birodalomnak két szakadár állammal is meg kellett birkóznia, egy a birodalom nyugati végén, a másik pedig keleten jött létre, gyengítve ezzel Rómát, amely csak árnyéka volt korábbi önmagának. És akkor még nem említettük az északi határokon rendszeresen betörő barbár hordákat.*

A briliáns császár–tábornok, Aurelianus (270–275) legyőzte és visszacsatolta az elszakadó államokat, de a rend csak Diocletianus trónra lépésével állt helyre végleg, és vele erősödtek meg újra a határok is. Diocletianus az ókori Róma egyik legnagyobb politikusa volt. Elődei, köztük Aurelianus, nem voltak ké-

* A korszakról szóló hiteles művek közül ajánlom Alan Bowman, Avril Cameron és Peter Garnsey hasznos és részletes tanulmányát: *Cambridge Ancient History*. 12. kötet, *The Crisis of Empire: 193–337*. 2. kiadás. Cambridge, Cambridge University Press, 2005.

pesek a stabilitást megteremteni: Diocletianus nyolc elődje merényletben halt meg; volt, akit csupán hetekkel, vagy pár nappal a trónra lépése után gyilkoltak meg. Velük ellentétben Diocletianus több mint húsz éven át élvezhette a hatalmat. Ő volt az első római császár, aki önszántából mondott le.

Diocletianust a római történelemben kevésbé járatosak elsősorban a legnagyobb keresztényüldözőként ismerik. Ez a jelző kétségtávol megállja a helyét, ahogy azt a 7. fejezetben láthatjuk majd, emellett azonban fontos megjegyezni, hogy rendkívüli éleslátású és kreatív vezetőről és politikusról van szó. Egyebek mellett ő alkotta meg az első működőképesnek tűnő rendszert a hatalom átörökítésére. A módszer, elméleti erényei ellenére, egy évvel az első trónváltás után megbukott, és ebben az összeomlásban Constantinus is tevékeny szerepet vállalt, ami végül ahhoz vezetett, hogy ő lett Augustus után a második legtovább uralkodó római császár.

Augustus óta a hatalom csúcsán a legfőbb politikai kihívást az utódlás kérdése jelentette. Ha meghalt a császár, ki kövesse a trónon? Augustusnak – sok későbbi uralkodóval ellentétben – egyértelműen megvoltak az erre vonatkozó elképzelései, és mindig is a saját vérvonalában gondolkodott. Ám az éppen aktuális utódjelöltek balszerencséjükre – vagy ha hitelt adunk a szóbeszédnek, merényletek következtében – meghaltak, míg végül egyedül mostohafia, Tiberius maradt. A császárrá lett Tiberius maga is örökös nélkül maradt, így őt Gaius, ismertebb és hírhedtebb nevén Caligula követte. Ettől kezdve az örökösödés szinte soha nem ment zökkenőmentesen.

Diocletianus elhatározta, hogy keres egy jobb módszert. Az általa javasolt rendszerben az örökösödés nem dinasztikus alapon működött volna, hanem érdem alapján. Elképzelése szerint a császárság egységes maradt volna, de négy társuralkodó állt volna az élére, akik együttesen alkották a tetrarchiát, azaz a négy uralkodó rendszerét. A két rangidős főcsászár (augustus) uralkodott volna a keleti és nyugati rész felett, és mindkettejük alá tartozott volna egy általuk választott, fiatalabb alcsászár (caesar). A caesarokat minden esetben tapasztalataik és érdemeik alapján választották volna ki, és nem lehettek vérrokonságban az augustusokkal.

Ez így is lett: Diocletianus lett a keleti birodalom főcsászára, egy Galerius nevű katonatiszt pedig a caesar, míg egy másik magas rangú katona, Maximilianus állt a nyugati császárság élére, és Constantius – a későbbi császár apja – lett az ő caesara. Bár elméletben a négy császár mindegyike különböző

provinciákat irányított, a gyakorlatban nem osztották négy részre a birodalmat. Ehelyett négyesben, társuralkodóként vezették az egységes birodalmat. Egyikük döntését a többiek is megerősítették; ha pedig valamelyikük megnyert egy csatát vagy meghódított egy területet, annak dicsőségén a többiekkel osztozott. Négy császár volt, de a birodalom egyben maradt.

Még fontosabb volt Diocletianus utódlási javaslata. Az augustus halála vagy lemondása esetén a caesar lép a helyébe, és a két augustus közül az idősebb jelölheti ki az így megüresedő caesari pozíció örökösét.* Fontos, hogy az új caesar nem lehetett az augustusszá előlépett uralkodó vér szerinti gyermeke – ezt a címet az kaphatta meg, akit az érdemei erre feljogosítottak. Így elméletben ez a rendszer a végtelenségig folytatható volt, mivel az utódokat mindig – jóval előre – a hivatalhoz szükséges képességek birtokában választották volna, nem a születésük határozta meg a kilitüket. Ez teljesen újszerű és kifejezetten előre mutató elképzelés volt.

Ezzel együtt bukásra volt ítélve. Az épp regnáló uralkodók gyermekeitől aligha lehetett arra számítani, hogy ölbe tett kézzel asszisztálnak az új rendszerhez, és nem is tették meg ezt a szívességet.

Diocletianus egészségügyi okokból, hosszú és eredményes uralkodást követően, több mint húsz év után, 305. május 1-én leköszönt a trónról. A zökkenőmentes utódlás érdekében arra kényszerítette társ-augustusát, hogy ő is kövesse a példáját. Maximianus kelletlenül bár, de szót fogadott, így a két addigi caesar, Galerius és Constantius lépett a helyükbe. A caesarok posztjára Diocletianus előírása szerint keleten, Galerius mellé megválasztották Maximinus Daiát (nem összetévesztendő a leköszönő Maximianusszal), nyugaton pedig Severust, aki Constantius mellett szolgált. Ők négyen alkották a második tetrarchiát.

Akkoriban ez kifejezetten sima és problémamentes átmenetnek tűnhetett, és tulajdonképpen az is volt – egészen addig, amíg az egyik újdonsült augustus, Constantius meg nem halt. Ekkor az érdem szerinti öröklődés nagy ívű terve zátonyra futott, mégpedig a dinasztikus elv és a hadsereg jóvoltából.

* A rendszer pontos működési elvéről komoly tudományos viták folynak. Én Barnes rekonstrukciójára hagyatkozom: Barnes: *Constantine: Dynasty, Religion and Power*, 63.

A történet háttérében a nyugat új augustusa, Constantius és fia, Constantinus, a későbbi I. Constantinus álltak.* Utóbbi katonai és politikai szolgálatain során egyre magasabbra emelkedett a ranglétrán, ahogy az egy magas rangú tisztségviselő sarjától elvárható volt. Diocletianus, majd rövid ideig Galerius udvarában is tisztként szolgált. Amikor Galerius a keleti birodalom augustusa lett, felismerte, hogy Constantinus még akadályt jelenthet, hiszen a hagyományos dinasztikus elv alapján számíthatott volna a caesari kinevezésre, és ennek elmaradása miatt bizonyára neheztelt és elégtételre vágyott. Egyes későbbi leírások szerint Galerius úgy próbálta megoldani ezt a helyzetet, hogy Constantinust veszélyes helyekre irányította katonai szolgálatra. Egy későbbi forrás, amelynek hitelessége meglehetősen kérdéses, arról számol be, hogy egy ízben Galerius, saját szórakoztatására, egy oroszán ellen küldte harcolni Constantinust.

A későbbi császár sértetlenül úszta meg ezeket a kísérleteket. Nem sokkal az után, hogy ő maga is augustus lett, Constantius átkérte a fiát, hogy mellette szolgáljon. Talán azért, hogy megszabaduljon tőle, vagy csak épp gyenge pillanatában volt, Galerius engedett a kérésnek. Későbbi, elfogult források azt állítják, hogy Constantinus olyan gyorsan menekült, ahogy csak tudott – nehogy Galerius meggondolja magát –, és a leggyorsabb, egyetlen államilag ellenőrzött útvonalon indult el lóháton, közben pedig minden állomáson lebéníttatta a hátrahagyott lovakat, hogy Galerius akkor se tudja visszavitetni, ha időközben megváltoztatja döntését.

Constantinus hamarosan Galliába ért, és csatkozott édesapja határvonalakra vezetett hadjáratához. Együtt mentek Britanniába, hogy a Hadrianus falán túlról érkező támadásokat visszaverjék. Constantius azonban megbetegedett, és 306. július 25-én itt érte a halál.

A dominók dőlni kezdtek. Constantius nem a rangidős katonai parancsnokai közül jelölte ki utódját, hanem a fiát, Constantinust választotta – ezzel pedig visszatért a dinasztikus örökösödési elvhez, amit Diocletianus el akart kerülni. A helyzetet súlyosbította, hogy Maximianus – a Kelet egykori, nyugdíjba kényszerített augustusa – szintén rendelkezett egy felnőtt fiúgyermekkel, Maxentiusszal, aki Constantinushoz hasonlóan kisemmizve érezte magát, miután apja lemondása után nem örökölhette annak pozícióját. Amint Maxentius látta,

* Lásd a 35. o. * *lábjegyzetében* felsorolt műveket.

hogy Constantinus hadserege feltámasztotta a dinasztikus öröklés elvét, Maxentius is hasonló bánásmódot akart kiharcolni magának. Unsolására a preatori gárda Róma városában császárrá kiáltotta ki Maxentiust, aki Róma és Itália uralkodójává nevezte ki magát, így a tetrarchiából öt császár uralma lett. És ezzel még nem volt vége, mivel Maxentius az apját, Maximianust is visszahívta, hogy segítsen neki, így már hatan álltak a birodalom élén. Ez azonban nem tartott sokáig.

Polgárháború Maxentiusszal

Galerius, Severus és Constantinus joggal tartották Maxentiust trónbitorlónak, és tudták, hogy meg kell szabadulniuk tőle. Nem maradt más megoldás, mint a polgárháború. Ez nem ígérkezett sem könnyűnek, sem gyorsnak. Maxentius lépésére válaszul Galerius mint rangidős augustus felszólította Severust, hogy vigye a seregét Itáliába és szükség esetén vegye ostrom alá Rómát. Severus így is tett, de sok katonája átpártolt az ellenséghez, és hamarosan egyértelmű vereséget szenvedett. Őt magát elfogták, és nem sokkal később öngyilkosságot kellett elkövetnie.* Galerius ezután úgy döntött, hogy saját kezébe veszi az irányítást, és keletről támadta Maxentiust. Azonban ő sem járt sikerrel. Amikor világossá vált, hogy nem képes bevenni a várost, és seregéből egyre többen állnak át az ellenségéhez, inkább menekülőre fogta, és éppenhogy sikerült élve elhagynia Rómát.**

Mindeközben Constantinus tudatosan távol tartotta magát a küzdőtértől, és az északi határon harcolt a barbár hordák ellen, hagyva, hogy a birodalom vezetői egymás közt rendezzék le a belharcokat. A következő hat évben sem tett semmit a helyzet rendezéséért. Időközben egyre csak jöttek a hírek a Maxentiust és a rómaiakat gyöttrő gondokról: a városban élelmiszerhiány és éhínség lépett fel, ez pedig lázadásokhoz, fosztogatásokhoz, igazságtalan bebörtönzésekhez és kivégzésekhez vezetett, miközben Maxentius egyre züllöttebb életmódot folytatott. Constantinus végül 312-ben döntött úgy, hogy eljött az

* Nem elég, hogy az ellenséges sereget Maxentius tapasztalt és harcedzett apja, Maximianus vezette, de szintén ő alá tartoztak korábban Severus hadának tagjai is. Utóbbiak továbbra is hűek voltak egykori vezérükhöz, ezért átvették az ő pártjára, amikor erre lehetőségük nyílt.

** Galerius azelőtt sohasem járt Rómában, és úgy tűnik, nem mérte fel annak méreteit. Nem vitt magával elég katonát egy sikeres ostromhoz.

idő. Utólag úgy fogalmazott, nem tűrhette tovább, hogy egy zsarnok bitorolja a fővárost. Azt azonban már nem hirdette fennhangon a nyilvánosság előtt, hogy az állítólagos zsarnok megdöntésével Róma, egész Itália és Észak-Afrika is az ő ölébe hullott.

Könyvünk szempontjából a leglényegesebb fejlemény, hogy Constantinus győzelme – roppant politikai és katonai következményei mellett – egészen váratlan vallási eredményeket is hozott. A római világ későbbi történelme szempontjából ráadásul ez volt a jelentősebb. Constantinus későbbi vallomása szerint ugyanis a Rómába való bevonulás közben tért át a keresztény hitre.

A bevonulás valódi katonai sikertörténet volt. Constantinus hallatlan viétségről tett tanúbizonyságot, határozottan és gyorsan cselekedett, miközben seregét az Alpokon is átvezetve mindenkit elpusztított, aki az útjába mert állni. Módszeresen legyőzte Maxentius észak-itáliai csapatait, az erődtímenyek vezetői pedig, helyzetüket bölcsen felmérve, sorra adták meg magukat előtte. Így Constantinus feltartóztathatatlanul haladt délre és már kőhajításnyira volt Rómától, készülhetett a trónbitorlóval való, az itáliai félsziget sorsáról döntő végső összecsapásra. Ekkor azonban volt egy látomása.

Legalábbis később ezt állította. Constantinus életrajzíróinak vélhetően a császár látomása, jobban mondva látomásai okozták a legtöbb fejtörést. A helyzet ugyanis az, hogy számos kortárs leírás létezik különböző látomásokról, mind olyanok tollából, akik személyesen ismerték őt és a tőle vagy közeli bizalmasaitól hallottak alapján jegyezték fel a történetet. Emiatt nagyon nehéz megállapítani, hogy Constantinus egy, kettő, avagy három látomást élt-e át; hogy a látomás(ok) ébren vagy álmában jelentek-e meg; illetve az sem egyértelmű, hogy galliai hadjáratai során, Róma felé tartva, vagy esetleg Rómától északra, a csata előtti éjszaka látta-e mindezt.

Mielőtt azonban nekilátnánk az ezekről szóló források értelmezésének, el kell tudnunk helyezni azokat Constantinus személyes vallási életének kontextusában, ehhez pedig további háttérismeretekre lesz szükségünk.

Constantinus látomásai

Constantinus felnőtt életét elsőrangú forrásokból ismerhetjük, többek között a saját írásaiból, az általa hozott törvényekből, illetve az „egyháztörténet atyjának” is tartott Eusebiosznak, Caesarea 4. században élt keresztény püspökének

életrajzi munkájából.* Azonban a trónra lépése előtti időkről vajmi keveset tudunk, így a vallásáról is nagyon szegényesek a forrásaink. Azt tudhatjuk, hogy az Észak-Balkánon született, és feltételezhető, hogy eleinte a helyi népek vallásait követte, illetően módon imádkozta a trák lovas isteneket. Ahogy a birodalomban mindenki, vélhetően ő is részt vett különböző vallási ünnepeken, beleértve a néhai római császárok tiszteletére rendezett kultuszokat is. Ezenkívül természetesen a római hadseregnek is megvoltak a választott istenségeik; katonaként, majd parancsnokként Constantinus nyilván ezek előtt is hódolt.**

Nem tudhatjuk, hogy az áttérést megelőző években mennyire lehetett tájékozott a kereszténységről. Anyja, Helena, későbbi élete során – már jócskán Constantinus császársága alatt – rendkívül elkötelezett keresztény volt, egyesek pedig azt gyanítják, hogy már Constantinus gyermekkorában is a kereszténység felé kacsingatott. Erre azonban nincs elegendő bizonyítékunk. Ami az apját, Constantiust illeti, róla valamivel több információnk van, és voltak, akik őt is a keresztény ügy barátjaként próbálták feltüntetni – köztük a leghíresebb Constantinus életrajzírója, Eusebiosz volt.*** Annyit mindenképpen érdemes lehet megjegyezni, hogy az eredeti tetrarchia idején, amikor Diocletianus meghirdette a keresztények birodalomszerte általános üldözését (l. 7. fejezet), Constantius valóban csak tessék-lássék hajtatta végre az intézkedést. Bezárattott ugyan néhány templomot, de letartóztatást, kínzást vagy kivégzést nem rendelt el. Szimpatizáns lett volna, esetleg már akkor elkötelezett hívő? Egyes történészek annak a ténynek is nagy jelentőséget tulajdonítanak, hogy Constantius egyik (nem az első feleségétől született) lányát Anastasiának hívták, ami görögül „feltámadást” jelent – ez a névválasztás pedig nagyon is illene egy keresztény apához.

Mindezek mellett sem valószínű, hogy valóban keresztény lett volna. Hihe-tőbb, hogy Aurelianushoz hasonlóan ő is henoteista volt, azaz szerinte is létezett egy istenség, akit hatalmasabbnak tartott a többinél, de nem vonta kétségbe a többi isteni lény létezését sem. Egész konkrétan, vélhetően a napistent, Sol Invictust (szó szerint: „Legyőzhetetlen Nap”) imádkozta. Ez két okból is logikus

* Lásd a 35. o. * *lábjegyzetének* referenciáit. Eusebiosztól fennmaradt két elsődleges forrásunk az általa írt *Egyháztörténet* (Ford.: Baán István. Budapest, Szent István Társulat, 1983.) és a *Constantinus élete* címet viselő, a császárról fennmaradt egyetlen ókori életrajzi munka.

** Lásd Lee: *Traditional Religions*.

*** Lásd *Constantinus élete*, 13–18., valamint 27. fejezetek.

lenne: egyrészt magyarázatul szolgál, hogy miért maradt egészen 312-ig maga Constantinus is pogány, illetve alátámasztja későbbi töprengését arról, hogy mi vezette a keresztények istenéhez.

Három fő forrásunk van Constantinus látomásaival kapcsolatban, amelyek végül a megtéréséhez vezettek. Az első egy hízelgő beszéd – panegyricus – formájában tárul elénk. Ezt egy névtelen szónok adta elő 310-ben, mielőtt Constantinus elindította volna Maxentius elleni végső hadjáratát. A dicshimnusz egy Maximianus elleni katonai győzelem alkalmából íródott. A panegyricus műfaji sajátossága, hogy a beszélő mindig a címzetthez beszél, így a szöveg tulajdonképpen egy vég nélküli hízelgés. Az ilyen beszédek jellemzően a világegyetem valaha élt legnagyobb embereként ünneplik a nevezettet, annak tetteinek dicsőítésével. Ebben a 310-re datálható, Constantinus bámulatos jellemét megéneklő panegyricusban a beszélő a császár látomását írja le, melyben maga Apolló tűnik fel, akit rendszerint a nappal azonosítottak, és ekkoriban lényegében ő felelt meg a napistennek.*

A beszéd szerint a győztes csata után Constantinus úgy döntött, meglátogatja Apolló színpompás templomát Északkelet-Galliában (véltetően Grand városában, a mai Franciaország területén). Amikor odaért, a templom előtt jelenést látott: maga a napisten állt előtte, és számos babérkoszorút adományozott neki, amelyek mindegyike szimbolikusan 30-30 életévet jelentett. Ezek szerint Constantinus természetfeletti hosszúságú halandó létben részesült, ezen felül Apolló azt is a tudomására hozta, hogy Constantinus lesz az, aki uralkodni fog az egész világon. Az ismeretlen szónok azonban nem elégedett meg ennyivel. A panegyricus azt is sugallta, hogy Constantinus magának Apollónak az emberi manifesztációja: egyebek mellett fiatalsága, szépsége és gyógyító képessége is az istenhez teszi őt hasonlatossá.

Ha valóban volt ilyen látomás – vagy Constantinus úgy vélte, hogy ez megtörtént, esetleg csak említést tett róla –, az azt jelenthette, hogy ekkoriban kezdte követni Sol Invictust, azaz ekkorra tehető henoteista nézeteinek kezdete. Ebből még nem következik, hogy feladta volna pogányságát, ahogy azt majd a 3. fejezetben láthatjuk bővebben. Továbbra is elismerhette más természetfeletti lények isteni mivoltát, és elfogadta, hogy az embereknek joga, sőt, kötelessége,

* C. E. V. Nixon-Barbara Saylor Rogers: *In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini*. Berkeley, University of California Press, 1995.

hogy őket is imádják. Azonban ő maga vélhetően egyetlen istenre összpontosított, aki az összes többi felett állt és – a földkerekség legnagyobb hatalommal bíró uralkodói címére pályázva – a legnagyobb és leghatalmasabb istenséget választotta.

Constantinus látomásának vagy látomásainak legteljesebb változatát egy közel három évtizeddel később keletkezett leírás kínálja. A császár áttérésevel kapcsolatban is ez a legfontosabb forrásunk. A szöveg a *Constantinus élete* című életrajzban jelenik meg, amelynek szerzője, Eusebiosz közvetlenül a császártól hallotta a történetet, az uralkodó pedig megesküdtött rá, hogy az elmondottak fedik a valóságot.*

Eusebiosz azt írja, Constantinus elhatározta, hogy a birodalom érdekében megdönti Róma zsarnokát, Maxentiust. Tudta, hogy ehhez a vállalkozáshoz isteni segítségre lesz szüksége. A történészek nagy bánatára, Eusebiosz nem árulja el, hogy pontosan mikor történt, hogy Constantinus az égiek segítségét kérte; csak annyit ír, hogy „egy hadjárat során” jött el a pillanat. Annyi biztos csak, hogy a Maxentius ellen Rómáért vívott végső csata előtt történt a dolog. Constantinus felmérte a lehetőségeit, és úgy látta, hogy isteni segítség nélkül nem győzedelmeskedhet:

„Jól tudta, hogy sokkal hatalmasabb segítségre van szüksége, mint amit egy hadsereg adhat, mivel a zsarnok gonosz mágiát is gyakorolt vele szemben, ezért isteni közbelépésért fohászkodott. Úgy tartotta, a katonák és a harci főlány másodlagos jelentőségű, mert isteni segítség nélkül semmire sem mehet a földi erővel; és ezért azt mondta, minden, ami isteni pártfogásból származik, ellenállhatatlan és legyőzhetetlen. Emiatt hosszan töprengett azon, hogy milyen isten lehet segítségére.” (*Constantinus élete* 1.27)

Világos, hogy Constantinus még pogány kontextusban gondolkodott, amikor azt próbálta eldönteni, hol és kitől érdemes isteni segítséget kérni. Arra jutott, hogy a politeista felfogás politikailag és katonailag is tarthatatlan, mégpedig szintisztán praktikus okokból. Elődei mind „sok istenhez kötötték személyes reményeiket”, és a siker reményében imádták őket. Azonban mindannyian csúfo-

* Lásd a 35. o. *lábjegyzetének referenciáit. Forrása: *Constantinus élete*, 1.27–32.

san elbuktak és „csúnya véget értek.” (Ez természetesen nem igaz, azonban Euszebiosz így írja le Constantinus gondolatmenetét.) Az egyetlen kivételt apja, Constantius jelentette, aki békésen halt meg, miután egyetlen istenhez fordult: „Csakis saját apja választott másik utat: elítélve elődei tévedéseit, ő maga egész életében tisztelte az Istent, aki a világegyetem felett áll, benne találva meg a birodalom megváltóját és védelmezőjét, minden jó forrását.” (*Constantinus élete* 1.27)

Constantinus – vagy inkább Euszebiosz – nemcsak azt állítja, hogy Constantius henoteista volt, hanem egyenesen a keresztény isten hívének nevezi őt. A történelmi adatok másról árulkodnak, de ezen a ponton számunkra érdekesebb Constantinus gondolatmenete, legalábbis az, ahogy azt Euszebiosz tolmácsolja nekünk. Constantinus felismeri, hogy a két legutóbbi uralkodó, akik támadást intéztek Maxentius ellen – Severus és Galerius – „istenek tömkelegével hívták össze seregeiket, és csúfos kudarcot vallottak”. Nyilvánvalónak tűnt, hogy a politeista módszer a Róma elleni csatában csődöt mondott. Így Constantinus döntésre jutott, mondván „dőreség volna nem létező istenek hiúságának áldozni, és a múlt tévedéseinek tükrében kitartani azok mellett, ezért úgy döntött, egyedül apja istenének fog ezek után hódolni.” (*Constantinus élete* 1.27)

Constantinus ehhez az egy istenhez fordult imádsággal, amiért cserébe látomásban részesült. És ezzel nem volt egyedül: vele együtt egész serege is tanúja volt a vízióknak.

„A nap delelőre hágott, mikor a saját szemével látta, hogy az égen, a nap felett kereszt alakú fényserleg tűnik fel, alatta a felirattal: „e jelben győzni fogsz.” A látvány ámulattal töltötte el őt, és katonáit, akik vele együtt figyelték az égi tünetényt.” (*Constantinus élete* 1.28)

Constantinus nem értette a látomás jelentését, és napnyugtáig töprengett rajta. Álmában Krisztus jelent meg előtte, arra utasítva, hogy készítse el az égi jel pontos mását, hogy az védelmezze az ellenség támadásaitól.

Constantinus a jelek szerint nem fogta fel, hogy pontosan mi is volt az, amit ebben a két esetben látott. Összezavarodott, ezért vallási szakértőket hívatott, hogy segítsenek neki megfejteni a rejtélyt. Ez a legegyszerűbb bizonyíték arra, hogy Constantinus eddig a pontig soha nem akart keresztény lenni. Nyilvánvalóan nem tudta, ki volt a keresztények istene, sem azt, hogy mit képvisel. Útmutatásra volt szüksége. Tanácsadói elmagyarázták neki, ki volt Krisztus, „az

egyetlen és igaz Isten egyedüli fia, aki győzedelmeskedik a halál felett.” Elmondták neki, hogy a kereszt a „halhatatlanság jelképe”, és azt is kifejtették, hogy miért jött Krisztus a földre, valamint, hogy mit jelent a megtestesülés. Constantinus ámulattal hallgatta szavaikat (ez is jelzi, hogy mindez új volt neki), és úgy döntött, maga is utánajár „az isteni sugallatú írásoknak”. Így is tett, és tanácsadói segítségével „helyénvalónak találta, hogy az előtte megjelenő istennek hódoljon” azzal, hogy attól fogva csakis őt imádja. Constantinus ezután kovácsokat és ötvösöket hívatott, kiadta nekik, hogy készítsék el a látomásában és az álmában látott jelet, ők pedig teljesítették is a parancsot.

A leírás ezen pontján Euszebiosz személyes megjegyzésként elmeséli, hogy miután a császár leírta neki a tárgyat, meg is mutatta azt.* Egy hosszú, arany bevonatú, kereszt alakban végződő rúd, amelynek tetejét ékszerekkel kirakott, aranyozott koszorú díszíti. A koszorúban két görög betű, a *khí* és a *ró* áll – ez Krisztus nevének első két betűje. A kereszttrúd alatt szövet függ. Euszebiosz szerint „a császár minden alkalommal ennek a jelnek a védelme alatt vette fel a harcot az ellenséges erőkkel, és minden seregének elrendelte, hogy készítsenek belőle replikákat.” (*Constantinus élete* 1.31) Constantinus tehát minden ütközetbe magával vitte ezt a tárgyat – a *labarumot* –, és ez biztosította a győzelmet. Úgy tűnik, be is vált.

Létezik egy harmadik leírás is Constantinus megtéréséről, amely – finoman fogalmazva is – nehezen hozható összhangba az előző kettővel. Ez a verzió a keresztény történetíró és teológus, Lactantius írásaiban bontakozik ki. Lactantius különösen fontos forrás: egyfelől személyesen ismerte Constantinust, a császár őt nevezte ki legidősebb fia, Crispus tanítójának. Másfelől pedig az általa írt beszámoló nem évtizedekkel később (mint Euszebiosz munkája), hanem mindössze három évvel az esemény után keletkezett. Vajon ugyanarról számol be? A legtöbb történész szerint igen, habár léteznek szembetűnő különbségek.

A szóban forgó szöveg egy rövid könyvben – tulajdonképpen pamfletnek is nevezhetnénk – szerepel, amely szégyentelenül kárörvendő hangneméről híres: *A keresztényüldözők halála* című művében Lactantius alig leplezett jókedv-

* Jegyzeteiben Euszebiosz azt sugallja, hogy mindez egy privát találkozó alkalmával történt, de valószínűbb, hogy nyilvános eseményen, talán a niceai zsinaton résztvevő püspökökkel elköltött vacsorán, miután befejeződött a 325-ös egyházvezetői tanácskozás. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy Constantinus mintegy 13 évvel az események után idézte fel látomását Euszebiosz és a többiek előtt.

vel számol be a keresztények üldözésével megbízott római hivatalnokok szörnyűséges és kínokkal teli haláláról. De a könyv nemcsak a rettenetes haláltusák gyűjteménye, hiszen ezek mellett jó néhány történelmi információt is tartalmaz. A 44. fejezetben Constantinus megtérésének tömör és velős leírásával találkozhatunk. Ebben a verzióban Constantinus a Maxentiusszal Rómáért vívott döntő ütközet előtt lát jelenést. Álmában Constantinus azt az utasítást kapja – nem tudni, kitől –, hogy rakassa „Isten égi jelét” a katonái pajzsára a csata megkezdése előtt. Másnap ennek szellemében jár el, meghagyva harcosainak, hogy rajzoljanak a pajzsukra egy X-et, illetve egy azt középen átszelő, a tetején lekerékített I betűt. Ez (egyezve Euszebiosz változatával) valóban a khí-ró betűkombinációra hajaz (a görög khí-t írásban X-szel jelölték, míg a ró a mi írott P betűnknek felel meg – egy függőleges vonal, kerek felső résszel). Constantinus hadai csakugyan ezekkel a pajzsokkal felvértezve veszik fel a harcot, és megsemmisítik ellenfelüket.

Különböző tudósok eltérő módokon próbálták összeegyeztetni Constantinus látomásának változatait. Van, aki szerint csak egyetlen látomás volt, a Milvius hídi csata előtt két évvel (a 310-es panegyricus előtt nem sokkal), amit akkoriban még Sol Invictushoz kötött, később azonban már krisztusi jelenésként interpretálta a víziót. E nézet szerint később úgy gondolta, hogy mindig is Krisztust látta maga előtt, és mivel a látomás olyan közel esett a végső diadalhoz, úgy „emlékezett”, hogy az közvetlenül a csata előtti éjszakán történt. Egy másik véglet szerint Constantinus egyszerűen látnok volt, akinek temérdek látomása és álma volt, amelyek néha összemosódtak. Szembetűnő, hogy maga Euszebiosz egy Constantinust élete vége felé dicsérő beszédben híres látnoknak nevezte, akinek „ezernyi” víziója, és „ezernyi” álma volt, amelyekben Krisztus rendre megjelent előtte.*

* Eusebius: *In Praise of Constantine*, 8.1; lásd még *Constantinus élete*, 1.47. A Constantinus látomásait taglaló legújabb és legteljesebb kötet: Raymond van Dam: *Remembering Constantine at the Milvian Bridge*. Cambridge, University Press, 2011. Van Dam az emlékezetkutatás legújabb eredményeit is felhasználva arra jut, hogy lehetetlen megmondani, mi történt akkor. A látomásról szóló beszámolók reménytelenül ellentmondóak, és még akkor is hatalmas gondokba ütközünk, ha csak az egyik vagy a másik mellett maradunk. Euszebiosz legteljesebb verziója például, saját részrehajló leírását kínálja arról, hogy állítása szerint mit mondott neki Constantinus évekkal az események után. Azonban Constantinusnak is megvolt a maga oka, hogy úgy alakítsa a történetet, ahogy azt tette. Ráadásul a múltat ő is annak fényében látta, amit azóta megtudott és átélt, így visszaemlékezései nem feltétlenül festettek pontos képet az eseményekről, sem arról, amit akkor hitt vagy gondolt.

A leírások egyes elemei kétségtávol egyeznek. Egyrészt a látomásban minden változatban egyetlen isten szerepelt, akit attól kezdve Constantinus egyedüli istenének ismert el: többé nem kívánt politeista hagyományokat követni. Továbbá a 310-es panegyricus szerzője és még meglepőbb módon Euszebiosz sok évvel későbbi leírása is egyetért abban, hogy Constantinus az álma után nem lett azonnal keresztény. A dicshimnusz szónoka említést sem tesz a kereszténységről – ami arra engedhet következtetni, hogy a megtérés ekkor még meg sem történt, de legalábbis Constantinus nem kívánta még nyilvánosságra hozni azt, vagy pedig a pogány orátor nem érezte szükségét, hogy ezzel a részletkérdéssel foglalkozzon. Euszebiosz beismeri, hogy a császárnak tanácsra, utánajárára és töprengésre volt szüksége, mielőtt dűlőre jutott volna, hogy mit is látott voltaképpen. Ki tudja, meddig tarthatott ez a folyamat?

A császár álmának vagy látomásának pontos menete és időpontja nagyon nehezen rekonstruálható. A modern kutatások szerint ugyanis az ehhez hasonló élményt követően ő, aki már áttért a kereszténységre, a valóságban megtörtént eseményekbe belekeveri mindazt, ami azt követően történt vele, vagy amit újonnan megtudott.* Más szóval, az efféle élményt átélők évek múltán mind a maguknak, mind másoknak előadott leírásaikba beleszövik a köztes időszakban elsajátított ismereteiket. Ez minden bizonnyal Constantinus esetére is érvényes lehetett.

Hogy mi és mikor történt valójában, arra senki sem fog mindenkinek egyaránt kielégítő választ adni.** Mindenesetre az alábbiakban megkísérlek egy hi-

* Lásd Rambo–Farhadian: *Oxford Handbook of Religious Conversion*.

** Lásd az 50. o. lábjegyzetét. Hogy mit láthatott Constantinus, arról számos teória látott már napvilágot, de mind közül a legismertebb és legmegdöbbentőbb Peter Weiss, német tudós felvetése, aki szerint Constantinus egy halójelenségnek lehetett szemtanúja. A halójelenség szokatlan, ugyanakkor teljesen normális optikai jelenség, ami akkor jön létre, ha a nap fénye megtörik a légkörben található milliányi apró jégkristályon. A naphalo (más néven melléknap), a nap körül futó fényjelenség – az interneten számos kép található hasonlókról –, amely többször úgy néz ki, mintha a nap több irányba is fénycsóvákat lövellne ki magából. A jelenséget látva bárki képzelheti azt, hogy a nap koszorú, vagy akár kereszt alakját vette fel. A jelenség akár két órán át is eltarthat, de rendszerint hirtelen tűnik fel, és gyorsan el is tűnik. Előfordulhat, hogy Constantinus (és katonái) valami hasonlót láthattak? Egyes tudósok szerint ez is egy lehetőség. Mások azt mondják, hogy ez a „természeti” magyarázat nem bizonyítható, és természetfeletti jelenségek ilyen magyarázata reménytelenül spekulatív. (Weiss cikke 1993-ban jelent meg először németül, A. R. Birley angol fordítása a *The Vision of Constantine* címmel a *Journal of Roman Archaeology* 16. számában (237–259.) olvasható.)

teles forgatókönyvet felvázolni. Akár valós, akár kitalált látomással van dolgunk, az biztos, hogy hozzájárult Constantinus vallási elmékedéseéhez, amelyek során az istenek problémáján töprengett és a régóta áhított égi támogatást kereste a Maxentius elleni támadáshoz. Meggyőződéssel hitte, hogy látomása az egyetlen és leghatalmasabb isten által küldött jel volt, ezért úgy határozott, hogy őt fogja imádni.

A legvalószínűbbnek azt tartom, hogy a látomás nem sokkal az első leírás előtt történhetett, Kr. u. 310-ben, és attól kezdve Constantinus henoteista lett, aki mindenekelőtt és -felett a napisten, Sol Invictus odaadó híve lett. Ezután két év telt el, mire Maxentius ellen indult, és ezalatt rengeteg ideje volt, hogy eltöprengjen új vallási elkötelezettségén. Egyebek mellett egyre több ismeretre tett szert a növekvő keresztény mozgalomról (a 6. fejezetben lesz még szó arról, hogy milyen ütemben terjedt ekkortájt az új vallás). A Rómáért folyó csata előtt nem sokkal újabb jelenést vagy álmot, esetleg mindkettőt látott, és döntésre jutott. Ez azonban nem az volt, hogy elhagyja Sol Invictust a keresztény Istenért. Ehelyett úgy határozott, hogy Sol Invictus maga a keresztények Istene.*

Constantinus keresztény hitre tért. Az áttéréssel kapcsolatban a leglényesebb, hogy – ahogy az minden hasonló esetben igaz – Constantinus nem értett és nem is érthetett rögtön mindent a keresztény hitről. Hite és ismeretei kifejezetten hiányosak lehettek még ekkor. Nem tudhatta, hogy valamikor majd meg kell keresztelkednie. Talán azzal sem volt tisztában, hogy a keresztények nem csupán elutasították más istenségek imáadását, de egyenesen azt vallották, hogy a pogány istenek nem is valódi istenek, hanem gonosz, démoni lények. Vélhetően azt sem tudhatta, hogy a kereszténység erkölcsi követelményeket is állít. Arról sem lehettek ismeretei, hogy a keresztények között élénk teológiai viták dúltak Isten természetével, Krisztus identitásával, valamint Krisztus és Isten viszonyával kapcsolatban. Valószínűleg nagyon sok minden ismeretlen volt még ekkor számára.

Amivel a jelek szerint tisztában volt, az az, hogy csak és kizárólag a keresztény Istent óhajtotta imádni. Ezzel a meggyőződéssel indult csatába. És végül győzedelmeskedett.

* Lásd pl. Potter: *Constantine the Emperor*. „312-ben Constantinus istene egyszerre volt a Nap és a keresztények Istene. Innen már nem volt nehéz megtenni az utolsó lépést, mivel egyes keresztény közösségekben a napisten ekkor már egyenlő volt Krisztussal”. (158., 159)

A Milvius hídi csata

Maga a csata szinte csalódást keltően egyszerűen és gyorsan lezajlott. Severus és Galerius elbukott kísérleteit látva érthető, hogy Constantinus nyugtalan volt a hadjárat miatt. Ugyanakkor számos előnnyel bírt, ami elődeinek nem adatott meg, Maxentius pedig ezúttal hozott egy végzetes döntést. Constantinus malára hajtotta a vizet, hogy Maxentius apja, a briliáns hadvezér Maximianus ekkorra már nem volt a képen: két évvel korábban Constantinus nyomására öngyilkosságot követett el. Még fontosabb, hogy Maxentius helyzete Rómában egyre reménytelenebbé vált. Uralmának kezdetekor a város még tárt karokkal várta, ám a korábban felsorolt problémák miatt ez megváltozott.

Az északról várt ostromra készülve Maxentius észszerűnek látszó lépésre szánta rá magát, amikor lerombolta a Tiberis összes hídját, ezzel igencsak megnehezítve a támadók dolgát. Csakhogy rögtön ezután, mintha azonnal meggondolta volna magát, hozott egy újabb, ezúttal valóban katasztrofális döntést. Úgy határozott, nem erősíti meg a várost a közeledő ostrom előtt, ehelyett elhagyta az erődöt, hogy a nyílt harcmezőn ütközzön meg az ellenséggel.

A hidak nélkül azonban a sereg nem tudott átkelni a Tiberisen, hogy elérjék az északra fekvő, kedvezőbb csatamezőket. Ezért Maxentius ideiglenes pontonhidat veretett a frissen leromboltatott Milvius híd mellett, majd seregével átkelt rajta. Csakhogy az ellenség azonnal megkerülte őket, így menekülésre kényszerültek. A csapatok kétségbeesve próbáltak libasorban újra átkelni a pontonon, de a túl nagy súly alatt a híd összeomlott. Sok katona, köztük maga Maxentius is a Tiberis folyóban lelte halálát.*

Constantinus másnap Róma és a nyugati birodalom új uraként vonult be a városba. Ahogy a 8. fejezetben láthatjuk majd, még további tizenkét évébe telt, mire a teljes birodalom egyedüli uralkodójává vált – de neki sohasem jelentett gondot kivárni a megfelelő pillanatot. A várakozás közben pedig volt ideje felismerni, hogy a vallásról mennyire bölcs döntést hozott. Elkötelezte magát a keresztények istene felé, akinek segítségével győztesen jött ki a csatából. A kereszt-

* Euszebiosz szerint Maxentius eredetileg is úgy építtette a hidat, hogy az nagy terhelés alatt leomoljon, mivel törbe akarta csalni Constantinust. A terv azonban visszafelé sült el, amikor csapatain rajtaütöttek és gyorsan vissza kellett volna vonulniuk a városba. Ez a felvetés valóban érdekes, ám nehezen bizonyítható.

tény Isten tehát nagyobb volt Róma isteneinél, így ő lett Constantinus egyetlen istene. A császár pedig keresztény lett.

Vagy mégsem?

Constantinus megtérésének „őszintesége”

A téma kutatói hosszú (és meddő) vitát folytattak Constantinus megtérésének őszinteségéről. Sok szakértő ma úgy vélekedik, hogy ez a vita kifejezetten hiábavaló volt, a kevésbé járatos megfigyelők azonban továbbra is releváns kérdést látnak benne. A vita 1853-ban kezdődött, amikor egy német tudós, Jacob Burckhardt a *Die Zeit Konstantins des Grossen* (Nagy Konstantin kora) című könyvében úgy érvelt, hogy Constantinust végeredményben nem a vallási meggyőződés vezérelte, hanem „a hatalom iránti olthatatlan vágy”. Sok mindent lehetne mondani erről az állításról önmagában is, de Burckhardt mindezt megfejtette még egy következtetéssel is: Constantinus felismerte, hogy a virágzó keresztény egyház segíthet neki elérni megalomániás céljait, ezért személyes ambícióitól fűtve, szövetségre lépett velük. Constantinust szemernyi sem érdekelt az egyház, sem a meggyőződését illetően felmerült kétségek.

Az évek során a történészek számos bizonyítékot vonultattak fel az elmélet mellett. Mindenekelőtt azt, hogy Constantinus nyilvánosan továbbra is pártfogolta a pogány nézeteket. A római korban a császárok személyes nézeteit semmi sem tükrözte jobban, mint az általuk veretett pénzérmék. A birodalmi pénzverdék válogatott képekkel és feliratokkal dolgoztak, amelyek megtestesítették az uralkodó nézeteit, ideológiáit és elképzeléseit. Ezt szem előtt tartva kétségtelenül fontos az a tény, hogy 310-től kezdve Constantinus érméin megtalálható Sol Invictus, a napisten alakja. Ahogy azt fentebb láthattuk, jó eséllyel erre az időpontra tehető a császár henoteista nézeteinek kialakulása. Még ennél is feltűnőbb a császár kereszténységének valódiságát firtatók számára, hogy ez a szimbólum még évekkel a Milvius hídi csata után is megmaradt. Ha Constantinus valóban keresztény lett, miért ragaszkodott volna a pogány jelképekhez?

Azt sem hagyták szó nélkül, hogy az állítólagos megtérése után Constantinus és a hozzá közel állók meglehetősen óvatosan utaltak Istenre. Erre példa Constantinus diadalíve, amely ma is áll, méghozzá a római Colosseum közelében. Ezt a Maxentius felett aratott győzelme emlékére állíttatta a szenátus 315-ben, Constantinus második római látogatásának alkalmából. A diadalíven fel-

irat hirdeti a nagy eseményt, megemlítve a Constantinus közbenjárására nyújtott isteni segítséget. Ugyanakkor nincs egyértelmű utalás arra, hogy a sikert a keresztény Isten hozta volna el. Épp ellenkezőleg, a felirat nyájas és semleges hangnemben beszél az „isteni sugallat”-ról. Ha Constantinus valóban igaz keresztény lett volna, miért vonakodott egyértelműen kifejezésre juttatni, hogy a keresztény Isten segített neki?

Constantinus őszintétlenségének hirdetői arra is rámutattak, hogy még jóval a döntő római csata után sem viselkedett igazi keresztény módjára. A győzelem után nem sokkal elrendelte tízéves unokaöccsének, Galerius fiának kivégzését. Ez nem igazán vall jó keresztényre. Később megölette legidősebb fiát, a trónörökös Crispust, majd saját feleségét, Faustát is. Ezek a tettek sem egy igaz hívő lelkivilágát tükrözik, hanem egy valódi despotáét. Végezetül azt is szokás kiemelni, hogy Constantinus csak a halálos ágyán volt hajlandó megkeresztelkedni, huszonöt évvel a feltételezett megtérése után. Vajon csak akkor látta meg a fényt?

A fenti okokból a későbbi, 19-20. századi tudósok vitatták, hogy Constantinus valóban elkötelezte magát a keresztény ügy mellett. A mai történészek azonban kissé másként értelmezik a bizonyítékokat.

Kétségtelen tény, hogy Constantinus 312 után is használta Sol Invictus jelképeit személyes propagandájához, olykor úgy is, hogy saját magát is a napisten mellé helyeztette. Ez azonban még nem bizonyítja, hogy a keresztény Istennel kívül másikat is imádott volna. Constantinus kora előtt a keresztények néha a napistennel azonosították saját istenüket, és ahogy azt már korábban is említettem, Constantinus vélhetően maga sem Sol Invictus helyett választotta Istent, hanem *azonosította vele*.

A tény, hogy Constantinus nem minden esetben azonosította saját istenét a keresztény istennel – ahogy azt a római diadalív vagy a pénzérmék bizonyítják – más okokra is visszavezethető. Egyrészt nem árt kihangsúlyoznunk, hogy Constantinus nem saját maga fogalmazta meg a diadalívre írt szöveget, hiszen az emlékmű ugyan az ő tiszteletére készült, de nem általa.

Ennél is fontosabb, hogy Constantinusnak jó oka lehetett, hogy ne kürtölje szét új vallási meggyőződését. Egy modern Constantinus-kutató, Harold Drake szerint Constantinus pontosan tisztában volt vele, hogy császárként nemcsak a keresztények, hanem mindenki más – így zsidók és pogányok – felett is uralkodik. Ilyeténképpen úgy látta helyesnek, ha kiáll a monoteizmusa mellett, ugyan-

akkor nem sérti meg alattvalóit sem. Constantinus egyszerűen túl jó politikus volt ahhoz, hogy nyíltan vállalja kereszténységét. Ugyanakkor arra sem volt hajlandó, hogy feladja az egyistenhit iránti elkötelezettségét. Ahhoz, hogy császár és keresztény is lehessen, Constantinus diplomatikusan megválogatta szavait, így anélkül adhatott hangot nézeteinek, hogy elidegenítette volna azokat, akiknek más volt a meggyőződése.*

Ami a keresztény elvek szerinti életvitelt, és a keresztény etikától határozottan távol álló tetteket illeti, nem szabad megfeledkeznünk róla, hogy az áttérés nem jelentette azt, hogy Constantinus azonnal és maradéktalanul elsajátította a hagyományos keresztény hitet, szokásokat és az erkölcsöt. Továbbá a történészeknek attól is óvakodniuk kell, hogy bizonyos előre megalkotott keretek alapján határozzák meg a „jó keresztényt” és ezek alapján ítélik meg Constantinust. Tény, hogy egyes tetteivel súlyosan vétett a hagyományos keresztény erkölcs ellen. Azonban ne feledjük, hogy eközben egy egész birodalmat kellett irányítania. Egy hónapig sem maradt volna életben, ha a hegyi beszéd stílusában kormányoz.

Végül pedig lássuk Constantinus azon döntését, hogy az utolsó pillanatig elodázta a megkeresztelkedését. Talán mind közül ez az érvelés áll a leggyengébb lábakon, tekintve, hogy ez a megoldás egyáltalán nem volt szokatlan. Ez különösen igaz azokra a keresztényekre, akik komolyan vették azt a teológiai véleményt, amely szerint a megkeresztelkedés után elkövetett bűnök nem megbocsáthatók, és örök kárhozatot vonnak maguk után. Ezzel a nézettel az Újszövetségben is találkozhatunk: „Mert ha szándékosan vétkezünk, miután megismertük az igazságot, akkor nincs többé bűneinkért való áldozat, hanem az ítéletnek valami félelmes várása, amikor tűz lángja fogja megemészteni az ellenszegülőket.” (Zsid 10:26, 27; lásd még Zsid 6:4–6). Érthető, hogy aki hitt ebben, az a legvégsőkéig próbálta elhúzni a megkeresztelkedést. És ezzel sokan voltak így.

Valójában meggyőző és közismert bizonyítékok állnak rendelkezésünkre Constantinus nagyon is létező kereszténységére, még úgy is, hogy vallásának rejtjelmeit csak fokozatosan ismerte meg. A Milvius hídi csatát követő rendelkezései közül kiemelkednek azok, amelyekkel a keresztényeknek kedvezett. Alig

* Drake: *Constantine and the Bishops* című könyve mellett, lásd még Drake: *Constantinus and Consensus. Church History*, 64. (1995) 1–15.

néhány hónappal Róma megszerzése után egyezsége jutott a Galerius 311-es halála után a birodalom keleti felét uraló Liciniusszal. Végérvényesen megszűntették a tíz évvel korábban, Diocletianus által indított keresztényüldözéseket. Az úgynevezett milánói ediktum (amely nem volt ediktum, és nem is Milánóban adták ki) teljes vallási szabadságot hirdetett a birodalom összes lakójának, ezzel egyszer s mindenkorra véget ért a keresztényüldözés.*

A kereszténység azonban nem csak a dekriminalizációnak örvendhetett: üzőtt vallásból a legkegyeltebb vallássá vált. Constantinus számos keresztény templom építését rendelte el és finanszírozta Rómában és a birodalom egyéb területein egyaránt. Közülük a leghíresebb a lateráni bazilika, amely Róma püspökének (azaz a pápának) a hivatalos katedrálisaként központi szerepet játszott a kereszténység történelmében. Ezenkívül adományokkal halmozta el a keresztény papságot, Africa fő adminisztrátorát pedig arra utasította, hogy szolgáltatssa vissza az üldözések során a keresztény templomokból lefoglalt tulajdonokat.

Érvelhetnénk úgy is, hogy Constantinus egyszerűen politikai okokból paktált le az egyházzal, nem pedig azért, mert vallási meggyőződése diktálta így. Elméletben ez is lehetséges, de két másik bizonyíték mégis hiteltelenné teszi ezt: először is Constantinus azonnal belevetette magát a keresztények gyakorlati és teológiai vitáiba, emellett pedig saját szavaival is világossá tette vallási nézeteit.

Ami az egyházi ügyekben való aktív részvételét illeti, már 313-ban, majd 314-ben még vehemensebben bekapcsolódott az észak-afrikai donatista vitába. Ez egy igencsak heves vita volt arról, hogy mit tekinthetünk legitim keresztény egyházi közösségnek és kik állhatnak annak élén. Constantinus azonnal beszállt a ringbe, eleinte még az sem érdekelte különösebben, hogy melyik oldalnak van igaza, de egy idő után kristálytisztá véleménye lett a kérdésről, és (nem túl nagy meglepetésre) az egyház vezetőinek döntő többségének – köztük a rómaiaknak – álláspontját támogatta.**

Még ennél is nagyobb port kavart az ariánus vita, amely mintegy tizenhárom évvel később bontakozott ki. Ezúttal nem egyházpolitikai jellegű szembenállásról volt szó, hanem kőkemény teológiáról, egészen pontosan Krisztus sze-

* Nem egy Milánóban kiadott császári ediktumról van szó, hanem Licinius leveléről, amelyet a Constantinusszal kötött egyezsége után írt meg, kettejük korábbi, milánói találkozásának eredményeképp.

** Bővebben a 8. fejezet foglalkozik ezzel a témával.

mélyéről, illetve az Atyával való kapcsolatáról. Egylényegűek? Vagy az Atya hatalmasabb? Mindketten öröktől léteznek? Vagy az Atya volt az első? Constantinus, akárcsak a keresztények többsége, nem értette és nem is tartotta túl sokra a vita apró részleteit. Ettől függetlenül nagyon is érdekelt benne, és 325-ben összehívta a híres niceai zsinatot, hogy rendezzék a kérdést. Azonban nem egyszerűen csak összehívta a tanácskozást, ő maga is aktívan részt vett a vitákban és a végső döntés hatályba léptetésében. Történelmi szempontból nagyon is jelentős pillanat volt ez. Adott volt egy kemény, tapasztalt, véreskező katonai vezető, a római állam vasökölrel kormányzó ura, aki filozófiai vitába bocsátkozik a Szentírásról a keresztény püspökökkel. Ezek után nehéz azt állítani, hogy nem volt elkötelezett az ügy mellett.

Mindezek mellett és előtt ott vannak még Constantinus szavai, amelyeket ő maga írt és mondott el nyilvánosan, ezek pedig minden kétséget kizáróan demonstrálják mély keresztény kötődését. Sehol sem jelenik meg ez világosabban, mint a *Szentekhez szóló szónoklatában*.^{*} A szöveg írásos formában nem kevesebb, mint 26 fejezetet ölel fel. Szóban két órába tellett elmondani az egészet. Annyi biztos, hogy húsvét idején adta elő, az azonban nem, hogy melyik évben – a kutatók 315–325 közé teszik az időpontot. A beszéd leginkább a keresztény hit pogány nézetekkel szembeni védelméről szól. Kifejeződik benne Constantinus filozófiai és teológiai álláspontja, bár egy teológus sem mondaná rá, hogy az különösen mélyreható lett volna. Constantinus rendkívül művelt volt, de nem volt hivatásos gondolkodó. Ettől függetlenül a beszéd feltárja előttünk a császár vallási perspektíváit és pontosan megmutatja, mennyire mélyen elkötelezte magát mellettük – és azt is, hogy mindez milyen szorosan összefonódott politikai céljaival. Továbbra is érdemes szem előtt tartani a fejezet elején elhangzottakat – az ókor embere, legyen az pogány, zsidó vagy keresztény, nem választotta szét a vallást és politikát. Nehezükre esett volna megérteni, hol húzódik a kettő közti határvonal.

Értelemszerűen ebben a beszédben sem válik el a kettő. A szöveg elején Constantinus szenvedélyesen kiáll amellett, hogy csak egyetlen isteni erő uralkodhat, egyetlen Isten mind felett. Ha több istenség is létezhetne, akkor az emberek szentségtörést követnének el, valahányszor egy másik imádása mellett döntenek. Azonban ennél is fontosabb, hogy amennyiben több isteni hatalom

is létezhetne, az nem egységet eredményezne, hanem megosztottságot. A világban azonban egységre van szüksége. Constantinus nyíltan kimondja, hogy ezalatt nem kizárólag a mennyország egységét érti. Legalább annyira aggódik a földi élet miatt is.

A mennyország helyzete ugyanis tükrözi a földi létet is. Ha több istenség küzd a figyelemért, az megosztottságot, irigységet és féltékenységet szül. Ez, a császár szavai szerint „elcsúfítaná a harmonikus összhangot, mivel sokan megválnának a mindenkinek egyenlően mért részekről, és nem törődnének azzal, hogy a világot addigi állapotában és egyazon elvek mentén őrizzék meg.” Ez az állapot ahhoz vezetne, hogy „minden összezavarodna.” És a „mindent” Constantinus szó szerint érti. „A csillagok állása felborulna, az évszakok nem a megszokott módon követnék egymást, a föld gyümölcsei nem teremnének többé, a nap és az éj felcserélődne.” Csak egyetlen uralkodó maradhat. Mindez, ha esetleg még mindig nem lenne világos, természetesen azt jelenti, hogy egyetlen császár kormányozhat.

Ezzel együtt Constantinus beszéde több egyszerű hatalmi kinyilatkoztatásnál. Azt jelenti, hogy a mennyország Istenének kizárólagos imádása befolyással volt arra, hogy neki magának is egyedül kell uralkodnia a földön. Ilyen értelemben teljesen elkötelezte magát az Úr mellett. Hűsége maradéktalanul kereszténnyé tette, ahogy szónoklatában kijelenti: „Feladatom, hogy dicsőítsem Krisztust életem által, és hálát adjak neki, mindazért a jóért, amit értünk tett” (*Szónoklatok, 5. fejelet*).

Constantinus határozottan élvezte „mindazt a jót”, amit a keresztény Isten imádásáért kapott. Ez nem nevezhető pártatlan teológiai nézőpontnak. Azonban ókori keretek között nézve, talán ez a legkevésbé rendkívüli a császár mély elköteleződésében.

Constantinus megtérése: Összefoglalás

Egyes történészek állítása szerint, ha Constantinus „ténylegesen” keresztény lett volna, többet is tehetett volna azért, hogy pogány alattvalóit megtérítse. Ilyen lépéseket valóban nem tett, azonban, ahogy Harold Drake is rámutat, ez nem elégséges érv a kereszténység melletti elköteleződése ellen. Ez csupán arra bizonyíték, hogy milyen keresztény volt és szeretett volna lenni Constantinus. Rengeteg keresztény élt akkoriban – ahogy a későbbi századokban is –, akik

^{*} In: Mark Edwards: *Constantine and Christendom*. Liverpool, Liverpool University Press, 2003.

nem tartották saját felelősségüknek, hogy ráerőltessék keresztény nézeteiket azokra, akik más vallásokat követtek.* Tökéletesen tisztán látta, hogy az erőszakos kormányzati beavatkozással csak kudarcot vallana, ebből pedig nem kért. Boldog volt, hogy támogathatja a keresztényeket, hirdetheti a különböző monoteista vallásokat, és hogy lehetővé tette népének, hogy azt az istent vagy isteneket imádják, akit csak akarnak.

Megtérése komoly hullámokat vert. Az őt követő római császárok – egyetlen rövid, de jelentős kivétellel – mind keresztények voltak. A kereszténység meghódította a római világot, a birodalom hivatalos vallása lett, végül pedig az egész nyugati világ uralkodó vallásává vált.

2. fejezet

Vissza a kezdetekhez: Pál megtérése és missziója

Constantinus döntése, miszerint egyedül a keresztények Isténét imádják, a nyugati történelem sarkalatos pontja volt, mégis eltölpül egy közel háromszáz évvel korábbi áttéréshez képest. Ha Pál apostol nem látja meg a fényt, és nem válik Jézus farizeus követőjévé, a mindenki – zsidó és nem zsidó – előtt is nyitva álló kereszténység talán soha nem válik világméretű tényezővé. Esetleg megmaradt volna egy judaista szektának, történelmi szempontból nagyjából a szadduceusok* és az esszénusok szintjén: a zsidó antikvitás kutatói fontos felekezetként emlékeznének rá, de korántsem lett volna az a világot megrengető mozgalom, amelynek ma is ismerjük.

Nehéz lenne két különbözőbb embert találnunk Constantinusnál és Pálnál. Amíg Constantinus messze a leghatalmasabb, legbefolyásosabb és legtehetősebb alakja volt az egész birodalomnak, Pál egy elszegényedett és viharvert prédikátor volt, aki ismeretlenül vándorolt szerte a világban. Constantinus kora legnagyobb hadseregének parancsolt, és roppant birodalmat vezetett. Pál elsősorban munkásoknak prédikált, egyszerű iparosként. Constantinus életének

* Míg a farizeusok egy népi vallásosságot (l. 66. o.), ellenlábasaik, a szadduceusok a templomhatalmi vallást képviselték. S bár mindkét csoport képviselői híven követték „Isten előírásait”, azokat különbözőképpen értelmezték. Ebből fakadó konfliktusaik mélyek és olykor véresek voltak. (Lektor megjegyzése)

* Lásd az 56. o. lábjegyzetét.

pompája és tündöklése párját ritkította, míg Pál létezését saját szavai foglalják össze, amikor más, úgynevezett apostolokhoz hasonlítja magát:*

„Krisztus szolgálja? Esztelenül szólok: én még inkább, hiszen többet fáradoztam, többször börtönöztek be, igen sok verést szenvedtem el, sokszor forogtam halálos veszedelemben. Zsidóktól ötször kaptam egy híján negyven botütést, háromszor megvesszőztek, egyszer megköveztek, háromszor szenvedtem hajótörést, egy éjt és egy napot hanyódtam a tenger hullámain. Gyakran voltam úton, veszedelemben folyókon, veszedelemben rablók között, veszedelemben népem között, veszedelemben pogányok között, veszedelemben városban, veszedelemben pusztaságban, veszedelemben a tengeren, veszedelemben ártestvérek között, fáradozásban és veszélyben, gyakori virrasztásban, éhezésben és szomjazásban, gyakori böjtölésben, hidegben és mezítelenségben.” (2Kor 11:23–27)

Adott tehát egy korlátok nélküli uralkodó és egy üldözött, koldusbotra jutott kisiparos. A keresztény történelem két legjelentősebb áttérője. Utóbbi nélkül azonban ez a történelem meg sem íródott volna.

Pál élete és szavai – a forrásaink

A hozzá hasonlóan jelentéktelen kortársaival ellentétben Pál keresztény életéről meglehetősen jó forrásaink vannak, amelyekből ismerhetjük áttérésének történetét és azt követő hittérítő tevékenységét is. Ezek a források az Újszövetségben maradtak fent. A hívek később szövegnek titulálták ezeket a könyveket, de a történészek ettől még nem tekinthetik őket érvénytelen forrásnak. Embe-

* Pálról rengeteg életrajz és tanulmány született. Ajánlom saját, *Peter, Paul, and Mary Magdalene* (New York, Oxford University Press, 2006.) című könyvemet, amelyben bővebben bemutatom a vele kapcsolatos megfigyeléseimet. A teológiai nézőpont helyett társadalomtörténelmi szempontból mutatja be Pál életét az alábbi, mára klasszikussá vált könyv: Wayne A. Meeks: *The First Urban Christians: The Social World of the Apostle Paul*. 2. kiadás. New Haven, Yale University Press, 2003. Szintén hasznos, de rövidebb mű: E. P. Sanders: *Paul: A Short Introduction*. New York, Oxford University Press, 2001. Sanders újabb, hosszabb írása Pálról: E. P. Sanders: *Paul: The Apostle's Life, Letters, and Thought*. Philadelphia, Fortress, 2015. Illetve ajánlom még az alábbi, nemrég megjelent könyvet: Albert Harrill: *Paul the Apostle: His Life and Legacy*. Cambridge, Cambridge University Press, 2012.

rek által írt dokumentumokról van szó, szerzőik akkoriban még nem tudhatták, hogy a Bibliát írják.

Az írások egy részét maga Pál jegyzi. A Bibliában összesen tizenhárom levele található meg, amelyek valóban levélként íródtak, és ezeket mind Pálnak tulajdonítják, míg tucatnyi további levélről tudunk, amelyek nem kerültek be az Újszövetségbe. A keresztény kánonból kimaradt leveleket vitán felül hiteltelennek tekinthetjük, mivel azokat későbbi keresztények írták Pál nevében, abban a reményben, hogy így felkelthetik olvasóik figyelmét. Ma olcsó hamisítványnak neveznénk ezeket a munkákat – és az ókori olvasók sem finomkodtak a jelzőkkel, ha felfedezték, hogy valaki át akarja verni őket. A 19. század óta tudjuk, hogy az Újszövetségbe bekerült levelek közt is akad olyan, amit nem Pál írt. A tizenhárom kanonikus páli levélből hatról bebizonyosodott, hogy későbbi szerzők vetették papírra az ő nevét használva. Szerencsére még így is maradt hét levelünk, amelyek szinte biztosan Pál saját kezétől származnak, így felbecsülhetetlen fontosságúak az apostol életrajza szempontjából.*

Probléma a levelekkel kapcsolatban, hogy Pál nem részletezi azt, amit igazán tudni szeretnénk. Alapvetően nem azért írt, hogy feltárja áttérésének körülményeit vagy hittérítő tevékenységének tapasztalatait. A leveleket az általa áttérítettek közösségi és személyes sorsára fűzi fel, és főleg az foglalkoztatja, hogy társainak miben kell hinniük és hogyan viselkedjenek. Ha egy hitközösségre, mondjuk a thesszalónikai vagy a korinthuszi nem küzdött nehézséggel, Pálnak nem volt oka írni róluk. Továbbá minden esetben elmondható, hogy a levelek címzettjei elég jól ismerték Pál – és saját maguk – áttérésének történetét. Ahhoz, hogy mi is eljuthassunk ezekhez az információkhoz, alaposan meg kell vizsgálnunk Pál egy-egy elejtett megjegyzését.

Szerencsénkre rendelkezésünkre áll egy második forrás is, a keresztény egyház első harminc évének terjedését elbeszélő szöveg, amely Jézus feltámasztásának napjaival kezdődik. Ez az Apostolok Cselekedetei című újszövetségi könyv, amelynek szerzője állítólag elkísérte Pált hittérítő útjain. Kell-e ennél

* Pál hét, vitathatatlanul hiteles levele: A rómaiakhoz, a korinthusiakhoz 1&2, a galatákhoz, a filippiekhez, a thesszalónikaiakhoz írt 1., és a Filemonhoz írt levél. Az ókori hamisítványok témakörében, a szóhasználatról (hívhatjuk-e ezeket a műveket hamisítványnak?), illetve a Pál-levelek kérdéses eredetiségéről lásd Bart D. Ehrman: *Forged: Writing in the Name of God; Why the Bible's Authors Are Not Who We Think They Are*. San Francisco, HarperOne, 2012.

jobb forrás? Ez a könyv valóban foglalkozik Pál áttérésével, három alkalommal is elmeséli annak történetét, és javarészt az azt követő hittérítő tevékenységéről számol be.

A gond csak az, hogy ez a történelmi narratíva a legtöbb esetben nem elég történelmi. A kutatók egybehangzó véleménye szerint a feltételezett szerző, Pál egy meg nem nevezett kísérője, igazából nem írhatta meg a szöveget, már csak azért sem, mert a könyv apróbb részletei és a tágabb narratíva is több ponton eltér attól, amit Pál magáról állít.* A kutatók álláspontja szerint a szerző legalább húsz – többek szerint pedig akár hatvan – évvel Pál halála után írta meg a könyvet, ez alapján pedig nem első kézből szerzett információkkal dolgozott. Emellett sokkal inkább ügyelt arra, hogy magával ragadó narratívát alkosson, a történelmi tények iránti hűség és pontosság viszont csak másodlagos volt számára.** Ennek tudatában, ha valóban meg akarjuk ismerni, hogy mit tett, mondott és élt át Pál apostol, akkor az Apostolok Cselekedeteit nagy óvatossággal szabad csak lapoznunk. Pál életének kutatói ezért főleg arra a hét levélre fókuszálnak, amelyek vitathatatlanul tőle származnak.

Pál, a zsidó

Hogy megérthessük Pál megtérését Jézushoz, először tudnunk kell, hogy milyen hitről tért át. Constantinusszal ellentétben Pál zsidóként nevelkedett, nem volt pogány. Leveleiben kétszer is utal életének ezen időszakára. Az első a Galatia (ma Törökország középső része) területén működő egyházközséghez írt levelében olvasható. Bizonyítandó, hogy jól ismeri a zsidó vallás értékét és lényegét, Pál kiemeli, hogy élete hajnalán ő maga is buzgó zsidóként élt és nagy odaadással gyakorolta vallását. Ez a vehemencia odáig vezetett, hogy ő maga is üldözte azokat a zsidókat, akik Názáreti Jézust tekintették a messiásnak:

„Mert hallottátok, hogyan éltem egykor a zsidóság körében, hogy féktelenül üldöztem az Isten egyházát, és pusztítottam azt. És a zsidó hithűségben

sok kortársamat felülmúltam népem körében, minthogy fölöttébb buzgó rajongója voltam atyáim hagyományainak.” (Gal 1:13, 14)

A makedóniai filippibeli keresztényekhez írt levelében hasonlóan nyilatkozik, itt további részletekkel szolgál zsidó előéletével kapcsolatban:

„....nyolcadik napon metéltek körül, Izráel népéből, Benjámín törzséből származom, héber a héberek közül, törvény szempontjából farizeus, buzgóság szempontjából az egyház üldözője, a törvényben követelt igazság szempontjából feddhetetlen voltam.” (Fil 3:5, 6)

Keresztény hitének értelmezéséhez nem árt ismernünk Pál zsidó eredetét. Pál idején a Római Birodalomban a népességnek körülbelül 7 %-ára volt tehető a zsidók aránya – természetesen mindenki más pogány volt. Ahogy ma is, a judaizmus akkoriban is végtelenül sokszínű volt, Palesztinában és azon kívül – az úgynevezett diaszpórában – is számos zsidó csoport létezett, amelyek hitükben és szertartásaikban is különböztek egymástól.* Pál egyértelműen a kívülállók közé tartozott: bár az Apostolok Cselekedetei szerint magasan képzett rabbi volt, aki az akkori vezető jeruzsálemi rabbitól tanult (ApCsel 22:3), Pál nem tesz utalást kereszténysége előtti júdeai tartózkodásra. Továbbá, anyanyelve (levelei alapján) egyértelműen görög volt, ezt pedig magas szinten is beszélte. Ezek alapján okkal feltételezhetjük, hogy Pál Palesztinán kívül született és nevelkedett, nagy valószínűséggel városi környezetben, ahol oktatásban részesülhetett. Az Apostolok Cselekedetei szerint ez a város a kilikiai Tarszus lehetett (ApCsel 22:3), jöllehet Pál maga nem tesz erről említést.

Sokféleségük ellenére, a birodalom különböző részein élő zsidók számos közös vonással rendelkeztek, amelyek megkülönböztették őket pogány szomszédaiktól.** Ezek közül a legnyilvánvalóbb az egyistenhitük volt: csak és

* Lásd a *Forged* című könyvem 202–209. oldalán.

** A korai 2. században, mintegy hat évtizeddel Pál halála után született könyv kormeghatározásáról lásd Richard Pervo: *Dating Acts: Between the Evangelists and the Apologists*. Santa Rosa, CA, Polebridge Press, 2006.

* Pál korának judaizmusáról lásd Shaye Cohen: *From the Maccabees to the Mishna*. 3. kiadás, Louisville, Westminster John Knox, 2014., illetve E. P. Sanders: *Judaism: Practice and Belief 63 BCE to 66 CE*. Philadelphia, Trinity Press International, 1992.

** Ezt E. P. Sanders, Pál és az ókori judaizmus elismert kutatója régóta állítja. Lásd * és a 62. o. lábjegyzeteiben felsorolt könyveit. Bővebben lásd *Paul and Palestinian Judaism*. Philadelphia, Fortress Press, 1977.

kizárólag a saját istenüket, Izrael istenét imádták. Ez egyébként még nem jelentette azt, hogy a zsidók tagadták volna más istenek létezését: egyes csoportjaik elfogadták ezek létezését, de nem imádták őket; mások úgy gondolták, hogy a pogány istenek csak a nem zsidók képzeletében léteznek. A következtetés mindkét esetben ugyanaz volt: csak a saját istenüket imádták.

Ezenkívül minden zsidó egyetértett abban, hogy ez az egy Isten, a világ-egyetem teremtménye kiválasztotta a zsidó népet, és szövetséget kínált nekik, egyfajta békeszerződés formájában. A szövetség a zsidó pátriárkákkal kötött, majd az ő leszármazottjaik is megörökölték azt. A szövetség értelmében a zsidóknak nem volt kötelességük a nem hívőket megtéríteniük. Ahogy azt látni fogjuk, a zsidók tulajdonképpen nem is foglalkoztak különösebben azzal, hogy a pogány népek milyen vallásokat követnek. Ugyanakkor kiválasztott népként látták magukat, akik a politikai és jogi egyezségük révén kivételes kapcsolatot ápoltak Istennel, aki mindenki felett uralkodott.

Ez az egyezség konkrét jogi követelményeket is tartalmazott, ezek a Héber Biblia részét képező „Mózes törvényeiben” található. A zsidók szent könyve megírja, hogyan ajándékozta Isten a törvényeket nagy prófétájának, Mózesnek, amikor Isten megmentette Izrael népét a rabszolgaságtól és saját népének választotta. A törvények tartalmazzák a Tízparancsolatot, de rajta kívül számos egyéb előírást is arra vonatkozóan, hogy hogyan éljenek együtt a zsidók és hogyan imádják istenüket. Egyebek mellett rendelkezik a fiúgyermekek körülmetéléséről, a Sábát megtartásáról, és a kóser ételekről is.

Amikor Pál kijelenti, hogy zsidónak született, átesett a körülmetélésen, és buzgón tartotta magát a törvényekhez, akkor pontosan erre gondol. Kérlelhetetlen szigorral tartotta magát a törvény betűjéhez. Ezenkívül azt is állítja, hogy farizeus volt. Hosszú könyveket lehetne írni arról, hogy ez mit is jelentett pontosan – mint ahogy ezt természetesen sokan meg is tették* – de számunka röviden így foglalható össze a dolog: a farizeusok szóbeli értelmezéseket nyújtottak az írott törvényekhez, hogy a hívek biztosak lehessenek benne, hogy Isten akarata szerint cselekszenek. Sem az írott törvények, sem a szóbeli hagyományok nem jelentettek terhet a zsidóknak. Sőt, kifejezetten felszabadítónak érezték azokat: a zsidók istentől tanulhatták, hogyan éljenek, és örömmel követték az ő útmutatását.

* Lásd Cohen és Sanders 65. o. * és ** *lábjegyzetekben* felsorolt könyveit.

A kor többi zsidójához hasonlóan – mint Keresztelő Szent János vagy Názáreti Jézus – a farizeusoknak is meglehetősen apokaliptikus világnézetük volt, amely a bibliai időszak végén és az 1. század környékén alakult ki. E nézet szerint a világ nem állt közvetlen isteni irányítás alatt. Ismeretlen okok miatt, Isten feladta a hatalmát bizonyos kozmikus erőkkel szemben, amelyek kint, fájdalmat és szenvedést zúdítottak az emberiségre. Azonban Isten készen állt, hogy beavatkozzon, elpusztítsa ezeket a gonosz erőket, és eljőjön az ő királysága, amelyben mindenki boldog, utópisztikus életet élhet majd. Isten királysága felváltja majd a nyomorúságos földi királyságokat. Eljön az öröm, a béke, a szeretet és a bőség ideje, és a hozzá hűségesekek örökké élvezhetik azt. Addig azonban az emberi faj kénytelen volt elviselni a szenvedés keserves pöcegödörét, és nem tehetett mást, mint kitartóan várt és reménykedett, hogy Isten hamarosan megváltoztatja kiválasztottjai sorsát. A jó hír az volt, hogy ez a nap már nem volt messze. Hamarosan elkövetkezik.

Jézus maga is ezt az üzenetet hirdette.* Pál, aki személyesen nem ismerte Jézust, szintén hasonló nézeteket vallott. Bár mindketten zsidók voltak, elveik jelentősen eltértek egymástól. Természetesen bőven volt bennük közös: mindketten monoteista zsidók voltak, akik a választott néphez tartoztak és elkötelezték magukat Isten törvényei mellett; valamint mindketten apokaliptikus nézeteket vallottak és tudták, hogy Isten hamarosan véget vet ennek a világnak, és elhozza a földre az ő mennyei királyságát. Pál azonban nem hallott Jézusról, csak miután az meghalt. Amit pedig akkor hallott róla, az egyáltalán nem tett szert neki. Épp ellenkezőleg. Csak még jobban felajzotta buzgalmát. Ahogy ő maga fogalmazott, amikor megtudta, mit beszélnek Jézus követői, könnyörtelemmel üldözni kezdte Isten egyházát és a pusztulására tört.

Bizonyos értelemben furcsának hathat, hogy Pál ennyire ellenségesen lépett fel valakinek a tanaival szemben, akivel annyi mindenben egyetérthetett volna. Másfelől viszont jól tudjuk, hogy gyakran pont azok ellen vívjuk a legádázabb csatáinkat, akik a legközelebb állnak hozzánk. A vallási indíttatású erőszak pedig sokszor épp azok között a leghevesebb, akik lényegében véve ugyanazt a vallást követik.

* Lásd még Bart. D. Ehrman: *Jesus: Apocalyptic Prophet of the New Millennium*. New York, Oxford University Press, 1999.

Pál, a keresztényüldöző

A kutatók nemigen vitatják Pál keresztényüldözésben való részvételének kronológiáját.* Jézus halálát a konszenzus szerint 30-ra teszik; lehetett 29-ben vagy 33-ban, de hozzávetőlegesen ez az időpont. A többi nagyjából kiszámolható adat és Pál leveleinek bizonyos kronológiai referenciái alapján („három év múlva” ezt tettem, „tizennégy év múlva” az történt – I. Gal 1:18, 2:1) szinte mindenki egyetért abban, hogy Pál három vagy négy évvel Jézus halála után tért meg. Tegyük ezt az időpontot 33-ra. Ez azt jelenti, hogy Pál a keresztény egyház létezésének első három évében keményen üldözte azt.

Nem tudhatjuk, hogy erőszakos tevékenysége néhány hónapig tartott vagy éveket ölelt-e fel. Továbbá azt sem tudjuk, hol zajlott. A Cselekedetek azt állítja, hogy Jézus halálának helyszínén – egész pontosan Jeruzsálemben –, illetve Damaszkusz környékén volt ekkoriban (ApCsel 8:1–3; 9:1, 2), de ez erősen vitatható. Ahogy azt már megjegyeztem, Pál állítása szerint, megtérése után nem sokkal „Júdeá Krisztusban hívó egyházaiban személyesen ismeretlen voltam” (Gal 1:21). Ez alapján nem valószínű, hogy bárányok közé tévedt farkasként a keresztények között élt volna. Ráadásul azt is kijelenti, hogy nem Jeruzsálemben tért meg, bár a pontos helyszínt nem jelöli meg. Az Apostolok Cselekedeti szerint ez „Damaszkusz közelében” történt meg. Ezek alapján nem tudhatjuk, hogy meddig jutottak el Jézus követői az első néhány év alatt, sem azt, hogy Pál hol hallott róluk először. Azt már nem olyan nehéz megfejtetni, *hogyan* hallott róluk. Jézus eredeti követői – a tanítványok, akik hittek a feltámadásában, és akiket elsők között sikerült meggyőzniük – mind zsidók voltak. Új hitüket így elsőként zsidó társaikkal kezdték megosztani. Ez egyben azt is jelentette, hogy az „örömhírt” a zsidó kontextusnak megfelelően terjesztették. Sábát napján a zsidók a zsinagógákban gyülekeztek Izraelben, Szíriában, Kilikiában és a környék többi régiójában egyaránt. Itt mondták meg egymásnak Jézus hívei, hogy ő volt a messiás, aki hónapokkal, illetve pár évvel korábban meghalt, majd feltámadt halottaiból.

Fontos kitérnünk arra is, hogy ez az üzenet miért is vezethetett erőszakos üldözésekhez nem csak Pál esetében, de más, hozzá hasonló elveket valló zsi-

dók esetében is. Ebben a szakaszban még szigorúan belső, vallási testvérharcról beszélünk. A birodalom hatóságai ekkor még nem foglalkoztak az üggyel, lévén nem volt szó törvényteleniségről. Az üldözés vallási ellenszenvből fakadt, ami pedig az üzenet természetéből volt eredeztethető. Az üzenetből, amit Jézus követői – az egyszerűség kedvéért hívjuk őket ebben a korai szakaszban is keresztényeknek – hirdettek.*

A feszültség forrását nem nehéz azonosítani: a keresztények központi ki nyilatkoztatása volt a fő probléma. Jézus követői ugyanis azt állították, hogy ő volt a messiás. Nyilvánvaló, hogy mi volt ezzel a gond. A messiás nem lehetett olyan férfi, akit keresztre feszítettek. Ahhoz, hogy maradéktalanul megértsük a korai zsidó felháborodást, amit Jézus messiássá való kikiáltása okozott, többszáz év keresztény gondolkodásán és teológiai spekulációján kell keresztülverekednünk magunkat. A mai keresztények többsége el sem tudja képzelni, miért lehetett olyan nehéz az ókori és akár a mai zsidóknak megérteni, hogy Jézus volt a megváltó, akinek az eljövételét a Szentírásban megjövendölték. A bevett keresztény nézőpont egyszerű és világos: a zsidó Szentírás megígérte, hogy a messiás egy szűz anya gyermekeként Betlehemben születik majd, nagy gyógyító és tanító lesz, és gyötrelmes halált hal mások bűneiért, majd feltámad halottaiból. Ez a zsidók saját Bibliájában is így szerepel. Hogy lehet, hogy nem bírják ezt megérteni? Nem tudnak *olvasni*?

Természetesen nem minden keresztény gondolkodott így. Aki igen, az már eleve ebben a szellemben olvasta az Ótestamentumot, így természetes, hogy az eljövendő messiásra való utalásokat látja ott is, ahol a zsidók semmilyen messianisztikus prófécia nem észleltek.

A történelem folyamán, valahányszor „Jézus megjövendölésére” mutattak a keresztények az Ószövetségben, a zsidók tagadták, hogy az adott passzus va-

* Pál életének és szolgálatának kronológiájával számos könyv foglalkozik. Az egyik széles körben hivatkozott tanulmány: Gerd Luedemann: *Paul: Apostle to the Gentiles. Studies in Chronology*. Philadelphia. Fortress Press, 1984.

* Több tudós elutasítja, hogy Jézus korai követőit „kereszténynek” nevezze, mivel a kereszténység több jellegzetessége – főleg a kardinális doktrínák – ekkor még nem alakultak ki. Ugyanakkor ez az érv még több évszázadon keresztül megállná a helyét, mégis szemrebbenés nélkül kereszténynek nevezzük Jézus Kr. u. 250-ben élt követőit. Az én álláspontom az, hogy Jézus zsidó követői már Pál áttérésének idején is rendelkeztek az alapvető megkülönböztető jegyekkel. Ezek közé tartozott, hogy Jézus halála egyfajta megváltást hozott, és Isten feltámasztotta Jézust, majd maga mellé vette őt a mennyországban. Ezeket a nézeteket Pál már azelőtt is ismerte, hogy ő maga Jézus követőjévé vált volna, és úgy vélem, nem tévedek, ha az ezeket követőket kereszténynek nevezem – mindamellett, hogy természetesen nem vitatom el a korai keresztény hívők zsidó identitását sem. A „keresztény” kifejezés először az Újszövetségben, az Apostolok cselekedetei (ApCsel) 11:26-ban, illetve Péter első levele (1Pt) 4:16-ban tűnik fel.

lóban a messiásról szóló jóslat lenne. Sokáig élt például az a keresztény nézet, hogy Ézsaiás próféta Jézus eljövételére utalt, amikor évszázadokkal a keresztre feszítés előtt azt írta: „Pedig a mi vétkeink miatt kapott sebeket, bűneink miatt törték össze. Ő bűnhődött, hogy nekünk békességünk legyen, az ő sebei árán gyógyultunk meg” (Ézs 53:5, 6). Erre a zsidó olvasók rámutattak, hogy Ézsaiás egyszer sem említi, hogy ezzel a messiásra utalna. Épp ellenkezőleg, olyasvalakiről ír, aki már túl van a szenvedésen, és ezt a valakit sem hívja messiásnak. Sőt, mi több, ugyanezen könyvének egy korábbi fejezetében meg is nevezi „az Úr szenvedő szolgáját,” aki pedig nem más, mint maga Izrael nemzete, aki az emberek bűne miatt szenvedett (Ézs 49:3).

Pál korában a messiás eljövételében bízó zsidók nem várták el, hogy a messiás szenvedjen mások bűneiért, és feltámadjon halálából. Sőt, ennek épp az ellenkezőjét várták.

A Holt-tengeri tekercsekből tudjuk, milyen követelményeket támasztottak a messiással szemben.* A „messiás” kifejezés szó szerinti jelentése „a felkent”. Ez eredetileg Izrael királyára utalt, akit a koronázási szertartáson olajjal szenteltek fel, hogy megmutassák, Isten őt választotta, hogy vezesse népét. Az 1. század folyamán a zsidóknak egy ideig nem volt királyuk, hiszen egy idegen hatalom, Róma uralma alá tartoztak. Sok zsidó ezt szörnyűséges és tarthatatlan állapotnak vélte, és arra számítottak, hogy Isten hamarosan kijelöl egy zsidó királyt, aki legyőzi az ellenséget és szuverén állammá teszi Izraelt. Ő lesz majd Isten hatalmas és magasztos felkentje, a Messiás.

Mások úgy képzeltek, hogy a zsidók eljövendő megmentője sokkal kozmikusabb karakter lesz, egy mennyei alak, aki felhőkből alászállva jön el, hogy ítéletet mondjon a gonosz földi királyságok felett, és a helyükbe Isten saját királyságát állítsa. Ezt a királyságot aztán ez a kozmikus bíró vezeti majd, vagy valaki, akit Isten földi helytartójaként megnevez.

Megint mások úgy vélték, hogy Isten országának eljövendő uralkodója egy nagyhatalmú pap lesz, akit Isten bíz meg azzal, hogy helyesen és erélyesen tolmácsolja az ő törvényeit, az Úr nevében vezesse Izrael népét, megszabadítva őket az idegen erő elnyomásától.

A fenti elképzelések sokban különböznek, de az eljövendő messiással kapcsolatban mégis van egy közös pont. Egy nagyszerű és hatalmas alakot képzeltek el, aki erejével legyőzi majd Izrael ellenségeit, és vezeti majd Isten népét, az ígéret Földjén álló szuverén állam vezéréként.

És ehhez képest ki volt Jézus? Egy elítélt bűnöző. A nép szemében egy jelentéktelen és viszonylag ismeretlen apokaliptikus prédikátor a birodalom legeldugottabb csücskéből. Élete vége felé maroknyi követőjével, zarándokként érkezett Jeruzsálembe, ahol aztán összetűzésbe került a törvénnyel, dicstelenül elfogták, elítélték és halálra kínozták bűnei miatt. Ő lett volna a messiás? A messiás pont nem ilyen.

Okkal feltételezhetjük, hogy élete során Jézus követői közül sokan gondolták, hogy ő lesz a messiás. Reményeiket erőszakosan és ellentmondást nem tűrően rombolta porrá vezetőjük kivégzése (elvégre az igazi messiást nem végezheték ki csak úgy). Azonban a követői közül néhányan úgy vélték, hogy Jézus halála után hatalmas csoda történt, és Isten feltámasztotta Jézust, aki aztán megtért a mennyországba. Ez az elképzelés megerősítette korábbi várakozásait: Jézus csakugyan Isten kiválasztottja volt! Ő volt a felkent! Ő volt a Messiás!*

Az előzőleg porrá zúzott remény újbóli felélesztése arra készítette Jézus korai követőit, hogy járjanak utána a csodálatos jelenségnek a vallási igazság végső forrásában, a Szentírásban. Itt találtak fejezeteket, amelyek valakinek (egy-egy erényes személynek vagy Izrael egész népének) a szenvedését, majd Isten általi felmagasztalását taglalták. Ezek közé tartozott többek között a fent említett idézet Ézsaiástól. Jézus követői azt állították, hogy a szóban forgó fejezetek az eljövendő messiásra vonatkoztak, azaz Jézus eljövételét hirdették.

Számukra ez volt az „örömhír”. Jézus volt a messiás, de nem az, akit mindenki várt. Feltámasztásával Isten megmutatta, hogy Jézus halála sokkal nagyobb megváltást hozott, mint amire bárki számított. Jézus nem azért jött, hogy felszabadítsa Isten népét az idegen hatalom elnyomása alól; azért érkezett, hogy elhozza nekik az örök életet. Ezt hirdették a legelső keresztények.

Az ügybuzgó farizeus Pál szemében mindez eretnokség volt. Irtózatos és veszedelmes blaszfémia a Szentírás és Isten ellen egyaránt. Ennek a botrányos prédikálásnak megálljt kellett parancsolni.

* A zsidók korabeli messianisztikus elképzeléseiről lásd John Collins: *The Scepter and the Star: The Messiahs of the Dead Sea Scrolls and Other Ancient Literature*. New York, Doubleday, 1995.

* Lásd korábbi munkámat: Bart D. Ehrman: *How Jesus Became God: The Exaltation of Jewish Preacher from Galilee*. San Francisco, HarperOne, 2014.

Nem tudjuk pontosan, hogy Pál milyen eszközökkel próbálta ezt elérni, mivel sajnos nem ír saját keresztényüldöző tevékenységéről. Az Apostolok Cselekedetei megemlíti, hogy „sorra járta a házakat”, és „elhurcolta”, „fogságba vetette” az embereket (ApCsel 8:3). Ez egészen biztosan kizárható: nem tudunk zsidó börtönök létezéséről, és okkal feltételezhetjük, hogy a római hatóságok sem pazaroltak cellahelyeket különböző zsidó szektásokra, akik valamiféle bizarr ígét hirdettek.

Évekkel később Pál utal rá, a fejezet elején idézett soraiban, hogy megtérése után öt alkalommal kapott „egy híján negyvenet” (2Kor 11:24). Ez egy, a zsinagógákban kimért büntetésre utal: ha a zsidó vezetők istenkáromlás bűnében vétkesnek találtak valakit, az illetőt félholtra korbácsoltatták. A negyven korbácsütést túl súlyosnak találták, így a legmagasabb kiszabható büntetést harminckilenc csapásban határozták meg. Ha Pál valóban részesült efféle büntetésben – márpedig ebben nincs okunk kételkedni –, az azt jelenti, hogy a zsidó vallással szembeni vétségen kapták. Ebből levonható a következtetés, miszerint ő maga is hasonló büntetéseket oszthatott ki másoknak, mielőtt áttért volna. Ha így volt, máris értelmet nyer az az állítása, hogy amikor „üldözte Isten egyházát” azt „könyörtelenül” tette (Gal 1:13).

Pontosan Pál eredeti, ádáz keresztényellenessége az, ami megtérését annyira meghökkentővé és jelentőssé teszi. Nem csupán annyi történt, hogy rájött, hogy talán túl elhamarkodottan ítél, vagy jobban át kellene gondolnia a dolgot. Az egész életét feje tetejére állító, szédítő erejű hátraarc volt. A hit, amely ellen oly ádázan küzdött, rabul ejtette és mindent az ellenkezőjére fordított, amit valaha gondolt – nem a zsidó vallásról, és a hitéről, hanem a keresztények által messiásnak hívott férfiról. Bármilyen okozta is ezt a teljes fordulatot, az nem csak Pál életét változtatta meg, hanem az egész emberi történelem folyamát is új mederbe terelte.

Pál megtérése

Lehetetlen megmondani, pontosan mi is vezetett Pál megtéréséhez, vagy, hogy mi történt vele akkor. A Cselekedetekben találunk egy leírást, amely elmondja a jól ismert történetet, miszerint Pált Damaszkusz felé tartva mennyei fény ragyogta körül, földre rogyott, és Jézus így szólt hozzá: „Saul, Saul, miért üldözel engem?” (ApCsel 9:1–19) Az Apostolok Cselekedeteinek 9. fejezetében leírta-

kat Pál maga is elmondja két későbbi fejezetben (22:3–16, illetve 26:9–18). Ez számos történelmi problémát vet fel, és mindig is sok fejfájást okozott a kutatóknak. A három beszámoló több részletében is ellentmond egymásnak. Az egyik változatban Pál kísérői nem hallják a hangot, de látják a fényt; egy másik szerint hallják a hangot, de nem látnak senkit. Az egyik verzióban mind a földre vetik magukat a vakító fény láttán, egy másikban viszont állva maradnak. Az egyik változat szerint Pált Jézus Damaszkuszba küldi, ahol egyik tanítványa megmondja neki, mi az, amit tennie kell; a másikban nem ezt az utasítást kapja, hanem Jézus látja el instrukciókkal. Nyilvánvaló, hogy irodalmi okokból átformált narratívákkal van dolgunk, nem pedig pártatlan történelmi jelentésekkel.

A másik gond, hogy a Cselekedetekben leírtak – akár ellentmondanak egymásnak, akár nem – hiányoznak Pál saját, tömören megfogalmazott leírásaiból: nem tesz említést arról, hogy Damaszkuszba tartott, vakító fényt látott, földre borult, vagy Jézus hangját hallotta volna. Ahogy azt már jeleztem, ennek valószínűsíthetően az volt az oka, hogy a levelek címzettjei már korábban hallhatták a szóban forgó események részletes leírását. Nekünk, kívülállóknak így marad a sötétben tapogatózás.

A galatákhoz írt levél 1. fejezete kínál egyfajta leírást. Miután megemlíti egykori farizeusi buzgalmát és a keresztények üldözését, a következőket mondja:

„De amikor úgy tetszett annak, aki engem anyám méhétől fogva kiválasztott és kegyelme által elhívott, hogy kinyilatkoztassa Fiát énbenem, hogy hirdessem őt a népek között, nem tanácskoztam testtel és vérrel. Nem is mentem fel Jeruzsálembe azokhoz, akik előttem lettek apostolokká, hanem azonnal elmentem Arábiába, azután ismét visszatértem Damaszkuszba.” (Gal 1:15–17)

A fenti részlet alapján azt feltételezhetjük, hogy a „megvilágosodás” Damaszkuszban történt, nem pedig útközben. Erre abból következtethetünk, hogy az Arábiába – amelyen itt nem Szaúd-Arábia sivatagait, hanem a nabateusok királyságát érti – tett kitérőt követően „visszatért” Damaszkuszba. Bár észvesztően tömör szövegrészletről van szó, egy ponton mégis ellentmond a Cselekedetek 9. fejezetének: itt Pál azt állítja, nem beszélt senkivel rögtön az események után. A Cselekedetekben viszont ez az első dolga, amikor Jézus intelmeinek megfelelően felkereste Ananiást.

Hogy történt akkor pontosan a megtérés pillanata? Pál annyit mond, hogy Isten „elhívott, hogy kinyilatkoztassa Fiát énbenem.”* De mit is jelent ez? Pál hirtelen megvilágosodást nyert Jézus valódi természetét illetően? Vagy valódi jelenést tapasztalt – Krisztus jelent meg előtte? Esetleg mindkettő?

Vélhetően mindkettőt jelenti. Más forrásokban Pál sokkal pontosabban fogalmaz: látomása volt Jézusról, annak feltámadása után. Ezt a korinthusiakhoz írt első levelében szó szerint le is írja (1Kor 15:8). Ahogy Péternek, Jakabnak, a tizenkét apostolnak, és másoknak is megjelent a feltámadt Jézus, úgy Pál is látta őt. Az 1Kor 9:1-ben azt sugallja, hogy emiatt lett apostollá: látta a feltámadt Urat. Az esemény jelentősége nem merült ki abban, hogy látott valamit, ami egészen káprázatos volt. A látomás alapjaiban változtatta meg a gondolkodását, és a keresztény hit erőszakos üldözőjéből annak legerőteljesebb és legsikeresebb pártfogójává vált. Ez azért lehetett így, mert Pál – akár ott helyben, akár napokkal, hetekkel, vagy hónapokkal később – felismerte, hogy mindez mit is jelenthetett. Isten megváltoztatta az emberekkel kapcsolatos tervét. Erről pedig Pálnak értesítenie kellett az embereket.

Természetesen nem tudhatjuk, mit látott valójában Pál. Hogyan is tudhatnánk? Amit buzgón újra és újra elmondott, az az volt, hogy látta az újra életben lévő Jézust. A hívők azt mondanák, ez azért volt, mert Jézus valóban megjelent előtte. A nem hívők szerint csak elképzelte mindezt. Bárhogy is volt, egyértelműen hitt benne, hogy látta Jézust, ez pedig radikálisan megváltoztatta a gondolkodását.

Pál látomásának következményei

Legegyszerűbben úgy érthetjük meg Pál ezt követő misszionárius tevékenységét és evangéliumi üzenetét, ha megvizsgáljuk, hogy Jézus megjelenése miként juttatta el őt a tény felismerésétől a tanulságokig. A tény ez esetben az volt, hogy Jézus újra élt, és erről Pál a saját szemével bizonyosodott meg. Ettől a ponttól fejtette vissza gondolatmenetét, és végül, több állomáson keresztül arra a rendkívüli meggyőződésre jutott, hogy őt Isten választotta ki és bízta meg az-

* Pál levele ógörög nyelven íródott. Ha valóban ez a helyes fordítás: „kinyilatkoztassa Fiát énbenem”, az azt jelentheti, hogy Pál megvilágosodása benne zajlott le, azaz nem külső látomásról volt szó, hanem személyes, belső élményről.

zal, hogy teljesítse a zsidó szentírás jövendöléseit. A több évszázados, isteni sugallatú próféciák csakis rá és az ő munkájára vártak. Nem vádolható azzal, hogy kicsiben gondolkodott volna.

Pál a következőképp elmélkedhetett.* Abból a tényből indult ki, hogy Jézus újra életben van. Mivel Pál tudott róla, hogy Jézus kereszthalált halt, újbóli megjelenése azt jelentette, hogy feltámadt. Isten csodát tett és visszahozta őt a halálból. Ha Isten feltámasztotta Jézust, az csakis azt jelenthette, hogy Jézus volt Isten kiválasztottja. De ha csakugyan ő volt az, akkor miért hagyta Isten, hogy kivégezzék? Isten akarata lett volna Jézus kivégeztetése is? Hogy halálra kínozzák? Ezt teszi Isten azzal, akit a kegyelmébe fogad? Mit tehet akkor az ellenségeivel?

A helyzetet még tovább bonyolította Pál szemében, hogy Jézus nem egyszerű halált halt, még csak nem is egyszerű kínhalált. Egy fakeresztre feszítve ölték meg. Ez különösen nagy gond volt, ugyanis Pál jól tudta, hogy a Szentírás szerint Isten átokkal sújtja azt, aki fára akasztva hal meg, ahogy arra Pál maga is utal a galatákhoz írt levelében (Gal 3:13), amikor Mózes ötödik könyvét (21:23) idézi: „Átkozott, aki fán függ.” Ha Isten kiválasztottjaként megáldotta Jézust, hogy lehet, hogy egyben el is átkozta őt? Pál levonta a számára természetes következtetést: Jézus nem azért halt meg, mert ő maga bármi rosszat tett, elvégre Isten kegyelmét élvezte. Nem a saját bűneiért viselte az átkot. Mások tetteiért vette magára az Isten haragját.

Az ókori világ jó polgáraként, és ezen belül jó zsidóként, Pál tökéletesen tisztában volt az áldozati halál teológiájával. Élőlényeket, négy lábúakat gyakran választottak ki áldozati szertartásra, mégpedig különböző indokokkal: az isten tiszteletére, haragjának enyhítésére, vagy mások bűneinek feloldozására. Nem azért kellett meghalniuk, mert olyat tettek, amivel kiérdemelték a halált. Jézus ezek szerint szintén áldozati szerepet tölthetett be, aki nem a saját, hanem mások eltévelyedései miatt szenvedett. Miért volt erre szükség? Pál gondolatai tovább gyűrűztek: Arra jutott, hogy Jézus halála nem lehetett baleset vagy az igazságszolgáltatás baklövése. Nagyobb célt szolgálhatott, mégpedig azt, hogy

* Semmi esetre sem akarom azt sugallni, hogy Pál gondolatai egy csapásra a semmiből születtek meg. Mivel Pál korábban üldözte az általa ismert keresztényeket, tudta jól, hogy azt hirdették, hogy Jézus Isten kiválasztottja volt, és az Úr támasztotta fel őt. Az itt vázolt gondolatmenet arra vonatkozik, hogy maga Pál hogy magyarázta magának, hogy a hallottak valóban így történtek, illetve, hogy szerinte mit jelentett mindez.

enyhítse Isten haragját, vagy embertársai bűneiért bűnhődjön. Ha tényleg így volt, akkor már Jézus halála is Isten tervének része volt. Az emberiségnek áldozatra volt szüksége a bűneikért és ezt Jézus szolgáltatta. Isten pedig azzal jutalmazta Jézust, hogy feltámasztotta őt.

Ezen a ponton következett egy még messzebb vezető és nagyon fontos gondolat: Ha Isten megváltása Jézus halálával és feltámadásával jött el, akkor Isten kezdettől fogva így tervezhette megmenteni a kiválasztottjait. Eszerint a megváltás semmilyen más formában nem jöhetett el – így a zsidó törvények előírásainak betartása sem hozhatta azt el. Ha a megváltás eljöhett volna pusztán csak azáltal, hogy valaki az Istennel szövetségre lépett, kiválasztott néphez tartozik, vagy betartja Mózes törvényeit, akkor szükségtelen lett volna, hogy Isten messiása pokoli kínok közt lelje halálát. Ez alapján a törvény követése nem befolyásolja, hogy az adott személy milyen kapcsolatban áll Istennel.

A következtetés pedig rendkívüli jelentőséggel bírt. Ha a törvény betartása nem számít, akkor azoknak, akik Isten népéhez akartak csatlakozni, és részeseülni akartak a megváltásban, nem volt követelmény, hogy zsidók legyenek. Az egyetlen feltétel az volt, hogy bízzanak Krisztus áldozatában. Ez pedig azt jelentette, hogy a megváltás üzenete nem csak a zsidóknak szólt – bár kétségtelenül ők voltak a megszólítottak, hiszen a zsidó messiás hozta el az üzenetet a zsidó népnek, a zsidók Istenének tervéről, ahogy az a zsidó Szentírásban is állt. De az üzenet mégsem csak a zsidóknak szólt. Mindenkinak szólt, zsidóknak és nem zsidóknak egyaránt. Ezáltal mindenkit megszólított, azt is, aki nem tartotta be a zsidó törvényeket.

Így tehát ahhoz, hogy maguk is Isten szövetségéhez tartozzanak, a nem zsidóknak nem kellett felvenniük a zsidó vallást. Nem volt szükség körülmetélésre, nem kellett megtartaniuk a Sábátot, és a kóser előírások sem kötelezték őket, ahogy a törvény más előírásai sem. Csak hinniük kellett a messiás, azaz Jézus halálában és feltámadásában. Ez volt Pál világrengető felismerése. Azelőtt Jézus követői – az őskeresztények – mind zsidók voltak, akik tudták, hogy ő a messiás, aki meghalt és feltámadt poraiból. Azonban ezt a tettet a zsidók Istenének tudták be, aki a zsidó népért cselekedett. Természetesen a nem zsidók is részesülhettek a megváltásban – de ehhez előbb zsidóvá kellett válniuk. Pál azonban mást gondolt. Zsidó vagy nem zsidó, nem számított. Egyedül a Krisztusban való hit volt fontos.

Amikor Pál megértette ezt, újabb felismerés vakította el. A Szentírás próféciáiban számos esetben jövendölték, hogy az idők végezetével Isten a kívülállók is a saját népéhez tereli, és a nem zsidók özönlenek majd a jó hír hallatán, amit a kiválasztott népének tagjai hoznak. Ézsaiás próféta így fogalmaz:

„Az utolsó napokban szilárdan fog állni az Úr házának hegye a többi hegy fölött, és kimagaslik majd a halmok közül. Özönlik majd hozzá valamennyi nép. Eljön a sok nép, és ezt mondják: Jöjjetek, menjünk föl az Úr hegyére, Jákób Istenének házához! Tanítson minket útjaira, hogy az ő ösvényein járjunk. Mert a Sionról jön a tanítás, és az Úr igéje Jeruzsálemből.” (Ézs 2:2, 3)

Ézsaiás próféciája Pál életében valóra vált. De nézzük Zakariás próféta szavait:

„Nagy népek és erős nemzetek jönnek Jeruzsálembe, hogy a Seregek Urához folyamodjanak (...) Azokban a napokban tízen is megragadnak a mindenféle nyelvű népek közül egy júdeait ruhája szegélyénél fogva, és ezt mondják: Hadd, tartsunk veletek, mert hallottuk, hogy veletek van az Isten!” (Zak 8:22, 23)

Isten megjósolta hát, hogy a nem zsidó népek az üdvözülés helyszínén gyűlnek majd össze. Hol ölték meg Jézust? Jeruzsálemben. Hogyan hirdetik az üzenetet? A zsidók, pontosabban egy zsidó adja majd hírül a kívülállóknak. Pál talán Isten egy különleges szolgájára gondolt, akiről maga az Úr beszélt, szintén Ézsaiás könyvében:

„Én, az Úr, elhívtalak az igazságért, én fogom a kezedet. Megőrizlek, és benned ajándékozom meg szövetségemmel népemet, világossággal a nemzeteket. Nyisd meg a vakok szemeit, hozd ki a börtönből a foglyokat, a fogházból a sötétben ülőket!” (Ézs 42:6, 7)

„A népek világosságává teszek, hogy eljusson szabadításom a föld határáig.” (Ézs 49:6)

Ki ez, akit az Úr megszólított, hogy Isten üdvözítését hirdesse a „népek világosságára”? Ne felejtjük, hogy Pál hogyan írja le saját megtérését a galataiaknak:

Isten „kiválasztott és kegyelme által elhívott (...) hogy hirdessem őt a népek között” (Gal 1:15, 16). Pál volt az, akit Isten megszólított, hogy terjessze a megváltás ígését. Pál prédikációra való elhívását a zsidó Szentírás is megjövendölte. Pál maga volt a jóslat beteljesülése. Ő volt az, akit Isten kiválasztott, hogy Jézus halálának és feltámadásának hirdetésével megváltást hozzon a világnak.

Az évek során több kutató is előállt azzal, hogy Pál „megtérése” helyett pontosabb volna az „elhívásáról” beszélni. Emögött az a logika húzódik, hogy téves lenne azt gondolnunk, hogy Pál elhagyott egy vallást – a judaizmust – egy másik – a kereszténységet – kedvéért. Pál kutatói széles körben elfogadják ezt az elgondolást. A Pál apostolról nemrégiben életrajzi könyvet megjelentető Albert Harrill szerint „Pál nem cserélte le a judaizmust a kereszténységre, olyan értelemben, hogy elhagyta volna Izrael vallását.”* Más szóval Pál magáról sem gondolta, hogy vallást váltott volna. Arra a felismerésre jutott, hogy Krisztus a judaizmus, és ezzel Isten tervének beteljesedése volt, ahogy az a szent zsidó szövegekben is állt. Isten nem hagyta el a zsidókat és nem mondott le a zsidó vallásról sem; Krisztus maga sem állt szemben a zsidó hittel, és nem is hirdetett semmi újdonságot. Krisztus abszolút folytonosságban volt mindazzal, ami addig volt. Ám Pál szemében Krisztus nélkül a zsidó hit befejezetlennek és tökéletlennek tetszett. Krisztus volt a cél, amire a hit régóta vágyott, és most végre megérkezett. És Pál volt az ő prófétája.

Ha el is fogadjuk, hogy Pál elsősorban annak látta magát, akit Isten „elhívott”, azért ne vessük el teljesen a „megtérés” kifejezést sem. Való igaz, a saját szemében nem szűnt meg zsidónak lenni, és nem gondolta, hogy az általa prédikáltak ne illenének a judaizmusba. De valóban tett egy fordulatot – a latin „conversio” szó szerint azt jelenti „megfordulni”, ahogy az a magyar „pálfordulás” szóban is megjelenik –, amikor radikálisan újraértelmezte addigi vallását és Krisztusról való gondolkodását is. Elutasította Jézusról vallott addigi nézeteit, mi szerint Isten elátkozta őt, és immár Isten messiásaként tekintett rá. Ezek alapján a legszerencsésebb, ha egyszerre elhívásnak és áttérésnek is tekintjük Pál fordulatát.

Bármilyen kifejezést használjunk is, eget rengető változás volt, amelyet megdöbbentően mélyrehatóan értelmezett. Isten megbízta Pált, hogy vigye el az evangéliumát a nem zsidó népeknek. Pál szemében ez nem csupán egy érde-

* Harrill: *Paul the Apostle*, 26.

kes karrierválasztás volt. Istennek az emberi fajról szóló tervének megvalósítását látta benne. Pál misszióját a régi idők prófétái is megjósolták, akik Isten királyságának eljövételét várták. Pál arra készült, hogy a világ történelmét annak eleve elrendelt végkifejlete felé vezesse.

Pál hittérítő stratégiája

Az Apostolok Cselekedeteiben (13–28. fejezet) leírtak alapján általánosan elfogadott, hogy Pál „három misszionárius úton” vett részt. A könyv ezen részét elsősorban ezeknek az utazásoknak, illetve Pál ezt követő lefogásának és perének szentelték. Saját írásaiban Pál egyszer sem említ konkrét számokat hittérítő munkálkodásával kapcsolatban, de egy esetben betekintést enged misszionárius stratégiájába. A sorban valószínűleg utolsó fennmaradt levelében, az egyetlenben, amelyet nem egy saját maga által alapított egyházi közösségnek írt, visszatekint már elvégzett térítő munkájára. „Így hirdethettem Jeruzsálemről kezdve mindenfelé egészen Illíriáig Krisztus evangéliumát.” (Róm 15:19)

Pál itt Júdea központjától az Északnyugat-Balkánig terjedő hittérítő-útvonalt vázolja fel. Ami azt illeti, Pál egyszer sem említi leveleiben, hogy Jeruzsálemben próbált volna bárkit is megtéríteni; épp ellenkezőleg, világosan kijelenti, hogy magát a nem zsidók misszionáriusának tartja, míg a zsidók térítését Péternek és társainak hagyja (Gal 2:7–9). Arról sincs feljegyzésünk, hogy Illíriába is eljutott volna térítő útjai során. Arról viszont egyértelmű és vitathatatlan bizonyítékaink vannak, hogy e két végpont között több helyen is egyházi közösségeket alapított.*

Nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy Pál missziója kimondottan városokra irányult, legalábbis a rendelkezésünkre álló adatok alapján erre következtethetünk.** Ez érthető is: Pál nyilvánvalóan minél több embert akart elérni. Jézussal ellentétben, aki kisebb-nagyobb falvakban és Galilea távoli, vidéki régióiban járt, Pál a sűrűn lakott városokat tartotta fontosnak. Leveleiben többek

* Pál missziójával kapcsolatban hasznos ismereteket nyújthat: Terence L. Donaldson: *The Field God Has Assigned: Geography and Mission in Paul*. In: Leif E. Vaage (szerk.): *Religious Rivalries in the Early Roman Empire and the Rise of Christianity*. N. P. (Kanada), Wilfrid Laurier University Press, 2006. 109–137.

** Lásd Meeks: *The First Urban Christians*.

közt Korinthusz, Filippi, Thesszalonika, Kolosszei, Laodikeia, Epheszosz és Galatia régió keresztény közösségeit említi.

Ez azt is jelenti, hogy kifejezetten sokat utazott: az Apostolok Cselekedetei alapján mintegy 16 000 km-t – amint ezt egy kutató kiszámolta.* Ez nem is annyira hihetetlen adat. A római úthálózat kiterjedt és jól karbantartott volt, a korszak pedig viszonylag békésnek számított a birodalom határain belül. Az ókori hajók körülbelül 150 km-t tettek meg naponta; míg egy gyalogos 25–30 km-t haladt. Összességében elmondható, hogy a nemzetközi utazás népszerűbb és hozzáférhetőbb volt a Római Birodalomban, mint bármikor előtte a történelem során, sőt még jóval utána is, egészen az ipari forradalom beköszöntéig.

Nehéz lenne rendszert találni Pál utazásaiban, de az alapelve világosan látszik. Egyedül, vagy keresztény kísérőivel új városokat keresett fel, ahol híveket szerzett, közösségeket alapított, és az új tagoknak megtanította a hit alapjait. Amikor úgy látta, hogy a közösség már az ő segítsége nélkül is boldogul, továbbállt. Ily módon egymás után hozta létre közösségeit a nagyobb urbánus központokban – jellemzően a provinciák székhelyein és a római kolóniákban – azáltal, hogy a nem zsidó lakosok egy részét sikeresen rábeszélte, hogy a zsidók Istenében, és az ő fiában, Jézus Krisztusban higgyenek, aki a világ bűneiért halt meg, majd feltámadt, és felment a mennyekbe.

Pál nyilvánvalóan úgy tekintett magára, mint aki egyházi közösségeket „ültet” – ezt a korinthuszi keresztényekhez írt levelében is kijelenti (1Kor 3:6). Ültetés után, új tagjai révén az egyházközösség növekedésnek indult. Pál azután is kivette részét a hátrahagyott egyházak közösségi életéből, miután elutazott a következő városba. Ez leginkább a leveleiben látható, amelyekben a közösségekben felmerült problémákra reagál, meghagyva nekik, miben higgyenek, és hogyan cselekedjenek. Általában sehol sem maradt sokáig. Az evangéliumot kellett hirdetnie, és el kellett juttatnia mindenhová, ahol előtte még senki sem hirdette. Ahogy írja: „aki segítségül hívja az Úr nevét, üdvözülni fog. De hogyan hívják segítségül azt, akiben nem hisznek? Hogyan is higgyenek abban, akiről nem hallottak? Hogyan hallják meg igehirdető nélkül?” (Róm 10:13–15) Ő volt a prédikátor, aki terjesztette a hit igéjét.

* Ronald F. Hock: *The Social Context of Paul's Ministry: Tentmaking and Apostleship*. Philadelphia, Fortress, 1980. 27.

Küldetésének végső célja, saját szavai szerint az volt, hogy „a népek teljes számban” megtérjenek (Róm 11:25). Pál úgy hitte, ő felel azért, hogy ez így legyen. Nem tudjuk, pontosan mi volt a terve, elvégre még ő sem lehetett jelen mindenhol egyszerre. Vélhetően úgy tervezte, hogy régióról régióra prédikál majd – nem minden egyes városban, inkább csak a nagy központokban – arra számítván, hogy az ott ültetett közösségek nemcsak növekedésnek indulnak majd, hanem a körülöttük lévő területeket is megtermékenyítik, ami új hajtásokhoz vezethet. Ha ez működőképesnek bizonyul, az egész régió és végül az összes régió lakói Jézus követői lesznek.

Amikor Pál a görög Korinthusz városából megírta levelét a rómaiaknak, jelezte, hogy „ezeken a vidékeken már nincs [feladata]” (Róm 15:23). A „vidék” kifejezésen nyilván a Földközi-tenger keleti partjának egészét értette, hiszen a továbbiakban arról ír, hogy Hispánia felé menet megáll megpihenni Rómában. Úgy tűnik, Rómát szánta a központnak, ahonnan kiindulva a teljes nyugati birodalmat megtéríthette. Hispánia volt a legnyugatibb provincia, ameddig eljuthatott. Egyes kutatók úgy vélik, ez is lehetett a végső célja. Idézzük csak fel, mit is mondott Ézsaiás arról, hogy Isten megváltásának híre „a föld határáig” jusson el (Ézs 49:6; ezt Pál is idézi: ApCsel 13:47). Hispánia lett volna a Föld határa? Elképzelhető, hogy Pál így gondolta, és abban a hitben volt, hogy ha megalapította az ottani közösséget is, a végnapok közelebb kerülnek majd, midőn „a népek teljes számban” eljönnek és „egész Izrael üdvözülni fog”. (Róm 11:25–26) Ha így volt, valóban szédítő terv volt. Egy Pál-kutató szavai szerint Pál „a megváltás történetének központi figurája” lett.*

Modus operandi

Nehéz biztosan megmondani, hogy is nézhetett ki a terv megvalósítása. Pál rendre olyan városokat keresett fel, ahol – mai tudásunk szerint – nem járt korábban, és megkísérelte megtéríteni az ott élő idegeneket – és meglehetősen sikeresen tette mindezt. De hogyan csinálta?

Ne képzeljük, hogy Pál a 19–20. századi amerikai evangélistákhoz hasonló „sátras gyűléseket” szervezett volna. Hasonló vállalkozásra sem a leveleiben, sem a Cselekedetekben nincs utalás. A Cselekedetekben leírt nyilvános beszé-

* Johannes Munck: *Paul and the Salvation of Mankind*. London, SCM Press, 1959. 49.

deit szinte minden alkalommal egy-egy véletlenszerű és váratlan esemény – például nyilvános csodatétel – előzte meg. Egyszer sem tervezte el azok előadását.

Elméletben lehetséges, hogy Pál ad hoc módon működött, kiállt a nyílt térre, és egy sebtében összetákolt emelvényről kezdett prédikálni. Azonban ez is valószínűtlen, egyfelől azért, mert ez a módszer jóval szerényebb sikereket hozott volna neki, másfelől pedig sem a Cselekedetek, sem Pál nem említ semmi ehhez hasonlót.

Valószínűbb, hogy Pál sábatkor a helyi zsinagógákat kereste fel, és az istentiszteleteket használta arra, hogy terjessze az örömhírt Jézusról, a messiásról. Miután sikerült szert tennie néhány hívőre, ezen forgatókönyv szerint Pál a zsinagógából indulva a közösség pogány tagjainak is hirdette az igét.

Ez a stratégia már meglehetősen életszerűnek hangzik. Valakinek, aki újonnan érkezik a városba, kézenfekvő olyan helyre mennie először, ahol kapcsolatba léphet a hozzá hasonló háttérű emberekkel. Egy frissen érkező zsidónak ilyen értelemben a legjobb a helyi zsinagóga. Továbbá, ahogy a fejezet elején már láthattuk, Pált többször megbüntették a zsinagógákban, öt alkalommal is kis híján halálra korbácsolták. Pálnak tehát nem volt ismeretlen az ellenséges zsidó környezet, feltételezhetően azokban a városokban találkozott ezzel, ahol az evangéliumot kívánta hirdetni.

Ugyanakkor nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy Pál önmagát nem a zsidók, hanem a népek misszionáriusának tartotta. Ezenkívül nehezen használhatta volna a zsinagógát megjelenéseihez, ha mindenki, a hatalommal és korbáccsal rendelkező vezetők is ellene fordultak és testi fenytéssel próbálták jobb belátásra bírni. A hiedelemmel ellentétben azt sincs okunk feltételezni, hogy Pál híveinek közösségeiben zsidók és nem zsidók együtt éltek volna. Amikor az áttérítettek régi vallásait említi, szinte mindig a pogány istenek imáadására gondol. A korinthusiakat ekképp figyelmezteti: „Tudjátok, hogy amikor pogányok voltak, ellenállhatatlanul vonzott valami benneteket a néma bálványokhoz”. (1Kor 12:2) Hasonlóképp szól a thesszalónikaiakhoz, akik szintén „bálványokat” imádtak (1Thessz 1:9). A galatákhoz írt egész levél arra épül, hogy az olvasók nem zsidó keresztények, akiket hamis próféták próbálnak rávenni arra, hogy a judaizmust gyakorolják. Ezeket az egyházi közösségeket mind pogány térítettek alkották. Hol találkozott velük Pál?

A modern kutatások olyan választ kínálnak, amely hihető és még Pál saját szavai is alátámasztják.* A thesszalónikaiakhoz írt levelében Pál felidézi, hogy kétkezi munka közben prédikált: „Hiszen emlékeztek, testvéreink, a mi fáradozásunkra és vesződésünkre: éjjel és nappal dolgoztunk, hogy senkit meg ne terheljünk nálatok, és úgy hirdettük nektek Isten evangéliumát”. (1Thessz 2:9) Amikor vesződésekről ír, nem az ige hirdetésének vesződéseire gondol: arra céloz, hogy keményen kellett gürcölnie, hogy ne függjön mások anyagi támogatásától. Éjt nappallá téve dolgozott. A korinthusiaknak írt levelében hangsúlyozza, hogy ő és társai „tulajdon kezünkkel dolgozva fáradozunk”. (1Kor 4:12) Később emlékezteti őket, hogy ő és Barnabás nevű társa a megélhetésükért dolgoztak. (1Kor 9:6)

A kérdés tehát az, hogyan is kell elképzelnünk Pál napi munkájának és misszionárius tevékenységének kapcsolatát. Az Újszövetséget kutató Ronald Hock érvel a legmeggyőzőbben: Pál munka közben prédikált.**

Ezt az álláspontot támasztja alá az Apostolok Cselekedetei is, ahol leírják, hogy Pál hivatásos sátorkészítő volt (ApCsel 18:3). Egyes kutatók úgy vélik, hogy ez a kifejezés tágabban értelmezendő, ezek szerint mindenféle bőrrel kapcsolatos munkát takarhatott (tény, hogy a sátrakat állati bőrből készítették, de értelemszerűen nagyon sok minden mást is csináltak belőlük). Nem egyértelmű, hogy mivel foglalkozott pontosan, annyi azonban bizonyos, hogy kézműves volt. Így vándorolhatott egyik városból a másikba, hogy egyházi közösségeket alapítson. Ha bőrművesként dolgozott, akkor utazó szakmát űzött. Késeit, árjait és a többi szerszámát mindenhol magával vitte. Új állomáshelyén kapcsolatba léphetett a helyi mesterekkel. Az egyes szakmák képviselői jellemzően a város meghatározott pontjain tömörültek. Pál kiválasztotta az ideális helyszínt, helyiséget bérelt, ahol űzhette a foglalkozását, esetleg még kibérelt felette egy szobát, ahol lakott (az efféle többszintes épületek, „insulák” elterjedtek voltak a városokban), és megnyitotta az üzletét.

Ilyen környezetben prédikálhatott a thesszalónikaiaknak is éjjel-nappal. Az emberek betértek az üzletébe, ő pedig beszélt nekik a vallásról. Az üzletek jellemző módon sokkal lazábban működtek, mint manapság. Az emberek hajlamosak voltak hosszas beszélgetésekbe feledkezni. Pál, saját bevallása szerint

* Lásd főleg: Hock: *The Social Context*, valamint Meeks: *The First Urban Christians*.

** Hock: *The Social Context*.

szünet nélkül tevékenykedett. Természetesen az első találkozások alkalmával még nem téríthetett át senkit ott helyben. Arra biztatta a pogányokat, hogy hagyjanak fel régi hagyományaikkal és kultikus szertartásaikkal; ehhez pedig sok időre van szükség. De Pálnak rengeteg ideje volt. Dolgoznia kellett – napfelkelte előtt kezdte, és napnyugta után sem fejezte be, és amíg a kezei sérényen jártak, ő csak terjesztette az evangéliumot.

Nehéz elképzelni, hogy sikert sikerre halmozott volna. Azonban nem is kellett neki sok sikerélmény ahhoz, hogy nagy változásokat érjen el. Egyrészt azért, mert az ókori világban jellemzően a család feje – a rangidős férfi – szava döntött az egész család vallási életével kapcsolatban. Vagyis ha Pálnak sikerült meggyőznie a családfőt, megnyerte az egész családot. A mai keresztények azt mondanák, hogy az így áttért felesek és gyermekek nem számítanak, hiszen nem önszántukból döntöttek. Az új vallási hagyományok és szertartások mindenesetre bekerültek a háztartásba, és mindenkinek kötelező volt a részvétel. Legtöbbször néhány hónap vagy pár év elteltével a család többi tagja is – mentálisan és érzelmiileg is – keresztény lett. Így egyetlen áttért egyszerűen sok-sok új hívőt hozott az egyháznak.

Egy másik fontos tényező az ókori városok nagy népsűrűsége. A dél-kelet törökországi Antakya városát ma valamivel több mint 200 000-en lakják, és mai mércével mérve sűrűn lakottnak számít. Pál idejében a várost Antiókhia néven ismerték, és kétszer ennyien éltek benne, ehhez képest egyetlen délután alatt körül lehetett járni. A római városok átlagos népsűrűsége 50 000 fő/km² volt, ma csak a legzsúfoltabb belvárosok ilyenek. Szűken mérték a férőhelyet, magánszféráról pedig szó sem lehetett. Ennek köszönhetően a hírek igencsak gyorsan terjedtek. Csakúgy, mint a szóbeszéd vagy a pletyka.*

Ha valaki felvette egy teljesen új vallás szokásait – elhagyva azokat a tradíciókat és szertartásokat, amelyeket mindenki más feltétel nélkül követett –, azt nyilvánvalóan hamar felkapták, beszéltek róla, véleményezték és megvitatták. Esetleg a többiek is elkezdte érdekelni, hogy miről is van szó. Egyre többen és többen jutottak el Pál műhelyébe. Nem tudta megtéríteni a látogatók többségét,

ez egyértelmű. De néhányakat igen. A családfők pedig áttértették a családjukat. Az egyház szárba szökkent, és elkezdett növekedni.

Hamarosan Pál elégedetten konstatálhatta, hogy az „ültetés” sikeresen lezárult, és elindult a következő városba, hogy az egészét kezdje előlről. És ez így ment – és nem is ment rosszul – éveken, vélhetően három évtizeden át. Nem tudjuk pontosan, hány közösséget alapíthatott, de saját írásában körülbelül egy tucatot említett. Könnyen lehet, hogy még ennél is több fűződik a nevéhez.

Még mindig megválaszolatlanul maradt egy kérdés, mégpedig az, hogy mivel győzhette meg Pál a potenciális híveket. Ahogy azt a következő fejezetben látjuk majd, ezek az emberek pogányok voltak, akik az évszázadok alatt kialakult és mindenki által elfogadott helyi szokásoknak megfelelően számos istenségnek hódoltak. A nagyobb városok telis-tele voltak pogány templomokkal, a templomokban pedig bálványokat – istenszobrokat – emeltek, amelyek az istenségeket ábrázolták. A templom előtt oltár állt, ahol áldozatokat mutattak be az égieknek, illetve a pogány hívekből álló közönségnek. Mindenki annyi templomot látogatott és annyi istent imádott, amennyit akart. A családoknak megvoltak a saját isteneik is. Ezeken kívül pedig részt vettek a római állam által hirdetett istenek, valamint a császár imáadásában is. Mindegyik városban megvolt tehát a gazdag, termékeny és rendkívül sűrű táptalaj a kultikus hagyományok terjesztéséhez. Pál küldetése az volt, hogy ezeket az embereket a pogány tradícióktól Jézus felé terelje. Mit mondott nekik és hogyan győzte meg őket?

Pál üzenete

Fennmaradt leveleiben Pál soha nem fejt ki, milyen üzenetet közvetített potenciális híveinek. Erre természetesen nem is volt oka: más, konkrét ügyekről írt a már megtérített híveknek, akik pontosan tudták, mit mondott nekik korábban, főleg, mivel nem egyszer hallották azt tőle. Néhányszor azonban visszautal a prédikációira, és bár meglehetősen szűkszavú, így is érdekes bepillantást enged abba, hogy mit mondhatott és milyen retorikai stratégiát alkalmazhatott. Az első ilyen visszautalás Pál legkorábbi fennmaradt leveléből, a thesszalonikaiakhoz írt első levélből való.

Felidézve az (észak-görög) thesszalonikai keresztények között töltött időt, Pál visszaemlékezik, hogyan csatlakoztak hozzá az egykori pogányok, „hogyan fordultak a bálványoktól Istenhez, hogy az élő és igaz Istennek szolgálatok, és

* A példákat Meeks: *The First Urban Christians* 28. oldaláról, illetve Ramsay MacMullen: *Roman Social Relations: 50 B.C. to A.D. 284* (New Haven, Yale University Press, 1974) című könyvének 63. oldaláról vettem.

várjátok a mennyből Jézust, az ő Fiát, akit feltámasztott a halottak közül, aki megszabadít minket az eljövendő haragtól." (1Thessz 1:9, 10) A megjegyzés tömör, mégis tanulságos.

A keresztény hitre való áttérés bonyolultabb és egyben egyszerűbb is volt, mintha a judaizmusra akart volna áttérni valaki. Bonyolultabb, mert nem volt elég hinni, hogy a zsidók Istene az egyetlen, akit imádni lehet, ehhez jött még az ő fia, Jézus, akinek halálában és feltámadásában szintén hinni kellett. Ez még a legegyszerűbb formában is egy kétlépcsős váltás – elvégre Isten mellett Jézust is el kellett fogadni. Ugyanakkor ez a két lépés még mindig könnyebb volt, mint áttérni a judaizmusra, hiszen a kereszténységben nem volt elvárás, hogy a zsidó szokások felvételével és törvényeik betartásával csatlakozzanak a zsidó néphez. Nem volt szükség egyebek mellett a körülmételésre, a Sábát és a zsidó ünnepek megtartására, és a kóser ételekhez való ragaszkodásra sem.

Az első és kétségkívül legnehezebb lépés a térítés rögzítésén az volt, hogy meggyőzze a pogányokat, hogy forduljanak el a csecsemőkoruk óta ismert és tisztelt isteneiktől, azoktól, akiket mindenki – a családjuk, a barátaik, a szomszédai, és tulajdonképpen a zsidókat leszámítva az egész világ – velük együtt imádott. Ez értelemszerűen roppant nagy lépés volt. Ehhez az áttérőnek el kellett hagynia a napi és időszakos ünnepeket, felvonulásokat, áldozatokat, imákat, hiedelmeket és szertartásokat, amelyeket egész addigi életében követett. Hogyan tudott Pál bárkit is meggyőzni, hogy így tegyen?

A thesszalonikaiakhoz írt visszaemlékezésében tömören bemutatja, hogyan csinálta. Meggyőzte a pogányokat, hogy a bálványaik halottak, és helyettük az élő Istent kell imádniuk. Pál szemében egyedül Isten volt az, aki élő és cselekvő volt a világban. A többiek teljes mértékben halottak és használhatatlannak voltak, és képtelenek lettek volna bármit is tenni. Úgy látszik, amikor Pál a pogányokhoz beszélt, a zsidók által évszázadok óta alkalmazott taktika szerint indított támadást a pogány istenek ellen. Az egyik legkorábbi példánk az ilyen támadásra, amelyben a retorikai stratégia és az erő egyszerre villan fel, a héber Bibliában található, így a judaizmusban járatos Pál előtt is ismert lehetett. Ézsaiás könyvében található ez a passzus, ahol a próféta a pogányok istenein élcelődik. Arra mutat rá, hogy azok, akik fából és vasból készítenek istenszobrokat, nem veszik észre, hogy amit ők bálványnak tartanak, az nem több, mint amiből készült: csak fa és vas. Nem isten. Nincs ereje. Nem képes semmire. Az ember

tervezte és ő is hozta létre. Gunyoros írásában a próféta kifejti, hogy miután a fafaragó kivágja a fát az anyaghoz, meg kell formálnia az istenét:

„Ez lesz az ember tüzelője: vesz belőle, hogy megmelegedjék, befűt vele, és kenyeret süt. De istent is csinál belőle, és leborul előtte; bálványszobrot készít, és imádja azt! Felét eltüzel: ennél a felénél pecsenyét süt, megeszi a húst, és jóllakik. Közben melegszik, és ezt mondja: De jól megmelegedtem, amíg néztem a tűz fényét! A fa többi részéből istent készít: bálványszobrot. Leborulva imádja, és így könyörög hozzá: Ments meg engem, mert te vagy az istenem! Aki hamuban gyönyörködik, azt félrevezeti saját becsapott szíve. Nem mentheti magát, és nem mondhatja ezt: Csak hazugságra támaszkodtam!” (Ézs 44:15–17, 20)

Ez a gondolatmenet a zsidók szemében teljesen magától értetődőnek tűnhetett. Az igazsághoz ugyanakkor hozzátartozik, hogy a pogányok többsége kifejezetten nevetségesnek vagy irrelevánsnak találta volna ezt az elmélkedést, mégpedig egyszerű okból. A pogányok – legalábbis a tudatosabbak – nem tekintették a szobraikat isteneknek. Úgy tartották, hogy azok csak az istenek bemutatásai, vizuális segédletek, amelyek segítenek nekik az isten valóságára összpontosítani. Vagy – némiképp elvontabban – úgy vélték, hogy a bálvány az isteni energia gyújtópontjaként szolgált, amin keresztül az isteni erő megmutatkozhatott. Azonban a tárgy maga nem volt egyenlő az istennel. Az csak az isten képmása, afféle közvetítő közeg volt.

Ugyanakkor nem biztos, hogy minden pogány ilyen absztrakciókban gondolkodott, és a zsidók által felvázolt, egyszerűbb megközelítést választva azt gondolták, hogy a bálványaik egyenlők voltak az istenekkel. Ők valóban érzékenyek lehettek az Ézsaiás és más zsidó gondolkodók, valamint Pál kritikáira, akik arról próbálták meggyőzni őket, hogy isteneik valójában élettelen, hatalom nélküli, hatástalan tárgyak – röviden: halottak.

Pál szinte biztosan ehhez hasonló üzenetet hirdetett. Emellett pedig az élő Isten dicsőségét zengte, aki megmentette Izráel népét az egyiptomi rabszolgaságtól az exodus idején, aki csodákat tett prófétái által, sőt, még Pál idején is folytatta ezeket a csodatételeket. Azonban Pálnak még arról is meg kellett győznie a hallgatóit, hogy higgyenek Krisztusban is. Üzenete nem pusztán az élő Istentől szólt, hanem az élő Jézusról is.

Tulajdonképpen Pál az élő Jézuson keresztül hirdethette az élő Isten igéjét. Az elképzelés, hogy Isten él, feltételezi, hogy Isten aktív, nemcsak a mennyben, de a Földön is. Egy élő Istennek szükségszerűen jelen kell lennie a világban. Ő egy olyan Isten, aki az egyszerű halandók szemében csodálatos dolgokat visz végbe. A tettei csodák. Pál Isten csodáival mutatta be azt a hatalmat, ami mindenkinek elérhető, aki hisz benne. A csodák közül pedig – ahogy azt a már említett thesszalonikaiakhoz írt levél is sejteti – egyre összpontosított: arra, hogy Isten feltámasztotta Jézust. Pál üzenete egy történelmi ténnyel indul: Jézus zsidó próféta volt, akit a rómaiak keresztre feszítettek. Ebben nincs semmi hihetetlen. A rómaiak lépten-nyomon keresztre feszítettek embereket. Ez az eset mégis más, mint a többi, mégpedig amiatt, ami utána történt. Isten feltámasztotta Jézust. Ez Pál kinyilatkoztatásának alfája és ómegája. Erről végtelen meggyőződéssel tudott beszélni, olyan meggyőződéssel, amivel maga mellé állíthatja az embereket. Pál tudta, hogy Isten feltámasztotta a fiát, hiszen ő maga is találkozott az újra életben lévő Jézussal.

Megesküdtött volna rá. Sőt, meg is esküdtött rá. Értelmes, intelligens, tiszta gondolkodású ember volt. Feltételezhetjük, hogy tökéletesen őszintének és megbízhatónak tűnt. Egyenes volt és érthető. Saját szemével látta a megfeszített, majd ismét életre kelt Jézust. Ez biztosan meggyőző lehetett – legalábbis némelyeknek.

Hallgatósága feltehetette a kérdést, hogy hogyan hagyhatta Isten meghalni a tulajdon fiát, kiváltképp a kereszten, amely a legkegyetlenebb, legszörnyűsebb és legrettegettebb kivégzési mód volt az ókori Rómában. Pál következő lépése tehát az volt, hogy elmagyarázza Jézus halálának jelentését. Egy másik levélben leírt visszaemlékezéséből tudhatjuk, hogy hogyan tette mindezt. Ez a levél a Thesszalonikától délre, Korinthoszban alapított egyházközösség tagjainak szól, és sokkal hosszabban és részletekbe nyúlóan beszél a helyiek problémáiról. A vége felé közeledve Pál felidézi, hogy miként hirdette nekik Isten igéjét, amikor először találkozott az ottani – akkoriban még pogány vallásokat követő – keresztényekkel:

„Mert én elsősorban azt adtam át nektek, amit én magam is kaptam: hogy Krisztus meghalt a mi bűneinkért az Írások szerint, eltemették, és feltámadt a harmadik napon az Írások szerint, és megjelent Kéfásnak, majd a

tizenkettőnek (...) Legutoljára pedig, mint egy torzszülöttnak, megjelent nekem is”. (1Kor 15:3–5; 8)

Ez volt tehát Pál hittérítő üzenetének lényege. Krisztus halála nem igazságtalanságból vagy a történelem balszerencsés tragédiájából fakadt: épp ellenkezőleg: része volt Isten tervének, amiről már a régi zsidó írások is szóltak. Jézus meghalt a bűneinkért. Ebben az üzenetben, ahogy azt Pál is hangsúlyozta, nem lehetett kétség Jézus halálával kapcsolatban, hiszen rögtön utána eltemették. De Jézus nem maradt halott. Isten feltámasztotta, ezzel beteljesítve a héber Szentírásban foglaltakat. Ez sem lehetett kétséges, elvégre számos alkalommal megjelent tanítványai előtt – utolsóként Pál előtt is. Ő maga látta. Valóban feltámadt. Ha pedig feltámadt, csakis Isten támaszthatta fel. Ha Isten feltámasztotta, a halála is biztosan az isteni terv része volt. Isten terve és akarata szerint történt, mert Jézus embertársai bűneiért halt meg. Az ő halála és feltámadása kellett ahhoz, hogy az emberek elnyerhessék az egyetlen és igaz Isten kegyelmét, azét az élő Istenét, aki csodákat visz végbe az általa alkotott világban.

De Pál üzenete nem ér véget ezzel. A thesszalonikaiakhoz írt első levelében Pál nemcsak a múltjukra emlékeztette az ottani keresztényeket – hogy hogyan fordultak halott bálványaiktól az élő Isten felé –, hanem arra is, hogy mi vár rájuk a jövőben. Istent választották, és most várják „a mennyből Jézust, az ő Fiát, akit feltámasztott a halottak közül, aki megszabadít minket az eljövendő haragtól”. (1Thessz 1:10)

Jézus második eljövetele abszolút központi eleme volt Pál prédikációinak. Nem szimplán hozzátoldotta a többihez, valójában ez volt Jézus feltámadásának természetes folyománya. Ha feltámasztották, akkor hol van? Miért nem látják sehol? Pál szerint Jézus azért nem lehetett közöttük, mert felemelkedett a mennybe, ahol isteni dicsőségben részesült. Azonban nem marad ott örökké. Isten megváltása sokkalta nagyobb horderejű tett volt annál, hogy megment néhány lelket. Isten azt akarja, hogy az egész világ üdvözljön.

Nem szabad elfelejtenünk, hogy Pál már megtérése előtt is meggyőződéssel hirdette az apokaliptikus eljövetelet. Apokaliptikus nézeteit azt követően sem adta fel, hogy Jézus szolgálatába állt; álláspontját beépítette új hitébe, és azzal együtt formálta keresztény felfogását. A világot gonosz erők irányították. Ezért lehetett tele annyi fájdalommal és szenvedéssel. De Isten arra készült, hogy visszaveszi az irányítást a világ felett. Hamarosan ítéletet mond és eltávolítja a

gonosz erőit – mindazokkal együtt, akik az ő pártján állnak –, hogy az ő jósa-
gos királyságát állítsa annak helyére. Az eljövétel utópiáját egy borzalmas erejű
pusztításnak kellett megelőznie. Isten haragja hamarosan lecsap. Elküldi majd
 kozmikus bíróját a Földre, hogy elpusztítsa ellenségeit és előkészítse az ő király-
ságát. Pál szerint pedig ez a kozmikus bíró maga Jézus volt. Jézus volt az, akire
a thesszalonikaiaknak várniuk kellett, hogy eljöjjön a mennyből, mert ő volt az,
aki „megszabadít minket az eljövendő haragtól”.

Pál üzenete dióhéjban tehát egy apokaliptikus zsidó kinyilatkoztatás volt,
egy komoly keresztény csavarral. Isten megmenti a világot. A bűn hatalmát Jé-
zus halálával már legyőzte; a halálon Jézus feltámadásával győzedelmeskedett;
és a gonosz végső hatalmát Jézus újbóli eljövételével fogja elpusztítani. Minden
a terv szerint haladt. Pál számára ez ténykérdés volt, hiszen a saját szemével lát-
ta a halottaiból feltámadt Jézust. Azt is tudta, hogy Jézus hamarosan visszatér.
Ezúttal azonban nem lesz szelíd.

Pál módszerei

Nem nehéz elképzelni, hogy Pál – a Jézussal való személyes találkozásból faka-
dó – önbizalma és magabiztos fellépése önmagában is elég volt, hogy megtérít-
sen néhány pogányt. De volt-e emellett még valami, ami meggyőzőbbé tette az
üzenetét? Ezzel kapcsolatban csak fájdalomosan homályos utalásokra támasz-
kodhatunk, amelyeket Pál levelezőtársai világosan értettek, mi viszont, kétezer
évvel később csak sejthetjük, hogy milyen jelentéssel bírtak pontosan. Egy ké-
sőbbi fejezetben látjuk majd, hogy az első négy évszázad keresztény forrásai
rendre egyetlen egy dolgot említenek, ami meggyőzte őket az új hittel kapcso-
latban. Mindannyian a keresztény üzenetet hitelesítő csodákat láttak, vagy leg-
alábbis hallottak ezekről. A csodáktól pedig egyenes út vezetett a hit felé.

Természetesen nem állítom, hogy a keresztény hittérítők valóban bemutat-
ták a források által nekik tulajdonított csodákat: a betegek meggyógyítását, a
démonok kiűzését, a halottak feltámasztását, a pogány szentélyek lerombolását
egyetlen szóval, a kutyák emberi hanggal való felruházását és a füstölt tonhal
felélesztését (ezekre a csodákra később részletesebben is visszatérünk). A törté-
nész szakma művelői soha, semmi esetre sem állítanák, hogy a felsoroltak közül
bármelyik is „valószínűsíthetően” megtörtént. A hívők úgy gondolják, hogy
megtörténtek; a nem hívők az ellenkezőjéről vannak meggyőződve; a történe-

szek pedig egyszerűen kimaradnak ebből a vitából (bár a teológusok olykor
mégis beleártják magukat). Amit a történész állíthat – világosan, határozottan
és tiszta lelkiismerettel – az az, hogy a történelem folyamán az emberek szám-
talanszor *gondolták* azt, hogy a csodák valóban végbementek. A legtöbb eset-
ben nem azért gondolták így, mert ők maguk látták, hanem mert hallottak róla
valakitől.

Pál megtérítettjei is hallottak a csodákról. Az apostol azt is sejteti, hogy őt
is látták, amint személyesen mutat be csodákat (vagy legalábbis látni vélték, ami
a mi esetünkben egy és ugyanaz). Ismét megjegyezném, hogy az erről szóló for-
rások legjobb esetben is csak céloznak erre. A jelek mindenesetre valóban ebbe
az irányba mutatnak. Pál rómaiaknak írt levelében, ahol arról is beszél, hogy Je-
ruszálemtől Illíriáig hirdette az ígét, azt mondja, nem csak „szóval”, hanem „tet-
tel, jelek és csodák erejével, a Lélek erejével” térített (Róm 15:18, 19). A „jelek és
csodák erejével, a Lélek erejével” szóhasználatot nehéz lenne másképp értel-
mezni, mint csodatételre tett utalásként.

A korinthusziakhoz írt első levelében Pál szintén elismeri, hogy beszéd-
képessége kissé sutának tűnhetett, de szavait hihetetlen tetteivel erősítette meg.
„És én erőtlenség, félelem és nagy rettegés között jelentem meg nálatok. Beszé-
dem és igehirdetésem sem az emberi bölcsesség megejtő szavaival hangzott
hozzátok, hanem a Lélek bizonyító erejével” (1Kor 2:3, 4). A Lélek és Isten ere-
je itt is a prédikáció kiegészítő elemeként jelenik meg. Később, a korinthusziak-
hoz szóló második levelében még nyomatékosabban emlékezteti olvasóit a köz-
tük végzett apostoli missziójára, amikor azt írja „Apostolságom ismertetőjegyei
a teljes állhatatosságban, a jelekben, a csodákban és az isteni erőkben nyilvánul-
tak meg közöttetek” (2Kor 12:12). Mit tehetett Pál ezeknek az embereknek a je-
lenlétében? Erről nincs semmilyen adatunk, így sejtésünk sem lehet róla. Bármí
volt is, valóban döbbenetes lehetett, és rendkívül meggyőző. Végére is Pál vá-
rosról városra járt, és mindenütt sikeresen térítette át az embereket.

Pál: Összefoglalás

Jól tudom, milyen veszélyeket hordoz magában egy-egy túlzó kijelentés, mégis
tartom magam az állításomhoz: Pál nem egyszerűen a kereszténység első éveit
nek, illetve első évszázadának, vagy akár a korai egyház történetének legjelen-
tősebb megtérését mutatta be. Ő volt minden idők legjelentősebb áttérteje. Azt

is mondhatnánk, Pál nélkül az általunk ismert keresztény történelem nem létezne.

Nem Pál találta fel a kereszténységet. Keresztények már előtte is léteztek – különben nem lett volna kit üldöznie. Sőt, a gyakran hangoztatott elképzelés is téves, miszerint Pál ötlete volt, hogy Jézus halála és feltámadása hozta el a megváltást. Ezt az első keresztények már azelőtt hirdették, hogy Pál hallott volna róluk. Pál ezzel szemben azért olyan fontos, mert ő volt az első, aki abban hitt – akár egy szempillantás alatt, ahogy azt az Újszövetségben olvashatjuk, akár egy hosszabb elmélkedés eredményeként –, hogy Jézus halála és feltámadása nem kizárólag a zsidóknak szólt. Krisztus megváltása ugyanúgy érvényes a zsidókra mint bármely más népre, a Krisztusban hívő pogányoknak nem kellett áttérniük a judaizmusra, és nem kellett követniük a zsidó törvényeket és szokásokat. A megváltás valóban eljött a zsidók számára, de velük együtt a föld többi népe is részesült belőle. Isten az egész világot akarta megmenteni. A nem zsidók megőrizhették identitásukat, a zsidók pedig maradhattak zsidók.

Ezen kívül Pál abban is hitt, hogy Isten személyesen hívta őt, hogy hirdesse az evangéliumot, az „örömhírt” az egész világnak. A régi idők prófétái megjövendölték, hogy eljön majd valaki, aki fényt gyújt a népek szemében, és megvilágosítja a pogányokat. Pál volt ez a valaki. Volt egy üzenete és egy missziója, ami sokkal többről szólt annál, hogy egy bőrműves elbeszélgetett az üzletébe látogató vevőkkel. Valahogy így történhetett ugyan, de mindez sokkal meszszebbre vezetett. Azt az ígéretet váltotta be, amit Isten a prófétákon keresztül évszázadokkal korábban tett. Pál küldetése beteljesíti Isten üdvözítésre vonatkozó tervét. Ha Pál eljut a föld határáig, a nem zsidó népek mind megismerik az üzenetet, és a történelem csúcspontja elérkezik: Jézus alászáll a mennyekből, elpusztítja a gonosz hatalmakat és végre eljőhet Isten utópisztikus királysága. Pál küldetése kozmikus méreteket öltött.

A vég, természetesen, nem jött el. De a keresztény üzenet Pál után is tovább virágzott. Zsidó körökben nem aratott osztatlan sikert. A korai keresztények túlnyomó többsége – beleértve az Újszövetségből ismert szövegek szerzőit és szereplőit – pogány háttérből jöttek.* A korábban már ismertetett okokból a legtöbb zsidó nem fogadta el, hogy Jézus, ez az alacsonyabb sorból származó,

* Lásd Függelék, 303. o.

vándorló prédikátor, akit államellenes bűncselekmények vádjával keresztre feszítettek, lenne Isten messiása. A pogányok sokkal fogékonyabbak voltak az üzenetre – nemcsak Pál idején, de a későbbi évtizedekben és -századokban is.

A későbbiekben még visszatérünk rá, hogyan hirdették az igét Pál után, és miben rejlett az új vallás népszerűsége. Először azonban azt kell tisztázunk, milyen hitről tértek át a pogányok. Ehhez jobban meg kell vizsgálnunk a római pogányság világát, azt a világot, ahonnan a legtöbb keresztény is jött, és amellyel aztán konfrontálódniuk kellett.

3. fejezet

A római pogány vallások

A legelső keresztények zsidók voltak. Az Újszövetség szerint elsőként Jézus tizenegy tanítványa (Iskarióti Júdás ekkor már nem élt), valamint egy maroknyi nő, köztük Mária Magdolna hitt az ő feltámadásában (l. Mt 28; Lk 21; Jn 21). Az egyik evangélista, Máté szerint nem sokkal Jézus halála után jutottak erre a meggyőződésre („néhányek azonban kételkedtek”), miután visszatértek Galileába (Mt 28:16, 17). Ez valóban elfogadható állítás: a tanítványok zarándokútra mentek Jézussal Jeruzsálembe, a pészah ünnepére. Ott viszont nem alakultak túl jól a dolgok, Jézust letartóztatták, bíróság elé állították, majd államellenes bűnök miatt keresztre feszítették. Valószínűtlen, hogy társai ezután a városban maradtak volna, megvárva, míg a hatóságok őket is elfogják. Valószínűsíthető, hogy sietve hazafelé vették az irányt.

Miután követői hívővé váltak, Galilea-szerte híresztelni kezdhették, hogy Jézus feltámadt, aminek eredményeként többen áttértek. Végül, miután elült a vihar, néhány tanítvány visszament Jeruzsálembe. Ennek oka nem teljesen világos. Vajon már ekkor arra számítottak, hogy Jézus hamarosan újra megjelenik? Bármilyen vezető is őket oda, az Apostolok Cselekedeteiben már ismét Jeruzsálemben találkozhatunk velük (ApCsel 1), és Pál is itt akadt rájuk (Gal 1). Úgy tűnik, a város lett a keresztény műveltség bázisa, és a csekély létszámú, de növekvő közösség élére Jézus egyik apostola, Péter, majd az ő testvére, Jakab állt. A közösség a főváros lakosaiból toborzott, tehát mindannyian zsidók voltak. Pál is

utal rá, hogy a legelső hívők, Péter vezetésével, a zsidók áttérítését tűzték ki célul (Gal 2:7–9). Ez is teljes mértékben hihető.

Az első keresztény közösség tehát Júdea székhelyén alakulhatott. A későbbi források alapján erről a csoportról nem sokat tudunk, eltekintve vezetőik nevétől és nagyon kevés, velük kapcsolatos legendától. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy az előző fejezetben ismertetett okokból a zsidók áttérítése soha nem járt nagy sikerrel. A következő négy évszázad forrásaiban elsősorban felbukkan néhány zsidó keresztény csoport – Transz-Jordániában, Egyiptomban –, de az egyház szempontjából ezek soha nem játszottak jelentős szerepet. Szinte mindig a perifériára szorultak.

A zsidó keresztények valószínűleg az 1. század második felére kerültek ki a fősodorból. Láthattuk, hogy maga Pál is pogány talajon próbálta elhínteni a keresztény közösségek magjait, és az 1. századi forrásaink alapján ő volt az egyetlen evangélista, aki ilyen eredményeket tudott felmutatni.* Gyülekezetei – amelyek azután is tovább gyarapodtak, hogy ő továbbállt a következő városba – kizárólag vagy többségében egykori pogányokból álltak. És ez nem csak az általa alapított közösségekben volt így. Az egyetlen fennmaradt levele, amelyet nem egy általa alapított közösségnek írt, a Róma városában élő keresztényeknek szólt. Őket Pál addig nem kereste fel személyesen. Az ottani keresztényeket „a népek” szóval illeti (Róm 1:13; 11:13). A kutatók szerint Róma esetében erősen kevert összetételű közösségről beszélhetünk, amelynek zsidó és nem zsidó tagjai egyaránt voltak. Elképzelhető, hogy így volt, de a levél arra enged következtetni, hogy a gyülekezet túlnyomó többsége pogány hitről váltott a kereszténységre. Az utolsó fejezet személyes üdvözléteiben Pál huszonhat hívőt említ név szerint, akik közül többen valóban zsidók lehettek, de a név alapján nem tudjuk teljes bizonyossággal megállapítani. Közülük hat főt kifejezetten zsidóként azonosít, amikor is a „rokonainak” nevezi őket (Róm 16:7, 11, 21). Mivel csak ebben a hat esetben említi ezt a jelzőt, arra következtethetünk, hogy őket így különböztette meg a többiektől, akik ezek szerint más háttérből érkeztek.** A többi húsz megnevezett személy ezek alapján egykori pogány lehetett.

* Leszámítva Péter apostolt, akinek az Apostolok Cselekedeteiben leírt története, ahogy azt később kifejtem, inkább legendák, mint valós történelmi tények. L. 5. fejezet.

** A Pál által felsorolt személyek közül többeket más források alapján tekintenek zsidóknak. Ez leginkább Priscára és Aquilára igaz, akiket az Apostolok Cselekedetei egyértelműen zsidóként jellemez. Pál azonban nem tesz róluk ilyen kijelentést.

Hasonlókat lehet elmondani a korai keresztény szövegekben említett többi gyülekezetről is. Az Újszövetség könyveinek nagy többsége – közte a négy evangélista közül a „leginkább zsidó” Mátéval – többnyire (helyenként pedig kizárólag) a nem zsidó közönségnek szól, a legtöbbnek pedig a szerzője sem zsidó származású lehetett.* Az 1. század második felére az egyház jellemzően egykori pogányokból állhatott.**

Constantinus, a kereszténység leghíresebb és legjelentősebb pogány áttért-jének története kapcsán már érintettük, hogy kik voltak ezek az emberek és mi-ben hittek. Most egy kicsit alaposabban is megvizsgáljuk a dolgot, a későbbi fej-zetekben pedig láthatjuk majd, hogy Jézus követői miként tudták meggyőzni sokukat, hogy hagyjanak fel ősi vallási hagyományaikkal, és helyette a kereszt-ény Istent kövessék.

A pogányság mint fogalom

A pogányság, a kutatók álláspontja szerint nem valami egységes fogalmat jelen-tett. Másként fogalmazva: a pogányság mint fogalom nem létezett. Amit mi po-gányságnak nevezünk, az valójában számos dolgot takart.***

Maga a szó teljesen értelmezhetetlen lett volna az ókori emberek számára, beleértve azokat is, akiket mi pogánynak nevezünk. Senki sem nevezte magát pogánynak és nem is gondoltak magukra így – nem azért, mert lekicsinylőnek tartották volna a kifejezést, hanem azért, mert vallási értelemben semmilyen je-

* Máté származásáról én magam is írtam korábban, lásd Bart D. Ehrman: *The New Testament: A Historical Introduction to the Early Christian Writings*. 6. kiadás, New York, Oxford Uni-versity Press, 2016. 143.

** Bővebben lásd David C. Sim: How Many Jews Became Christians in the First Century? The Failure of the Christian Mission to the Jews. *Harvard Theological Studies* 1&2 (2005) 417–440.

*** A római pogányságról bővebben hasznos leírást kínál James B. Rives *Religion in the Roman Empire* című munkája, (Oxford, Blackwell, 2007.) Tömörebb, de szintén hasznos áttekintést nyújt még Ramsay MacMullen: *Paganism in the Roman Empire*. (New Haven, Yale, 1981.) Különösen értékes Mary Beard–John North–Simon Price: *Religions of Rome* című teljes körű gyűjteménye (Cambridge, Cambridge University Press, 1998.). Mára klasszikusnak számít Robin Lane Fox: *Pagans and Christians*. (New York: Knopf, 1987.) Részletesebb és rövidebb, ám annál mélyebb betekintést kínáló tanulmány James Rives-től, melyből én is sokat merítet-tem: Religious Choice and Religious Change in Classical and Late Antiquity: Models and Questions. *Antigüedad, Religiones y Sociedades*, 9. (2011) 265–280.

lentéssel nem bírt számukra. Az ókori gondolkodásnak egyszerűen nem volt része az, hogy a több száz vagy akár több ezer különböző istenség előtti hódolást valamilyen egységes rendszer alá vegyék. A „pogány” szó vallási értelemben vett alkalmazása előtt már évezredek óta léteztek a különböző istenek imádásá-nak változatos módjai és hagyományai. Először a keresztények kezdték használ-ni a kifejezést mindazokra, aki nem az ő irányzatukat követték. Elvégre *valaho-gyan* el kellett nevezniük a nem-keresztényeket. Izráel Istenének követői eseté-ben ez nem volt probléma: őket zsidóknak nevezhették. De mi a helyzet mindenki mással? Hogy hívják az emberiség maradék 93 %-át?

Különböző elméleteink vannak arról, hogy a keresztények miért épp a po-gány kifejezést választották a nem-zsidó többiek leírására.* A legelterjedtebb nézet szerint a latin „paganus” szóból származik, amely vidéken élőt jelent („pagus” = „vidék”). Az elmélet szerint, ahogy a Birodalom a 4. századtól kezdve kereszténnyé vált, a művelt városiak egyre világosabban látták a keresztény hit felsőbbrendűségét. Szerintük csak a vidéki parasztok (a pagani) követték tudat-lan őseik maradi szokásait.

Más kutatók inkább úgy vélik, hogy a kifejezést eredetileg a civilekre hasz-nálták a katonasággal szemben. Ebben az esetben a kis számú, ám erős és bátor csoporttal, Krisztus katonáival állították szembe a pogányokat. Aki nem tarto-zott Krisztus seregéhez, az gyenge, és morálisan elmaradott volt.

Bárhonnan eredt is a kifejezés, nem a saját identitásukat írták le vele: a ke-reszténység hajnalán, a római időkben senki nem mondott volna olyasmit, hogy „nem vagyok zsidó, pogány vagyok”. Ha valaki nem volt zsidó – vagy később ke-resztény –, az egyszerűen csak annyit jelentett, hogy olyan volt, mint mindenki más: egy átlagos ember, aki elfogadta az istenek létezését, és különböző, időtlen idők óta gyakorolt szokások szerint imádta őket. Megszámlálhatatlan mennyi-ségű helyi szokás létezett. Ma mindegyiket külön vallásnak nevezhetnénk.

Ahogy azt már jeleztem, az ókorban azért sem lehetett vallásokról beszélni, mert a vallásra sem volt külön kifejezés. Sőt, ami azt illeti, mindazt, amit ma a

* A kifejezésről szóló tudományos munkák közül kiemelném a következőket: Pierre Chuvin: *A Chronicle of the Last Pagans*. Angol ford.: B. A. Archer. Cambridge, MA, Harvard University, 1990. 7–13.; Christopher Jones: *Between Pagan and Christian*. Cambridge MA, Harvard University Press, 2014. 5–8.; valamint James J. O'Donnell: *Pagans: The End of Traditional Religion and the Rise of Christianity*. New York, Ecco, 2015. 159–164.

vallásokról gondolunk, az ókori viszonyokra nem alkalmazhatjuk. Amennyiben a vallást egy koherens gondolat-, hit- és szokásrendszerként definiáljuk, amelynek pontosan meghatározott teológiai nézetei vannak az isten(ek) mibenlétéről, és a hozzájuk kapcsolódó rituálék is meghatározott keretek között működnek, akkor egyetlen úgynevezett pogány vallás sem felelne meg a definíciónak.* Nyilvánvaló, hogy a Római Birodalom határain belül működő szokások nem vonhatók össze egyetlen egésszé és nem tarthatjuk mindezt egyetlen, önálló vallásnak.

A római pogányságban (én a későbbiekben is maradok ennél a kifejezésnél, mert *valahogy* kénytelen vagyok hivatkozni rá) nem voltak meghatározott istenek. A római és görög mitológia általános ismertsége miatt hajlamosak vagyunk azt képzelni, hogy csak egyetlen ókori panteon létezett – amelyben például Jupiter volt az istenek feje, Júnó az ő felesége, Mars a háború istene, Vénusz a szerelemé, és így tovább. Való igaz, hogy ezeket az isteneket birodalomszerte sokan imádták, de nem létezett egységes, mindenki által elfogadott panteon. Ezzel szemben különböző istenségek voltak, és az ő imádásuk számtalan módon nyilvánulhatott meg, attól függően, hogy valaki Észak-Afrikában, Egyiptomban, Szíriában, Anatóliában, Görögországban, Galliában, Hispániában, Britanniában, vagy valahol máshol élt. Ennek eredményeként nem létezett univerzális mitológia sem. Sőt, még csak nem is beszélhettek egységesen az istenekről. Nem voltak szervezetek, amelyek birodalomszerte felügyelték volna a vallási szokásokat, és vallási hatóságok sem léteztek, amelyek felülírhatták volna a helyi sajátosságokat. Mai ésszel ezt nagyon nehéz felfogni.**

* Lásd Rives a 96. o. *** *lábjegyzetben* felsorolt munkáit.

** Egyebek mellett ott van a terminológia problémája. A tudósok ugyanis nemcsak arról vitatkoznak, hogy mit jelenthetett eredetileg a „pogány” kifejezés, hanem arról is, hogy használható-e egyáltalán. Ha ugyanis az ókor rendkívül változatos szokásait egy fogalom alá tereljük, azzal könnyen félreértelmezhetjük az ókor vallási nézeteit és gyakorlatait. Egyes tudósok továbbá a „pogány” szó negatív konnotációira is felhívják a figyelmet, ami különösen azoknak lehet félrevezető, akik nem történészként foglalkoznak az adott korszakkal.

Ugyanakkor a felkínált alternatívák sem jobbakk. Többen felvetették, hogy szerencsésebb volna ókori „politeizmusokról” beszélni, hiszen ezeknek a vallásoknak általában közös vonása, hogy számos isten létezését elismerték. Azonban ez sem tökéletes megoldás, mivel ebben a politeista világban is akadtak olyanok – nem csak a zsidók –, akik hittek egy, mindenki felett uralkodó isteni lény létezésében. Akadtak köztük olyanok is – ismétlem, nem csak zsidók –, akik csak ezt az egy istenséget voltak hajlandók imádni. Ezért aztán a „politeista” kifejezés nem ad pontos leírást a kor vallási spektrumáról. (Folyt. a következő oldalon.)

Vallás és mítosz

Az ókori világot felületesen ismerőknek sokszor az lehet az érzése, hogy a római vallás (csakúgy, mint a görög) a híres és ma is ismert mítoszok köré épült, illetve, hogy az olyan művek, mint Homérosz Iliásza és Odüsszeiája egyfajta pogány Bibliaként funkcionálhattak. Ez a nézet arra a logikára épít, hogy ezek az irodalmi alkotások – Hésziodosz és Euripidész, illetve Vergiliusz és Ovidius munkáival egyetemben – betekintést engednek abba, hogy az emberek mit gondoltak az istenekről. A pogány mítoszok látszólag hasonlóak a keresztény Biblia történeteivel, akár az Ószövetséget és Isten, valamint Izráel népének kapcsolatát, akár az Újszövetséget és Jézus történetét nézzük. Mivel a vallás főként arról szól, hogyan gondolkodunk az istenekről, így ez a nézet azt sugallja, hogy a mítoszokból megtudhatjuk, milyenek voltak az ókori vallások.

Csak hogy ez a józannak tetsző gondolatmenet a rómaiak szemében teljesen értelmezhetetlen lett volna. Igaz ugyan, hogy a mítoszok nagyon fontosak voltak, mert segítettek az embereknek abban, hogy gondolkodjanak az istenekről. Azonban az ókori vallás nem aköré épült, hogy ki mit gondolt, hanem, hogy mit tett. A hagyományos mítoszok minimális szerepet játszottak az antik vallási szokásokban. Az istenekről szóló nagyszerű irodalmi alkotások nem jelentettek többet annál, mint aminek szánták őket: lebilincselő történetek voltak. A

Más tudósok azzal álltak elő, hogy a legegyszerűbb az lenne, ha az ókor „hagyományos vallásaiként” hivatkoznánk ezekre a vallásokra. Ennek van egy nagy előnye, mégpedig az, hogy nincs semmi negatív felhangja, és látszólag pontosan írja le az általunk vizsgált jelenséget. Van azonban több hátulütője is. Egyfelől a kifejezés egy olyan címkét kapcsol az ókor embereihez („vallás”), amit ugyanúgy nem használtak, mint a „pogány” szót. Ráadásul a „hagyományos vallások” nehezen konvertálható gyűjtőnévként, amely egyenértékű lenne a „pogány, pogányok” szóval. Végül, arra is ügyelnünk kell, hogy nem különböztethetjük meg *teljesen* a Római Birodalom különböző kultikus gyakorlatait. Igaz, hogy sok mindenben különböztek egymástól, de nem voltak különböző vallások, legalábbis olyan értelemben semmiképp, mint manapság például a kereszténység, az iszlám, a buddhizmus vagy a hinduizmus. Egyrészt nem rendelkeztek koherens hitbeli és gyakorlati rendszerekkel, másrészt pedig, bár nem voltak egységesek, mégis voltak közös vonásaik, amelyek a közös feltételezésekből és az egymáshoz hasonló gyakorlatokból eredtek.

A fenti okok miatt a folytatásban az elterjedtebb gyakorlatot követem, és felváltva használom a „hagyományos vallások”, „pogány vallások” és a „pogányság” szavakat (egy esetben sem negatív értelemben, természetesen). Álláspontom szerint nem árt, ha nemcsak azt látjuk, hogy mi mindenben különböztek egymástól ezek a kultikus rendszerek, de egyben azt is, hogy mi volt bennük a közös – különösen így, hogy kívülről és több évszázad elteltével tekintünk vissza rájuk.

műveltebb réteg különösen ragaszkodott hozzá, hogy a bennük foglaltakat nem szabad szó szerint értelmezni. A mítoszok nem beszámoltak a múlt eseményeiről, inkább lenyűgöző és szórakoztató mesék, esetleg allegorikus narratívák voltak. Ily módon a mítoszok az ókori irodalom, színház és képzőművészet alapját képezték, de nem szolgáltak az ókori vallás teológiai alapjaként, ahogy a héber Szentírás vagy az Újszövetség evangéliumai.

A pogány vallások szinte teljes egészében a gyakorlatról szóltak. A tettek-ről. Arról, hogy meg kell adni az isteneknek, ami nekik jár – nem mentális síkon, elismerve, hogy kik ők és mi mindent tettek, hanem konkrét rituálék formájában, ami kifejezte az irántuk való nagyrabecsülést és odaadást.

Vallás egykor és most

A római pogány vallások értelmezésének egyik sarkalatos pontja annak elfogadása, hogy a korabeli vallásfelfogás alapjaiban különbözött a maitól, legalábbis a nagy nyugati monoteista hagyományok, a judaizmus, a kereszténység és az iszlám kontextusában.

Több isten az egy isten helyett

Az első és legfontosabb talán az, hogy a római vallások egytől egyig politeisták voltak, azaz elfogadták, hogy több isten is létezik, akiket imádni kell. Ahogy azt már említettük, akadtak olyan rómaiak – leginkább a tanultabb rétegből – akik úgy hitték, hogy létezett egy, az összes többi felett uralkodó isten. Ők azonban inkább a kivételt jelentették, és még ők is elismerték, hogy számos – nagyságukban, erejükben és szerepükben eltérő méretű – istenség létezik. Sok római elfogadta a mítoszok „nagy isteneinek” panteonját Jupiterrel, Júnóval, Marssal, Vénusszal, Minervával, Plutóval és a többiekkel. Azonban ezzel még korántsem volt teljes az istenek világa.

Minden közösségnek és minden családnak megvolt a maga istene. Volt istene a szerelemnek, a háborúnak, a jószágnak, a termésnek, az egészségnek, a gyermekáldásnak és az időjárásnak is. Gyakran meghatározott helyhez kötődtek: hegyekhez, patakokhoz, mezőkhöz, otthonokhoz, tarlókhöz; változatos absztrakciók tartoztak hozzájuk: szerencse, kegyelem, remény; és különböző természeti elemekhez kapcsolódtak, mint a hold, a nap, az égbolt vagy a tenger.

Léteztek kevésbé nagyszabású és hatalmas istenségek is, őket együttesen (görög nyelvterületeken) daimónoknak hívták. Ezek nem a későbbi keresztény értelemben vett démonok, azaz bukott angyalok voltak, akik megszállták az emberek testét és gonosz tettekre kényszerítették őket. Alacsonyabb rangú isteni lények voltak, akik sokkal inkább részt vettek az emberek mindennapi életében, mint a nagy istenek, és a körülményektől, jellemüktől vagy a pillanatnyi hangulatuktól függően lehettek ártó szándékúak és jóindulatúak egyaránt.

Hány isten volt? Megszámlálhatatlanul sok. Ahány ház, annyi isten. Ráadásul ugyanaz az istenség több helyen is felbukkanhatott. A görög Zeust például több száz kilométeres körzetben imádták különböző módokon, és több néven is ismerték (Zeusz Kasziosz; Zeusz Ammon; Zeusz Benniosz). A városokban egy sor különböző istennek emeltek templomot. A római építész, Vitruvius ajánlása szerint egy valamire való római városban saját templom járt a római Capitolium isteneinek – Jupiternek, Júnónak és Minervának –, de saját templomot kapott Mercurius, Ízisz, Szerapisz, Apolló, Liber, Herkules, Mars, Vénusz, Vulkanusz és Ceres is. És ez csak az alapsomag volt. Egy régészeti kutatás során Nikomédia városában (Északkelet-Törökország) talált érmék azt hirdetik, hogy a városban negyven istenséget imádtak. És ez csak a városban talált és fennmaradt érméken ábrázolt isteneket takarja.*

Az ókori Rómában a politeizmus általában nyílt és befogadó volt. Bármikor jöhettek új istenek, akiket mindenki imádkozhatott. Egyszerűen mindenki elfogadta, hogy az emberek annak az istennek hódolnak, akinek csak akarnak: az állam isteneinek, a város isteneinek, a különböző funkciókat betöltő isteneknek, a tájakhoz kötődő isteneknek, és a családi isteneknek. Az istenek békésen megfértek egymás mellett, ez pedig az egyik olyan pont, ahol a római vallási szokások élesen ellentmondanak a mitológiának, ami másról sem szól, mint az istenek állandó ellenségeskedéseiről. Az is gyakran előfordult, hogy ugyanazt az istent különböző helyeken, eltérő néven ismerték.

A rómaiak rendszeresen asszimilálták az általuk meghódított népek isteneit. Ez is azt jelzi, hogy mennyire nyitottak voltak a vallási perspektívákra, illetve ezáltal a leigázott népeknek is lehetőségük volt arra, hogy minél kisebb kulturális veszteséggel vészeljék át a változást. Az új isteneket ezzel besorolták

* Példák innen: MacMullen: *Paganism*, 1.

a római rendszerbe, ahogy a meghódított népek is új irányítás és kormányzás alá kényszerültek.

A politeizmus nyitott természetéből fakadóan lényegében nem létezett az „áttérés” fogalma. Bárki, aki új istent választott magának, nyugodt szívvel megtehetette. Nem kellett elhagynia a korábbi szokásait és szertartásait, és nem volt köteles kizárólagos hűséget fogadni új istenének. A judaizmus világát leszámítva a kizárólagosság – az egyetlen isten imádásához való ragaszkodás – gyakorlatilag ismeretlen volt.

Manapság is gyakran eltűnődünk azon, hogy mi lett volna, ha a kereszténység nem hódítja meg a Birodalmat. Megtehetette volna ezt helyette egy másik vallás? Egyesek szerint a mithraizmus nevű misztériumvallás (amelyről még lesz szó a későbbiekben) volt a kereszténység „konkurenciája”. Ez a kultusz is egy meghaló-feltámadó istenről szólt, ebben is létezett a pokol képzelete, ennek is messiás(ok) állt(ak) a centrumában, még az etikai üzenetében is fel lehet fedezni hasonló elemeket, és ha a világ nem vált volna kereszténnyé, akkor mithraista lett volna. Érdekes elmélet, de kicsit közelebbről megvizsgálva láthatjuk, hogy nem állja meg a helyét. Azok, akik Mithrászt kezdték követni, nem hagytak fel Jupiter, Minerva vagy Apolló imádásával. Jóllehet, a mithraizmus széles körben elterjedt volna, de ezzel egy időben nem emészttette volna fel az összes többi kultuszt, és vált volna egyeduralkodóvá.

Ezzel egy időben egyre nőtt a pogány henoteisták száma a Római Birodalomban, akik azt vallották, hogy a rengeteg istenség és a hozzájuk kapcsolódó kultuszok felett létezik egyetlen egy, mindenki felett uralkodó isten. Az 1. fejezetben Constantinus példáján láthattuk már mindezt, aki kereszténnyé válása előtt Sol Invictus, azaz a Legyőzhetetlen Nap felé kötelezte el magát. Ez az ő korában nem volt szokatlan lépés. Azok, akik elismerték, hogy létezik egy főisten, akit kizárólagosan követtek, még nem voltak kötelesek tagadni a többi isten létezését, és azt sem vitatták, hogy embertársaiknak jogában áll őket követni.*

A henoteizmus felé forduló pogányoknak számos oka volt arra, hogy ezt az utat válasszák. Olykor a félelem és a csodálat ereje döntött: a pogány hívó olyan mértékben magasztalt egy bizonyos istent, annak hatalmáért, bölcsességéért, törődéséért, kegyelméért, igazságosságáért, hogy a többi istennek nem jutott

* Emiatt a római pogányságon belüli egyistenimádást henoteizmusnak nevezem (egy isten imádása), nem pedig monoteizmusnak (ez ugyanis az egy isten létezésében való hitet jelöli).

semmi. Így pedig miért is ne imádja csak azt az egyet? Olykor ezek a tulajdonságok az istenség nevének állandó jelzőivé váltak – ő a Legnagyobb, Legcsodálatosabb, Mindenki Gyógyítója stb. – és ennek is hasonló hatása volt: egyszerűen feleslegessé vált a többi isten megnevezése. Talán még gyakoribb volt, hogy az istenek közötti hatalmi hierarchia elérte a logikai határait. A nagy városi ünnepeken imádott istenek nagyobbak voltak, mint azok a daimónok, akiket a földműveseknek a jó termés érdekében ki kellett engesztelniük. Hasonlóképpen, a római panteon nagy istenei, akik az Olümposz hegyén székelték, nagyobb hatalommal bírtak, mint az egyes városok istenségei. A képzeletbeli hatalmi piramis még itt sem ért el a csúcra, és az állam nagy istenei felett is volt egy szint, amely a legdicsőségesebb és leghatalmasabb istent illette.

Természetesen olyan nincs, hogy a „legdicsőbb és leghatalmasabb” pozícióját egyszerre két vagy több isten töltsé be. Így aztán néha előfordult, hogy a legnagyobb istent az Egyetlenként imádták. Ez az isten olykor a Theos Hypsistos (jelentése: „Legnagyobb Isten”) néven futott. Számos forrás alátámasztja, hogy ennek az istennek – akit említenek Zeus Hypsistos néven is – számos követője volt, akik eközben továbbra is fenntartották, hogy teljesen legitim, ha mellette kisebb istenségeket is imádnak. A pogányok szemében sok isten létezett, akik mind megérdemelték a csodálatot abszolút vagy épp viszonylagos nagyságukért.

Kultikus cselekvés a doktrína és etika helyett

A mai nyugaton, főleg a kereszténység egyes formáiban, a vallás arról szól, hogy miben hiszünk, és hogyan viselkedünk. Ha valaki elismer bizonyos fogalmi igazságokat és Isten akarata szerint él, az elnyeri Isten kegyelmét. Minden a doktrínáról és az etikáról szól.

A hagyományos római vallások nem így működtek. A pogány vallásokat a kultikus tettek határozták meg. A kultusz szó a latin *cultus deorum* kifejezésből ered, amelynek szó szerinti jelentése: „az istenek törődése”. Kultikus cselekvésnek számít bármilyen rituálisan végzett gyakorlat, ami az istenek iránti tiszteletből és imádatból ered. A pogány vallások középpontjában ezek a szertartások álltak, nem pedig a különböző doktrínák és etikák.

Ez még nem jelenti azt, hogy a pogányok ne hittek volna semmiben. A pogányok sok mindent gondoltak az istenekről – ebben gyakran voltak köztük el-

térések. Ezek a nézetek azonban soha nem álltak össze egységes tételek halmozává, amit a hívő közösség és annak tagjai jóváhagytak, ahogy az a kereszténység esetében történt („Csak egy Isten van, minden dolgok teremtője”; „Krisztus egyszerre emberi és egyszerre isteni”; „Krisztus halála megváltást hozott a bűneinkért” stb.). Ahogy a kereszténység fejlődésnek indult, a hangsúly egyre inkább a „hitre” terelődött, azaz arra, hogy elfogadjuk-e ezeket az állításokat. A pogányoknak nem kellett elfogadniuk semmit. Bármilyen különös is, a pogányoknak nem volt kötelező elhinniük semmit az isteneikről. A pogányság a megfelelően bemutatott, hagyományos kultikus cselekedetéről szólt.

Nagyjából elmondható, hogy három fő tevékenység jellemezte a pogány vallásokat: az áldozati felajánlások, az imádság és a jóslás.* Az áldozat lehetett valamilyen (levágott) állat, kevésbé drága élelmiszer (gabona vagy bor), vagy egyéb ajándék (virágok vagy füstölő). Az imádságokban megidéztek az isteneket, hogy hálát adjanak nekik, vagy kérést intézzenek hozzájuk. A jóslásba beletartozott az istenek akaratának kifürkészése valamilyen természeti jelenség megfigyelésével, például a madarak repüléséből vagy – a mai gondolkodásunktól meglehetősen távol álló módon – a feláldozott állatok zsigereinek rituális megvizsgálásával. Ebből állapították meg, hogy elfogadta-e az adott isten az áldozatot.

A pogány vallás követése azt jelentette, hogy valaki részt vett ezekben a cselekvésekben, vagy – főleg az állatáldozatok és a jóslás esetében – figyelemmel kísérte azokat. A különböző cselekvésekhez értelemszerűen tartoztak bizonyos alapvető elképzelések és hiedelmek az istenek mibenlétéről. Ezek szerint az istenek örömmel fogadták a felajánlásokat és befolyásolhatók voltak általuk; meghallgatták az imákat, és a madarak vonulásán vagy a bikák belein keresztül kommunikáltak az akaratukat az emberek felé. Ugyanakkor senkit sem érdekelt igazán, hogy a szertartásokon részt vevők valóban hittek-e ezekben a dolgokban. Nem voltak hittételek, amelyeket a kultusz résztvevőinek meg kellett vállalniuk. Nem léteztek valódi doktrínák. Következésképp nem beszélhetünk sem ortodoxiáról (helyes hitről), sem eretnekségről (téves hitről). Volt ehelyett a rituális szokásoknak egy rendkívül sokszínű halmaza, amelynek minden eleme évek hosszú során alakulhatott ki.

* Lásd főleg Rives: *Religion in the Roman Empire*, 23–28.

Ezen túlmenően – és ez még furcsábban hangozhat a ma emberének – a pogány kultuszokban az etikának is csak minimális szerep jutott. Nem arról van szó, hogy az ókori ember kevésbé lett volna erkölcsös, mint ma élő leszármazottjai; azonban az erkölcs nem kötődött szorosan a valláshoz. Az ókori emberek életében az erkölcs leginkább filozófiai kérdés volt. A filozófusok sokat beszéltek arról, hogy miként kellene viselkednünk egymással, a családon belül, a barátainkkal és szomszédainkkal, vagy az adott város polgáraként. A jó viselkedés annak a feltétele volt, hogy valaki értékes és felelősségteljes polgár lehessen.

Ez azonban általánosan véve nem volt része a vallási tevékenységnek. Igaz ugyan, hogy az istenek nem fogadtak el bizonyos szélsőséges bűnöket: elítélték például a szülőgyilkosságot, és a társadalomra ártalmas és kicsapongó züllést. Ezen kívül élt az a homályos elképzelés, hogy az istenek díjazták a helyes viselkedést, és elítélik a rosszat. Azonban az erkölcsnek nem volt igazán komoly szerepe a kultikus szokásokban. Ha valaki rosszul bánt a testvéreivel, tönkretette az üzlettársait, vagy házasságtörést követett el, annak lényegében semmi hatása nem volt az illető vallási életére. Az istenek elsősorban az imákkal és az áldozatokkal törődtek, és azzal, hogy akaratukat természeti jelenségeken keresztül nyilvánítsák ki.

Évilági lét a túlvilági élettel szemben

Újabb alapvető különbség a hagyományos római pogányság és egyes modern vallások között, hogy az ókori vallások többségében a halál utáni élet egyáltalán nem játszott nagy szerepet.

Az antikvitás szöveges forrásai alapján a halál utáni életről sokféle elképzelés keringett. Homérosz klasszikus írásaiban árnyékos és homályos létformaként ábrázolja az eltávozott lelkeket. Vergilius műveiben utópisztikus lét várt azokra, akik az elíziumi mezőkre jutottak. A filozófusok véleménye erősen megoszlott arról, hogy mi várt az emberre a halál után. Püthagorasz követői a lélek vándorlásában hittek. Platón tanítványai szerint a jókra jutalom, a gonoszokra pedig büntetés várt. Az epikureusok (Epikurosz hívei) markáns véleményt fogalmaztak meg ezzel kapcsolatban: szerintük egyáltalán nem létezett élet a halál után; a test egyszerűen eredeti állapotába kerül vissza, atomjaira hull, a lélek pedig, bármiből volt is, egyszerűen szertefoszlik.

Nagyon nehéz – tulajdonképpen lehetetlen – feladat kideríteni, hogy a többség hogyan gondolkodott erről. Az emberek többsége sem olvasni, sem írni nem tudott, így nem lehetnek írásos emlékeink arról, hogy féltek-e a haláltól, vagy, hogy mit vártak a halál utáni élettől – ha ugyan vártak bármit is. Van azonban néhány egyéb leletünk, ami közelebb vihet a megfejtéshez. A régészek számos, „etetőcsővel” ellátott pogány sírt találtak, ami lehetővé tette, hogy időnként táplálékot juttassanak a halottjaiknak. Ebből arra következtethetünk, hogy elképzelésük szerint valamiféle túlvilági szellem tovább élhetett a sírban.

Az ókori sírfeliratok különösen lenyűgözőek. Ezek sok esetben arra utalnak, hogy az emberek a halált az út végének tekintették, és nem számítottak az ismeretlenben folytatódó létezésre. Mindenki ismeri a R. I. P. sírfeliratot („requiescat in pace” – nyugodjék békében). Az ókori rómaiaknak is volt egy hasonló, hétbetűs rövidítése, ami nagyon sokat elárul: n. f. f. n. s. n. c. („non fui; fui; non sum; non curo”). Ez annyit jelent: „Nem voltam. Voltam. Nem vagyok. Nem számít.” A jelentése teljesen egyértelmű. Születésünk előtt nem léteztünk. Az ember a születése pillanatától kezdve él, majd miután meghal, visszatér oda, ahonnan jött: a nemlétbe. Ennélfogva nem lehet oka szomorkodni. Ennek az előnye, hogy nincs mitől félni. A születésünk előtt sem okozott fájdalmat, hogy nem léteztünk, és a halál után sem fog fájni.

Ha ez volt a helyzet, ha nem volt se jutalom, se büntetés, akkor az isteneket nem a halál utáni élet reményében imádták. Az isteneknek az e világi életben volt szerepük.

Az ókori ember élete pedig többnyire egy hajszálon függött. Az egyszerű túlélésért is óriási küzdelem dúlt, hát még azért, hogy jól boldoguljanak. Ez a világ nem nyújtott oltalmat az időjárás viszontagságai ellen: ha egy évig nem esett, a falu a következő évben éhen pusztult. Betegségek dúltak és nem volt ellenük orvosság: egy fogtályog felért a halálos ítélettel. Ebben a világban az élet önmagában is életveszélyes volt: gyakori volt a csecsemőhalál, és sok nő halt bele a szülésbe. A Római Birodalomban minden egyes asszonynak hat gyermeket kellett világra hoznia, csak azért, hogy a népesség számát szinten tartsák.

Az élet legtöbb területén az egyszerű halandó védtelen maradt a természet erőivel vagy a társadalommal szemben: ilyen volt az éghajlat, a termés, a haszonállatok termékenysége, az egészség, az otthoni vagy út közbeni személyes biztonság, és a háborúk ellen is tehetetlenek voltak. Az istenek azonban képe-

sek voltak mindezeket irányítani. Lényegében emiatt imádták őket: az isteneknek jelentős hatalmuk volt, és megadhatták az embereknek azt, amit ők maguknak nem tudtak elintézni. Ha megfelelően imádkoztak hozzájuk, az istenek gondját viselték a közösségnek és az egyénnek is, hogy meglegyen mindaz, ami a túléléshez és a boldoguláshoz kellett.

Egyes tudósok amellett érvelnek, hogy az ókori vallások elsősorban az istenek haragjának visszafordításáról szóltak.* Azonban ez az isteni harag szinte minden esetben az elhanyagoltságukból fakadt. Az istenek – vagy legalábbis egyikük – úgy érezték, hogy nem tisztelték őket kellőképp, vagy nem megfelelően hódoltak nekik. A rómaiak keresztényüldözése mögött is elsősorban ez a logika húzódott meg. Mivel ez a csapat semmirekellő elfordult az istenektől, biztosan a többség fogja majd ennek kárát látni. Nézzük, mit ír erről a keresztény hit korai védelmezője, Tertullianus:

„Meggyőződésük szerint minden nyilvános szerencsétlenségnek, a népre zúduló valamennyi csapásnak a keresztények az okai. Ha a Tiberis a városfalakig emelkedik, ha a Nílus nem árad szét a szántóföldeken, ha változatlan az időjárás, ha megmozdul a föld, ha éhínség, ha járvány lép föl, rögtön halljuk az üvöltést: 'Oroszlán elé a keresztényeket!'” (*Védőbeszéd*, XL. 1., 2.)**

Ha azt gondoljuk, hogy *kizárólag* a haragjuk tompításáért imádták az isteneket, azzal figyelmen kívül hagyunk sok mindent, amit a hagyományos vallásokról tudunk. A különböző vallási szertartásokat nemcsak megelőzésként gyakorolták, hanem pozitív eredmények elérésére is, hogy az istenek olyan jó dolgokkal lássák el őket, amit saját maguknak nem tudtak volna megteremtteni. Vegyük például az egyik leghíresebb mezőgazdász, Cato tanácsát, hogy miként kell megszólítani egy istent a megfelelően elvégzett áldozat bemutatása után:

„Kérlek, hogy a látható és láthatatlan betegségeket, terméketlenséget, pusztulást, elemi csapásokat, rossz időjárást tartsd távol, hárítsd el, fordítsd el;

* Ez Robin Lane Fox egyik tézise a *Pagans and Christians* című könyvében.

** Tertullianus: *Védőbeszéd*. In: *Tertullianus művei*. Ford.: Városi István. Budapest, Szent István Társulat, 1986.

engedd nőni, és jól kifejlődni a gyümölcsöt, gabonát, szőlőt, cserjéket; őrizd meg egészségben a pásztorokat és a jószágot, adj jólétet, egészséget nekem, házamnak, háznépünknek...”*

A fennmaradt feliratok és más leletek alapján a legfontosabb áldás a testi egészségre vonatkozott – olyannyira, hogy egy elismert ókori kutató állítása szerint „a vallás fő feladatának azt tekinthetjük, hogy meggyógyítsa a betegeket.”** Ami azt illeti, a római panteon minden egyes istenét, azok fő funkciójától, mesterségétől vagy érdeklődési körétől függetlenül, gyógyító képességeiért is megidéztek. Még a mai ember is sokszor szinte teljesen védtelennek látja magát a járványok és betegségek pusztítása ellen; a modern orvoslás feltalálása előtt pedig ez még inkább így volt. Az istenek azonban oltalmat nyújthattak nekik. Csak úgy, ahogy minden más bajjal szemben is – legyen az személyes, családi, városi vagy birodalmi léptékű – feltéve, hogy cserébe megfelelően becsülték és imádták őket.

Helyi ügyek a globális jelleggel szemben

Ma elsősorban globális vallásokat ismerünk. Ez még nem jelenti azt, hogy a világvallásokat mindenhol ugyanúgy művelik és értelmezik. Horvátország hegyei között egészen máshogy néz ki a kereszténység, mint például Kentucky lankáin. Azonban a kereszténység főbb ágai – a görög ortodox, a római katolikus, az anglikán, a lutheránus és a többi – még ezzel együtt is mind nemzetközinek számítanak, közös szokásokkal, hittételekkel és vezetőkkel. Ugyanez igaz, *mutatis mutandis* a judaizmusra és az iszlámra is. A római világban azonban mindez teljesen másként működött. A vallási kultuszok helységről helysére változtak. A kevés kivétel épp azért lehetett olyan nevezetes, mert ritkaságszámba ment.

Nem létezett „Zeusz-vallás”, amit a birodalom görögül beszélő vidékein egységesen követtek volna. Nem volt, kinevezett Zeusz-főpap, sem valamilyen kormányzó testület, amely meghatározta volna a különböző közösségeknek, hogy milyen szertartásokat végezzenek. Nem létezett semmilyen nemzetközi vallási szervezet sem.

* Cato: *A földművelésről*, 141. Ford.: Kun József. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.

** MacMullen: *Paganism*, 49.

Még a birodalom helyi-közzel hasonló kultuszai esetében is inkább szerencsés véletlenekről beszélhetünk, semmint szándékos tervezettségéről. A korábban már említett mithraizmus, például látszólag több egységes elemet is felvonultatott, ami hasonlóan nézett ki Rómában, Galliában vagy Szíriában is. Ez azonban inkább a kultusz terjedésének természetéből fakadt – alapvetően ugyanis a római hadsereg tagjai vitték magukkal, valahányszor a birodalom egy másik szegletébe szólította őket a kötelesség. Ráadásul a Mithrász-kultusz viszonylag új belépőnek számított a vallási szcénában, tehát nem egy ősi, évszázadok óta létező hagyományról beszélünk. A legtöbb kultusz generációk alatt kialakult szokásokból épült fel, melyek mind helyi szinten fejlődtek ki. Ahogy tágultak a kereskedelem határai, egyes regionális kultuszok befolyásolták a másikat, így egy-egy isten elnevezése vagy valamilyen őt dicsőítő szertartás elterjedhetett más vidékeken is. Ez azonban nem volt sem rendszeres, sem általános jelenség. A hagyományos vallások legtöbbször helyi ügyek voltak.

A könyvek szerepe

A modern nyugati monoteizmusok mind könyveken alapuló vallások: a Tóra, az Újszövetség és a Korán határozza meg őket. A római világban semmi ilyesmi nem létezett.

Könyvek persze akkor is voltak. Már említettem néhány meghatározó irodalmi alkotást, amelyek segítséget nyújtottak az ókori rómaiaknak a különböző mitológiákhoz. Néhány vallásnak még szent könyvei is voltak. A híres Szibilla-könyvek például ókori jósnő, Szibilla jóslatait tartalmazták, és vészhelyzet esetén a külön erre felkent és felkészített vallási vezetők tanulmányozták őket, hogy meghatározzák, milyen lépéseket kell tennie Róma városának, hogy elkerülje a közelgő katasztrófát. Olyan írás azonban, mint a Biblia, nem létezett – egy könyv sem mondta meg a hívőknek, miben higgyenek, és hogyan éljék mindennapjaikat.

Ehelyett a helyi vallások ezrei az évszázadok alatt kialakult rituálékat követték. A bevett szokások bekerültek a kánonba abban az értelemben, hogy egységes hagyományt képeztek, de erre csak azért hivatkoztak, hogy bizonyos szertartásokat jóváhagyjanak vagy elítéljenek. Római körökben élt a *mos maiorum*, azaz az „ősök szokásainak” hagyománya – ez alapján határozták meg a megfe-

elő viselkedést és gyakorlatokat. Ez nem írott szöveg volt, hanem szóbeli hagyomány, amely általános útmutatóul és precedensként szolgált.

A tolerancia határai

Mivel a legtöbb kultusz megfelelő és elfogadható volt, az állami hatóságok ritkán korlátozták azokat. Néha ez is előfordult ugyan, de a több száz év alatt, amíg pogány kultuszok ezrei háborítatlanul működtek, alig néhány ellenpéldáról tudunk csak. Ezekről azonban fontos megemlékeznünk, főleg annak fényében, hogy mit tettek a keresztényekkel a római hatóságok a Constantinus előtti években. Ezek a kivételek azt mutatják, hogy a római állam rendkívül toleráns volt, de azért voltak határok. Ha a vallási szokásokat társadalmilag veszélyesnek ítélték – akár azért, mert fizikai kárt okoztak vagy mert társadalmi problémákhoz vezettek –, a hatóságok esetenként közbeléptek.

A leghíresebb ilyen eset Kr. e. 186-ban történt Rómában, amikor a szenátus beavatkozott, hogy véget vessen a bor és mámor római istenét, Bacchust ünneplő kultusznak. A Bacchanalia elnyomását két évszázaddal később, a Róma történelmét megíró Titus Livius (Kr. e. 59–Kr. u. 17) elevenítette fel egy, több kutató szerint erős túlzásokkal teletűzdelt szövegrészletben.*

Titus Livius arról ír, hogy a bacchikus kultusz „mint valami fertőző ragály, Etruriából Rómába is eljutott”. Állítása szerint vad és kicsapongó kultusz volt, amelyet az éjszakákon átívelő szexuális rituálék és szakrális gyilkosságok jellemeztek. Livius azt állítja, hogy a bacchusi gyűléseket az éj leple alatt tartották. A program mértéktelen vacsorákkal indult, ahol szabadon folyt a bor – Bacchus itala –, majd a férfiak és nők „összevegyülése minden szemérmes tartózkodást feloldott, megkezdődött az ocsmány orgiák mindenféle fajtája, mert mindenki úgy érezte, hogy itt megtalálhatja azt az élvezetet, amelyre természet szerint különösen vágyott.”

Am a kultusz nem csak játékból és szórakozásból állt. Az éjszakai események során, Livius szerint „gyilkosságokra is sor került”, amelyeket a hangos mulatozás segítségével igyekeztek eltitkolni: „...az üvöltés, a dobok és a cymba-

* Livius: *A római nép története a város alapításától*. 39. könyv, 8–20. fejezet. Ford.: Muraközi Gyula. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1982.

lum zajától a megbecstelenítettek és megöltek segélykiáltásait egyáltalán nem lehetett hallani.”

A római szenátus végül egy szemtanú vallomása alapján értesült a veszedelmes rítusokról. Büntetés terhe mellett a szemtanú bevallotta, hogy a kultuszba újonnan beavatottak minden esetben húsz év alattiak voltak. „Azt, akit ide bevezetnek, úgy adják a papok kezére, mint valami áldozati állatot”, majd a felajzott bacchánsok közé vetik, akik ordítanak, énekelnek, ütik a cintányért és verik a dobot, hogy elfedjék a végső kultikus aktust: a szertartásos nemi erőszakot. „Aki pedig nem tűrte elég készségesen a megbecstelenítést, s túl renyhe volt a gaztettek elkövetésében, azt, mint valami jószágot, feláldozták.”

A szenátus döbbenten értesült róla, hogy ezek a szertartások nem elszigetelt események voltak, hanem egy kiterjedt mozgalomhoz kapcsolódtak, amelyben nemcsak alacsonyabb osztálybeliek vettek részt, hanem „köztük nem egy előkelő férfi és asszony található”. Sőt, azt is tudni vélték, hogy a jelenség riasztó ütemben terjedt.* A szenátus közbeavatkozott, és egy ediktum kibocsátásával be is tiltotta az ünnepségeket, a baccháns rituálék résztvevőit pedig – mintegy 7000 főt – elfogták, és „akiket fajtalanságok és gyilkosságok szennyeztek be (...), halálbüntetéssel sújtották.” A szenátus ezután elrendelte a Bacchusnak szentelt szentélyek lerombolását, nem is csak Rómában, hanem egész Itáliában is, kivéve, „ha ott valami régi oltár vagy megszentelt istenkép található”. Ez azt jelentette, hogy néhány bacchikus kultuszt ártalmatlannak nyilvánítottak, és ezeknek engedélyezték a további működést. Livius is megjegyzi, hogy bárki, aki a bacchusi szertartásokat nélkülözhetetlennek és alapvető fontosságúnak tekintette, hivatalos kérelmet nyújthatott be, hogy továbbra is követhesse azokat. Azonban a szertartás résztvevőinek „nem lehet közös pénzük, s egyikük se lehet előljáró vagy főpap”. Azaz, nem működhetett szervezetként. Az ediktum ezzel lényegében kivégezte a kultuszt, legalábbis a hozzá tartozó mámorba torkoló ünnepségeket, nemi erőszakot és mézszárlást.

Összességében elmondható, hogy bár mai mércével mérve Róma rendkívül toleráns volt a vallásaival, de voltak bizonyos határok, amelyek az elfogadható társadalmi normák mentén épültek fel. Az elfajzottságot és a bűncselekményeket nem tűrték, és ezeket kegyetlenül büntették.

* Lásd még 6. fejezet, 180. o.

Mágia, ateizmus és babona

A római tisztviselők általában – legalábbis nyilvánosan – nemcsak a morálisan elfajzott és társadalmilag veszedelmes kultuszokat elleneztek, hanem azokat is, amelyeket álvallásnak tartottak, és amelyek az istenek erejét önző, társadalom-ellenes célokra kívánták fordítani. Ezeket mágiának titulálták. Az ókorban a mágián nem a szemfényvesztők trükkjeit értették. Nagyon is valósnak tartották a varázslást. Úgy vélték, aki ilyesmit űz, az gonosz és megszüntetetlen démoni hatalmakkal szövetkezik, hogy segítségükkel bűvös, másokat károsító hatást érjen el, vagy másokat akaratuk ellenére kényszerítsen bizonyos tettekre.* Ide tartoztak a különböző ígézetek, valamint a sötét erők megidézése az ellenség megátkozása vagy elpusztítása céljából, de az is, ha valaki természetfeletti erővel akarta felruházni magát, vagy elérni, hogy a falu szépe egy csapásra belésszeressen.

A kutatók régóta rágódnak azon, hogy hogyan határozzák meg a mágiát, különösen a megszentelt vallások viszonylatában. A korábbi nézet szerint a mágia cselekvésre kényszerítette az isteni erőket, míg a vallás szerényen fohászkodott hozzájuk. A mágia manipulálta a sötétség erőit, szemben a vallással, amely a fény hatalmához fordult.** A 20. század második felében azonban a kutatók arra jutottak, hogy sokkal nehezebb meghúzni a vonalat a mágikus és a vallási rituálék között. A mágia ugyanis gyakran ugyanazokkal a technikákkal él és hasonló célokat kíván elérni, mint a vallás.

A tudósoknak ezért újra kellett értelmezniük az ókori mágiát és a vallás sötét oldalaként kezdték értelmezni. A mágia ezek szerint olyan vallási gyakorlatokkal operált, amelyek a többség szemében szélsőségesek, feljogosítatlanok, ezoterikusak, zárkóztak, alantas szándékúak és veszélyesek voltak. Ezzel szemben a jó kultuszok gyakorlatai – bár nagyon hasonlóan néztek ki – társadalmilag elfogadottak, nyilvánosak, vizsgálhatóak, legálisak, és főleg hasznosak voltak.

* Idézzük fel, hogy a pogány világban a daimón nem az a szükségszerűen rosszindulatú istenség volt, aki emberi alakot öltött, hogy kárt okozzon. Ez csak a kereszténység alkotása volt, azelőtt azonban egyszerű, alacsonyabb rangú istenek voltak, akik közt akadtak jók és kártékonyak egyaránt.

** Lásd James George Frazer: *Az aranyág*. Ford.: Bodrogi Tibor és Bónis György. Századvég Kiadó, Budapest, 1993.

Bárhogy definiáljuk is a mágiát, az ókorban egyértelműen létező jelenségnek gondolták, ahogy azt irodalmi források és régészeti leletek is bizonyítják. Ilyenek például az „átoktáblák”, amelyek segítségével meg lehetett idézni az isteneket, hogy támadjanak rá az ellenségre, vagy a papirusztekercsekre írt szövegek, amelyek varázserejű rituálékat és imákat rejtettek.

A társadalmilag veszélyes kultuszokon kívül két vallási szélsőség volt, amelyeket széles körben elítéltek, mind állami szinten, mind az emberek körében: az ateizmus és a babona. Bizonyos értelemben ezek jelentették a két végletet.

Ha a mai értelmezés szerint használjuk a kifejezést, az ateizmus rendkívül ritka jelenség volt az ókorban: csak nagyon kevesen hitték, hogy egyáltalán nem léteznek istenek. Maga a szó annyit jelent, hogy „az istenek nélkül”, márpedig úgy is élhetett nélkülük valaki, hogy közben a létezésüket elismerte. A római vallások szakértője, James Rives arra mutatott rá, hogy régen az ateizmus inkább azokra vonatkozott, „akik elutasították, vagy negligálták az istenek imádásának hagyományos módjait.”* Ez alapján bárki, aki aljas módon visszautasította az isteneknek szentelt szertartásokban való részvételt, ateistának nevezhettek. Aki így gondolkodott, az számíthatott a gyalázkodásra, és a tömeg haragjára. A keresztényeket is gyakran vádolták ateizmussal. Nyilvánvalóan nem azért, mert tagadták volna az isteni hatalmat, hanem azért, mert úgy vélték, hogy ez a hatalom csak az ő istenük kezében van, ezért nem a hagyományos módokon gyakorolták a vallásukat.

A keresztényeket ezzel együtt babonával is vádolták, ami a legtöbb római szemében a másik végletet jelentette.** A babonás emberek túlzottan féltek az istenek tetteitől, és ez arra sarkallta őket, hogy extrém és szélsőséges módokon próbálják meg kiengesztelni őket.*** A babona elleni heves kirohanásában, Plutarkhosz azt írja, hogy az nem más, mint az istentől való félelem, amely „lealacsonyítja és tönkreteszi az embert”, aki hisz ugyan az istenekben, ugyanakkor meggyőződése, hogy „ők okozzák a fájdalmat és a szenvedést”. Megjegyzi, hogy az istenektől való félelem nem hagy békét a babonás embernek: beférkőzik an-

* Rives: *Religion in the Roman Empire*, 183.

** Segítséget nyújthat a következő történelmi áttekintés: Dale Martin: *Inventing Superstition*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 2004.

*** A babonás emberről szóló rendkívül szórakoztató karikatúrát I. Theofrasztoz *Jellemrajzok* című könyvében (Ford.: Szepessy Gyula. Budapest, Európa Kiadó, 1982).

nak álmába, sőt, a halál felett is átveszi az uralmat. Bizonyos értelemben a halál a legfélelmetesebb mind közül, mert nem tudható, mi jön utána: „a tűzfolyó és a Styx ágai összekeverednek, és a sötétben látomásszerű lények nyüzsgönek (...) Bírák és hóhérok jelennek meg, a tátongó mélység és legalsó bugyrai pedig csordultig telnek gonosz lények sokaságával.”*

Sajnálatos módon, a babonás ember „megrögzötten ragaszkodik ahhoz, hogy ő maga nem is szerencsétlen, hanem egészen utálatos az istenség számára, ezért büntetik őt az égi hatalmak, és ezért is gondolja úgy, hogy mindent, amit elszenved, saját bűneiért jogos elégtételként kapja.” A babonás emberek „telhetetlennek, megbízhatatlannak, szeszélyesnek, bosszúállónak, kegyetlennek, kicsinyesnek tartják [az isteneket]. Ezért érzi kényszerítve magukat, hogy egyszerre gyűlöljék őket és rettegjenek tőlük. (...) Azzal pedig, hogy gyűlöli őket és fél tőlük, ellenségükké is válik. Így nem is annyira meglepő, hogy bár retteg tőlük, mégis leborulva imádja őket, áldoz nekik és a földre telepszik a szentélyek előtt.”**

Plutarkhosz szemében ez sokkal rosszabb volt, mint az ateizmus, és az istenek szemében is megvetendőbb volt ez a hozzáállás. Érvelése szellemes és meggyőző:

„Én a magam részről inkább azt akarnám, hogy az emberek úgy gondolják Plutarkhosz egyáltalán nem is létezik, minthogy ilyeneket mondanak rólam: »Plutarkhosz szeszélyes, állhatatlan, hirtelenharagú ember, aki boszút áll minden apróságért és kicsinyesen viselkedik. És ha másokat lakomára hívsz, ám róla megfélemedkezel, vagy éppen neked adódik valami elfoglaltságod, és nem mérsz az ajtajához, vagy nem is szólsz hozzá, rád akaszkodik és beléd vájja fogait, vagy túsul ejti a kisfiad és agyonveri, esetleg valami vadállatot küld a kertedbe és tönkretesz gyümölcsösöd.«”***

* Plutarkhosz: *A babonáról*. Ford.: Lindner Gyula. *Vallástudományi szemle*, 2012/4.

** Uo.

*** Uo.

Vallás egykor és most – Összefoglalás

A római vallások itt felvázolt jellemzői közül a hozzánk legközelebb álló jelenségek az ateizmussal és a babonával szembeni bizalmatlanság. Ma már természetesen sok valódi ateista él, akik egyáltalán nem hisznek az istenek létezésében, és sokan vannak, akik egy egész életet leélnek anélkül, hogy egy percet is foglalkoznának az isteni hatalommal. Van ugyanakkor rengeteg monoteista is, akik Plutarkhosz értelmezése szerint nagyon is babonásak, és rettegnek, hogy mit tesz velük életük során – vagy akár azt követően – a világ felett uralkodó istenség. Ezt a két kategóriát tehát mi is jól ismerjük.

Ugyanakkor a római vallások sok szempontból idegenek számunkra. Több istenben hittek; a cselekvések számítottak, nem pedig a hit. Nem volt ortodoxia, sem eretnokség, nem voltak doktrínáik, sem erkölcsi elvárásaik (néhány kivételtől eltekintve, mint a szülőgyilkosság tilalma), és nem léteztek szent szövegek sem, amelyek előírták volna a teológiai alapvetéseket vagy a mindennapi erkölcsi útmutatást. Nem voltak határokon átvélő vallási szervezetek, sem vezetők. A vallások rendkívül befogadók és toleránsak voltak. Alapvetően az olyan kultikus gyakorlatokra építkeztek, mint az ima, az áldozattétel és a jóslás. Ezeket a vallásokat ma, a zsinagógák, mecsetek és a keresztény templomok árnyékában fel sem lehetne ismerni. A római antikvitásban mégis ezek képezték a vallásosság uralkodó formáit.

Dominanciájuk nem korlátozódott egy jól elhatárolható, vallásos térre, amit bármikor el lehetett hagyni. Nem szabad elfelejtenünk, hogy az egész ókorban – sőt, egész a 18. századi felvilágosodásig, illetve a világ legtöbb pontján a mai napig – a vallási és társadalmi-politikai területek egyáltalán nem különültek el egymástól. Az állam nem csak hirdette és ösztönözte a vallási kultuszokat: a saját embereit helyezte az élükre. Rómában a vezető papi pozíciókat politikai kinevezettek kapták meg, akiket az állam előzetesen maga képzett ki erre a feladatra. A császár maga volt az összes állami kultusz felett őrökdő „főpap”, azaz, a *pontifex maximus*. Ahogy azt rövidesen látjuk majd, elődeiket az utókor istenként magasztalta. A vallás átjárta az államot és a magánéletet, lényegében mindenütt jelen volt.

A mindent átjáró vallás

A vallás ott volt mindenütt, a templomokban, valamint a városi és vidéki tágakat egyaránt előzőnlő kultikus szobrokban. Egy papirusztekercsre feljegyzett lista alapján tudhatjuk, hogy hány épület állt az ókori Alexandria városában: 845 fogadó, 1561 fürdő, 24 396 lakóház és 2478 templom volt a városban.* Ez azt jelenti, hogy durván minden tíz lakóháza jutott egy templom. Ha ma is ez lenne a helyzet, akkor csak az én rövidke utcámban is öt templom állna.

Az állandó templomok mellett számos más szent hely volt a városokban. Szentélyeket bárhol felállíthattak, ezek általában nem is voltak nagyok, és sokszor csak úgy összedobták őket, így gyakran előfordultak útkereszteződésekben, vagy akár a semmi közepén. Egy átlagos otthonban a *penates* és a *lares* (a család és a ház védőistenei) tiszteletére emeltek szentélyeket. A *penates* többek között az éléskamráért felelt.

A zárt római templomok jelentősen különböztek a mai templomoktól, zsinagógáktól és mecsetektől. Nem azt a célt szolgálták, hogy a hívek összegyűljenek és közösen imádkozzanak bennük. Szó szerint az istenek házai voltak. Az istent reprezentáló kultikus szobor az erre a célra épített, zárt teremben állt, ahová az átlagember nem tehetett be a lábát. Az áldozatokat nem is itt, a szobor előtt mutatták be, hanem az épület előtt felállított oltárnál. Itt gyülekeztek az emberek, hogy meghallgassák az imádságot és a zenét, és tanúi legyenek az áldozati állat levágásának.

Ezek jellemzően ünnepi események voltak. A legtöbben nem engedhették meg maguknak, hogy rendszeresen húst fogyasszanak, a nyilvános áldozat pedig elhozta ezt a ritka és várva várt alkalmat. A papok bemutatták az áldozati szertartást, majd levágták az állatot (vagy állatokat) a templom előtti téren, aztán egy szakértő az állat belső szerveiből megállapította, hogy az áldozatot elfogadták-e az istenek. A legtöbb templomban volt étkezőterem, és ha nagy, nyilvános ünnepségről volt szó, ahol több állatot is megöltek, akkor általában elosztották a húst. A templomban ünneplők asztalához a szobor formájában maga az isten is csatlakozott.

Egy-egy istenség templomában más istenek szobrai is helyet kaphattak. Ilyen szobrok egyébként nem csak itt fordultak elő. Egy közepes méretű ale-

* Idézve in Edward J. Watts: *The Final Pagan Generation* (Berkeley, CA, University of California Press, 2015), 18. 2.

xandriai templom környékét tipikusnak mondhatjuk. A példában szereplő templom falain belül is számos istenszobor állt, de a környező fürdők is hemzsegték tőlük, a közeli épületek falaiba vájt mélyedések pedig „legalább száz különböző isten képmásának szobrát rejtették csak ennek a csomópontnak a közvetlen közelében.” A nagyobb templomok értelemszerűen ennél sokkal több istenszobor otthonául is szolgálhattak. Az athéni akropolisz „zsúfolásig tele volt a közel ezer év alatt felhalmozott, emberek és istenek tiszteletére készült szobrokkal.”*

Ahogy azt már jeleztem, a szobrokat valójában nem istenítették. Azok lényegében az istenek fizikai megjelenítését szolgálták, hogy segítsenek összpontosítani, vagy megadják annak a lehetőségét, hogy az istenek megmutathassák magukat. Alapvetően elmondható, hogy az istenek képi megjelenítésének nem sok köze volt az áldozati tevékenységekhez, amelyek a legtöbb kultuszban központi szerepet játszottak. Azonban többnyire különleges tiszteletben álló, szent tárgyként tekintettek rájuk; tisztították, öltöztették és gondjukat viselték; zenészek és táncosok kíséretében vonultak végig velük a városon; különleges alkalmakkor pedig megmutatták őket az isten követőinek.

A Birodalom kultuszainak két különleges válfaja

A Birodalom vallási kultuszai közül a kereszténység terjedése szempontjából két típust nevezhetünk különösen jelentősnek és érdekesnek: a különböző misztériumvallásokat, és a császárkultuszt, azaz a császár istenként való imádását.

Misztériumvallások

A misztériumvallás vagy misztériumkultusz fogalma általában azokra a kultuszokra vonatkozik, amelyek jellemzően keletről erednek és valamely idegen isten vagy istennő imádatán alapulnak. Ilyen volt a görög Déméter, az egyiptomi Ízisz vagy a perzsa Mithrász. Ahhoz, hogy valaki ezen kultuszok egyikének teljes jogú tagja lehessen és részt vehessen az összes vallási tevékenységben (a

* Lásd 116. o. lábjegyzetben

nyilvános áldozattételeken és a felvonulásokon túlmenően is), annak először át kellett esni a titkos beavatási szertartáson.*

Sok mindent olvashatunk a témával kapcsolatban, de valójában csak nagyon keveset tudunk arról, hogy hogyan szerveződtek ezek a kultuszok, milyen szertartások kötődtek hozzájuk, hogyan avatták be az új tagokat, mit tanítottak nekik az adott kultusz középpontjában álló istenségről, és milyen mítoszok születtek róluk. Okkal nevezik tehát misztériumoknak: csak a beavatottak vehettek részt a kultuszok titkos rituáléin, ők pedig esküdt tettek, hogy megőrzik a titkot, ellenkező esetben az isten haragja lesújt rájuk, a hallgatási eskü megtörése ugyanis súlyos következményekkel járt.** Ez pedig meg is tette a hatását.

Éppen ezért, az ezeket a kultuszokat kutató tudósok gyakran nagyon csekély számú bizonyítékra építik nézeteiket és a nagy részletességgel kidolgozott, ám sokszor légből kapott leírásaikat – az ókori szövegekben elvétve felbukkanó homályos célzásokra és régészeti felfedezésekre alapozva. Néhány esetben, így a Mithrász-kultusz esetében is, a régészeti leletek jelentik messze a legkiterjedtebb és legárukodóbb (bár sok esetben ellentmondásos) bizonyítékokat.

A szóban forgó kultuszok természetesen nagyban különböztek egymástól abban is, hogy milyen módon gyakorolták őket, és hogy kik léphettek be titkos világukba. A Mithrászhoz köthető misztérium kapuja például kizárólag férfiak előtt volt nyitva. Nőknek tiltott volt a csatlakozás. Ez értelemszerűen korlátozta a vallás vonzerejét: bajosan hódíthatta volna meg a világot a mithraizmus, ha az emberi faj fele nem vehetett benne részt. Az viszont a legtöbb kultuszra jellemző volt, hogy aki egynek tagja volt, az attól még nyugodtan részt vehetett más kultuszokban is. Egyik sem volt tehát olyan „exkluzív”, mint a kereszténység. Bárki, aki a föld alatti barlangokban Mithrásznak hódolt, ugyanezt megtehetette Ízisz templomaiban is. A beavatottak mindeközben sok más kultusz részesei is voltak: városi, birodalmi és családi kultuszokat is követtek.***

* A 96. o. *** lábjegyzetben felsorolt művek mellett I. Hugh Bowden: *Mystery Cults of the Ancient World*. Princeton, Princeton University Press, 2010., valamint, Marvin Meyer: *The Ancient Mysteries: A Sourcebook of Ancient Texts*. 2. kiadás, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1999.

** A „misztérium” szó eredeti jelentése: „beavatás, bezárás”.

*** A mithraizmusról I. Roger Beck: *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire*. New York, Oxford University Press, 2007.

Bár a beavatás a misztériumkultuszok állandó eleme lehetett, az eljárás kultuszonként jelentős eltéréseket mutathatott. Aki beavatottá vált, az a hiedelem szerint szokatlanul közeli és intim kapcsolatba került a középpontban álló istennel vagy istennővel. Az istenséggel ápolt kvázi személyes kapcsolatot nem verték nagy dobra. Vélhetően épp ebben rejtett a misztériumok fő vonzereje. Ez a fajta kapcsolat az ígélet szerint az illető földi életét is jobba tette, egyes esetekben pedig a túlvilágon is előnyt jelenthetett. Ebből nem feltétlenül következik, hogy a misztériumok a halál utáni életet ígérték azoknak, akik egyébként nem tartották azt fontos tényezőnek. Azonban azoknak, akik amúgy is hittek a túlvilági életben, a misztériumkultusz megadta azt a hitet, hogy az istenséggel ápolt intim viszony a folytatódik a másvilágon is, így a síron túli élet sokkal élvezetesebb és kellemesebb élmény lehet.

Egyes misztériumoknak – például a mithraizmusnak vagy az Ízisz-kultusznak – közösségi vezetőik voltak, és tagjaik különböző szintekhez tartoztak. A beavatottak egyre feljebb lépegethettek a ranglétrán, mind a közösségen belüli nagyobb befolyás, mind pedig az istenséggel való szorosabb kapcsolat reményében. Az is valószínűnek tűnik, hogy az időszakos ünnepek során a kultusz tagjai megszentelt, közös étkezéseket is tartottak.

Ezekből a homályos és sokszor nem kellően bizonyított jellemzőkből is kiderülhet, hogy miért is érdeklik annyira a misztériumkultuszok a korai kereszténység kutatóit. A kereszténységnek szintén megvolt a maga beavatási szertartása (megkeresztelkedés), ami közelebb hozta a hívót az istenséghez (Krisztushoz, és magához Istenhez), valamint az örök élet reményéhez is. A keresztény egyházban jelen volt a hierarchikus tagozódás is, és az egyik legfontosabb rituálé egy heti rendszerességgel fogyasztott, közös étkezés köré épült (ez lett az eucharisztia szentsége). Ebből adódik, hogy sokakban felmerült, hogy a kereszténység is a misztériumkultuszok egyikéhez sorolható-e (elvégre ez is keletről, egész pontosan Izraelből ered), illetve az is jogos felvetésnek látszik, hogy a többi misztérium is szerepet játszhatott a kereszténység fejlődésében.*

Az elmélet ellenzői azt hangsúlyozzák, hogy a kereszténység sok szempontból élesen eltér az összes többi misztériumvallástól. A mithraizmussal el-

* A misztériumokra ugyanakkor nem volt jellemző a meghaló, majd feltámadó isteni alak. Lásd bővebben: Jonathan Z. Smith: *Drudgery Divine: On the Comparison of Early Christianities and the Religions of Late Antiquity*. Chicago, University of Chicago, 1990.

lentétben például, mindkét nem előtt nyitott volt, és a nők kifejezetten jelentős szerepet játszottak az egyház korai történetében. Egyedülálló volt abból a szempontból is, hogy kizárólagosságot követelt, hívei nem követhettek más misztériumokat. Ezen kívül a doktrínák és az etika fontosságát helyezte előtérbe, ebben is különbözött a többi kultusztól.

Ezek valóban meggyőző érvek, ám érdemes azt is kiemelni, hogy bármelyik misztériumra rábökhethünk – például az Anatóliából eredő Kübelé istennő kultuszára – és elmondhatjuk róla, hogy sok mindenben különbözött az összes többitől. Mindegyiknek megvolt a maga egyedi jellegzetessége, néha kirívóan egyedi módon működtek – volt olyan, ahol a férfiak csak föld alatti barlangokban tarthatták meg a szertartásaikat. A tény, hogy a kereszténység sokban különbözött a többi misztériumtól, nem változtat azon, hogy számos jellegzetességben osztozott is velük, sokkal inkább, mint a többi kultusszal.

A római császárkultusz

Mai szemmel nézve a politikai vezetők istenként való tisztelete a legfurcsább ókori kultusz. Az efféle hódolat több formát is ölthetett, de a legismertebb a császárkultusz – a római uralkodó vallásos imádata – volt.

Ahhoz, hogy értelmezni tudjuk az egyszerű halandók istenítését, fontos felidéznünk, hogy az ókori ember másként értelmezte az istenit, mint mi. A modern nyugat monoteista hagyományaiban áthidalhatatlan szakadék tátong az isteni és az emberi között. Isten a mindenható és a világmindenség öröktől fogva létező teremtetője, míg a halandó ember sorsa kimerül a rövid és fájdalmas földi létezésben. Az ókori értelmezés szerint azonban az istenek és az emberek nagysága és hatalma ugyanazon a skálán volt mérhető, és adott esetben a két világ között megvalósulhatott az átmenet. Lehet, hogy volt egy mindenkinél nagyobb, teljhatalmú isten, de alatta ott voltak az antik mitológiák nagy istenei és istennői, majd őket követték a sorban a mindennapi élethez kapcsolódó helyi istenségek, még lejjebb a családi istenek, majd a daimónok és így tovább. Az istenek birodalma végtelen kontinuumot képezett.

Ugyanez volt a helyzet az emberi oldalon is. Egyes személyek csodás, akár természetfeletti módon ragyogóak, gyönyörűek vagy nagy hatalmúak lehettek. Nem említhették őket egy lapon a többi, egyszerű halandóval. Ha így nézzük a dolgot, ugyan ki lehetett hatalmasabb a római császárnál? Olyasmiket is vég-

hezvihetett, amit a többi ember el sem tudott volna képzelni. A császár nem volt egyenlő Jupiterrel, sem a többi nagy istennel. Ő volt a császár. Azonban ő is, csakúgy, mint a többi, kiemelkedő emberi lény, részesülhetett valamennyire az istenek dicsőségéből.

A császár imádatát Julius Caesar alapozta meg, aki családjának vérvonalát Vénusz istennőig vezette vissza. Miután Caesart Kr. e. 44-ben merényletben megölték, fogadott fia, Octavianus továbbvitte ezt az állítást, mondván, hogy apja immár az istenekkel együtt él az égi birodalomban. Caesar istenné lett. Octavianus kinyilatkoztatása sem személyes, sem politikai értelemben nem volt önzetlen tett. Elvégre ha az apja isten, rá sem tekinthetnek másként.

Mintegy tizenöt évvel később Octavianus az első római császár lett Augustus császár néven. Amikor több mint négy évtizedre nyúló uralkodás után meghalt, a római szenátus őt is istenségnak nyilvánította, és ennek megfelelően kezdték imádni. Az így kialakult császárkultuszban a római állam által istennek elismert, elhunyt császárokat istenítették. Nem a szenátus tette őket istenné, csupán hivatalosan elismerték, hogy apoteózis történt. Az apoteózis természetesen csak a jó uralkodókat illette. A reménytelenül alkalmatlan, vagy erkölcsileg degenerált császárok – gondoljunk csak Neróra vagy Caligulára – nem részesültek ebben a megtiszteltetésben. A sors iróniája, hogy a „rossz” császárokat, mint Caligulát, pontosan az tette ennyire vállalhatatlanná, hogy már életük során is megalomániásan ragaszkodtak saját isteni mivoltukhoz.

A császárkultuszban csak a már elhunyt, istenné lett császárokhoz imádkoztak, nekik áldoztak, az éppen hatalmon lévő uralkodónak nem. Az élő császárnak szánt áldozatokat az ő geniusának szánták. A genius fogalmát nem könnyű meghatározni, de nagyjából a császárt inspiráló és sorsát irányító védőszellemnek felel meg. Egy a 3. századból származó, a római hadsereg által használt ünnepi kalendáriumból tudhatjuk, hogy az istenné vált császárok évfordulóira áldozatok bemutatásával emlékeztek, míg az éppen uralkodó császár évfordulóját az ő geniusának vagy az uralkodóhoz köthető isteneknek bemutatott ajánlásokkal ünnepelték. Ilyen istenek voltak a római Capitolinus domb fő istenei: Jupiter, Júnó és Minerva. Két századdal korábbi, Kr. u. 15-ből maradt ránk két felirat egy Spártához közeli városból. Az első „az isteni Caesar Augustus, az isten fia, megmentőnk és védelmezőnk” ünnepéről szól, a második pedig az egy nappal későbbi a „Tiberius Caesar Augustus császár, a szülőháza atyja” ünnepét hirdeti. A szóhasználat nagyon árulkodó. Az egy évvel korábban el-

hunyt Caesar Augustus megnevezése „isten”, illetve „isten fia, megmentő és védelmező”, míg az aktuális császár, Tiberius a „szülőháza atyja”. Hatalmas különbség.*

Egyes esetekben ugyanakkor – főleg a Birodalom keleti provinciáiban – az élő császárt is istenként imádták. A kutatóknak régóta komoly fejtörést okoz ez az ellentmondás. Talán a legmeggyőzőbb magyarázat erre vonatkozóan az, hogy a Birodalomban élő emberek zöme Caracalla idejéig (198–217) nem volt valódi római polgár. A polgárjog hatalmas előjogokkal járt és nagy megtisztetésnek számított. A provinciákban ez a megbecsülés csak a helyi arisztokrácia legmagasabban álló és legvagyonosabb rétegeinek járt. Ennek eredményeként a provinciákon élők nagyobb része nem volt római polgár, mégis római fennhatóság alá tartozott. Az élő uralkodó kultuszának egyik magyarázata lehet, hogy a polgároktól nem várták el, hogy istenítsék az élő császárt. Ez csak az alattvalóknak volt kötelező, így például azoknak, akik a keleti tartományokban éltek. A nyugati provinciák zöme ezzel szemben Róma városát követte, és csak a császár geniusának kultuszához csatlakozott.**

A kutatók egy korábbi generációja sokkal cinikusabban tekintett a császárkultuszra. Úgy tartották, azt csak cselből sózták rá a birodalom polgárjoggal nem rendelkező tagjaira, hogy kontroll alatt tartsák őket. Az állítás mögött valóban kristálytiszta logika húzódik. Ha az emberekkel szemben birodalomszerte elvárás volt, hogy részt vegyenek az uralkodó vallási kultuszában, akkor vajon mertek-e volna lázadni? Egy halandóval még csak-csak hajlamos szembeszállni az ember, de ki merne ujjat húzni egy istennel?

Bár ez a nézet valóban elég csábítóan hangzik, egy idő után a tudósok mégis elvetették, mivel bőven elég bizonyíték volt rá, hogy a legtöbb császárhoz kapcsolódó kultuszt nem a római központi hatalom kényszerítette a távoli lakosokra, hanem helyi kezdeményezésre jöttek létre. Kiváltságnak számított, ha valaki templomot építhetett a római császárok tiszteletére. A városok egymással versengtek ezért a dicsőségért. A mozgalmakat támogató és a templomok építési költségeit álló helyi arisztokrácia személyes befolyása is rögtön megnőtt, amikor magával a nagy hatalmú uralkodóval került egy lapra a nevük. A

* A példákban szereplő feliratok Beard–North–Price: *Religions of Rome* 2. kötetének 254. oldaláról valók.

** Lásd *uo.*, 1. kötet, 348–361.

regionális, helyi arisztokrácia tagjainak, akik mindennél többre tartották a rangot és a presztízszt, kevés dicsőségesebb dolog létezett.

A császárkultuszok ebből eredően, helyi ügyek voltak, a részvétel pedig önkéntes volt. Attól eltekintve, hogy a városnak vagy a régióknak hivatalos engedélyre volt szüksége, hogy elkezdhesse a kultuszt, nem volt központi ellenőrzés, nem voltak határozott szabályok, sem az egész műveletet birodalmi szinten irányító vezetők. Ebben a császárkultusz nem különbözött egyik másik római kultusztól sem. A római vallásokhoz nem tartoztak régiókon átívelő szervezetek, vezetők, vagy kormányzat. Minden esetben helyi szinten működtek.

Ugyanakkor Róma és a provinciák vezetése is bőszen hirdette azt a nézetet, miszerint az istenek hithű követése életbevágó a birodalom egészséges működése szempontjából. Az emberektől elvárták, hogy részt vegyenek bennük, még akkor is, ha ez kimerült abban, hogy megjelenjenek az aktuális ünnepnapon, megtekintsék az áldozati rituálét, majd egyenek a temérdek húsból és igyanak sok-sok bort. Az istenek imádata intellektuális, emocionális vagy teológiai síkon sem különült el a napi létezés társadalmi–politikai valóságától. A vallás az élet szerves része volt, összefonódott a kormányzással, a társadalmi renddel és a mindennapok tapasztalataival.

A római vallások: Összefoglalás

A római világ elképesztően változatos kultuszrendszere lehetővé tette, hogy a birodalom különböző részein élő népek rendkívül sokféleképpen imádhassák a nekik tetsző isteneket. Ugyanakkor volt jó néhány jellegzetesség, amiben ezek a kultuszok osztoztak. Többistenhitre épültek, és mindegyik esetében a kultikus cselekedetek domináltak, mint az áldozat, az imádság és a jóslás. Emiatt aztán elmondható, hogy kifejezetten inkluzívak voltak. Nem ragaszkodtak hozzá, hogy az ő istenük az egyetlen isteni hatalom, és ahhoz sem, hogy az adott isten előtt csak egyféleképpen lehet hódolni a világ összes pontján. Ebből következett, hogy ezek a vallások elfogadták a másságot. Hasonlóképp járt el a római kormányzat is, mind Rómában, mind a provinciákban. Voltak ugyan kivételek, de csak abban az esetben, ha egy kultuszt morálisan degeneráltnak vagy társadalmilag veszélyesnek ítélték meg.

Ezek a kivételek ugyanakkor egy nagyon fontos szabályt bizonyítanak. Birodalomszerte köztudott volt, hogy az istenek megfelelő módon való imádá-

sa, az ősi hagyományok követése fontos volt az állam megfelelő működése miatt, és azért is, hogy a benne élő emberek boldogulhassanak. Az istenek gondját viselték a birodalomnak, a városnak, a családnak és az egyénnek. Az istenek segítséget nyújtottak mindenkinek, aki nem tudott magán segíteni. Megakadályozták a katasztrófát. Megjutalmazták azokat, akik tisztelték és megfelelően imádták őket.

Ebben a kontextusban jelent meg a kereszténység. Az egyik legfőbb kérdés, amire a történészek mindig is keresték a választ, hogy hogyan tudott egy ennyire más felfogású vallás megjelenni, növekedni és virágba borulni ebben a környezetben. A keresztények ellenezték az állam, a város és a család isteneit. Nem hittek más istenben, csakis a sajátjukban. Elutasították azt a nézetet, hogy a császár isteni lény. Nem fogadták el más vallások érvényességét. Nem hittek abban, hogy a hagyományos istenek bármi jót is tesznek. Úgy gondolták, az istenek démonok, akik lényegében az egész világon mindenkit becsaptak.

A keresztényeket mindenhol különcnek tartották. Úgy ismerték őket, mint akik a világ megmentőjeként tekintenek egy egyszerű munkásemberre, akit államellenes bűnök miatt megfeszítettek. A korai birodalom pogányai el se tudták volna képzelni, hogy ezek a keresztények végül majd Róma összes többi vallásának pusztulását okozzák. Hogy mégis hogy sikerült ezt elérniük, arra a következő fejezetekben keressük a választ.

4. fejezet

A kereszténység sikerének okai

A német történész, Adolf von Harnack úttörő munkája nyomán a kutatók több mint száz éven át úgy hitték, hogy a 4. század hajnalára a keresztények száma a Római Birodalom lakosságának 7–10 %-át tette ki.* Constantinus megtérése után ez a szám megsokszorozódott. Az uralkodó nézet szerint a 4. század végére a császárság 60 milliós lakosságának fele a keresztény vallást követte.**

Ha ezek a hozzávetőleges számok helyesek, akkor 300-ra 4–6 millió keresztény élt a földön. Ez még akkor is nagy szám, ha csak töredéke is a birodalom össznépeességének. A későbbiekben kifejtett okokból azt is mondhatnánk, hogy túlságosan is nagy. Felezzük meg ezt a becslést, így a feltevések szerint 2-3 millió keresztény élt ekkor. Még mindig rengeteg. Ez pedig felveti a legnyilvánvalóbb kérdést. A 2. fejezetben már láttuk, hogy a kereszténység Jézus maroknyi tanítványából és néhány női követőjéből nőtte ki magát – ez körülbelül húsz embert tett ki Kr. u. 30-ban. Hogy lett a húszból három évszázad alatt akár csak 2-3 millió, nem beszélve az 5-6 milliós becslésekről. És hogy ez a

* Adolf Harnack: *The Expansion of Christianity in the First Three Centuries*. Ford.: James Moffatt. New York, G. P. Putnam's Sons, 1908. 2. kötet, 248.; Harold Drake szerint „a legtöbbben egyetértenek abban, hogy ez a szám nagyjából fedheti a valóságot.” Lásd Drake: *Models of Christian Expansion*. In W. V. Harris (szerk.): *The Spread of Christianity in the First Four Centuries: Essays in Explanation*. Leiden, Brill, 2005. 2.

** A „keresztény” kifejezést itt tágabb értelemben használom, beleértve az összes, a korszakban létező felekezetet és csoportot. Erről bővebben a fejezet végén fejtem ki nézeteimet.

szám újabb alig száz év alatt harmincmillióra duzzadt – amivel a legtöbb szakértő is egyetért – az egészen döbbenetes. Hogy volt ez lehetséges?

A keresztények sikerének magyarázatai

A régebbi kutatások egymással összhangban magyarázták a kereszténység gyors térnyerését: ez volt az a vallás, amely betölthette a pogányság összeomlásával keletkező spirituális vákuumot. Véleményük szerint ekkorra már senki sem hitte el a pogányok nevetséges mítoszait, és nem voltak képesek elfogadni az ősidőkből eredő bizarr kultikus rituálét. Az ajtó nyitva állt, a felsőbbrendű kereszténységnek csak be kellett lépnie rajta.

Kenneth Scott Latourette például, az 1937-es, többkötetes *A History of the Expansion of Christianity* (A kereszténység terjedése) című munkájában a „régí vallások hanyatlásáról” beszél. A kereszténységnek szerencséje volt, hogy akkor tűnt fel a színen, amikor „a hagyományos római és görög állami, illetve családi kultuszoknak leáldozóban volt a csillaga. Egyre kevésbé voltak képesek kielégíteni a lakosság vallási igényeit.”* Három évtizeddel később, E. R. Dodds klasszikus tanulmánya, a *Pagans and Christians in an Age of Anxiety* (Pogányok és keresztények a nyugtalanság korában) is hasonló hangot ütött meg. Ebben azt írja, „a kereszténység sikerének egyik oka egyszerűen a vetélytársak gyengeségében és fásultságában gyökerezett.”**

A fenti tudományos munkákban rejlő erkölcsi ítélet a pogányság felett a legtöbb európai és amerikai tudós számára egyáltalán nem tűnt visszásnak: a szigorú monoteizmus és magasra tett erkölcsi követelmények egyszerűen a politeista kultuszok fölé helyezték a kereszténységet. Ez azonban nem csak a 20. századi tudomány közhelye volt. A tágabb értelemben vett modernitás első, a kereszténység felemelkedésével foglalkozó kritikai munkájában is megjelent már ez a gondolat, Edward Gibbon *The History of the Decline and Fall of the*

Roman Empire (A római birodalom hanyatlásának és bukásának története) című nagyívű és jelentős 18. századi művében.*

Gibbon úgy vélte, hogy a pogányság legyengült és becsődölt. Az ő utánozhatatlan szavaival:

„[A kereszténységnél] kevésbé érdemes tanok is elégségesek lettek volna, hogy betöltsék a pogány szívekben keletkezett űrt, és kielégítsék a bennük gyúló szenvedélyt. Azok, akik hajlanak elfogadni ezt a véleményt, talán nem is azon ámuldoznak, hogy a kereszténység milyen gyorsasággal terjedt, ellenben meglepőnek találhatják, hogy annak sikere nem volt még sebesebb és még egyetemesebb.”**

Kétségtelen, hogy Gibbon, 18. századi brit tudósként, aki korának ideológiáját az utolsó cseppig magába szívta, nem szorítkozhatott kizárólag történelmi magyarázatokra a kereszténység roppant sikerei kapcsán. Gibbon elfogadta, hogy a végső diadal a spirituális felsőbbrendűségből és Isten személyes közbenjárásából eredt: „Természetünkből fakad a kíváncsiság, hogy megfejtjük, mi vezethette a keresztény hitet ilyen nagyszerű győzelemre a föld hagyományos vallásai felett. Erre a kérdésre azt a nyilvánvaló, ugyanakkor minden szempontból kielégítő választ adhatjuk, hogy mindez a hittételek meggyőző bizonyítékaiból, valamint azok nagyszerű szerzőjének mindenható gondviseléséből fakadt.”***

Ugyanakkor Gibbon analízisének nagy részét a „keresztény egyház gyors növekedésének másodlagos” okainak szentelte. Afelől nem lehet kétségünk, hogy valódi véleménye szerint ezekben rejlett az igazi válasz. Munkájában öt okot sorol fel.

- „A keresztények kérlelhetetlen és ellentmondást nem tűrő buzgalma.” Gibbon szerint ez a vallási hév, amivel valaki a saját igazát hirdette, korábban egyáltalán nem volt jellemző.

* Kenneth Scott Latourette: *A History of the Expansion of Christianity*. 1. kötet: The First Five Centuries. New York: Harper & Brothers, 1937. 11.

** E. R. Dodds: *Pagans and Christians in an Age of Anxiety: Some Aspects of Religious Experience from Marcus Aurelius to Constantine*. New York, Norton, 1965. 132.

* Edward Gibbon: *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. Ed. J. B. Bury. 6 vols. London, Methuen & Co, 1909.

** Uo. 2. kötet, 15. fej., 60.

*** Uo. 2.

- A halhatatlanság doktrínája. A pogányok, Gibbon állítása szerint, iszonyatosan lelkesedtek, amikor megtudták, hogy létezhet a halál utáni élet.
- A korai keresztények csodatételei. Érvelése szerint, ezek győzték meg a pogányokat, hogy Isten valóban a keresztények oldalán áll.
- Szigorú keresztény erkölcs. A laza vallási erkölcsök világában a kereszténység egy magasztosabb utat kínált.
- Erős egyházi szervezet. A pogány vallásokkal ellentétben, a kereszténység hatékony hatalmi hierarchiát állított fel, ami előremozdította az ügyét. A kereszténység szervezettségében felülmúlta a konkurenciát.*

Gibbon óta sok tudós megismételte, illetve megerősítette az előbbi állításokat. Persze, a tudomány azóta sokat fejlődött, és ma már sokkal tisztábban látunk – mindazonáltal el kell ismernünk, hogy a későbbi kutatások sok esetben a Gibbon által lefektetett alapokra épültek.

Az egyik olyan kérdést, amit azóta a tudósok sokkal alaposabban körüljártak, már én is felvettem: mit jelent az, hogy valaki „áttér”? Másképp fogalmazva: Miben kell hinnie, illetve mit kell tennie valakinek, aki keresztény akar lenni? Mi van azokkal a magukat kereszténynek tartó hívőkkel, akik a 4. század elején a keresztény isten mellett továbbra is hódoltak a római, városi, vagy családi istenségeknek? Őket is kereszténynek hívhatjuk? Mi a helyzet, ha az egyes családok tagjai a családfő akaratából, kényszerből vették fel a keresztény szokásokat, miközben lélekben továbbra is Jupiterhez, Júnóhoz, Apollóhoz álltak közelebb? Ők kereszténynek számítanak? Mi van, ha a magukat kereszténynek mondók nem keresztelkedtek meg, nem jártak templomba, és általában nem tettek semmit, ami azt bizonyította volna, hogy a vallásuk hatással volt az életükre? Keresztények voltak vagy sem?

A 20. század nagy részében a tudósok ezekre a kérdésekre egyöntetűen nemmel feleltek. William James nagyhatású munkájáig, a *Varieties of Religious Experience*-ig (A vallási tapasztalás sokfélesége) visszamenően a szakértők azal érveltek, hogy csak az tekinthető valódi áttértnak, aki megtapasztalta a vakító fényt, ami radikális változásokra, teljes jellemváltásra és megingathatatlan

elköteleződésre sarkallta.* Ezzel csak az a probléma, hogy pszichológiai élmények és belső spirituális állapotok alapján sorolja be a keresztényeket, ez viszont történelmi távlatokban nem hozzáférhető. A történész azt kérdezi: „hogyan számolhatjuk meg?” Honnan tudhatjuk, hogy hány keresztény, zsidó, mithraista, Zeusz-imádó, vagy Apolló-hívő volt a birodalomban? A történész se nem pap, se nem pszichológus. Nincs rá sem eszköze, sem kapacitása, hogy megállapítsa, miben hittek *valójában* az emberek, csak azt tudhatja, mit állítottak magukról és mit tettek. Természetesen az ókorban élt emberek 99,9 %-áról még ez az információ sem áll rendelkezésünkre.

Eppen ezért sok történész tágabban értelmezi az áttérést, és sokkal általánosabb módon határozza meg, hogy mitől válik valaki kereszténnyé. Az alapelv az, hogy nem csak azokat számítják ide, akiket „elvakított a fény”, majd azon nyomban új életet kezdtek. Ehelyett egy sokkal egyszerűbb meghatározást választottak, ahogy korábban én is felvettem már: az áttérés ezek szerint a válaszos meggyőződés és a hozzá kötődő szokások feladása egy másik vallás meggyőződése és szokásai kedvéért. Egyeseknél – valószínűleg a többségnél – nem azonnal, nem teljes mértékben és nem maximális odaadással történik a váltás. Amikor itt a keresztény hitre való áttérésről beszélünk, a váltáson azt értjük, hogy valaki a keresztény Isten imádása mellett dönt, egyszersmind abban is hisz, hogy Krisztus a megváltó, és egyben Isten fia.

A kereszténységet választók többségének fel kellett hagynia a többi istenség imádatával. Már láthattuk, hogy ez a pogány világban egyedi követelmény volt. A hagyományos vallások követőivel ellentétben a keresztényektől elvárták, hogy tartózkodjanak a kultikus szokásoktól. Hogy ezt minden esetben betartották-e avagy sem, az más kérdés, amelyet megválaszolni egyébként is lehetetlen. Viszont a kereszténység esetében, amely a kezdetektől többé-kevésbé szabályozott keretek között működött, az áttérés nem „is-is” módra történt, hanem „vagy-vagy” alapon. A keresztények – legalábbis azok, akikről a legtöbb információval rendelkezünk – restriktívnek és exkluzívnak tartották a vallásukat,

* Ezt a nézetet vallja többek között, Arthur Darby Nock is. Klasszikus műve: *Conversion: The Old and the New in Religion from Alexander the Great to Augustine of Hippo*. London, Oxford University Press, 1933.; lásd még William James: *Varieties of Religious Experience*. New York, Longmans, Green, 1902.

* Lásd 127. o. *lábjegyzet

nem pedig additívna és inkluzívna.* Állításom szerint végül ez jelentette a döntő különbséget a keresztény küldetés szempontjából. És mivel elég sokan elfogadták az exkluzivitás elvét, végül ez lett az egyik fő oka annak, hogy a kereszténység meghódította a birodalmat.

A stratégia kérdése

Hogyan próbálták meggyőzni a keresztények pogány társaikat? Kezdeként fontos lenne kiemelni valamit, amiről gyakran megfeledkezünk. A potenciális áttérőknek minden esetben van valamilyen előzetes elképzelése az istenek világról és arról, hogy hogyan léphetnek ezzel kapcsolatba. Ezért egy új vallás sem lehet sikeres, ha nem kapcsolódik valamennyire ezekhez az elképzelésekhez. Ha a kereszténység teljesen idegen lett volna, senki sem tudta volna elképzelni, hogy miről is van szó. Ebben az esetben nemcsak, hogy nem lett volna vonzó, de egyenesen megfoghatatlan lett volna. Ahhoz, hogy megtérítsék a pogányokat, a keresztényeknek ezekből a kapcsolódási pontokból kellett kiindulniuk, majd meg kellett mutatniuk, hogy a kereszténység éppen ezekben számít *feljebbvalónak*.

Épp ezért lényeges, hogy ne csak azzal foglalkozunk, hogy a kereszténység miben különbözött a többi vallástól, hanem azzal is, hogy miben hasonlított rájuk. A korai keresztény hittérítés kiváló szakértője, Arthur Darby Nock, egy alkalommal azt írta, hogy „egy próféta eredetisége abban rejlik, hogy képes izzó lánggra lobbantani a már meglévő éghető anyagot.”** Először tehát meg kell határoznunk, hogy mi is volt ez az éghető anyag, amiből a keresztények tüzet rakhattak.

Kezdeként tűnődünk még egy kicsit azon, hogy miért is követték a pogányok a vallási szokásaikat. Egyrészt, nyilván azért, mert mindenki más is ezt tette, és ők maguk is gyermekkoruk óta ebben éltek. Nézzünk ehhez egy mai analógiát. Miért állunk fel egy-egy sportesemény előtt a nemzeti himnusz hallva? Sokan persze, azért, mert mélyen elmerülnek a pillanatban és fejezik ki tisztele-

* Ahogy később kifejtem, ezt a nézetet nemcsak a végül győztes, „ortodox” kereszténység vallotta magáénak, hanem a korai századokban a vallási dominanciáért harcba szálló többi keresztény csoport is. Lásd a 150. o. lábjegyzetét

** Nock: *Conversion*, 9.

tüket. Felidézük a nemzet háborúit, a szabadságért folytatott küzdelmet, esetleg a saját részvételüket ezekben a konfliktusokban, vagy rokonaik, őseik sorsát, akik sokat tettek a hazáért. Sokan azonban csak azért állnak fel, mert mindenki más is így tesz körülöttük, és mindig is így tettek hasonló helyzetben. Közben viszont lehet, hogy már a közelgő meccsen gondolkodnak, vagy azt tervezgetik, hogy milyen hot dogot vegyenek a büfében.

Kétségtelen, hogy számos pogány egyszerűen azt tette, amit mindig is tett, anélkül, hogy különösebben belegondolt volna a dologba. Másoknak tiszta és ellenállhatatlan okai voltak arra, amit tett. Az istenek megérdemelték, hogy elismerjék és imádják őket, az emberek pedig hálával tartoztak nekik mindazért a jóért, amit értük tettek. Sőt, mi több, az isteneket meg kellett becsülni, hogy továbbra is jó dolgokkal halmozzák el a népet – akár olyan kézzel fogható hasznot nyújtva, mint az elegendő eső, az otthon biztonsága, vagy a család egészsége. Főleg azért imádkoztak az istenekhez, hogy megkaphassák mindazt, amit maguknak nem tudtak volna megteremteni. Az istenek imádása nem kis részben erre az isteni erőhöz való hozzáférésre irányult.

Van-e olyan isteni lény, akinek a többinél nagyobb hatalma van? Egyetlen isten, aki mind felett áll? A zsidók nyilvánvalóan egyetlen istent imádtak, Izráel Istenét. Nem ennyire közismert ugyan, de már az 1. fejezetben szóba került, hogy a pogány politeisták között is akadtak olyanok, akik egyetlen, nagy hatalmú istenben hittek.

Az egy isten imádása

Meg kell különböztetnünk az egyetlen létező istenben való hitet – ez lenne a szigorúan vett monoteizmus – és az egyéb isteneket háttérbe szorító, ám azokat elismerő, egyistenhitet. Ez utóbbi a „henoteizmus”, amely kifejezést Constantinus esetében már használtam.* Úgy vélem, a birodalomban egyre népszerűbb henoteista irányzatok ágyaztak meg annak a keresztény kinyilatkoztatásnak, miszerint csak egy igaz Isten létezik, és csak őt szabad imádni.

A hagyományos zsidók már régóta csak a saját, ősi istenüket voltak hajlandók imádni. Legtöbbjük szemében a pogány istenek nem is voltak valódi iste-

* A monoteizmus kifejezést használó szerzőkre példa: Stephen Mitchell–Peter Van Nuffelen: *One God: Pagan Monotheism in the Roman Empire*. Cambridge, University Press, 2010.

nek. Több tudós állítja, hogy a judaizmus népszerűsége tette lehetővé a keresztények misszióját. Szerintük a pogányok vonzódtak a zsidók egyetlen istent imádó koncepciójához, ahhoz, hogy a judaizmus alapját képezte a heti összejövetel, a közösség és az összetartozás, valamint tetszetek nekik a zsidók szigorú erkölcsi törvényei.

Ebben a felvetésben lehet némi igazság, de azért nem árt óvatosnak lenni a megfogalmazással. Az ugyanis, hogy a judaizmus „vonzó” volt a pogányok körében, kissé romantikus túlzás. Tény, hogy a zsidók valóban megnyertek néhány kívülállót. Ez azonban a legtöbb kultuszra igaz volt, beleértve a különféle misztériumvallásokat is. Általánosságban véve azonban elmondható, hogy a misztériumokkal ellentétben, a judaizmusra inkább gyanakvóan tekintettek a birodalomban. Sokszor babonásnak tekintették a zsidókat, és nagyon különnek, sőt ellenszenvesnek tartották őket. Ott volt a körülmetélés hagyománya („mégis *mit* csináltok ti a fiaitokkal?”); elutasítottak teljesen jó ételeket; nem voltak hajlandók a teljes hetet végigdolgozni; maguknak valók voltak, és nem keresték a többi nép társaságát, például a városi ünnepeken.

Lehet azonban, hogy pontosan ezek a kívülről elítélt különbségek tették a kereszténységet elfogadhatóbbá a nagyközönség előtt. A legtöbb nem zsidó származású keresztény nem tartotta a körülmetélésnek, a kóser ételek fogyasztásának, vagy a Sábát megtartásának a hagyományát. Ezzel szemben hangsúlyozták az egy Isten imádatát, a szigorú erkölcsi normákat, és a közösség szerepét. Mintha kiválogatták volna a judaizmus legjavát, annak „furcsaságai” nélkül.

Mielőtt ebben elmélyednénk, vizsgáljuk meg, hogy miért tartják sokan eredendően felsőbbrendűnek a monoteista vallásokat, és mire alapozzák, hogy a pogányság elhagyása „előrelépést” jelentett. Igazából nem volt sem előrelépés, sem pedig visszalépés. Nem ítélezhetek arra vonatkozóan, hogy egy vallási rendszer jobb-e a másiknál, vagy közelebb jár-e valamilyen végső igazsághoz. Egyszerűen csak felteszem a kérdést, hogy az új vallás vonzóbb alternatívát kínálhatott-e a hagyományos vallásoknál.

A tudósok régóta tudnak egyes ókori filozófusok henoteista tendenciáiról. Ők arra jutottak, hogy akármilyen sokszínű is a világ, akárhányféle manifestációja van is mindannak, amit ismerünk és tapasztalunk, kell lennie egy végső valóságnak, ami mindennek értelmet ad. Ez lehet a végső istenség, és egyes filozófusok úgy gondolták, hogy ez az „egység” a világmindenség szívében, vagy minden kezdetén foglal helyet.

Az egyetlen végső istenség gondolata nemcsak a professzionális filozófusokat foglalkoztatta, hanem a vallási gondolkodókat is. Egy, az anatóliai Oenoanda városában talált feliraton egy istenség ír magáról úgy, mintha csak a leghatalmasabb isten egy egyszerű angyala lenne. Ez a kisebb istenség így ír a nála hatalmasabb lényről:

„Magától született, anya nélkül, nem tanította senki, és nincs neve, sokféleképp nevezik őt. Ő az örök tűzben égő Isten. Mi az Ő angyalai vagyunk, a nagy Isten apró részei. Tinektek, akik azt kérditek, ki ő, mi az ő természete, Ő azt feleli, hogy ő az Éter, aki mindent lát, akire felnéztek, és akihez hajnalban, napfelkeltekor imádkoztok.”*

A mindenkit körülölelő éter tehát Isten, de ez az isten nem egy egyszerű anyagi szubsztancia: Isten mindent lát és univerzális imádatot érdemel. A többi isten, az ő hírnökei, az ő „angyalai” mind részei az ő nagyobb istenségének. Ez nem zsidó vagy keresztény szöveg. Pogány hívők alkották.

Láthattuk, hogy a pogányok több úton is eljuthattak az efféle istenkoncepciókhoz. Ennek egy módja a fenti feliraton is megjelenik, ahol azt írják, Istent „sokféleképp nevezik”. Ezek szerint néha azt gondolták, hogy az egyes istenek különböző nevei, ugyanannak az egyetemes, minden felett álló istenségnek az alternatív megszólításai voltak – ez az egy isten tehát az összes ismert isten minden tettét és elnevezését magába foglalta. Más pogányok viszont az általuk preferált istenhez kapcsolták az összes fontos és nagyszerű tulajdonságot – így ez az isten lett a hatalmas, mindentudó, gyógyító erejű stb. Annyi minden tartozott hozzá, hogy más isteneknek nem maradt semmi, így ő lett gyakorlatilag a legnagyobb isten.

Megint mások egyszerűen úgy gondolkodtak, hogy léteznie kellett egy istennek, aki mindenkinél nagyobb volt. A kereszténység kialakulásának korában több kultusz is hirdette, hogy a legnagyobb istent követik, akár az Aurelianus, Constantius, végül Constantinus császár által is imádott Sol Invictust, akár a „Theos Hypsistos” (szó szerint: „Legnagyobb Isten”) érették alatta. Egy kutató érdekes hipotézissel állt elő az utóbbi istenség kultuszának eredetét illetően, rá-

* Lee: *Traditional Religions*, 165., 166. Ford.: Stephen Mitchell.

mutatva, hogy a római kultúra és vallás eredendően versengő jellegű volt. Az arisztokrácia tagjai napi rendszerességgel vetélkedtek a magasabb státuszért, és az előkelőbb rangért. A városok a térség vezető pozíciójáért versengtek. Egyebek mellett azon tüsténkedtek, hogy minél fényűzőbb és lenyűgözőbb vallási fesztiválokat rendezzenek, hogy messziföldről is minél nagyobb tömegeket vonzzanak. Minél több ember jött el, és minél fényesebbek voltak az elismerések, annál jobban dagadt a büszkeségtől a városvezetők keble. A kultikus központok – például a jósdák, ahova az emberek azért zarándokoltak el, hogy kéréseket tegyenek fel az isteneiknek, akik az erre a célra kijelölt papokon keresztül, gyakran költeményeik formájában válaszoltak – is egymással versenyeztek, hogy ki tesz szert nagyobb hírnévre és elismertségre a birodalmon belül. A kultúra és a vallás arra épült, hogy ki milyen rangot, elismertséget és vezető szerepet képes magának kivívni.

Ugyanez volt a helyzet egy-egy város isteneivel. Epheszosz városa például Artemisz kultuszának központja volt, ahol az istennőt sokkal jobban imádták, mint bárhol máshol. A helyiek számára ő volt a legnagyobb istenség, aki mindenkinél hatalmasabb volt.

Theos Hypsistos kultusza az efféle versengés mentén alakulhatott ki.* Nem is volt szüksége más névre: ő volt „a legnagyobb isten”. Nagyobb tiszteletet érdemelt, mint bárki más. A ránk maradt feliratokon néha csak az „Egy” istenként hivatkoznak rá. Ennek ellenére nem kell azt gondolnunk, hogy követői az Egy istent tartották volna az egyetlen létező istennek. Ez abból tudható, hogy az „egy” szót az ókori szövegekben összehasonlító szóként alkalmazták. Például ha egy közösség jótevője különösen nagyvonalú volt, és jóval többet adott a városnak, mint bárki más valaha is, akkor az illetőre hivatkozhattak úgy, mint „az egy hazafi és jótevő”. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy a város senki mástól nem kapott semmit, csak azt, hogy ő egyedülállóan nagylelkű volt. Ha bármely istenséget az „egy istennek” nevezték, az is ugyanígy működött. Egy kutató szavai szerint, ez „kiemeli az adott isten egyediségét.”** Pogány kontextusban egy forrásban sem merül fel, hogy csakis egy isten létezett volna. Olyan kijelentések azonban előfordulnak, miszerint volt egy, aki a többiek felett áll.

* Lásd Angelos Chaniotis: *Megatheism: The Search for the Almighty God and the Competition of Cults*. In: Mitchell–Nuffelen: *One God*, 112–140.

** Uo. 128.

Ez nem csak az ókori feliratokból derül ki – több száz, Theos Hypsistosnak szóló feliratot azonosítottak és tanulmányoztak már –, de az ókori pogányok írásaiban is visszaköszön.* Az elkötelezett pogány, Madaurai Maximus egy 4. század végén írt, Szent Ágostonnak szóló levelében a következőt írja:

„Városunk fóruma csakugyan a védelmező istenek seregének otthona, és ezt fenntartjuk magunknak. Ki lehet oly bolond, oly eltévelyedett, hogy tagadni próbálja a minden kétség felett álló egy isten létét, aki öröktől fogva él, akihez semmi sem fogható, aki hatalmas és dicsőséges? Sok néven idézzük meg az ő hatalmát, mely szétszóródott az általa teremtett világban, mivel senki sem tudhatja az ő igaz nevét, ezért minden vallásban „Isten” néven ismerjük őt. És amíg részleteiben mind külön-külön hódolunk neki, mind másképp esdeklünk előtte, de valójában mind az ő általa jelentett egészet imádjuk.”**

A keresztények rájöttek, hogy a mindenki felett álló egy isten gondolata sok pogányt vonz. Két évszázaddal korábbról maradtak ránk a kereszténység védelmezője, Athénagorasz szavai: „...nemcsak mi [keresztények] foglaljuk az egy-ségbe az istent” hiszen „...azok, akik visszamentek egészen a dolgok eredetéig, a legtöbben (...) arra az eredményre jutottak, hogy az isteni valóság egy.”*** Nem sokkal később találkozhatunk Tertullianus költői kérdésével: „Ugye elismernének magatok is az általános meggyőződés okán: van egy valaki, aki dicsőségesebb és hatalmasabb közülük, mintegy a világ fejedelme, teljes fölséggel és méltósággal?” (*Védőbeszéd*, XXIV).

Röviden tehát, a keresztények üzenete, miszerint egyetlen mindenható Isten létezik csupán, nem volt ismeretlen a pogányok körében sem. A legtöbb pogány nyilván találkozott már a közöttük élő zsidókkal. Utóbbiak száma több millióra rúgott, szokásaikat széles körben ismerték és ki is tárgyalták. De még ezt leszámítva is elmondható, hogy a mindenki felett álló egy isten fogalma

* A feliratokról l. Stephen Mitchell: *Further Thoughts on the Cult of Theos Hypsistos*. Uo. 167–208.

** Epistle, 16.1. Ford.: G. Clark. Idézi: Stephen Mitchell–Peter van Nuffelen: *Monotheism Between Pagans and Christians in Late Antiquity*. Leuven, Belgium, Peeters, 2010. 2.

*** Athénagorasz: Kérvény a keresztények ügyéről, 6.2., 7.1. Ford.: Vanyó László. In: *A II. századi görög apologéták*. Szent István Társulat, Budapest, 1984.

meglehetősen elterjedt filozófiai és vallási nézet volt, amit egyre többen követtek a birodalmon belül.

A keresztények istene esetében azonban volt két mindennél előbbre való feltétel. A pogány henoteistákál ellentétben a keresztények megszabták, hogy ez az egy isten nem lehet más, mint a keresztények Istene. Emellett pedig ragaszkodtak hozzá, hogy aki őt imádja, az csak a többi isten teljes elhagyásával teheti ezt. Azt gondolhatnánk, hogy ez a kirekesztés elrettentő és sértő volt az istenektől hemzseggő világban, és ezzel a kereszténység bukásra volt ítélve. Azonban épp ellentétes hatással járt: ez volt az a feltétel, ami végül elhozta a kereszténység győzelmét.*

A kereszténység mint hittérítő vallás

Jóllehet az egyes kultuszokat követő pogányok szerették volna, ha minél többen csatlakoznak hozzájuk, és szívesen láttak bárkit, aki így döntött, nincs bizonyítékunk arra, hogy szervezeten léptek volna fel ennek érdekében. Ahogy a római vallások jeles történésze, Ramsay McMullen írja: „Valóban nagyon kevés jel utal arra, hogy bárminemű tudatos, szervezett igehirdetés zajlott volna a pogányság köreiben.”** Ami azt illeti, egyetlen hittérítő antik kultuszt sem ismerünk.

Még a misztériumvallások esetében sem beszélhetünk arról, hogy szervezett módon kíséreltek volna meg új követőket toborozni. Egyes vélemények szerint a mithraizmus terjedése feltételez valamiféle hittérítő tevékenységet, azonban ez az állítás minden bizonnyal tévedés. A vallás alapvetően szájról szájra terjedt, családtagokon és ismerősökön keresztül a felnőtt férfiak között.***

Ez nem is lehet különösebben meglepő. Az már sokkal inkább, hogy az ókori judaizmusból szintén hiányzott a hittérítő szándék. Ez az állítás alássa

* Ez Ramsay MacMullen nagyszerű meglátása, ami mellett különösen erősen érvel, l. *Christianizing the Roman Empire*. New Haven, Yale University Press, 1984.

** MacMullen: *Paganism in the Roman Empire*. New Haven, CT, Yale University Press, 1981. 98., 99.

*** Roger Beck: *On Becoming a Mithraist: New Evidence for the Propagation of the Mysteries*. In: Leif E. Vaage (szerk.): *Religious Rivalries in the Early Roman Empire and the Rise of Christianity*. Waterloo, ON, Wilfrid Laurier University Press, 2006. 175–194.

azt a sokáig fenntartott nézetet, miszerint a keresztények igehirdető, hittérítő jellege a zsidóktól ered. Az újabb kutatások azonban meggyőzően alátámasztották, hogy erről nincs szó. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a zsidók ne fogadták volna örömmel, ha valaki valóban fel akarta venni a vallásukat és szokásaikat. Több forrás is bizonyítja, hogy szép számmal akadtak zsidóvá lett pogányok. Ez többek között azzal járt, hogy a férfiakat körülmetélték, illetve nemtől függetlenül át kellett esniük bizonyos szertartásokon, fel kellett venniük a hagyományos szokásokat, és be kellett tartaniuk a törvényeket, hogy csatlakozzanak a zsidó gyülekezethez.

Akadt a pogányoknak egy másik csoportja is, akiket zsidó-szimpatizánsnak nevezhetünk. Ők azok a nem zsidók voltak, akik érthető okokból nem kívántak átesni a körülmetélésen, és nem akarták betartani a zsidók összes kötelező törvényét. Ennek ellenére mégis imádták a zsidók Isténét – gyakran kizárólag őt –, és zsidó társaikkal együtt jártak a zsinagógába, valamint másodlagos státuszuként ugyan, de kivették a részüket a zsidó közösség életéből. Őket istenfélőknek is nevezik, mivel az egy Istent imádták, azzal a különbséggel, hogy nem vettek fel minden, zsidókat megkülönböztető jegyet.

A fentiek ellenére nagyon kevés jel utal arra, hogy a zsidók aktívan keresték volna annak a lehetőségét, hogy új híveket és szimpatizánsokat gyűjtsenek. A kívülállót vonzhatta a zsidók vallása és életstílusuk egyes elemei, de általában véve elmondható, hogy a zsidók megelégedtek saját hagyományaik és szokásaik követésével, és hagyták, hogy a pogányok azt csinálják, amit akarnak. Több kortárs kutató is ezt a nézőpontot képviseli, köztük az ókor-specialista Martin Goodman is, aki az ókori pogány és zsidó vonatkozású források alapos elemzésére támaszkodva arra jutott, hogy a keresztény egyház hittérítő missziója páratlan és előzmények nélküli volt: „Ez a hittérítő tevékenység sokkoló újdonságként hatott az ókori világban.”*

Az evangélium terjesztése a keresztény mozgalom állandó velejárója lett, míg végül, sok keresztény szemében az új hívekért folytatott versennyé vált. Goodman azonban kiemeli, hogy „ezek a keresztények Constantinus áttéréséig olyan versenyben futottak, amelyről a többieknek nem is volt tudomása.”**

* Martin Goodman: *Mission and Conversion: Proselytizing in the Religious History of the Roman Empire*. Oxford, Clarendon, 1994. 105.

** Uo. 160.

Ha az új hívek összehangolt begyűjtése nem volt az ókori vallások – köztük a judaizmus – szerves része, akkor hogy lett a kereszténység mégis hittérítő vallás? Ókori forrásaink nem szolgálnak ugyan meggyőző válasszal, de a meglévő ismereteink alapján gondolhatjuk, hogy a keresztény üzenet természete állhat a dolog mögött. A legelső keresztények, köztük Pál is – aki elsőként vállalta a világméretű missziót – azt vallották, hogy Krisztus halála Isten tervének része volt, hogy megmenthesse a világot. Aki nem éli át ezt a megváltást, arra kárhozat vár. Apokaliptikus zsidóként Pál, és az általa megtérítettek, azt vallották, hogy Isten hamarosan eljön és kihirdeti a végítéletet. Végzetes, a világ pusztulásával járó esemény közeledett. Krisztus követői megmenekülnek, és Isten országában élhetnek tovább, a többiekre viszont kárhozat vár. Egyes keresztények úgy vélték, hogy a végítélet nem egyszerűen a földi élet végét jelenti majd, hanem örök szenvedéssel járó büntetés lesz a sorsa azoknak, akik nem Krisztust választották.

Mindemellett a kereszténység büszkén hirdette magát a szeretet vallásaként. Jézusra úgy emlékeztek, mint aki arra tanította az embereket, hogy mindenekelőtt szeressék Istent, de emellett szeressék felebarátaikat is, mint önmagukat.

Ha Isten azt parancsolja az embereknek, hogy szeressék egymást, illetve ebből következően azt tegyék, ami másoknak is a javát szolgálja, és eközben mindenkire, aki nem állt még be a hívei közé, pusztulás vár a közelgő végítélet napján, akkor könnyen eljutunk arra a következtetésre, hogy a keresztények vallásos kötelessége meggyőzni mindenkit, hogy csatlakozzanak hozzájuk. Csakis így menthetik meg felebarátaikat, így óvhatják meg őket az örök kárhozattól. Ezek szerint ez az egyetlen igazi módja, hogy kifejezzék szeretetüket embertársaik iránt.

A keresztények tehát, Pállal kezdve legalábbis, hittérítőkké váltak, meggyőződve arról, hogy az egész világot meg kell téríteniük. Goodman állítása szerint Pál volt az, aki elsőként állt elő ezzel az elképzeléssel. Igazi újtó volt, „az apostol, aki egyedül találta fel az egész világ szisztematikus megtérítésének eszméjét, és ezt régióról régióra haladva valósította meg.”* Ugyanakkor éppen emiatt megdöbbenő és szembetűnő, hogy az ő munkásságán kívül nem tudunk más,

* Lásd 137. o. *lábjegyzet

szervezetten működő hittérítő tevékenységről – nem csak az 1. századból, de a birodalom többségének megtérése előtti századokból sem. Ahogy MacMullen találóan megjegyezte: „Szent Pál után az egyháznak nem volt küldetése.”*

Bármilyen hihetetlenül hangzik is, de ha az Újszövetség időszakától a 4. századig össze akarnánk számolni azokat a keresztény hittérítőket, akikről akár csak egyetlen történet is fennmaradt, egy kezünket is elég lenne használnunk. Ott volt a 3. században élt Csodatévő Szent Gergely, aki nem utazta be a világot, csak a mai észak-törökországi Pontus területén működött. Tours-i Szent Márton a franciaországi Tours városának püspökeként a város pogányait térítette át, míg Porphüriosz, egy késő 4. századi püspök Gázában záratta be a pogány templomokat és a helyiek közt hirdette az igét. Nem beszélhetünk tehát ajtókon kopogtató térítők hadáról. Mindössze három férfit ismerünk név szerint, ők is egy-egy elszigetelt területen tevékenykedtek.** És ahogy azt látni fogjuk, a róluk keringő történetek is javarészt legendaként terjedtek.

Ha a keresztények nem szervezett hittérítő missziókkal szereztek új híveket, akkor mégis hogyan csinálták? A válasz egyszerű: nem nyilvános prédikálással és idegen ajtókon kopogással operáltak. A mindennapi élet kapcsolati hálóját használták, és szájról-szájra terjesztették Krisztus üzenetét.***

A kapcsolati hálóba beletartozik minden emberi kapcsolat, ami annak eredményeképp jön létre, hogy az emberek a mindennapjaikat élik. Van családkunk, vannak barátaink, szomszédaink, munkatársaink. Az utcán sétálva, a boltban, vagy a meccseken összefuthatunk az ismerőseinkkel. Klubok és szervezetek tagjai vagyunk. Részt veszünk a közösség mindennapi életében. Röviden: különféle módokon számos kapcsolatot ápolunk embertársainkkal.

A különböző körökből ismert emberekkel sok közös ismerősünk van. Barátaink rajtuk kívül sok olyan embert is ismerhetnek, akiket mi nem. Azok, akiket nem ismerünk, ismerhetnek olyanokat, akiket mi igen, és nyilván sok olyat is, akikkel még nem találkoztunk. A kapcsolati hálók fedésben állnak egymás-

* MacMullen: *Christianizing*, 34.

** Rajtuk kívül még az alexandriai Pantaenus, a gót Ulfius és az etiópiai Frumentius nevét említik a források, de munkájukról ezen kívül nem esik szó. Csodatévő Gergellyel és Szent Mártonnal az 5. fejezetben foglalkozunk részletesen.

*** Ez Rodney Stark fő állítása a *The Rise of Christianity: How the Obscure, Marginal Jesus Movement Became the Dominant Religious Force in the Western World in a Few Centuries* (San Francisco, HarperSanFrancisco, 1996.) című könyvében.

sal, de nincs két ugyanolyan. A közösség pedig a mindenkit magába foglaló teljes hálózat.

Ez az antik világban is így volt. A keresztények nem csak egymás között léteztek, sőt, a Krisztus utáni első évszázadokban a keresztények leginkább nem keresztényekkel voltak körülvéve. A vallás pedig elsősorban ezeken a hálózaton keresztül terjedt.

Vegyünk például egy keresztény nőt, aki egy közeli barátnőjének mesél az újonnan talált hitéről. Elmondja neki a történeteket, amiket Jézusról és követőiről hallott. Mesél a saját életéről, arról, hogy hogyan segített neki Isten, miután meghallotta az ő imáját. Egy idő után ez a barátnő is komolyan érdeklődni kezd, és ő is csatlakozik az egyházhoz. Ezzel máris újabb lehetőségek nyílnak az örömhír terjesztésére, hiszen, értelemszerűen, ennek a nőnek is vannak ismerősei, barátai, családja, szomszédai, és mindenféle ismerősei.

A nő áttér. Idővel áttéríti a férjét is, aki az egész családnak – a gyerekeknek, sőt, a szolgáltnak is – megparancsolja, hogy kövessék őt hitében. Három év múlva a férfi egy üzlettársát is ráveszi, hogy megtérjen. Ő is magával hozza a saját családját. Az egyik tizenéves lánya végül úgy dönt, hogy nem csak azt teszi meg, amit az apja elvár tőle (például a rendszeres, napi imádságot, és a vasárnapi misére járást), hanem mélyen elkötelezett hívővé válik. Megtéríti a legjobb barátját, aki aztán megtéríti az édesanyját, aki pedig megtéríti a férjét, és végül a szomszédot is meggyőzi.

És ez így ment tovább évről évre. A kereszténység terjedésének egyik fő oka, hogy két szempontból is egyedi volt: a többi vallás nem térített, és nem volt kizárólagos sem.* Ez a két jellemző teljesen egyedülállóvá tette a kereszténységet. Azok, akik kereszténnyé váltak, végleg hátat fordítottak pogány múltjuknak, pogány szokásaiknak és pogány isteneiknek. Ez egyben azt is jelentette, hogy lényegében minden egyes újdonsült keresztény egyben ex-pogány is volt. Így az egyház minden egyes új tagja ezzel egy időben csökkentette a régi, tradi-

* Nem úgy értem, hogy a pogányok ne beszéltek volna egymással a vallási ünnepeikről és gyakorlatuk alkalmával, vagy ne tárgyalták volna meg az egyes isteneknek tulajdonított tetteket, vagy az égiek beavatkozását a mindennapi életükbe. Ez természetesen mindennapos témát szolgáltatott. Ugyanakkor a hagyományos kultuszok egyikére sem volt jellemző mások megtérítésének a szándéka, az pedig főleg nem, hogy egy bizonyos kultuszt tartsanak csak elfogadhatónak az istenek nevében.

cionális vallások követőinek számát. Ahogy a keresztények száma nőtt, úgy csökkent a pogányság bázisa.*

A kereszténység kizárólagossága

A keresztény kizárólagosság megértéséhez a keresztényeknek a *választáshoz* kötődő egyedi megközelítését kell alapul vennünk. Az ókori világban természetesen mindenkinek meg kellett választania, hogy hogyan éljen, mit gondoljon, miként viselkedjen, és hogyan hódoljon az isteneknek. A pogány vallások a modern tudományos értelmezés szerint egyfajta „piactérként” működtek, ahol a „vásárlók” szabadon választhattak a portékák közül.** Ahogy megvették maguknak a halat, ugyanúgy böktek rá egy-egy új kultuszra. A piacon pedig nem csak halat lehet kapni, hanem gyümölcsöt, búzát, és zöldségeket is. Minden pillanatban választasz valamit. Így működött a vallás is: dönthetél, hogy melyik kultuszokhoz szeretnél tartozni, és az is rajtad állt, mennyire szigorúan követed az adott kultuszt.

A pogány vallások esetében az emberek által követett kultusz nem adott megkülönböztető jegyet a követőinek. Ha valaki megkérdezte volna az ókor emberét, hogy mi alapján azonosítaná magát, az illető ugyanannyira válaszolhatta volna azt, hogy „Apolló követője vagyok” mint azt, hogy „Előszeretettel fogyasztok pisztrángot.”*** Igaz lehetett, hogy alkalmanként Apollónak mutatott be áldozatot, mint ahogy az is, hogy szerette a jól elkészített pisztrángot, de nem ez volt az elsődleges identitásjelölő. Ez nagyrészt annak tudható be, hogy Apolló követése és a pisztráng fogyasztása is egy-egy olyan döntés volt, amit élete során sokszor meghozott az ember, amikor vallást vagy vacsorát választott magának.****

* Ismét Ramsay MacMullen meggyőző érvelését kell megemlítenem: *Christianizing*.

** Több kutató, köztük John North is ezt az álláspontot képviseli. A témával kapcsolatban l. James Rives: *Religious Choice and Religious Change in Classical and Late Antiquity: Models and Questions. Antigüedad, Religiones y Sociedades*, 9. (2011), 265–280.

*** Az ötletet (a szemléltető példa megváltoztatásával) James Rives: *Religious Choice* című művéből kölcsönöztem.

**** Ritka esetekben akadt néhány kivétel, az egyes misztériumvallások különösen elkötelezett hívei esetében. Lásd az Apuleiusról szóló elemzésemet a 143–145. oldalon.

A kereszténység azonban másként működött. A keresztény Istent általában nem úgy választották, mint a többi istent. A választás ebben az esetben kizárólagosságot követelt. Azontúl, hogy valami *mellett* döntöttek, minden más *ellen* is állást kellett foglalniuk. Attól kezdve csak pisztrángot ettek, és semmi mást. Ez pedig a legtöbb pogány szemében módfelett furcsa lehetett.

A tudósok régóta felfigyeltek a kereszténységnek erre a megkülönböztető jegyére, főleg Arthur Darby Nock munkássága óta, akinek *Conversion* (Áttérés) című könyve a szakterület egyik igazi klasszikusa.* Nock amellett érvel, hogy a pogány kultuszok és a kereszténység közti fő különbség a „csatlakozás” és az „áttérés” közötti különbségben rejlett. Pogány körökben mindig megvolt a lehetőség, hogy valaki új vallási szokásokat vegyen fel, de ehhez elég volt „csatlakozni” az adott kultuszhoz. Nem lett volna értelme, hogy valakinek, aki új kultuszt kívánt követni, el kelljen hagynia a régit. Nock ezt nevezi áttérésnek, azaz hogy valaki egy teljesen új dolog felé fordul, és ezzel egy időben elhagyja a régit.

Nock az áttérést a régebbi, konzervatívabb felfogás szerint értelmezte, azaz egy szívből jövő, teljességgel megélt elköteleződésnek – ezt a nézetet a fejezet elején már vitattam. Ez persze nem változtat a tényen, hogy Nock pontosan értette, hogy az az elvárás, amit a kereszténység megkövetelt az újdonsült hívektől, a pogány világban teljesen ismeretlen volt. Azt is elismeri, hogy az áttéréshez hasonló koncepció az ókorban is megtalálható, mégpedig a filozófiai hagyományok területén. A filozófia egyes ágai legalábbis kölcsönösen kizárták egymást: az epikureus filozófus nem lehetett egyszerre sztoikus is, a cinikus pedig nem lehetett peripatetikus. Ezek a kategóriák persze nem különültek el annyira élesen, és az egyes filozófiai tanokat követők kölcsönvettek néha ezt-azt a többi iskolától is. De alapvetően azért elmondható, hogy Arisztotelész hűséges tanítványai nem követték Epikurost. A kereszténység is valahogy így működött.

A lényeges különbség abban rejlett, hogy a filozófiai iskolák nem vallási kultuszok voltak, még akkor sem, ha gyakran tárgyalták az isteni hatalom és az emberek kapcsolatát. Ritkán ugyan, de az is előfordult, hogy egy-egy istenség

követője mély, gyakorlatilag kizárólagos odaadással hódolt istene előtt. A legismertebb példa, amiről Nock is hosszasan értekezik, a 2. században élt, Észak-Afrikából származó író, Apuleius népszerű regényéből való. Az *aranyszámár* meséjében a főhős Ízisz istennő iránti elköteleződéséről olvashatunk. Ennek a történetnek az elemzése sokat segíthet a pogány kultuszokhoz való csatlakozás és a kereszténységre való áttérés különbségének megértésében.

A keresztény kizárólagosság pogány hasonlata: Az *aranyszámár*

Az *aranyszámár* lenyűgöző mese, amely bővelkedik könnyed és elfajult szexualitásban, az éj leple alatt úzótt mágiában, gyilkos összeesküvésekben, elvadult tréfákban, hajszálon múló menekülésekben, sőt, mélyen megélt vallási élményekben is. A címből sejthető, hogy egy számár áll a történet középpontjában – pontosabban egy férfi, Lucius, aki számárrá változik. A főhős Tesszáliába utazik, és egy gazdag férfi házában száll meg, akinek a feleségéről kiderül, hogy boszorkány. Miután Lucius elcsábítja a szolgálólányt, Fotist, arra kéri őt, hogy segítsen neki meglesni, ahogy az úrnője varázsló-mesterségét végzi. Az ajtóhasadékán át szemtanúja lesz, ahogy az asszony varázslatos kenőccsel keni be a testét és fülesbagollyá változik, majd elrepül.

Ezt látva Lucius könyörögni kezd Fotisnak, hogy szerezzen neki is a kenőcsből. A lány enged is a kérésnek, és előveszi úrnője szekrényéből a szelencét, de Lucius balszerencséjére (a cselekmény szempontjából viszont szerencsés módon) egy másikat emel le onnan. Miután Lucius tetőtől talpig bekeni magát, nem bagollyá változik, hanem egy nevetséges számárrá, aki megtartja emberi értelmét, de egyébiránt mindenben számárrá lesz. Még beszélni sem tud, csak hangosan ordítva átkozza sorsát. Fotis, akit úrnője kioktatott arról, hogy hogyan oldhatja fel a bűbájt, tudja, mit kell tenni, hogy Lucius visszanyerje emberi alakját. Egyszerűen rózsát kell ennie.

Azonban Fotisnál nincs rózsza, és mielőtt szerezhetne, az éjszaka közepén egy rablóbanda tör be a házba. Kifosztják a kamrát, és, hogy minél több kincset vihessenek magukkal, elkötik a lovakat és a szamarakat – köztük Luciust is. A terjedelmes mese a továbbiakban Lucius megpróbáltatásairól szól, aki az állat testébe szorult emberként többször is gazdát cserél, kimerülésig dolgoztatják, verik, durván bánnak vele, bár néha jó kezekbe is kerül. Gyakran végighallgatja a háttérből gazdái bizalmas történeteit, és közben mindvégig azon mester-

* Lásd a 129. o. lábjegyzetét.

kedik, hogy végre találjon egy csokor rózsát, amit megehet, ám ez nem sikerül neki.

A sikamlós és durva történet a végén váratlan fordulatot vesz. Lucius, a számár mély vallási élményt él át, ami nem csak külsőleg hat az életére – hiszen újra emberré válik – hanem belülről is megváltoztatja. Az egyiptomi istennő, Ízisz elkötelezett hívévé válik.

A 11. könyvre Lucius végképp megelégedi a számár-létet. Elszökik az éppen aktuális gazdájától, talál egy csendes helyet a tengerparton, és elalszik, majd arra ébred, hogy a hold előbukkan a tenger hullámaiból. Tudva, hogy a Hold a „magasságos istennő, kiváltságos, nagy hatalmú felség”, hétszer belemeríti a fejét a vízbe, hogy ezzel a rituáléval idézze meg őt. Számos néven szólítja, mivel nem biztos benne, hogy melyik istenséggel van dolga: Ceres, Vénusz, Diána vagy Perszephoné. Felsorolását úgy zárja, hogy imájával minden létező lehetőséget kimerítsen: „bármelyik néven, bármilyen szertartással, bármelyik alakodban is szabad hozzád fohászodnom.”*

Ekkor jön a megvilágosodás. Az istennő megjelenik előtte, és elmondja neki, hogy ő a leghatalmasabb isteni lény. „Íme, itt vagyok én, a természet anyja, minden elemek úrasszonya, időtlen idők legősibb gyermeke, istenségek legnagyobbika, szellemek királynője, égi lakók legkülönbike, akinek alakjában minden isten és istennő egybeolvad, aki a menny ragyogó magasságait, a tenger gyógyító szellőit, az alvilág könnyes némaságát parancsaimmal igazgatom, akinek egyetlen istenségét sokféle alakban, százféle szertartással, ezernyi néven imádja a földkerekség.” Felsorolja, hogy a különböző népek, milyen neveken ismerik és imádják, de azt is kijelenti, hogy az igazi neve Ízisz királynő.

Ízisz megígéri Luciusnak, hogy feloldozza, azaz megszabadítja alantas, állati létformájától, mi több, lehetővé teszi számára, hogy halála után is imádhassa őt. Van azonban egy feltétele. Miután megáldja, a férfi teljes hátralévő életét az istennőnek kell szentelnie: „életed hátralévő folyását egészen utolsó leheletedig lekötöm a magam szolgálatára. Méltányos is, hogy egész életeddel adósa légy annak, akinek jóvoltából visszatérhettél az emberek közé.”

Ízisz tartja a szavát. Meghagyja Luciusnak, hogy másnap, az ő tiszteletére rendezett ünnepségen keresse meg a papot, akinél lesz egy csokor rózsza, és azt

elfogyasztva újra emberi alakot ölthet. Így is történik. A könyv utolsó oldalai arról szólnak, hogyan szentelte életét Lucius az istennő imádásának. Hosszú és nehéz felkészülési időszak után beavatást nyer Ízisz misztériumába. A szerző nem mondhatja el, hogy zajlott pontosan a ceremónia – végtére is, egy misztériumról van szó, ezért nem is árulhatja el részletesen, hogy mi történt. A leírás emiatt egyszerre mámorító és frusztrálóan megfoghatatlan. Annyi bizonyos, hogy Lucius halandó létének legdicsősebb élményében részesül, újjászületik és végleg Ízisz szolgálatába áll.

Később azonban megtudja, hogy még nem érte el az elköteleződés csúcát. Van egy tökéletesebb beavatottság, Ízisz istennő férjének „a győzhetetlen Osirisnek, a nagy istennek, az istenek felséges atyjának” a tisztelete ugyanis még előbbre való. Lucius megdöbben: „Hiszen, úgy gondoltam, engem már a legtökéletesebben beavattak.” De nem, Ozírisz hatalmasabb isten, és az ő misztériumába is be kell avatni őt. Lucius kissé kétségbe esik, mert a beavatás költségei magasra rúgnak. Mindenesetre végül ezt is vállalja.

Hamarosan azt is megtudja, hogy egy harmadik beavatás is vár rá. Elkezd gyanakodni, hogy csalás áldozata lett, de végül meggyőzi magát. Rádöbben, hogy minden így van rendjén. „Végre is alig néhány nap múltán a nagy istenek még nagyobb istene, a nagyobbak közt legnagyobb, a legnagyobbak közt legfelségebb, a legfelségebb közt király: Osiris, nem valami idegen személy alakjában, hanem színről színre megjelent álomban és tulajdon imádandó szavával” szól hozzá. A könyv ezzel véget ér.

Nock felismerte, hogy valóban több hasonlóság fedezhető fel Lucius Ízisz iránti elköteleződése és a kereszténnyé lett pogányok között. Lucius Íziszt tartja a leghatalmasabb isteni lénynek, akit az égből, a földön, és föld alatt is imádnak. Örök imádatáért cserébe, az istennő megváltoztatja az életét. Lucius újjászületik. Bizonyos értelemben, teljes emberré válik – az ő esetében ez szó szerint érthető. Ezen kívül a halál utáni élet ígértét is megkapja. Mindezt cserébe Ízisz teljes odaadást vár. A férfit beavatják az istennő kultuszába, és egész életét az ő imádásának szenteli.

Ez nagyon is hasonló ahhoz, ami a keresztény közösséghez csatlakozó áttértekkel történt. Ők a keresztény Istent ismerték el uruknak, aki a mennyben és a földön is mindenkinél hatalmasabb, mindent irányít, új életet adhat – nem beszélve a halál utáni életről –, cserébe pedig kizárólagos tiszteletet követel. Van azonban egy valós és nagyon is kézzelfogható különbség. Luciusnak egy

* Apuleius: *Az aranyszámár*, 11. könyv. Ford.: Révay József. Budapest, Európa Kiadó, 2002.

pillanatra sem kell azt gondolnia, vagy úgy tennie, mintha Ízisz volna az egyetlen isteni lény. Épp ellenkezőleg, ő minden isten *felett* állt. Sőt, mint kiderült, még ez sem volt teljesen igaz. Volt valaki, aki még nagyobb volt: Ozírisz. Vajon lehettek még náluk is hatalmasabbak? A szerző erre már nem tér ki. Amikor Lucius Íziszhez fordult, nem hagyott fel a pogánysággal, továbbra is elismerte a többi istenség isteni mivoltát. Arra sem esküdött fel, hogy csak és kizárólag Íziszt fogja imádni. Nem vállalt kizárólagos odaadást. Egyszerűen csak intenzívebben kötelezte el magát.

A kizárólagosság előnyei

A kereszténység volt tehát az egyetlen ismert hittérítő vallás az ókorban, és a judaizmus mellett az egyetlen, amely kizárólagosságot követelt. A hittérítő jelleg és az exkluzivitás kombinációja döntő jelentőségű volt a kereszténység térnyerése szempontjából. Ha csak a térítő jelleggel bírt volna, de nem követelt volna kizárólagosságot, akkor is szerzett volna követőket, de ez a pogány vallásokra nem lett volna hatással. A pogányok egyszerűen Krisztust is felvették volna a követendő istenek közé, Jupiter, Apolló, Diána, Mithras vagy épp Ízisz mellé. Ha viszont csak a kizárólagosság jellemezte volna, a hittérítő jelleg nélkül, akkor a judaizmushoz hasonló, elszigetelt, marginális vallás lett volna belőle, tömeges bázis nélkül.

Ezzel szemben igencsak nagy táborra tett szert. Ugyan nem azonnal, mégis fokozatosan tudta növelni hívei számát, évről évre, évtizedről évtizedre. Növekedésével párhuzamosan a pogányság szükségszerűen zsugorodott. Az emberi történelem bármely más, akkor ismert vallásával ellentétben, a kereszténység úgy virágzott, hogy közben pusztította a konkurenciát.

Senki sem látta mindezt annyira világosan, vagy érvelt mellette meggyőzőbben, mint az ókori római társadalmat kutató történész, Ramsay MacMullen.* MacMullen mindezt egy hipotetikus példával érzékeltette, amit én most apró változtatással adnék tovább. Tegyük fel, hogy két ember egyszerre hirdet egy új kultuszt: egyikük Asclepius tiszteletét, a másik Jézus imáadását. Száz pogány politeista gyűlik össze, hogy meghallgassa, ahogy a két hívő az istenük

dicsőségét zengi. Végül mindkettő egyaránt sikeresnek bizonyul: ötvenen Asclepius kultuszához csatlakoznak, ötvenen pedig a keresztény Isten és Jézus híveivé válnak. Milyen lesz az (inkluzív) pogányság és az (exkluzív) kereszténység kapcsolata? Ha a két prédikátorunk ugyanolyan meggyőzőnek bizonyul, a pogányság veszít ötven követőt és nem nyer egyet sem, míg a kereszténység ötven hívővel gyarapodik, miközben egyet sem veszít. A kereszténység tehát már a születésével is rombolja a pogány vallások bázisát.

A példa természetesen teljesen hipotetikus, és a gyakorlatban számos okból valószínűtlen. Nem tudunk róla, hogy pogány térítők valaha is prédikáltak volna nagyobb tömegek előtt. És bár a kereszténység térítő vallás volt, az Apostolok Cselekedetiben és az egyes későbbi legendákban leírtakat leszámítva arról sincs bizonyítékunk, hogy nyilvános beszédekkel térítettek volna a korai években. Sőt, az sem valószínű, hogy valaha is tömeges helyszíni térítésekre került volna sor (ebben határozottan eltér a véleményem MacMullen professzorétól). A kereszténység személyes találkozókkal terjedt: valaki meggyőzte a családtagjait, barátait, ismerőseit, ők pedig szintén tovább terjesztették a keresztény igét. Hogy mi vitte sikerre ezeket az embereket, azt a következő fejezetben tárgyaljuk részletesen. Egyelőre az a lényeg, hogy nagyon valószínűtlennek tartom, hogy bárki is sikeresen áttéríthetett volna egyszerre akár ötven embert, főleg egyetlen nyilvános beszéddel, rögtön annak helyszínén.

Ezzel együtt MacMullen érvelése helytálló. A kereszténység szükségszerűen pusztította a többi vallást, miközben saját magát gyarapította, és ebben egyedi volt a birodalom vallásai között. Ahogy az egyház növekedett, a pogány világ zsugorodott, míg végül – két évszázad elteltével – a pogányok felismerték, hogy komoly gonddal állnak szemben.

Kereszténység, a „mindenütt jelenlévő vallás”

A kereszténység másik jellegzetessége, amely megkülönböztette a birodalom összes pogány vallásától, hogy hatással volt az élet számos olyan területére, amelyek addig élesen elkülönültek.* A kereszténység nem merült ki abban, hogy valaki részt vett a kultikus tevékenységekben, ahogy az a többi vallás ese-

* MacMullen: *Christianizing*.

* Az erről szóló meglátások James Rives munkáját dicsérik, lásd Rives: *Religious Choice*.

tében történt – akár a császárkultuszra, akár a városi vagy családi kultuszokra gondolunk. A pogányság esetében a kultikus szokások maguk jelentették a vallást. A kereszténység kultikus szokásai, mint egyebek mellett a megkeresztelkedés, az úrvacsora, az imádságok, a közös énekek, mind fontos részeit képezték a vallásnak, de az mégsem merült ki ennyiben. A kereszténység magába foglalta az erkölcsi törvényeket, az Isten lényéről való gondolkodást, és a múlt isteni beavatkozásairól szóló történeteit is. Az ókori Róma történelmét kutató James Rives szavaival élve, a kereszténység „totalizáló diskurzus volt”,* azaz, magába foglalta az emberi élet minden szegmensét. Mindenre hatással volt.

Ennek folyománya, hogy mivel a keresztények koherens rendszerként tekintettek saját vallásukra, úgy gondolkodtak, hogy minden, ami az ő vallásukon kívül áll, egyetlen összefüggő, rivális rendszert alkot. Ezért a keresztények már a történelmük korai szakaszában háromféle embert különböztettek meg: keresztényt, zsidót és pogányt. A pogányság ettől kezdve vált fogalommal. Önálló entitás lett, megkapta a saját izmusát.** Minden, ami nem a zsidósághoz vagy kereszténységhez tartozott, egybeforrt – akkor is, ha ezer és egy különböző manifestációja létezett, és ezek olykor nagyon különböztek egymástól. A világ többi része egyetlen koherens egészet alkotott.

Mivel a pogányság ettől kezdve felismerhető dolog lett, amely a kereszténység ellenében állt (jóllehet, az első háromszáz évben a másik oldalon senkinek nem tűnt fel, hogy bármiféle verseny zajlana), hirtelen értékelhetővé, kifejezhetővé és elítélhetővé vált. Immár szembe lehetett állítani a kereszténységgel, és elégtelennek, hiányosnak ítélték mindazt, amit gyakorolt, amiben hitt, és amit tanított. A pogányokat erkölctelennek lehetett bélyegezni. Olyanoknak, aki bolondságokban hisznek. Értelmetlen, sőt egyenesen démoni erők imádatával lehetett vádolni őket. Ezeket a jellemzőket felsorakoztatva, a pogányság könnyen támadhatóvá vált. Idővel pedig, egyre eredményesebben támadták is.

* Lásd a 147. o. lábjegyzetét

** Lásd James Rives: *Christian Expansion and Christian Ideology*. In: W. V. Harris (szerk.): *The Spread of Christianity in the First Four Centuries: Essays in Explanation*. Leiden, Brill, 2005. 15–41.

A kereszténység sikerének okai: Összefoglalás

Sok olvasónak feltűnhetett, hogy meglehetősen tág értelemben, már-már általánosítva beszélek a keresztényekről és a kereszténységről, mintha a korai kereszténység egységes mozgalom lett volna, nem pedig több különböző irány összessége. A valóság, amint azt nagyon jól tudjuk, hogy a kereszténység lenyűgözően sokszínű jelenség volt a Krisztus utáni első négy században: a különböző keresztény csoportok elképesztően széles skáláját vonultatták fel a hitbéli meggyőződéseknél és a gyakorlati szokásoknak. Ezt a témát a modern történelemtudomány, főleg az elmúlt negyven év során, számos könyvben feldolgozta már.*

Ha ez így van, hogy bocsátkozhatok ilyen durva általánosításokba, mint hogy „a kereszténység kizárólagos”, illetve „hittérítő jellegű volt”? Ezeket a kijelentéseket annak tudatában tettem, hogy a kereszténység valóban csodálatosan szerteágazó hitek és gyakorlatok halmaza volt. Bizonyosan akadtak olyan keresztények – az is lehet, hogy ők voltak többségben –, akik nem foglalkoztak azzal, hogy megtérítsék a szomszédaikat. És egészen biztosan rengeteg olyan keresztény is volt, akik nem voltak hajlandók teljes szívvel, lélekkel, vagy az életük minden területén, mindenestől csak a keresztény Istent imádni.

Az én nézőpontom szerint, mindez teljesen magától értetődően így van. Mégis meg kell jegyeznem, bár végeredményben nem befolyásolja azt, ami mellett érvelni szeretnék. Ebből a szempontból nem lényeges, hogy a kereszténységet valamilyen esszenciális entitásként kezeljük, amely szükségszerűen hittérítő és kizárólagos. A lényeg, hogy a vallás fő sodra bizonyíthatóan így működött. Végül pedig ez a fajta kereszténység vált dominánssá a birodalomban.

Két gondolatot kell még megosztanom a kereszténységnek erről a végül egyeduralkodóvá vált formájáról. Egyrészt, ne feledjük, hogy az erről beszámoló írásos forrásaink többsége későbbi keresztény vezetőktől származik és az ő idealizált nézeteiket tükrözi. Ezek a szövegek tehát az elit, tanult keresztény írók munkái, akik így akarták megörökíteni a kereszténységet, illetve vélhetően arra is vágytak, hogy a kereszténység ilyen legyen. Ez azt is jelenti, hogy ezek a nézetek az egyház művelt vezetőinek perspektíváját képviselték.

* Többek között jómagam is: *Lost Christianities: The Battles for Scripture and the Faiths We Never Knew*. New York, Oxford University Press, 2003. Lásd még a következő jegyzetet.

Emellett azt is megállapíthatjuk, hogy mindez egyben a hatalmon lévők véleménye is volt. Erre szintén tekintettel kell lennünk. Az én meglátásom szerint értelmetlen azt gondolni, hogy az egyház előjáróinak „hivatalos” álláspontja merőben eltért az átlagos templomba járók nézeteitől, akik egyébként sem gondolkodtak annyit ezeken a dolgokon. Amit viszont tudtak, azt épp azok tanították nekik, akiknél a hatalom volt, és bár ez valóban egy idealizált valóságot tükrözött, de ezt az ideált nemcsak a keresztény elit tudta magáénak, hanem az egyszerű hívek zöme is. Ismétlem, a saját céljaim szempontjából nem számít, hogy mindenki osztozott-e ezeken a nézeteken, amíg akadtak olyanok, akikre ez igaz volt. Márpedig a keresztények jelentős része így gondolkodott.

A másik megjegyzésem, hogy ennek az idealizált kereszténységnek a már ismertetett megkülönböztető jegyei – a hittérítő jelleg, a kizárólagosság és a totalitás – minden bizonnyal több keresztény csoportra is jellemző volt, nem csak az utóbb dominánssá váló vonalra. Tény, hogy a legtöbb fennmaradt írásunk a tudósok által ortodoxnak vagy proto-ortodoxnak nevezett forrásokból származik. Proto-ortodoxnak a kereszténység azon formáját nevezzük, amely az évekkel később uralkodóvá vált ortodox vonal szellemi előfutáraként létezett, és hasonló elveket képviselt. Azokban az időkben a keresztény hitnek még számos változata élt. Azonban még a nem-ortodox – vagy ha úgy tetszik, eretnek – csoportok egy részére is igaz volt, hogy hittérítő jelleggel működtek, és próbálták áttéríteni a zsidó és pogány társaikat.*

A proto-ortodox hitre (csakúgy, mint az eretnek hagyományokra) áttérő hívek többsége nem a zsidó közösségekből érkezett, hanem a pogányok sorai-ból. Ezekkel a potenciális áttérőkkel a különböző keresztény csoportok több közös pontot találtak. Egyre több pogány értett velük egyet abban, hogy létezik egy olyan isten, aki mindenki más felett áll. A keresztények szemében ez nem egy ismeretlen isten volt, nem is a római panteon egyik tagja, és nem is „a legnagyobb isten”, azaz a Theos Hypsistos. Ő Izráel Istene volt, aki aztán a keresztények Istene is lett. A keresztények emellett abban is egyetértettek a pogányokkal, hogy az isten tiszteletének egyik fő oka az, hogy sok mindent megádhat

* Ez vonatkozik, többek közt a markionitákra, de egyes zsidó keresztény csoportok, mint az ebioniták is a kizárólagosságot hirdették – bár az vitatható, hogy mennyire agresszíven térítettek. A keresztény gnoszticizmus egyes formái, mint a valentinianizmus, nem a pogányság tagjai közül szerezte új híveit, hanem más keresztény csoportoktól.

azoknak, akik elismerik az ő isteni mivoltát és megfelelően imádják őt. Az ilyen isteni jótétemények mindig is a pogány vallások középpontjában álltak, és ez a kereszténység esetében sem volt másképp.

Ami megkülönböztette ezeket a keresztényeket a hagyományos pogány vallások követőitől, az a vágy és némelyek esetében szenvedély volt, hogy áttérítsék embertársaikat Isten imádására, valamint az, hogy mindeközben ragaszkodtak ahhoz, hogy az áttérők forduljanak el addigi isteneiktől. Emellett úgy vélték, hogy csak akkor állhat valaki Isten szolgálatában, ha a rituális cselekvések erkölcsös viselkedéssel és az Isten személyét illető doktrínák helyes értelmezésével párosulnak. Az első, pogányok között térítő apostol, Pál is a kereszténységnek ezen formájához tartozott. Ezt az üzenetet terjesztették a proto-ortodox hagyomány művelt keresztény szerzői. Ez volt az az üzenet, amelyet később, a 4. század ortodox írói oly szokatlan vehemenciával képviseltek. Az üzenet, amely végül átvette az uralmat a római antikvitás vallási életében.

A fő kérdés azonban még mindig válaszra vár: mi volt az oka, hogy ezt az üzenetet bárki is meggyőzőnek találhatta? Mi vitte rá a pogányokat, hogy hagyjanak fel addigi elképzeléseikkel, mondjanak le szokásaikról, és forduljanak el isteneiktől azért, hogy csatlakozhassanak a keresztény közösséghez és csak az ő Istenüknek hódoljanak?

A csoda mint a meggyőzés eszköze

A hogy láttuk, az egyház nem egy alaposan megtervezett és jól szervezett hittérítő vállalkozással terjeszkedett – ebben tehát nem hasonlított arra, ahogy a brit és amerikai miszionáriusok térítettek Fekete-Afrikában és más „pogány” helyeken a 19. században. A kereszténység saájáról saájra terjedt a hétköznapi emberek között, akik ezer szállal kötődtek egymáshoz, a hírek pedig ebben a kapcsolati hálóban szabadon áramolhattak. A keresztények meggyőzőkészségének magyarázatához azt kell először megnéznünk, hogy milyen közönséghez szóltak: hogy festett az a pogány közeg, ahonnan az áttérők túlnyomó többsége érkezett.

Sajnos alig tudunk valamit ezekről az emberekről. Sokat segítené, ha lennének erre vonatkozó, elfogulatlan forrásaink, de sajnálatos módon nem ez a helyzet. Az egyház első 150 évéről lényegében minden dokumentumunk keresztényektől származik, amelyek értelemszerűen az egyik oldal felé húznak, és gyakran ellenőrizhetetlen állításokat fogalmaznak meg az új hitet felvevő tömegekkel kapcsolatban.* Az első keresztényekről szóló, de nem kereszténytől származó, alaposabb beszámoló a 170-es évek végéről maradt ránk.** Természetesen ez sem pártatlan véleményt fogalmaz meg, és nem is teljes egészében áll a rendel-

* Lásd az Apostolok Cselekedeteiről és Tertullianus állításairól szóló részleteket a 182–183. oldalon.

** A 6. fejezetben foglalkozunk egy másik, sokkal rövidebb szövegrészlettel – amely az első pogány szerző által írt, keresztényekkel foglalkozó szöveg.

kezésünkre. Egy keresztény szerző, a nagyszerű teológus, Alexandriai Órigenész idéz belőle saját írásában, mégpedig azért, hogy tétélesen megcáfolhassa az állításait. Az idézett könyv szerzője az egyébiránt ismeretlen pogány értelmiségi, Celsus volt.*

Celsus munkájának címe *Igaz szó*. Ebben keményen támadja a kereszténységet, amit buta és veszélyes vallásnak nevez, amely híján van a tudományos hittelességnek és komoly fenyegetést jelent, főleg azért, mert eltéríti az embereket a hagyományos vallásoktól. Celsus támadása közvetlen és mélyre hatoló volt. Olvasta a keresztény evangéliumokat, és borotvaéles logikával, józan elemzéssel próbálta darabjaira szedni az abban leírtakat, beleértve az istenként imádott Jézust is. Alaposan feladta tehát a leckét Órigenésznek, aki mintegy hat évtizeddel később látott neki a cáfolat megírásának.

Sok mindent el lehetne mondani Celsus kereszténységkritikájáról, de most csak egyetlen, különösen erőteljes gondolatot emelnék ki. Celsus azzal érvel – nyilvánvaló túlzással –, hogy a kereszténység a tudatlanok vallása, akik túl ostobák ahhoz, hogy felismerjék a vallási igazságot vagy a helyes érvelést. A kereszténység pártfogói szerint elsősorban az ostobák és a hiszékenyek áttérítésére fordították erejüket. Íme, Celsus meglehetősen szórakoztató, ugyanakkor gúnyoros érvelése, amelyet érdemes hosszabban idézni:

„Láthatjuk, hogy a magánházakban a gyapjúfonók, sarukészítők, nemezverők, a legműveletlenebb és legparlagiasabb fickók, ha tekintélyes és bölcs uraik jelen vannak, megmukkani se mernek; mihelyt azonban magukra maradnak a gyermekekkel és néhány tudatlan asszonnyal, egészen furcsa dolgokkal jönnek elő, például, hogy nem kell tisztelni az apát és a tanítókat, önekik viszont hinni kell, minthogy az előbbiek csak fecsegnek és korlátoztak, és semmit, ami tényleg jó, sem felfogni, sem cselekedni nem képesek, minthogy üres badarságok kerítették hatalmukba őket. (...) De ha beszéd közben észreveszik, hogy odajött valaki az ifjúság tanítói vagy az értelme- sebb emberek közül, vagy maga az apa, akkor az óvatosabbak közülük visszahúzódnak, de az arcátlanabbak arra biztatják a gyermekeket, hogy lázadozzanak. (...) csak el kell hagyniuk atyjukat és tanítóikat, és az asszonyok-

* Órigenész: *Kelszosz ellen*. Ford.: Somos Róbert. Kairosz Kiadó, Budapest, 2008.

kal és a játszópajtásokkal együtt a nők műhelyébe, a sarukészítőkhöz vagy a nemezverőműhelybe kell menniük, hogy ott elnyerjék a tökéletességet. Ilyen szavakkal győzik meg őket. (III. 55.)

Vitathatatlan, hogy nem kevés elitista sznobizmus rejlik ebben a rövid szövegben. Ugyanakkor lehet némi igazság is benne. Lényegében nincs arra vonatkozó bizonyítékunk, hogy Pál ideje és a 2. század közepe között komoly gondolkodók is áttértek volna a kereszténységre. A legtöbb új hívő az alacsonyabb osztályokból és a tanulatlan rétegekből került ki. Ez bizonyosan így volt Pál korában. Egyik legnagyobb gyülekezetéhez írt levelében világosan emlékezteti a korinthusiakat a saját korlátaikra: „Mert nézzétek csak a ti elhívásokatokat, testvéreim; nem sokan vannak köztetek, akik emberi megítélés szerint bölcsek, hatalmasok vagy előkelők. Sőt azokat választotta ki Isten, akik a világ szemében bolondok, hogy megszégyenítse a bölcseket, és azokat választotta ki Isten, akik a világ szemében erőtlének, hogy megszégyenítse az erőseket” (1Kor 1:26, 27).

Az elmúlt harminc évben többen azt emelték ki, hogy amikor Pál azt írja: „nem sokan vannak köztetek, akik (...) bölcsek, hatalmasok vagy előkelők”, azzal arra céloz, hogy *akadtak* olyan korinthuszi keresztények, akik azok voltak.* Ez igaz lehet, azonban Pál épp ennek az ellenkezőjét domborítja ki, miszerint gyülekezetének tagjai többnyire tanulatlanok, hatalom nélküliek és alacsony sorból valók voltak. A korai keresztény forrásaink alapján semmi sem utal arra, hogy sok minden változott volna a Pál és Celsus között eltelt száz év során.

Épp ellenkezőleg. Feltűnő, hogy Órigenész nem cáfolja meg Celsus állítását, mely szerint a tudatlan alsóbb osztálybeliek – akár szó szerint, akár átvitt értelemben: „gyermek” – különösen fogékonyak voltak a kereszténységre. Az ő nézőpontja szerint az a tény, hogy a kereszténység az intellektuális erő híján és a tanult rétegek támogatása nélkül is sikeres lehetett, azt mutatja, hogy valóban Isten állt a mozgalom mögött: elvégre nem azért tesz szert új hívekre, mert nyilvánvaló szellemi fölényben lenne. Hasonlóan ír Lactantius, 4. században élt keresztény gondolkodó is, aki elismeri, hogy a legtöbb keresztény tanulatlan és „bolond” volt. (*Isteni tanítások*, 5.1, 2).

* Wayne A. Meeks, *The First Urban Christians: The Social World of the Apostle Paul*, 2. kiadás New Haven, CT, Yale University Press, 2003.

Celsus nemcsak azon gúnyolódik, hogy a kereszténység a „gyermek” válása, hanem a „hiszékeny nőkn” is. Ezt egyértelmű sértésnek szánja. Elképzelhető, hogy ez csak a megszokott nőgyűlölet megnyilvánulása egy lenézett társadalmi csoporttal szemben, de más jelek is utalnak rá, hogy egy ideig a kereszténység jóval több nőt vonzott, mint férfit. Erre konkrét bizonyítékunk is van néhány évtizeddel későbből. 303-ban Diocletianus császár elrendelte az egész birodalomra kiterjedő keresztényüldözést. Szerencsénkre fennmaradt egy, az észak-afrikai Cirta városából elkobzott személyes holmikról szóló jelentés: ebben tizenhat férfitunikát említenek, ugyanakkor harmincnyolc fátol, nyolcvankét női tunika és negyvenhét női papucs is szerepel a listán. Ez távolról sem perdöntő bizonyíték, de Robin Lane Fox történésznek elég volt, hogy – igaz, tán kissé elhamarkodottan – megállapítsa: „nagy a valószínűsége annak, hogy a 3. századi egyházban a nők túlnyomó többségben voltak”.*

A 2. század közepén már találkozhatunk egy-egy elszigetelt értelmiséggel, aki felveszi a vallást: Rómában Jusztinosz, Észak-Afrikában Tertullianus, Alexandriában pedig Órigenész. Ők egyértelműen a kivételt jelentették. Ugyanakkor nem lehet eleget hangsúlyozni, hogy a Római Birodalom lakosságának elsőprő többsége alsóbb osztályból származott és tanulatlan volt, így aztán igazán nem lehet meglepő, hogy a keresztények nagy része is közülük került ki. Ezzel együtt is igaz lehet, hogy az egyházban még az átlagosnál is nagyobb arányban voltak jelen. Ez azt is jelenti, hogy a legtöbb áttértet nem a keresztény irodalmi elit írásai, vagy a hit ellenzőivel folytatott értelmiségi viták nyugtázták le. A szofisztikus érvelés szinte biztosan nem tartozott a térítés legfőbb eszközei közé.

Számos kísérlet irányult az évek során a keresztény sikeresség meghatározására. Nem szándékozom felsorolni az összes felmerült megoldást. Azonban hasznos lehet, ha először is betekintünk a két legérdekesebb, ám végeredményben mégis valószerűtlen elméletbe.

A keresztény közösség vonzereje

Gyakori és széles körben hangoztatott érv, hogy a pogányok kereszténnyé válásának egyik fő oka a közösség vonzerejében rejlett. A városok pogány kultuszai

* Robin Lane Fox: *Pagans and Christians*. New York, Knopf, 1987. 310.

nem alkottak valódi közösségeket. Alakalomadtán rendeztek nyilvános ünnepeket és szertartásokat, de heti rendszerességgel találkoztak, szervezett beszélgetések, önreflexió, és a problémák megbeszélése hiányzott, és szorosabb kötélek sem alakulhattak ki a tagok között.

Ez a keresztényeknél másként működött. A zsidókhoz hasonlóan – ahonnan ők maguk is elindultak – a keresztény közösségek is heti találkozókat szerveztek. A kereszténységre való áttérés nem elszigetelt, egyéni ügy volt, amit mindenki a saját spirituális magányában élt meg. A hívő szó szerint részévé vált az egyháznak. Templomokról ekkor még nem beszélhetünk – az első ilyen célból emelt épületek, jelenlegi ismereteink szerint, csak a 3. század közepén jelentek meg. Azelőtt, és még vélhetően utána is egy jó ideig, a legtöbb egyházközség privát lakóházakban és szabadtéri helyszíneken, például temetőkben gyűlt össze. Az egyház tehát nem konkrét helyszínt jelentett, hanem közösséget – méghozzá szorosan összetartó közösséget. Akár családnak is nevezhetnénk. Sőt, ami azt illeti a keresztényeket gyakran biztatták arra, hogy hagyják el a családjukat, és az új közösséghez csatlakozva, annak tagjaként éljék életüket. Az egyházközség alapítója vagy vezetője volt az „atya”, a hívek pedig „fivéreknek”, „nővéreknek” szólították egymást. Tudatosan a kölcsönös szeretetre és tiszteletre alapozták a csoport létezését. Mindenkinél, aki hozzájuk szegődött, erkölcsi támogatást nyújtottak.

Legalábbis ezt állították magukról azok, akik az egyházzal írtak. Hogy mindez mennyire volt igaz, az már más kérdés. Abban azonban a legtöbb kutató egyetért, hogy a közösségek vonzereje beszippantotta a kívülállókat, akiknek megtetszettek a csatlakozással járó hatalmas társadalmi előnyök. E. R. Dodds, történész egy ízben azt állította, hogy a keresztény közösség természete „volt a legfőbb, meglehet, az egyetlen oka a kereszténység elterjedésének.”*

A 4. század második felében uralkodó Iulianus császár egy megjegyzése szintén ezt a nézetet látszik alátámasztani. Őt az utókor „Apostata”, azaz „Hitehagyott” Iulianus néven ismeri, mivel elhagyta a keresztény hitet, és a hagyományos pogány vallásokat hirdette. Constantinus után ő volt az egyetlen pogány császár, 19 hónapig, 361-től 363-ig uralkodott. Constantinus unokaöccse

* E. R. Dodds: *Pagans and Christians in an Age of Anxiety: Some Aspects of Religious Experience from Marcus Aurelius to Constantine*. New York, W. W. Norton and Company, 1965. 137–138.

volt, és ő maga is egy egyházi közösségben nevelkedett, azonban trónra lépésekor fellázadt és elhatározta, hogy visszatéríti birodalmát a pogány vallásokra. Ezzel a 9. fejezetben részletesen is foglalkozunk.

Iulianus egyik levelében a keresztény egyház sikere miatt kesereg, és azt a keresztények jótéteményeinek tulajdonítja. Kifejezi továbbá, hogy azt kívánja, bárcsak a pogány vallások is követnék a közösségépítés és a jótékonykodás keresztény példáját. Az alábbi szövegrészletben ateistának – mivel az istenek többségét nem tisztelték – és galileaiaknak is nevezi a keresztényeket:

„Miért nem látjuk hát, hogy az idegeneknek tett jótékonyosságuk, a halottak sírjainak gondozása, és az életük látszólagos szentsége az, amivel a legtöbbet tették az ateizmus terjesztéséért? (...) Gyalázat, hogy míg a zsidóknak soha nem kell koldulniuk, az istentelen galileaiak pedig nem csak a saját szegényeiket támogatják, de a mieinket is, addig mi szegényszemre képtelenek vagyunk segíteni a saját népünkön.”

Ezek alapján jogosnak tűnhet, hogy a keresztény közösségi élet vonzereje lehetett a kulcs a hívek toborzásában. Van azonban néhány probléma ezzel a nézetel. Fiatalon maga Iulianus is aktívan kivette a részét az egyház dolgaiból, így belülről láthatta annak működését. Nem kívülállóként formált róla véleményt. Hihette, hogy a jótékonykodás vonzotta az embereket, mégis feltűnő, hogy az egyházközségi tagságot soha senki nem említette meg, mint áttéréséhez vezető okot. Adolf von Harnack is elismeri, hogy az írott források kimerítő vizsgálata alapján „egyetlen olyan esetről sem tudunk, hogy a keresztények az általuk osztott adománnyal próbáltak volna híveket szerezni.”*

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ezek a jótékony cselekedetek nem járultak hozzá a vallás vonzerejéhez. Ellenkezőleg, jó okunk van gyanítani, hogy sokan nagyon is kielégítőnek találták a keresztény egyházat, nem kis mértékben annak társadalmi, érzelmi, fizikai és intellektuális előnyeinek köszönhetően. Van azonban egy fontos különbség aközött, hogy mivel lehet megtartani a már meglévő tagokat, és hogy mivel lehet elcsábítani a még kívülállókat. Ez két külön feladat.

* Adolf Harnack: *The Expansion of Christianity in the First Three Centuries*. 2. kötet. Ford.: James Moffatt. New York, G. P. Putnam's Sons, 1908. 480.

A korai keresztény egyházak zárt közösségek voltak, kívülállók nem vehettek részt a szertartásokban. Nem ismerhették az egyház belső működését, sem az általa kínált előnyök teljes palettáját. Mi több, ahogy azt később láthatjuk még, a keresztény közösségekről terjedő történetek sokkal inkább taszítóak lehettek, semmint vonzóak. Vagyis nincs meggyőző bizonyítékunk arról, hogy az emberek azért csatlakoztak volna nagy számban – vagy bármekkora mértékben is – az egyházhoz, mert a közösségből fakadó élményekre számítottak. Valami más volt az, ami ennyire vonzóvá tette a kereszténységet.

Jobb egészségügyi ellátás

A másik, nemrégiben felmerült magyarázat a kereszténység gyors elterjedésére nem más, mint a jobb egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés. Rodney Stark, szociológus népszerű, *The Rise of Christianity* (A kereszténység felemelkedése) című könyvének egyik sokat vitatott állítása volt ez, míg Hector Avalos jóval alaposabb munkájának is ez volt a fő tézise.*

Avalos részletesen elemzi ugyan, hogy a korai keresztények miként szervezték és tartották fenn a betegek ellátását, azonban nem mutatja meg, hogy ez az egészségügyi rendszer, hogyan segített új híveket szerezni, vagy miként vezetett az egyház gyarapodásához. Stark ezzel szemben szociológiai oldalról járja körbe a kérdést, és tesz néhány egészen érdekes megállapítást. Kiemeli, hogy a kereszténység térnyerésének kezdeti szakaszában Rómán több halálos járvány is végigsöpört. A Marcus Aurelius uralkodása idején dúló pestis például, Stark kimutatása szerint, a birodalom teljes lakosságának 25–33 %-át pusztította el. Maga a császár is az áldozatok között volt.

Stark megjegyzi, hogy a keresztény források ünneplik a keresztények betegekkel szembeni odaadását. Ez éles ellentétben állt a pogányokkal, mondja Stark, akik egyszerűen sorsukra hagyták a szerencsétleneket. Ezután olyan tanulmányokra hivatkozik, amelyek azt támasztják alá, hogy a modern gyógyszerek nélküli egyszerű ápolás – a betegekkel való törődés – is drasztikusan javítja

* Rodney Stark: *The Rise of Christianity. How the Obscure, Marginal Jesus Movement Became the Dominant Religious Force in the Western World in a Few Centuries*. San Francisco, HarperSanFrancisco, 1996. 4. fejezet; illetve Hector Avalos: *Health Care and the Rise of Christianity*. Grand Rapids, Baker Academic, 1999.

a túlélési esélyeket. Stark végül azzal zárja gondolatmenetét, hogy a keresztények sokkal nagyobb számarányban voltak a járványok után, mint a pogányok, azaz a relatív népességszámuk azáltal is jelentősen növekedett, hogy ellátták a betegeket.

Ez valóban érdekes perspektíva, azonban több okból sem meggyőző. Egyrészt Stark minden kritika nélkül elfogadja, hogy amikor keresztény források dicsérik a keresztényeket, és ezzel egy időben elítélik a pogányok betegellátás terén végzett munkáját, akkor valóban tényszerű információkat közölnek. Számára a keresztény szerző egyszerűen történelmi valóságot közöl, amikor felsőbbrendűnek állítja be keresztény társai szeretetből fakadó tetteit, és elítéli mindenki mást, mondván azok még a saját családtagjaiktól is elfordulnak baj esetén. A korai kereszténységgel foglalkozó történészek nem lehetnek ennyire jóhiszeműek a forrásokkal kapcsolatban. A nyilvánvaló részrehajlást soha nem szabad figyelmen kívül hagyni.*

Persze ezen túl is van okunk kételkedni abban, hogy a keresztények betegápolási szokásai az egyház növekedéséhez vezettek volna. Ha a forrásaink csakugyan megbízhatóak, és a keresztények többen foglalkoztak a halálos betegekkel járványok idején, mint a pogányok, az egyben azt is jelentette volna, hogy a keresztények gyakrabban is fertőződtek meg.

Ami azt illeti, a korai keresztény szövegek is éppen ezen keseregnek. A keresztényeket gyakran utolérte a halál, miután ők maguk is elkapták azt a kórt, amit épp gyógyítani akartak volna. E részlet felett Stark minden további nélkül átsiklik, pedig mindez a szemtanúk beszámolóiban is világosan szerepel. A legmegkapóbb példa a 3. század közepéről, Alexandria püspökének, Dionüsziosznak a leveléből származik, akit Euszébiosz idéz. A levélben Dionüsziosz egy „derült égből” lecsapó járványról beszél, és lejegyzí, hogyan reagáltak a bajra a közösség keresztényei:

„Mit sem törődve a veszéllyel, a betegek segítségére siettek, ellátták minden szükségletüket, és Krisztushoz vezették őket, majd velük együtt hagy-

* Stark munkájának legtöbbet kritizált aspektusa a források kritika nélküli használata. A korai kereszténységgel foglalkozó kutatók közül többen is szóvá tették ezt, legcsípősebben Elizabeth A. Castelli: *Gender, Theory, and the Rise of Christianity: A Response to Rodney Stark*. *Journal of Early Christian Studies*, 6. (1998), 227–257.

ták hátra földi életüket békés boldogságban; minthogy ők maguk is megfertőződtek a kórral, szomszédaik betegségét magukra idézték és mosolyogva fogadták fájdalmaikat. Az ápolók és gyógyítók közül sokan maguk is ott, a betegek halálos ágyán végezték (...) Így vesztették életüket legjobb testvéreink, presbiterek, diakónusok és laikusok egyaránt."

Dionüsziosz állítása szerint a betegek gondozása a halálukkal sem ért véget, és ez még több veszteséget okozott:

„A szentek testét karjukba vették, keblükhöz szorították, szemüket megtisztították és szájuk becsukták, aztán vállukra emelték és eltemették őket. Ragaszkodtak hozzájuk, átölelték őket, lemosták és felöltöztették őket; kisértetve ugyanez történt velük is, mert a hátramaradtak mindig csatlakoztak elődeikhez ebben a munkában.”*

Egyetlenegy kívülállótól származó forrás sem utal arra, hogy valaki azért lépett volna be az egyház kötelékébe, mert az jobb egészségügyi feltételeket teremtett, és az sem valószínű, hogy a fertőzöttekkel való intim érintkezés növelte volna a keresztények számát. Ez alapján tovább kell keresnünk annak az okait, hogy mi csábította az egyház karjaiba a pogány hitet elhagyókat. Érdeemes lenne megvizsgálni, mit mondanak erről maguk a korai egyház áttérői. Ilyen beszámolók szerencsére viszonylag nagy számban állnak rendelkezésünkre, és keletkezésüket tekintve a számunkra fontos évtizedekre és évszázadokra esnek. Ráadásul ezek a leírások kifejezetten egységesnek mutatkoznak a tekintetben, hogy mi vonzotta a kívülállókat a valláshoz: a keresztények hihetetlen csodákat műveltek.**

Csodálatos megtérések

Ahogy azt már korábban, Pállal kapcsolatban megjegyeztem, nem állítom, hogy a keresztények valóban csodákat tettek. A hívők meggyőződése szerint így volt, a nem hívők szerint nem. Annyi mindenesetre nyugodt szívvel kijelenthető,

hogy sokan hittek benne, hogy a keresztények csodákat tettek. A különböző beszámolók egybehangzó állítása szerint pontosan ez a hit vezetett oda, hogy oly sokan választották a kereszténységet.

Hogy megértsük ennek a pontos működését, előbb fel kell idéznünk, hogy az ókori pogányok és keresztények miben értettek egyet az ember és isten közötti kapcsolatot illetően. Mindkét fél úgy tartotta, hogy a vallásban való részvétel valós előnnyel jár. A pogányok egyrészt azért imádták isteneiket, mert azok hatalmasak voltak, és alanyi jogon járt nekik az elismerés és a tisztelet. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy az istenek imádásának nem megfelelő mivolta végzetes következményekkel járt: az istenek képesek voltak rá, hogy megkeserítsék az előttük nem megfelelően hódoló közösségek életét, és ezt a fenyegetést alkalmanként be is váltották. Még ennél is fontosabb volt ugyanakkor az, hogy az isteneket azért imádták, mert nagy jótéteményeket kaptak érte cserébe: az ő kezükben volt az időjárás, ők döntöttek a termésről, a haszonállatok szaporodásáról, a betegek felépüléséről, és megóvták az utazókat a bajtól. Az istenek gondoskodtak arról, amire a halandóknak szükségük volt, de nem tudták volna maguknak előteremteni. Természetfeletti erejük és hatalmuk volt, és az ő imádásuk tette lehetővé az embereknek, hogy hozzáférjenek ehhez a hatalomhoz.

Ennek fényében miért dönthetett úgy egy pogány, hogy új vagy más istent követ? Természetesen az új istennel járó előnyök miatt. Miért választotta volna épp a keresztény Istent? Ugyanezért: ő is képes volt csodákat tenni, és sokszor még jobbakat is, mint a többi isten. Ebben az esetben azonban volt egy csapda. Aki úgy döntött, hogy a keresztény Istent imádja, annak le kellett mondania az összes többi istenről. Kezdetől fogva ez volt a keresztény üzenet, ahogy azt az első keresztény szerzőnk, első fennmaradt leveléből tudhatjuk. Ebben Pál arra emlékeztette a thesszalonikaiakat, hogy elfordultak „halott bálványaiktól” (azaz a hatalom nélküli istenektől), „az élő Isten” kedvéért (1Thessz 1:9). Honnan lehetett tudni, hogy ez az Isten él? Onnan, hogy aktív szerepet vállalt a világ életében. Hívein keresztül olyan dolgokat vitt véghez, amelyekre ember egyedül nem lett volna képes. Magyarul, csodákat tett. És ahogy azt láttuk már, Pál a „jelek és csodák” erejéről beszél, amelyeket ő maga mutatott be az ige hirdetése során (Róm 15:18, 19). Arról is ír, hogy „a lélek bizonyító erejével” hozta el az üzenetét (1Kor 2:3, 4); valamint arról is, hogy „Apostolságom ismertetőjegyei a teljes állhatatosságban, a jelekben, a csodákban és az isteni erőkből nyilvánultak meg közöttetek” (2Kor 12:12). Pál szavait pedig újra és újra megerősítik a

* Euszebiosz *egyház története*, 7.22.

** MacMullen: *Christianizing the Roman Empire*. New Haven, CT, Yale University Press, 1984.

keresztény áttérésről szóló beszámolók, az Újszövetség lapjaitól kezdve egészen a 4. századig. A keresztények csodákat tesznek, és ez meggyőzi a kívülállókat arról, hogy Isten az ő oldalukon áll, és ennek következtében a kívülállók áttérnek.

Vegyük csak a legelső példát a korai kereszténység korából, az Apostolok Cselekedeteiből. Az első áttérések természetesen a zsidók körében történtek, hetekkel Jézus halála után. Ezek a csodák miatt történtek. Az első ilyen eset rögtön a 2. fejezetben tűnik fel, amikor a Szentlélek pünkösd napján kitölti az apostolok lelkét. A pünkösd a pészahot követő ötvenedik napra eső zsidó ünnep volt. A leírás szerint ez alig két hónappal Jézus halála és feltámadása után következett be. A történet szerint ekkor Jézus százhusz híve Jeruzsálemben várja a Szentlélek eljövételét, amit a feltámadt megváltó ígért meg nekik. Ez nagy csinadrattával be is következik. A hívők hatalmas, szélviharhoz hasonló zúgást hallanak, lángnyelveket látnak a fejük felett, és mindannyian idegen nyelveken kezdenek beszélni, amelyeket korábban nem ismertek. Erre a világ minden tájáról a városba érkező zsidók nagy és kíváncsi tömege gyűlik köréjük, akik hirtelen mind a saját nyelvükön hallják Krisztus igéjét. Hatalmas csoda ez, a tömeg pedig döbbenetben és tanácstalanul áll a történetek előtt.

A csoda után Péter, a főapostol beszédet mond, amelyben elmagyarázza, hogy a bámészkodók a Szentírás jóslatainak beteljesedését látják. Jézus, aki „bűnösök keze által” halt meg hetekkel korábban, nagy csodatevő volt. Halála után még nagyobb csoda történt: Isten feltámasztotta őt a halálból. Az az ember, akit ők, a zsidók keresztre feszítettek, Úrrá lett. A zsidó tömeg felkiált, azt kérdik, mit kellene tenniük. Péter azt feleli, térjenek meg, és keresztelkedjenek meg Jézus Krisztus nevében. Így is tesznek: és aznap mintegy háromezer ember a helyszínen megtér (ApCsel 2:1–42).

Ezután megtudjuk, hogy „az apostolok által sok csoda és jel történt” még. Ennek eredményeként pedig a keresztények száma napról napra nőtt (ApCsel 2:43).

Egy másik fontos epizód a következő fejezetben található, és ezúttal is csodatevő áll a középpontban. Egy születése óta szűz férfi a Jeruzsálemi templom előtt könyörög alamizsnáért. Két apostol, Péter és János be akar lépni a templom kapuján, és amikor a szűz pénzt kér tőlük, Péter azt mondja, hogy ő a pénznél többet tud adni. Ott helyben meggyógyítja, a tömeg pedig ámuldozik, és ezt látva Péter újabb beszédet rogtönöz nekik Jézusról, aki a Szentírás jósla-

tait váltja valóra. Végül újabb ötezer hívő csatlakozik (ApCsel 3:1–4:4). A keresztény mozgalom tehát rendkívül jól teljesít. Alig két hónappal az indulás után máris megnyertek maguknak 8000 embert. Ezzel az ütemmel haladva hamarosan nem marad olyan ember Jeruzsálemben, aki ne lenne keresztény.

A történetfolyam újabb csodatevővel és megtérésekkel folytatódik. Némely csoda valóban egészen döbbenetes, nem csak egyszerű gyógyítások és ördögűzések tűnnek fel. Péter akkora erővel bír, hogy már az árnyéka is gyógyulást hoz annak, akire rávetül; a sánták és bénák sorban állnak Jeruzsálem utcáin, várva, hogy Péter arra járjon (ApCsel 5:14, 15). Később Pál is megtér, és nem csak hittérítő lesz, hanem igazi csodatevő is. Még a levetett kendői és kötényei is gyógyító erővel bírnak, ez pedig újabb tömegeket terel a nyájba (ApCsel 19:11–20).

A Cselekedetek ezen történetei ágyaztak meg a későbbi, apostolokról és követőikről szóló, az újszövetségi kánonon kívüli narratíváknak és legendás történeteknek. A hittérítő kalandok alapcselekménye mindig ugyanaz: a keresztény prédikátorokat Isten hatalommal ruházza fel, hogy olyan dolgokat viihessenek véghez, amiről az egyszerű halandók csak álmodhatnak. Ezek a csodálatos tettek meggyőzik a kívülállókat, hogy a keresztények Istene mindenki másnál hatalmasabb. A pogányok pedig ezt látva megtérnek, hátrahagyják régi szokásaikat és attól kezdve a keresztények seregét gyarapítják.

Álljunk meg egy pillanatra

Mielőtt mélyebben belenéznénk ezekbe a mesékbe, meg kell állnunk egy kicsit. Miért tekintjük hitelesnek a csodálatos megtérések keresztény történeteit? Aki el akarja hinni, hogy mindez szó szerint így történt, az természetesen elhiszi. De mi van a többiekkel? Három megkerülhetetlen állítás ütközik itt össze, és mindegyikkel foglalkoznunk kell. Először is az vitathatatlan tény, hogy az emberek egyre nagyobb számban tértek át a keresztény hitre. Másodszor, a korai keresztény leírások sora, kezdve az Újszövetséggel, ezeket az áttéréseket a nagyszerű csodatevőnek tulajdonítja. Harmadszor pedig ott van az a tény is, hogy manapság sokan – a nem-keresztények közül szinte mindenki, de a keresztények közül is sokan – nem hisznek benne, hogy ezek a csodák valóban megtörténtek.

Ha mindhárom fenti állítást meg akarjuk magyarázni, először is mondhatnánk azt, hogy az áttérések (amelyek kétségkívül megtörténtek) nem azért történtek; amit a forrásaink állítanak. Szkeptikusként mondhatnánk, hogy például a közösség vonzereje vagy a jobb egészségügyi ellátás csábította az embereket. Elég sokan választják ezt a megoldást. Azonban nem biztos, hogy olyan gyorsan le kellene mondanunk a korabeli forrásainkról. Ahogy azt látjuk majd, tényleg rengetegen állítják, hogy az áttérések az egyes csodák hatására történtek.

Ez pedig felvet egy újabb alternatívát. Amikor a mai emberek azt mondják, hisznek a csodákban, az legtöbbször nem amiatt van, mert valóban átéltek hasonlót. Akad, aki ezt állítja, de a többség nem ilyen. Sőt, a legtöbben, akik hisznek bennük, nem csak nem éltek át maguk a valódi csodát, de még csak nem is láttak személyesen ilyesmit. Ami viszont minden hívőben közös az az, hogy *hallottak* csodákról. Gyakran olyanoktól, akik azt állítják, hogy velük történt. Még gyakoribb, hogy valaki olyan mesélte nekik, akik látták, amint valakivel megtörtént. Vagy valaki ismer olyat, aki találkozott valakivel, aki ismer valakit, aki látta.

A legtöbb mai csoda-hívő csak hallomásból tud a csodáról, amelyben hisz. Okkal feltételezhetjük tehát, hogy a korai kereszténység idején is ezért hittek az emberek a csodákban. Hallottak történeteket, olyanokat, mint amilyeneket az Apostolok Cselekedeteiben is olvashatunk. Ezek irodalmi narratívák, nem pártatlan történelmi feljegyzések. Szájról szájra terjedtek, amíg valaki lejegyezte őket. Sokan ma is hisznek abban, hogy a Szentlélek valóban eljött pünkösöd napján a tanítványokhoz, akik ennek hatására voltak képesek idegen nyelveken beszélni. Ők pontosan azért hiszik el ezt a hatalmas csodát, mert olvasták a történetet a Cselekedetek 2. fejezetében.

Feltételezhetjük, hogy ez a korai kereszténység idején is hasonlóan működött. Az emberek hallották a történeteket, ám a többség nem hitt bennük. Néhányan, miután elég történetet hallottak, újra és újra elismételve, elkezdtek fontolóra venni azok valóságtartamát. Végül elhitték őket, majd ennek hatására áttértek. Nem feltétlenül azért, mert az apostolok és a követők valóban csodát csodára halmoztak. Lehet, hogy tényleg ezt tették, lehet, hogy nem. De ha valamit kellő meggyőződéssel, sokszor elismételnek, az elég meggyőzőnek bizonyulhat mások szemében. És erre van is bizonyíték, elvégre az emberek valóban áttértek, és a legtöbb esetben ugyanazt az indokot hozták fel erre. A keresztény üzenetet a csodatételekről szóló történetek támasztották alá.

Az áttérés apokrif meséi

Az áttérésekhez vezető csodás történetekkel az Újszövetségen kívül is találkozhatunk. Az egyik leglebilincselőbb a szíriai Edessza városának története, ahol az egész város áttért a keresztény hitre, mégpedig Jézus egyik apostolának, Júdás Taddeusnak a csodái láttán.

A történet nem kis részben azért olyan lebilincselő, mert magával Jézussal indul, és egy levéllel, amelyet halála előtt nem sokkal Edessza királyának, Abgárnak írt. A király korábban szintén levélben kérte őt, hogy szabadítsa meg betegségétől – ez az egyetlen levélváltás, amelyet a legendák Jézusnak tulajdonítanak.* A két levelet a 4. századi egyháztörténész, Euszebiosz idézi, aki azt állítja, hogy az edesszai levéltárban akadt rájuk, és az eredetileg szíriai nyelven írt szövegeket ő fordította le görögre. Abgár király azt írja Jézusnak, hogy hallott az ő csodatételeiről. Könyörög neki, hogy jöjjön el hozzá Edesszába és gyógyítsa meg; és ezzel egyszersmind Jézus is megmenekülhet a zsidók ellenszenvétől. Válaszában Jézus megáldja Abgárt, amiért az látatlanul is hisz benne (ezzel János evangéliumát idézi meg: Jn 20:29), de közli az uralkodóval, hogy nem mehet el hozzá, mivel be kell teljesítenie küldetését (azaz a keresztre feszítését). Mennybemenetele után azonban elküldi majd hozzá tanítványát, aki meggyógyítja a királyt.

Euszebiosz mindkét levelet teljes terjedelmében idézi, majd a levéltárban találtak alapján elmeséli az ezután kibontakozó történetet.** Jézus feltámadása után, tanítványa, Tamás apostol Júdás Taddeust küldi, hogy gyógyítsa meg Abgárt. Így is tesz, ám nem elégszik meg ennyivel. „Isten erejével kezdett meggyógyítani minden betegséget és gyengeséget, úgyhogy mindenki ámulatba esett.” „Sok mást is meggyógyított a városban, csodálatos és nagy dolgokat művelt és hirdette Isten igéjét.” Edessza lakóit lenyűgözték a csodatételek, és attól a naptól Edessza városa teljes mértékben Krisztusnak szentelte életét, kétségbevonhatatlan bizonyosságot téve a Megváltó velük szemben tanúsított jóságáról.***

Jézus követőinek hasonló csodatételeivel találkozhatunk azokban a könyvekben, amelyeket együttesen az *Apokrif Apostolok Cselekedetei* néven ismer-

* Lásd Bart D. Ehrman–Zlatko Pleše: *The Other Gospels: Accounts of Jesus from Outside the New Testament*. New York, Oxford University Press, 2014., 214–216.

** Euszebiosz egyháztörténete, 1.13.

*** Euszebiosz egyháztörténete, 2.1

hetünk. Az apostolok misszióiról szóló legendás történetek mindegyikében számos példát találhatunk az áttérésekhez vezető, döbbenetes csodatételekről. Ezek közül most két példát szeretnék kiemelni.*

A *János cselekedeteiben* Zebedeus fiának, Jánosnak a csodás szolgálatáról olvashatunk, aki idegen földön terjesztette az Úr üzenetét. Az epizódok egy része egyáltalán nem szolgál evangélistikus célokat, csupán Isten szolgájának rendkívüli képességeit mutatja be. Talán a leghíresebb ezek közül a poloskák esete. Eszerint egy hosszú utazást követően János és társai egy fogadóban szállnak meg éjszakára. Ágyában fekve, Jánosnak feltűnik, hogy az ágya tele van poloskákkal. Mivel szüksége van a pihenésre, felszólítja a rovarokat, hogy távozzanak a szobából és hagyják Isten szolgáját békésen aludni. Társai jól szórakoznak a dolgon, de másnap reggel nagy meglepetésükre egy sereg poloskát látnak János ajtaja előtt várakozni. Miután az apostol felkel, a poloskákhoz szól, és visszaküldi őket a helyükre, akik készségesen eleget is tesznek a parancsnak.**

János persze nem a nyugodt alvás érdekében mutatja be csodáinak többségét, hanem hogy sikeresen megtérítse a tömegeket. Ezek közül a legmélyebb benyomást az epheszoszi Artemisz-templom játszi könnyedségű lerombolásával teszi.

Artemisz a mai Törökország nyugati partján állt Epheszosz városának istene volt. A város lakóinak iránta érzett elkötelezettsége az Újszövetségben is feltűnik, amikor az istennő hívei fellázadnak Pál apostol missziója ellen (ApCsel 19). A János Cselekedeteiben újabb apostoli vitára kerül sor. Ezúttal azonban az istennő – vagy legalábbis a temploma – nem ússza meg sértetlenül a dolgot.

János Artemisz lenyűgöző temploma elé érkezik, ahol összetűzésbe keveredik az istennő születésnapját ünneplő pogány hívőkkel. Az emelvénnyre lépő János kihívja őket egy spirituális párbajra: imádkozzanak az istennőjükhöz, hogy az halállal sújtsa le rá. Ha nem sikerül neki, akkor ő is imádkozik majd az ő Istenéhez, hogy ölje meg őket. Mivel a tömeg jól tudja, hogy János nagy csodákra képes – hiszen korábban már nyilvánosan feltámasztotta a halottakat –, kérlelni kezdik, hogy ne tegye.

* *Apokrif iratok. Az apostolok csodálatos cselekedetei.* Ford.: Adamik Tamás et al. Telosz Kiadó, Budapest, 1996.

** *János cselekedetei, Laodikeából Epheszosba – másodízben*, 60., 61.

János arra ösztökéli őket, hogy mind térjenek meg, majd azért imádkozik, hogy a hely istensége adja meg magát Istennek. Rögtön ezután Artemisz oltára kettéválik, az áldozati állatok a földre hullanak, és a szentély hét bálványa is elpusztul. A templom fele összeomlik, a tető bezuhan, a romok pedig Artemisz főpapját is maguk alá temetik. A keresztények Istene nem tréfál, és ellentmondást nem tűrően bizonyítja, hogy sokkal hatalmasabb, mint a város megbecsült istensége.

Ahogy az a keresztény apostolok történeteiben elvárható, a pogány tömeg azonnal felkiált: „Egy Isten van, János Istene, egy Isten, aki könyörül rajtunk, mert te vagy egyedül az Isten! Most megtértünk, mert láttuk csodáidat.”* Olvasóimban felmerülhet a kérdés, hogy mégis miként lehetséges ilyen hirtelen áttérni egy másik hitre, amikor az illetőnek semmi előismerete nincs az új válásáról. Mégis így tesznek. János biztatja őket, elmagyarázza nekik, hogy Isten hatalmasabb, mint Artemisz, és szavait a természetfeletti események is alátámasztják: az emberek ezen felbuzdulva rohannak, hogy istennőjük templomának maradványait is lerombolják. „Tudjuk, hogy János Istene az egyetlen, ezen túl előtte hajolunk meg, mert megkönyörült rajtunk (...) Láttuk, hogy isteneinket hiába állítottuk föl.” Az áttérés történetét teljessé téve, a leomló templommal együtt odaveszett pogány pap Isten erejével visszatér az élők sorába, és Jézus odaadó hívévé válik.**

Egy másik apokrif könyvben hasonló történeteket olvashatunk az isteni hatalommal felruházott Péter apostolról. Az egyikben egy beszélő kutya játssza a főszerepet. Péter Rómába érkezik, hogy szembeszálljon a hit egyik ellenségével, aki ezúttal nem egy pogány, hanem az őseretnek Simon mágus, aki azzal rombolja a fővárosban a keresztények hitét, hogy látványos csodáin keresztül próbálja meggyőzni őket saját tanításainak igazáról. A csodák pedig, mint tudjuk, térítő erejűek. A *Péter cselekedeteinek* nagyobb része Krisztus apostolának, és a hit gonosz megrontójának csodapárbajáról szól.

Amikor Péter a városba érkezik, nagy kétségbeesésre megtudja, hogy az egyház nagy vezetője, Marcellus befogadta otthonába a megátalkodott Simont. Péternek megtiltják a belépést – az eretnek tart az ő rettenetes erejétől –, de Pé-

* *János cselekedetei, Artemis templomának lebontása*, 42.

** Uo. 44–47.

tert semmi sem tántoríthatja el. Szabadon enged egy láncra vert kutyát, és emberi hanggal ruházza fel. A kutya bemegy a házba, és közli Simon mágussal, hogy Péter odakint vár rá és nincs épp békés hangulatban. A kutya Simon válaszával visszatér Péterhez: eljött a leszámolás ideje. Az állat ezzel kileheli a lelkét és összecsuklik. A végeredmény ez esetben is a tömeges áttérés. „A beszélő kutya láttán mélységes csodálkozás fogta el a tömeget, olyannyira, hogy egyesek sorban odaborultak Péter lába elé.” Mások, akiknek egyetlen lenyűgöző teljesítmény nem volt elég, újabb csodát követeltek tőle, Péter pedig feltámasztott egy füstölt lazacot, és visszadobta a vízbe. Az eredmény ismét ugyanaz: „a látvány hatására mind hittek az Úrban.”*

A Simon mágus és Péter közötti csodapárbajban egyik fantasztikus tett követi a másikat, míg mindenki eldönti, hogy ki mellett foglal állást – van, aki az apostolt követi, és akad, aki az eretneknek. Egy ízben Simon és Péter egész Róma, köztük a szenátorok és a prefektusok előtt mérik össze erejüket az arénában, egy hivatalos verseny keretei közt. Hogy sportszerű legyen a viadal, a főprefektus szabja meg a feltételeket, beküldi a két versenyző közé egy rabszolgáját, és kiadja a feladatot. Simonnak természetfeletti eszközökkel kell megölnie a rabszolgát, Péternek pedig fel kell támasztania.

Simon néhány szót suttog a rabszolga fülébe, aki holtan rogy össze. A prefektus ezt látva elhűl, ugyanis a rabszolga a császár egyik kedvence volt, és az előjáró csak ekkor döbben rá, hogy ezzel az ő lelkén szárad a szolga halála. Kérlelni kezdi Pétert, hogy tegyen valamit, Péter pedig természetesen eleget tesz neki. Miután mindenki előtt bejelenti, hogy Isten, „hogyan bűneikből megtérhessenek, nagyszerű jeleket és csodákat tesz majd a kezem által”, felemeli a szolga kezét, és feltámasztja őt. Végül itt sem marad el a szokásos reakció: „A látvány hatására a nézősereg egy emberként kiáltotta: »Egy Isten van, egy Isten, a Péteré!«”**

Számos ehhez hasonló történettel találkozhatunk az Apokrif Apostolok Cselekedetei többi könyvében is, de más forrásaink is vannak ezen kívül.***

* Péter Rómában, Péter Rómába érkezése és első csodái, 12., 13.

** Péter Rómában, Péter és Simon a forum nyilvánossága előtt, 26.

*** Kivétel ez alól Tekla áttérése a Pál és Tekla cselekedeteiből. Tekla egy fiatal nő, aki meghallja, ahogy Pál a szomszéd házban a cölibátus erényéről beszél. A nő ennek hatására ott helyben áttér. L. Pál apostol cselekedetei, Pál és Tekla

Történelminek látszó leírások, legendák

Az ilyen legendás apostoli kalandok mellett van két korai narratívánk, amelyek két későbbi misszionárius tetteiről szólnak – egyikük a 3. században tevékenykedett, a másik pedig a 4.-ben. Bár látszólag ezek is történelmi leírások, valójában inkább tekinthetjük őket a szentek életéről szóló meséknek, más néven hagiográfiáknak – vallásos és legendákkal teli írásoknak, amelyek a keresztény szentek csodatételeit ünneplik.

Csodatévő Gergely élete

A 3. századi „Thaumaturgus” (azaz, „Csodatévő”) Gergely életét Nüsszai Szent Gergely (335–394) életrajzából ismerhetjük. Nüsszai Szent Gergely az egyház egyik legfontosabb teológusa volt, aki a szentháromság doktrínájáról szóló vitákról ismert. A Csodatévőről szóló narratívája rávilágít arra, hogy a 4. században a pogány tömegek megtérését egyértelműen az isteni hatalom eredményének tulajdonították. A keresztények Istene közvetlen konfrontációk során győzte le a pogányok istenségeit. Az életrajz szerint, míg Gergely a pontusi Neokaiszareiaiba érkezésekor mindösszesen tizenhét keresztényt talált, hittérítő tevékenysége befejeztével pontosan ugyanannyi pogány maradt a városban.

Az első epizód rögtön előrevetíti, mi várható a későbbiekben. Az egész régió pogány templomoktól, oltároktól és bálványoktól hemzseg. Amikor Gergely megérkezik, a nagy vihar miatt kénytelen egy pogány templomban meghúzódni. Az épület az áldozati állatok szagától bűzlik, Gergely pedig egy kereszt segítségével megidézi Krisztust, megtisztítja a helyet, és a templom démonjaiban – azaz a pogány istenekben – elűteti az Istennel szembeni félelmet. Az egész éjszakát a templomban tölti, imádkozik és himnuszokat énekel. Másnap reggel, amikor megérkezik a templom őrzője, megjelennek a démonok és közlik vele, hogy többé nem léphet be a templomba. Az őrző éktelen haragra gerjed, de Gergely tudtára adja, hogy az ő Istene nagyobb hatalommal bír, és immáron ő parancsol a démonoknak.

A templom őrzője bizonyítékot akar, mire Gergely tép egy darab papírt, és üzen a démonoknak: „Sátán! Gergely szólít téged: lépj bel!”* Az őrző az oltárra

* Michael Slusser: *Fathers of the Church: St. Gregory Thaumaturgus Life and Works*. Washington DC, Catholic University of America Press, 1998.

helyezi az üzenetet, és csak ezután képes elvégezni a szokásos áldozatot. „Mikor látta, hogy mi történt, megértette, hogy Gergely isteni hatalommal bír, amelynek segítségével rendelkezni tudott a démonok felett.” A pogány pap további bizonyítékokat akar látni az isteni hatalomról, a szent pedig örömmel tesz eleget a kérésnek. A templom előtt egy nagy sziklatömb áll, amely túl nehéz, hogy emberi erővel el lehessen mozdítani. Gergely ráparancsol, hogy mozduljon meg. A szikla lebegni kezd, majd a levegőben úszva arrébb repül. „Miután ez megtörtént, a férfi egy csapásra hitt az igében, és mindent, még a családját is hátrahagyta, hogy Gergelyt követhesse.” Az életrajz világosan kimondja, hogy nem „valamiféle hang vagy szó”, hanem egy hatalmas csoda „térítette meg az igaz Istenhez”.

És ez csak a kezdet. Hamarosan, „a város lakói tömegével rajzoltak ki otthonukból, hogy lássák a csodát, és mind tudni akarták, ki az a Gergely, aki ember létére császárként uralkodik isteneik felett, és a jelek szerint rabszolgaként utasítja a démonokat, ahogyan csak ő akarja.” Gergely számos alkalommal bemutatja, hogy isteni hatalommal ruházták fel őt, és mire végez küldetésével, lényegében a teljes régió megtér.

Tours-i Szent Márton élete

Nüsszai Szent Gergely Csodatévó Gergelyről szóló írása után mintegy húsz évvel, a keresztény író, Sulpicius Severus (355–420) egy másik misszionárius szent életét örökítette meg: a Galliában (ma Franciaország) tevékenykedő Tours-i Szent Mártonról írt. Ebben az esetben azonban a mű alanya a szerző kortársa – sőt mi több, spirituális mentora – volt. Sulpicius állítása szerint a narratíva a szenttel való személyes beszélgetései alapján készült.

Ebben a könyvben is számos leírást olvashatunk egészen elképesztő dolgokról, ahogy Márton Istentől kapott hatalmánál fogva kiűzi a démonokat és feltámasztja a halottakat. De a tömegeket végül a kivágott fenyő csodájával sikerül áttérítenie.

Márton egy faluba érkezik, ahol egy pogány templom áll, és nekilát, hogy kivágjon egy fát, mert azt a helyi démonnak szentelték. A pogányok hamar oda-sietnek és heves tiltakozásba kezdenek – érthető is, hiszen épp megszentés-tenítik a szent helyüket. A dühös perlekedés után a tömegből valaki felajánlja, hogy kivágja a hatalmas fát, ha cserébe Márton beleegyezik, hogy alááll, bebi-

zonyítandó, hogy Isten elég hatalmas ahhoz, hogy megóvja őt. Márton nem ret-ten meg a kihívástól. A pogányok kivágják a fát, az pedig nagy recsegéssel-ro-pogással dőlni kezd, ám mielőtt a szentre esne, Márton keresztet vet, majd „mintha forgószerűen csavarta volna hátra, éppen az ellenkező irányba dőlt, annyi-ra, hogy a falusiakat, akik teljesen biztonságos helyen álltak, majdnem össze-zúzta.” A katasztrófa csodás elkerülése meghozza a kívánt hatást. „...üdvösség köszöntött e napon erre a vidékre is, mert a pogányok óriási sokaságából szinte senki sem volt, aki ne kívánta volna a kézrátételt, és elhagyva a hitetlenség té-velygését, ne hitt volna Jézus Urunkban.”*

Ahogy Márton faluról falura vándorol, és útközben újabb pogány tem-ple-mokat semmisít meg, a csodák egyre csak folytatódnak. Az egyik falu lakói te-hetetlenül nézik, ahogy szent helyüket földig rombolja, oltáraikat széthasítja, és bálványait porrá zúzza. Mikor mindezzel végez, a pogányok arra eszmélnek, hogy mozdulni sem tudnak, lábuk isteni közbenjárásra földbe gyökerezett, hogy ne avatkozhasanak be Isten küldöttének dolgába. Az eredmény: „Szinte mindnyájan hittek Jézus Urunkban, és nyilvánosan hirdetve megvallották, hogy Márton istenét kell tisztelni, és fel kell hagyni azon bálványok imádatával, ame-lyek magukon sem tudtak segíteni.” (*Szent Márton élete*, 14.)

A megváltás csodái

Mintegy harminc évvel Szent Márton halála után Hippói Szent Ágoston, a ke-resztény antikvitás legnagyobb teológusa kiadta híres, *Isten városáról* című, hu-szonkét kötetes könyvét (416–422). Ágoston tudta, miért volt szükség a Szent-írás nagy csodáinak megírására. „Az összes csodát följegyezték teljességgel megbízható könyvekben: azt is, ami történt, és azt is, aminek a hitéért mindaz történt. Amazok a hit előmozdítása végett lettek ismertté, ezeket pedig az álta-luk megalapozott hit sokkal világosabban megismeri. Azért olvasnak róluk a népek között, hogy higgyenek bennük, de csakis azért olvasnak róluk, mert már hisznek bennük”**. Azonban néhányan – talán nem is kevesen – tudni akarták,

* Sulpicius Severus: *Szent Márton élete*, 13. Ford.: Borián Előd, Reichardt Áb. Pannonhalmi Főapátság, Bencés Kiadó, 2016.

** Szent Ágoston: *Isten városáról*. 22. könyv, 8. fejezet. Ford.: Heidl György. Kairosz Kiadó, Bu-dapest, 2009.

miért nem történnek többé ezekhez hasonló csodák. Ágoston nem késlekedett a szellemes válasszal: „Válaszolhatnám, hogy mielőtt a világ hitt, szükségeseek voltak a világ hitre jutása végett. Aki még ma is csodát keres, hogy higgyen, az maga hatalmas csoda, hiszen nem hisz, miközben a világ már hisz.”

Ágoston azonban nem hagyta ennyiben a dolgot. Csodát csodára sorol, olyanokat, amelyek az ő idejében történtek, némelyiket pedig saját szemével látta. Emberek, akik kigyógyultak vakságukból, megszabadultak köszvényüktől, bénaságuktól, rákjuktól, sérvüktől és végbélszorulásuktól. Ezekről a csodákról nem beszéltek sokat, kevesen tudtak róluk – mondja Ágoston –, mégis megtörténtek. Mind Isten erejéről tanúskodnak, aki továbbra is dolgozik. Ágoston olvasói megnyugodhatnak, mert Isten továbbra is aktívan jelen van a világban, és isteni hatalma földi manifesztációjának hála, az embereknek továbbra is van okuk hinni benne.

Ágoston az ebben a könyvben vizsgált időszak végén alkotott történetei remekül zárják le a periódust, amely Pál leveleivel és az Apostolok Cselekedeteivel indult. Az első négy keresztény században a keresztény hitre áttérőknek nem kellett a saját szemükkel látniuk az isteni hatalom megnyilvánulását. Elég volt, ha hallottak róla. Márpedig egészen biztosan hallhattak róla, akár a Szentírás oldalait, akár Jézus apostolainak apokrif könyvekben leírt történeteit olvasva, vagy a nagy igehirdetők, Gergely és Márton történeteinek keresztül. Gyakran csak szóban terjedtek a keresztény Isten nagy tettei, amelyeket hívei imáit meghallgatva vitt véghez.

A csodák azonban különböző csomagolásokban érkeznek. Két ehhez kapcsolódó jelenséget kell még megemlítenünk, amelyek szintén hozzájárultak a keresztény hit terjedéséhez, ha hihetünk az ókori forrásainknak. A két jelenség Isten mindenhatóságának egy-egy manifesztációjára épül. Az első az elhunytaknak szóló üzenethez kötődik, a másik pedig azokkal kapcsolatos, akik nem hajlandóak eltérni ettől az üzenettől, akkor sem, ha ezért kínzással vagy halállal büntetik őket.

A halál utáni élet szörnyűségei

A csodás történetek azért is lehettek olyan hatékonyak, mert összekapcsolódtak azzal az állítással, hogy Isten jelenlegi hatalma előrevetíti azt, amit a jövőben tesz majd. A földi élet telis-tele van fájdalommal és szenvedéssel: az embe-

rek éheznek, elveszítik a látásukat, a hallásukat, lebénulnak, tombolnak a betegségek és az elviselhetetlen szegénység, a démonok hordái pedig szüntelen ostromolják őket. Az élet sokszor igazán nyomorúságos, a gyötrelmek emésztőgödre. Sokaknak valóban ezt jelentette, de Isten csodatevői megszabadították őket mindettől. Megszaporították az ételt, meggyógyították a testi fogyatékoságot, megszüntették a betegségeket, és legyőzték a démonokat. Ráadásul mindez csak az előszele volt annak, ami még ezután következett. Az evilági élet után az ember beléphetett a tiszta boldogság világába, amely mentes a kínoktól, megpróbáltatásoktól, fogyatékoktól, betegségektől, és a világ gonosz erőitől. Eljön ez a világ, és az Isten mellett mindvégig kitartók öröksége az, hogy az idők végezetéig ebben az utópisztikus létben éljenek.

Dönthettek azonban úgy is, hogy elutasítják Isten hatalmát, és a gonosz erők pusztító erejének rendelik alá magukat, amivel összehasonlítva a földi élet szenvedései semmiségnek tűnnek majd. Ez a borzalmakkal teli lét nem csupán 50–60 földi évig tart majd. Nem, a kínzásnak soha nem lesz vége. Örökké égő pokol vár rájuk.

Az embereknek tehát választaniuk kellett. Isten már megmutatta, mire képes, és az sem lehetett kétséges, hogy mi várható a gonosz erőktől. Melyiket válasszák? A keresztény prédikátorok világosan és érthetően vázolták a lehetőségeket. A 3. századi egyházatya, Cyprianus így fogalmazott Demetriusnak címzett levelében: „A szüntelenül lángoló gehenna égeti az elítélteket, a heves lángok kínja heves, és nem látható, hogy a kínok valaha enyhülnének, vagy véget érnének.” A büntetés alól nincs felmentés, és soha nem ér véget. „Későn hittek az örök büntetésben azok, akik az örök életben nem akartak hinni.”*

A 2. századtól kezdenek megjelenni a túlvilágról szóló keresztény leírások, amelyek gyakran egyfajta kalauzként szolgálnak az áldott, illetve az átkozott lelkek számára. Ezekben rendszerint egy-egy szent mutatja be a megváltott lelkek boldogságát, illetve – főleg – az elveszett lelkek gyötrelmeit, amit alig leplezett kárörömmel mondanak el. Ramsay MacMullen szerint ezek a leírások „a szadista irodalom egyetlen ókori példái.”**

* Szent Cyprianus: Levél Demetriushoz, 24. fejezet. Ford.: Vanyó László. In: *Szent Cyprianus művei*, Budapest, Szent István Társulat, 1999.

** Ramsay MacMullen: What Difference Did Christianity Make? *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 35. (1986), 335.

A legkorábbi fennmaradt példa Péter Apokalipsziséből való. Ebben Jézus maga enged betekintést Péternek a bűnösökre váró világba. Ide kerülnek azok, akik elutasították az erényesség ösvényét, akik hívő keresztényként nem keresztelkedtek meg, és mindazok, akik a bűn útját választották. A kárhozottak birodalmában Péter láthatja a hazugokat, akik a nyelvüknél fogva lógnak az örökké égő lángok felett. A házasságtörést elkövető férfiak hasonló sorsra jutnak, de ők a nemi szerveiknél fogva függenek. Az önmagukon abortuszt végző nőket nyakig érő széketbe merítik. Aki Krisztus nevét gyalázta, és kételkedett erényességében, azoknak a szemét forró vassal égetik ki. A bálványimádókat démonok kergetik mély szakadékba, újra és újra. Az uraiknak ellenszegülő szolgákat pedig arra kényszerítik, hogy szakadatlanul harapdálják a saját nyelvüket, miközben tűzön égnék.

Az alternatíva, ahogy Péter látja, a mennyország utópisztikus élete, ahol az üdvözült lelkeket virágok és más jó dolgok veszik körül, körös-körül szentek járnak, akik szó szerint sugároznak a boldogságtól, miközben a mesés kertek gyönyörű fáktól hemzsegnének, melyek gyümölcseinek illata parfümként járja át a levegőt.

A kérdés adott: melyiket is választanánk?

Sok jel utal arra, hogy végül nem a mennyország idilli gyönyörei győzték meg a potenciális áttérőket, hanem a pokol kínjai. A pokoli látomás jó néhány keresztény szerző fantáziáját foglalkoztatta, akik közül néhányan kéjes örömmel képzelegtek arról, miként perzselődnek pogány ellenségeik örökkön örökké. Vegyük példának a kora 3. századi Tertullianus kárörvendését:

„Milyen gazdag látványosság lesz ez! Menynyi ok a bámulatra, a nevetésre! Örvendezni és ujjongani fogok én ott, megannyi királynak a láttán, akikről azt híresztelték, hogy az ég befogadta őket, s lám, magával Jupiterrel és a mellette tanúskodókkal együtt jajveszékelnék a sötétség fenekén! És nemkülönben a kiskirályok láttán, akik üldözték az Úr nevét, s most kegyetlenebb lángokban semmisülnek meg, mint amilyeneket ők maguk szívtottak a keresztények ellen. És kit látok még? Ama bölcs filozófusokat, akik tanítványaikkal együtt hamvadnak el, pirulva előttük.”*

* Tertullianus: A látványosságokról, XXX. 3., 4. Ford.: Vanyó László. In: *Tertullianus művei*. Szent István Társulat, Budapest, 1986.

És itt még nem is említette a kocsihajtókat, költőket és színészeket, akik „a tűzben hemperegnek”.

A bűnbánást megtagadó pogányok felismerték a leírásokban rejlő retorikai fogásokat. A 2. századi kritikus, Celsus rámutatott, hogy a keresztények azért lehettek sikeresek a hittérítésben, mert mindenféle „rémmeséket” találtak ki az isteni ítéletről.* A keresztények szintén elismerték az isteni terror hatékonyságát. Ágoston úgy fogalmazott: „...nagyon ritkán, szinte sohasem történik meg az, hogy olyan valaki jöjjön, s akarna keresztény lenni, akit ne rendített volna meg az istenfélelem.”**

Korábban már kifejtettem, hogy a pogányok többségét nem foglalkoztatta a halál utáni élet, eszükbe se jutott, hogy ilyesmi létezhet. Amikor a keresztények előhozakodtak a mennyországgal és a pokollal, az újdonságként érte a pogány közönséget. Pontosan így működik a hatékony propaganda. Új problémát gyárt, amit aztán ő maga old meg, felveti az addig nem létező igény létezését, majd rögtön megoldást kínál rá. Arthur Darby Nock így ír erről a jelenségről: „A profetikus vallásnak előbb meg kell teremtenie [az emberben] azt a mély igényt, amit aztán be tud teljesíteni.”*** Ramsay MacMullen pedig nemrégiben ekképp fogalmazott: „A kereszténység ezzel félelmetes újítást mutatott be, egy olyan Istent, aki élve elégeti az embereket az ő megszokott életvitelüket kifogásolva. (...) A pokol lángjai legalább annyira átvilágították a keresztény tanokat, mint az Üdvösség fénye.” Ehhez még hozzáteszi, hogy „jól láthatóan ezek a rémségek voltak az áttérés legfőbb, sőt, egyedüli érvei.”****

A pokol szörnyűsége valóban fontos érv lehetett, de azt igazán a csodák tették meggyőzővé. Isten megmutatta, és újra meg újra megmutatja, mivel győzhető le a fájdalom, a nyomor és a szenvedés. Aki viszont nem hajlandó átpártolni hozzá, az később csúnyán megfizet ezért. Ahogy azt a keresztény mártírok egy csoportja mondta az őket elítélő procuratornak: „Te megvetsz minket

* Origenész: *Kelzozos ellen*, III. 16.

** Szent Ágoston: *A képzetlenek hitre neveléséről*. 5.9. Ford.: Dr. Pénzes János. Agapé, Budapest, 2001.

*** Arthur Darby Nock: *Conversion: The Old and the New in Religion from Alexander the Great to Augustine of Hippo*. London, Oxford University Press, 1933. 9.

**** Ramsay MacMullen: *Two Types of Conversion to Early Christianity*. *Vigiliae Christianae*, 37. (1983) 181., 185.

– mondták –, téged azonban Isten.”* A vértanúk kínjai percekig, legfeljebb órákig tarthattak. Az őket kínzóknak ellenben az örökkévalóságig bűnhődnek majd.

Ugyanezt mondja az egyik első keresztény mártír, Polükarposz, Szmirna városának 2. században élt püspöke is. Amikor kínzással és halállal fenyegették, a hithű keresztény kijelentette, hogy büntetése semmiség ahhoz képest, ami Isten ellenségeire vár. „A kormányzó megint így beszélt hozzá: »Ha a vadállatokat megveted, tűzzel foglak felemészteni, ha jobb belátásra nem térsz.« Polükarposz így válaszolt: »Ideig-óráig égő és rövid idő múltán kialvó tűzzel fenyegetsz. Nem ismered ugyanis a jövőendő ítéletet és az örök büntetés tüzeit, mely az istentelenekre vár. De mit habozol? Rajta, tedd, amit akarsz!«” — felelte Polükarposz.”**

A vértanúk tehát nyugodtan néztek szembe a rájuk váró erős fájdalommal, és talán ez is hozzájárult a keresztény üzenet meggyőzőképességéhez? A korai keresztény írók pontosan ezt állították.

A vértanúság csodája

Jusztinosz mártír annak köszönheti utónevét, hogy ő volt az egyik első keresztény gondolkodó, aki az életével fizetett hitéért. Ő is utal megtérésének okaira, amikor írásaiban arról vall, hogy eredetileg a keresztények vértanúsága mutatta meg neki, hogy érdemes hinni nekik.*** Készek voltak meghalni azért, amit képviseltek. Hány emberről mondható el mindez? Hány Zeusz-hívó vértanút ismerünk?

Keresztényként Jusztinosz úgy vélte, hogy az egyház pontosan azért növekedhetett, mert a pogányok hivatalból támadták őket. „...amennyivel sokasodnak az ilyenek, annál többen lesznek a hívők és istenfélők Jézus nevéért. Velünk is ugyanaz történik, mint amikor valaki lemetszi a szőlőről a termő részeket, hogy több és életerős vesszőket hajtson, s gyümölcsözőket adjon.”****

* Perpétua és Felicitás szenvedése, 18.1. Ford.: Vanyó László In: *Vértanúakták és szenvedéstörténetek*. Szent István Társulat, Budapest, 1984.

** Szent Polükarposz vértanúsága, 11.1. Ford. Vanyó László. In: *Vértanúakták és szenvedéstörténetek*.

*** Szent Jusztinosz: II. Apológia. Ford.: Vanyó László. In: *A II. századi görög apologéták*. Szent István Társulat, Budapest, 1984.

**** Szent Jusztinosz: Párbeszéd a zsidó Trifónnal. Ford.: Ladocsi Gáspár. In: *A II. századi görög apologéták*.

Néhány évtizeddel később Tertullianus teljesebb magyarázatot kínál. Tertullianus ötven fejezetből álló Apológiája a legletisztultabb és legerőteljesebb értelmiségi védőirat, amely a kereszténység védelmében született az első századokban. A könyv végén Tertullianus kihívja a keresztényeket üldöző uralkodókat, és az emlékezetes, gyakran idézett sorokkal zárja művét:

„Ámde rajta, tovább csak derék helytartók! A néptömegnek sokkal kedvesebbek lesztok, ha keresztényeket áldoztok neki. Kínozzatok, gyötörtetek, ítéljete halálra, tépjete ízekre minket. Éppen igazságtalanságtok a mi ártatlanságunk bizonyítéka. Ezért tűri az Isten, hogy ilyeneket szenvedjünk. (...) És íme, bármiféle válogatott kegyetlenségtekkel semmire sem mentek: arra jó csupán, hogy társaságunkba csalogassa az embereket. Számosabbak leszünk, valahányszor végigkaszáltok rajtunk: vetőmag a keresztény vére.” (*Védőbeszéd*, L. 12, 13.)*

Tertullianus ezután elmagyarázza, miért terem gyümölcsöt a keresztények vére: a képességük, hogy ilyen fájdalmakat is kiálljanak, makacs kitartásuk, meggyőzi a többieket, hogy az igazság oldalán állnak: „Ki nem vágyódik a szenvedésre, ha már közibénk lépett, hogy megszerette magának Isten kegyelmének bőségét és megvásárolja tőle bűnei teljes bocsánatát is vére váltságával? Az ilyen cselekedetért ugyanis elnyerjük minden gonoszságunk bocsánatát.” (*Védőbeszéd*, L. 15, 16.)

Tertullianus *Védőbeszédét* követve a latinul író keresztény, Minucius Felix is előállt a saját tömör megfogalmazásával. Szerinte nem lett volna lehetséges, hogy Krisztus mártírja „a kínzásokat Isten segítségével nélkül el tudná viselni”** A keresztények állhatatossága tehát nem csupán kivételes emberi erőt mutatott, hanem maga volt a csoda.

Általánosságban véve kijelenthető, hogy a keresztény vértanúság csak néhány esetben vezetett áttéréshez. A fennmaradt pogány szerzők művei szerint a keresztények nem azért álltak ellen a hivatalos nyomásnak, mert csoda segí-

* Tertullianus: *Védőbeszéd*. Ford.: Városi István. In: *Tertullianus művei*. Szent István Társulat, Budapest, 1986.

** Minucius Felix: *Octavius*, XXXVII.6. Ford.: Károsi Sándor, Heidl György. Kairosz Kiadó, Budapest, 2001.

tette őket; hanem egyszerű makacsságból. Ezt többen is így látták, köztük Marcus Aurelius császár is, aki nem értette ezt a butaságot.* A vértanúság már csak azért sem vezethetett tömeges áttérésekhez, mert viszonylag ritkán fordult elő. A pogányok túlnyomó többsége – beleértve azokat a milliokat is, akik később áttértek – a legújabb kutatások alapján, soha nem találkozott vértanúkkal.** Ahogy azt a Krisztus utáni első három évszázad egyik legtermékenyebb és leg-többet utazó írója, Alexandriai Órigenész minden kétséget kizáróan kijelentette: „...néhányan, könnyen megszámlálhatóak, időnként meghaltak a keresztények vallásáért”***

Ugyanakkor, ahogy az a csodák esetében is igaz volt, az isteni segítséggel elviselt szenvedést sem kellett saját szemmel látni ahhoz, hogy valaki halljon róla. Amikor a keresztények a vértanúkról szóló történeteiket előadták, különösen nagy hangsúlyt fektettek a megkínzott hívek csodálatos képességére, mely-lyel csüggedés nélkül tűrték a fájdalmat. A csodák sokféle csomagolásban ér-kezhetnek, és a mesélők könnyen felnagyíthatják azokat. A vértanúkról szóló történetek minden bizonnyal előkelő helyen szerepeltek a hittérítők története-i között, amivel a potenciális áttérőket próbálták jobb belátásra bírni.

A csoda mint a meggyőzés eszköze: Összefoglalás

Az első négy évszázad keresztényei nem szerveztek tömegrendezvényeket, nem hívták ezrek előtt az oltárhoz a megtérni vágyókat, hogy azok Krisztusnak szentelhessék magukat. Egyszerűen szájról szájra terjesztették a vallás ígését, mindezt saját személyes kapcsolati hálójukon keresztül. Az áttértek a családja-ik, barátaik, szomszédaik és egyéb ismerőseik körében terjesztették az örö-mhírt, amelyben immár ők is hittek. Az embereket végül is nem az új doktrínák, vagy a keresztények rituális tevékenységeiről szóló híresztelések, és nem is a hitközösség előnye-i győzték meg. A különbséget a keresztény üzenetet alátá-masztó elképesztő történetek jelentették. Már a kezdetektől fogva Jézus meg-döbbentő élete és szolgálata, majd az apostolok és az ő utódaik munkája is azt

példázta, hogy Isten hatalma végtelen és ez kézzelfogható közelségbe került hí-vei előtt. Isten látványosan munkálkodott, követői pedig megbizonyosodhattak róla az általa előidézett csodálatos tetteken keresztül.

Csak kevesen állíthatták, hogy személyesen tapasztalták ezeket a látványos csodákat. Erre nem is volt szükség. Csupán el kellett hinniük, hogy ezek a dol-gok valóban megtörténhettek, és hogy a csodák sora tovább folytatódik. Ezt a hitet a keresztény térítők csakugyan elérhették. Ők nem hivatásos szónokok voltak, csak egyszerű emberek, akik továbbadták azt, amit maguk is hallottak és elhittek. Minél több történet keringett, és minél nagyobb meggyőződéssel ad-ták azokat elő, annál valószínűbb volt, hogy a hallgatóság hitelt adott nekik.

Ezek a történetek szoros kapcsolatban álltak azzal a nézettel, amely szerint Isten földi hatalma előre vetítette, mi várható azután, hogy a földi lét véget ér. Isten hívei ígéretet kapnak, hogy beléphetnek az örök boldogság, béke és dicső-ség birodalmába. Aki azonban elutasítja az üzenetet, nagy árat fizet érte. A föl-di élet szenvedései össze sem hasonlíthatók azzal a gyötrellemmel, ami az igaz-ságot megtagadók és a gonosz hatalmat szolgálók osztályrészül jut. Ezeknek az embereknek csak az örökké tartó agónia félelmetes ígérete marad.

Tudjuk, hogy az üzenet meggyőző volt, hiszen a kereszténység végül a Ró-mai Birodalom államvallása lett. De ez nem egyik napról a másikra történt. És a legendás beszámolók ellenére nem történtek tömeges áttérések. Egy-egy ke-resztény meggyőzte egy rokonát, barátját vagy szomszédját. És az idő múlásával többségbe kerültek a keresztények, mert aki keresztény lett, az elveszett a po-gányság számára.

* Marcus Aurelius: *Elmélkedések*. 11. 3. Ford.: Huszti József. Európa, Budapest, 1974.

** Lásd Candida Moss: *The Myth of Persecution: How Early Christians Invented a Story of Martyrdom*. San Francisco, HarperOne, 2014.

*** Órigenész: *Kelszosz ellen*. III. 8.

Az egyház növekedése

A bban szinte teljes a konszenzus, hogy Kr. u. 400-ra a Római Birodalom közel fele vallotta magát kereszténynek. A birodalomnak ekkor mintegy 60 millió lakosa volt, így a keresztények száma egészen elképesztő méreteket öltött. A legújabb kutatások szerint azonban még így sem volt szükség tömeges áttérésekre ahhoz, hogy az egyház ilyen számokat érjen el. Mindössze annyi kellett, hogy a kereszténység egyenletesen és kitartóan növekedjen.

Túlzó források

A növekedés mértékének meghatározásában számos tényező akadályoz bennünket, nem utolsósorban a különböző írott források – akár pogány, akár keresztény művekről legyen szó – túlzásai.

Még a mai tudományos mérési módszerekkel is nehéz felbecsülni egy tömeg méretét, és az értékek között kifejezetten nagy a szórás, mivel a megfigyelőket gyakran a lelkesedésük („ezrek csatlakoztak az ügyünkhöz”) vagy félelmük („az ellenfeleink egyre többen vannak, és jól mozgósítanak”) vezeti.

Ókori forrásaink gyakran általánosító és idealizált szuperlatívuszokra hagyatkoznak. Láthattunk már példát erre Liviustól, amikor a bacchusi kultusz Kr. e. 186-os elnyomásáról írt. A szenátusnak szóló jelentésben az áll, hogy a kultusz profán gyakorlatai járványként fertőzték meg Róma lakosságát. Ez alapján azt hihetnénk, hogy a lakosság hatalmas veszélynek volt kitéve. Hány ember le-

hetett érintett? A lakosság ötöde? Negyede? Amikor aztán Livius konkrét számokat közöl, kiderül, hogy a város lakosságának mindössze 0,007 ezrelékéről volt szó. Ez még nagy jóindulattal sem nevezhető járványszerűnek.

A 2. századi pogány források látványosan ritkán említik a keresztényeket, de amikor mégis megteszik, félelmetes számokat hoznak, hasonlóan Livius bacchanaliáról szóló adataihoz. Bithünia provincia (ma észak-nyugat Törökország) kora 2. századi helytartója, Ifjabb Plinius az első pogány szerző, aki bármilyen formában említést tesz a keresztények létezéséről. Egy Kr. u. 112-ben, Traianus császárnak írt levelében a kereszténységről, mint a hagyományos kultuszokat fenyegető jelenségről beszél, és azt sugallja, hogy hivatalosan is fel kell lépni ellene. A keresztények, levele szerint „mindenféle korú, mindenféle társadalmi osztálybeli emberek, férfiak és nők vegyest, igen sokan.”* Ez valóban elég komolyan hangzik, Pliniusnak pedig pontosan ez volt a szándéka. Meg kellett értetnie a császárral, hogy az új kultusz elleni fellépés, beleértve a törvényes kivégzéseket is, szükséges és jogos volt.

Alig pár évvel később, Kr. u. 120 körül, a jeles római történetíró, Tacitus megírta az *Évkönyveket*, amelyben a Tiberiustól Neróig uralkodó császárok történetét jegyzi le. Tacitus a Nero alatti, 64-es római tűzvész kapcsán említi a keresztényeket. A császár tűzvész idején tanúsított viselkedése ráterelte a gyanút, többek szerint ő állhatott a háttérben. A feltételezés szerint le akarta rombolni a város egyes részeit, hogy a helyükön megvalósíthassa saját építészeti terveit. Azokat, akiket eközben a tűz elűzött otthonukból, mindez persze nem vigasztalta. Nero végül a keresztényekből csinált bűnbakot: elfogatta, majd válogatott kegyetlenséggel végeztette ki őket – erről a 7. fejezetben lesz még szó bővebben. A megvádolt keresztények számát illetően Tacitus „hatalmas sokaságot” emleget (*Évkönyvek*, XV.44.).

A fentihez hasonló kijelentések mögött szinte minden esetben a másik oldal túlzásai húzódnak meg. Ha a kereszténység csakugyan ekkora fenyegetést jelentett volna a birodalom történetének e szakaszában, akkor érthetetlen, hogy a római szerzők miért említették ilyen kevésszer, vagy – a legtöbb esetben – miért hagyták teljesen figyelmen kívül a keresztényeket. Néhány egyéb (Suetoni-

* Ifjabb Plinius: Beszámoló a keresztények helyzetéről; A császár mérsékletre inti. In: *Uő.: Levelek*. Ford.: Borzsák István. Európa Kiadó, Budapest, 1981.

us, Lukianosz, Galénosz műveiben előforduló), nagyon rövid utalást leszámítva, a keresztények egyáltalán nem bukkannak fel, jelenlétük nem számottevő. Épp ellenkezőleg, a birodalom 180–238 közötti időszakáról részletesen beszámoló, teljes egészében fennmaradt művében a 3. századi római történetíró, Héródianosz a császár életpályáját és ellenfeleit bemutatva egyszer sem említi a keresztényeket. Ebből is látszik, hogy azok semmilyen fenyegetést nem jelentettek.

Ha azt mondtuk, hogy a pogány források keresztényekre vonatkozó utalásai túlzóak, akkor a keresztények saját magukról szóló szövegeire ez még inkább igaz. Ez már a kezdetektől így van, a vallás első leíró művével, az újszövetségi Apostolok Cselekedeteivel. Rögtön Jézus feltámadása után, az ApCsel 1:14-ben azt olvashatjuk, hogy a keresztény sereg a tizenegy tanítványból, több meg nem nevezett nőből, Jézus édesanyjából és testvéreiből állt. A következő versben viszont máris az áll, hogy „azokban a napokban (...) mintegy százhusz főnyi sokaság” alkotta a hívőket. Egyetlen sor alatt száz emberrel nőtt volna a keresztények száma?

Az áttérések ezt követően is gyors ütemben folytatódtak. Már említettük, hogy pünkösd napján, ötven nappal Jézus keresztre feszítése után Péter 3000 zsidót térített meg (2:41); majd nem sokkal később újabb 5000 új hívővel gyarapodott az egyház (4:4). A következő fejezetben újabb tömegek tértek át (5:14). Ezzel a tempóval már Kr. u. 50-re színeskeresztény lett volna a teljes birodalom.

Egy keresztény író sem bánik olyan bőkezűen a túlzó kijelentésekkel, mint az apologéta és teológus, Tertullianus, aki a Cselekedetek után mintegy száz évvel, a 2. század végén és a 3. elején alkotott. A keresztény hitet védő művében, a *Védőbeszéd*ben, Tertullianus azt állítja, hogy a pogányok a megtért tömegek láttán megrémültek: „Az emberek hangosan sopánkodnak, hogy ellepik a várost, a vidék, a megerősített helyek, a szigetek is már keresztényekkel vannak tele.” (*Védőbeszéd*, I. 7.) Egy másik írásában arról tesz említést, hogy „sokaságunk csaknem minden város lakosságának nagyobb része” (*Scapulához*, 2).^{*} Leghíresebb kijelentése tobzódik a keresztény vallás dominanciája feletti örömeiben:

^{*} Tertullianus: *Scapulához* 2.10. (Ford.: Vanyó László). In: *Tertullianus művei*. Szent István Társulat, Budapest, 1986.

„Tegnapiak vagyunk és betöltöttünk már mindent, ami a tiétek: a városokat, a szigeteket, a kerületeket, a tízes csapatokat (decurias), a palotákat, a szenátust, a fórumot, csupán a templomokat hagytuk meg nektek. (...) Ha ugyanis mi, ilyen óriási embersokaság, a földkerekség valami távolieső zugába szakadnánk töletek, szegyenkezéssel töltené el egész uralmatokat ennyi mindenféle polgár elvesztése. (...) Megrendülnének kétségtelenül, ha látnotok kellene elhagyatottságotokat, (...) Lámpával keresnétek az embereket, akiken uralkodhassatok. Több ellenségeitek maradna vissza, mint amennyi polgárotok, a keresztények sokasága miatt, hiszen belőlek áll majdnem az egész hűséges polgárság.” (*Védőbeszéd*, XXXVII. 4–8)

Tertullianus túlzásait ellensúlyozza valamelyest a többi keresztény szerző józanabb értékelése. Bár nekik is érdekükben állt, hogy tömeges megtérésekről zengjenek, mégis tudták, hogy ez ebben a formában nem történt meg. Egy másik apologéta, Minucius Felix, néhány évvel Tertullianus után megjegyzi, hogy „nagyon kevesen vagyunk” (*Octavius*, 33). A sokat látott Órigenész pedig a 3. század első felében arról ír, hogy a birodalomban sokan még csak nem is hallottak a keresztény vallásról, a barbárok pedig még annyira sem találkozhattak az új hittel (*Kommentár Máté Evangéliumához*, 24:9).

A mai szakértőket épp a fentiek miatt nem hatják meg Tertullianus és társainak túlzásai. Az 1. és 2. században a pogány vallásokat még nem gyalulták le a keresztények megállíthatatlan erői. Robin Lane Fox brit történész megállapítása szerint, „200-ra a keresztények elnémitott istenekről írtak, de közben nem vettek tudomást az ennek ellentmondó tényekről.”^{*} Ezek a tények pedig kőképmény bizonyítékok formájában jelentkeztek – szó szerint is, hiszen kőbe vésett feliratokról beszélünk –, és a 2-3. században ismét virágkorát élő pogányságról árulkodtak.^{**} A kereszténység nem hódította meg egy csapásra az egész birodalmat sem az apostolok, sem pedig Tertullianus idejében. A keresztények a 3. századig a népesség egy aprócska hányadát alkották.

^{*} Robin Lane Fox: *Pagans and Christians*, New York, Knopf, 1987. 201.

^{**} Ez Lane Fox könyvéből derül ki, melyben a jón tengerparton álló Claros-i Apolló-jódsza és templom együttes több mint 300 pogány feliratáról ír.

Adataink természete

Nehéz pontosan meghatározni a kereszténység terjedésének mértékét, mert nagyon kevés számszerű adat áll a rendelkezésünkre. Van azonban egy különösen fontos állítás a 3. század közepéről, mégpedig egy, a római egyházközösséggel kapcsolatos, pártatlan dokumentum. Ezt Corneliusnak, a város püspökének leveléből ismerhetjük, aki konkrét számokat közöl. Ezek szerint abban az időben Róma egyháza 46 presbitert, 7 diakónust, 7 szubdiakónust, 42 akolitust, 52 ördögűzőt, olvasót és portást foglalkoztatott, valamint 1500 özvegynek és egyéb rászorulóknak segített, akik az egyház segítségére szorultak (*Euszebiosz egyház-története*, 6.43).

Ez valóban fontos információ. A korai kereszténység jeles történésze, Adolf von Harnack azt írja: „Ami a statisztikákat illeti, ez a legfontosabb feljegyzés, ami az egyház első háromszáz évének történetéből fennmaradt.”* Egy nagyjából milliós városban, az egyház papságához 155 fő tartozott (beleértve a püspököt is), és 1500 emberről gondoskodott. A 46 presbiter mindegyikének lehetett saját, kisebb közössége, akikkel rendszeresen összegyűltek, ezek szerint ennyi gyülekezet működhetett a városban. A fenti adatok alapján Harnack mintegy 30 000 főre teszi a római keresztények számát.

Lábjegyzetben azért megjegyzi, hogy ezzel a számmal kissé alábecsülheti a valóságot. Konstantinápoly 4. századi püspökétől, Aranyházú Szent Jánostól tudjuk, hogy az ő, 100 000 főt számláló egyháza körülbelül 3000 rászorulóknak nyújtott anyagi támogatást, azaz a teljes gyülekezet 3 %-ának. Ha ezt az arányt a néhány évtizeddel korábbi római egyházra is rávetítjük, mintegy 50 000 keresztényről beszélünk. Ha ez a szám valóban közelebb áll a valósághoz, elmondható, hogy a keresztények a város lakosságának nagyjából az 5 %-át tették ki.

Kimerítő dolgozatában Harnack a Krisztus utáni első három évszázad összes fennmaradt szöveget átvizsgálva elemzi a kereszténységről szóló részleteket. Egy másik példában, szintén a fent idézett levélben Cornelius az egyházak vezetőinek regionális zsinatáról ír, amelyen hatvan itáliai püspök vett részt. Ebből Harnack (részletes levezetés végén) arra következtet, hogy a régióban körülbelül száz püspökség működhetett a 3. század közepén, ami mintegy száz egyházközösséget feltételez egész Itália területén.

* Harnack: *The Expansion of Christianity in the First Three Centuries*. vol. 2, trans. James Moffatt. New York, G. P. Putnam's Sons, 1908. 248.

Kutatása alapján Harnack jelentős statisztikai következtetésekre jut, ezek közül a leggyakrabban idézettet már mi is említettük: eszerint a 4. század elejére nagyjából a birodalom 7–10 %-a lehetett keresztény. Egy kortárs szakértő, Harold Drake szavai szerint: „A legtöbben egyetértenek abban, hogy ez a szám nagyjából fedheti a valóságot.”* Ha valóban fedi, és a birodalom lakossága ebben az időben hatvanmillió főt számlált, a keresztények száma valahol négy- és hatmillió között mozgott, többségük pedig a keleti provinciákban élt.

Gyanítható ugyanakkor, hogy ezek a számok felfelé túloznak. Talán a legmeglepőbb és nyugtalanítóbb elemzés a Yale történésze, Ramsay MacMullen nevéhez fűződik. Tanulmánya arra alapoz, hogy áttérése után, Constantinus számos templom építését támogatta Rómában és a birodalom számos pontján. Sőt, ahogy a keresztények száma hirtelen nőni kezdett, és a gazdagok is tömegével tértek át, számos újabb templom épült. MacMullen tanulmánya azt próbálja meghatározni, hogy hány ember befogadására voltak alkalmasak ezek az épületek a heti istentisztelet alatt. Ez egészen újszerű megközelítés a keresztények számának meghatározására, vagy legalábbis annak kiderítésére, hogy hányan lehettek azok, akik a templomok falai között imádták Istent.**

A számok megdöbbentőek. MacMullen kimutatása szerint a „155 településen talált maradványok alapján 255 templomban a teljes lakosság 1–8 %-a fért volna el.”*** Ez az adat nem a 2. vagy 3. századra vonatkozik, amikor a teljes lakosság elenyésző töredékét tették ki a keresztények. A 4. századról van szó, amikor az egyház egybehangzó vélemények szerint átvette az uralmat a világon. Miért nem volt több hely az imádságra?

MacMullen megállapítása szerint egy 20 000 fős, tipikus 4. századi városhoz átlagosan mindössze egy templom tartozott, amely általában 350–400 fő befogadására volt alkalmas (ez legfeljebb a lakosság 2 %-a). Ráadásul azt is kiemeli, hogy a templomok méretének nem az anyagiak szabtak gátat. Épp ellenkezőleg, pénzben nem volt hiány. A templomokat az alapján tervezték, hogy hány hívó megjelenésére számítottak.

* Lásd a 125. o. * lábjegyzetét.

** Ramsay MacMullen: *The Second Church: Popular Christianity A.D. 200–400*. Atlanta, Society of Biblical Literature, 2009.

*** Uo., 101.

Ezekre a régészeti leleteken nyugvó következtetésekre még MacMullen is nehezen talál magyarázatot. Az írott forrásainkból kiindulva, azt semmiképp sem jelenthetik, hogy az egyház egyáltalán ne növekedett volna. Egyértelműen nőtt, így a templomépületek méreteire más magyarázatot kell keresnünk. Sokkal valószínűbb, hogy a legtöbb keresztény egyszerűen nem járt hetente templomba. Sőt, az sem lehetett ritka, hogy valaki soha nem járt. A többség vélhetően továbbra is inkább magánházakban gyűlt össze, és csak ritka alkalmakkor keresték fel a városi templomot. Az is valószínű, hogy sokan a szabadtéri helyszíneket preferálták. Tudható, hogy a keresztények gyakran találkoztak temetőkben. Vajon ez lehetett az első számú találkozóhelyük? Vagy elképzelhető, hogy a legtöbben nem is igényelték, hogy rendszeresen összejárjanak? Ezekre a kérdésekre egyszerűen nem tudjuk a választ.

Azonban MacMullen meglepő eredményei azt is sugallhatják, hogy Harnack írott forrásokra szorítkozó következtetése kissé vastagabb ceruzával fogott. Könnyen lehet, hogy Kr. u. 300-ban a keresztények 7–10 %-os aránya egyszerűen túl sok.

Erre hajaz az a ritkán említett tény is, hogy az első három században a kereszténység elsősorban a városokban terjedt, viszont a birodalom lakosságának nagyobb hányada – 80–90 %-a – vidéken élt. Az itt élők zöme a 4. századig nem tért át, és utána is csak lassan zajlott le ez a folyamat. Ez még nehezebbé teszi annak a megítélését, hogy a városi és vidéki lakosságot is figyelembe véve, mekkora arányban lehettek a keresztények Kr. u. 300-ra. Kifejezetten valószínűtlen, mind az írásos, mind a régészeti bizonyítékok alapján, hogy ez az arány 10–20 % lett volna. Ha Harnack számait túlzónak tartjuk, akkor észszerű lehet egyszerűen felezní az ő becslését, így nagyjából 2–3 millió keresztényt kapunk Kr. u. 300-ra. Lehetséges, hogy valamivel még ennél is kevesebben voltak. Ahogy azt nemsokára láthatjuk, elég, ha a növekedés mértékét ismerjük. A pontos számuk – meglepő módon – nem is annyira fontos.

Az áttérés demográfiája

Mielőtt továbbmegyünk, több demográfiai szempontot is mérlegelnünk kell. Az ókori lakosság elsőprő többsége az alsóbb osztályokból került ki. Az arisztokrácia legfelső rétege – a római szenátorok, az alattuk lévő lovagi rend (*ordo equester*) tagjai, illetve a városok előkelőségei, a decuriók – a teljes lakosság

mindössze 1 %-át tették ki. Ami a fennmaradó 99 %-ot illeti, az iparosítás előtti, kapitalizmust nem ismerő Rómában nem létezett középosztály. Bár nagy különbségek voltak a vagyoni helyzet alapján, az emberek nagy többsége a gazdasági szakadék szélén egyensúlyozott, beleértve a keresztény hitre térőket is. Lehet, hogy Celsus és a többi pogány értelmiségi kigúnyolta a kereszténységet, mondván, hogy az elsősorban a szegény és tanulatlan rétegek számára volt vonzó, de a valóság az, hogy ők alkották a népesség messze legnagyobb szeletét.

A korábban már kifejtett okok miatt sokkal könnyebbnek bizonyult a városban élők áttérítése, szemben a vidéki lakossággal. A városi központok tömve voltak emberekkel. Róma népsűrűsége közel 50 000 fő/km² volt, és általában még ennél is többen zsúfolódtak össze, mivel a város negyede nyílt terekből állt. Ilyen környezetben az emberek közötti érintkezés sokkal sűrűbb volt, mint a vidéki helyszíneken. MacMullen megállapítása szerint: „Minél szűkebb területen él valaki, annál több időt tölt el a szomszédaival, így pedig több kapcsolatot, barátságot alakít ki, több pletykát és hírt oszt meg, és számos új szövetséget köt.”* Ezzel összhangban pedig, nagyobb esély kínálkozik arra, hogy áttérjen egy új vallásra, hiszen az új kultuszról terjedő információk futótűzként terjednek, hasonlóan a pletykákhoz és híresztelésekhez.

Mondanom sem kell, hogy a kereszténység a különböző városokban és régiókban eltérő mértékben növekedett. Mind az írott, mind a régészeti forrásaink alátámasztják, hogy az első három században sokkal több áttérő volt keleten, mint nyugaton; a nyugati provinciákban pedig csak 2. század végétől jelentkezett komolyabban a kereszténység. Ez alól Róma volt az egyetlen kivétel. Egyes keleti tájakon viszont – például Anatóliában – a kereszténység növekedése sokkal gyorsabban zajlott, mint máshol.

Egyiptom esete remek példa. Roger Bagnall, a Columbia Egyetem korábbi ókori történelem-professzora lenyűgöző tanulmányt készített Egyiptom kereszténnyé válásáról.** Bagnall érdekes módszert alkalmazott annak vizsgálatára, hogy milyen gyorsan vált kereszténnyé Egyiptom. Ő a személynevek vizsgálatával foglalkozó onomasztika területét választotta erre a célra. Ahogy a ke-

* Ramsay MacMullen: *Roman Social Relations, 50 B.C. to A.D. 284*. New Haven, CT, Yale University Press, 1974., 63.

** Roger Bagnall: Religious Conversion and Onomastic Change in Early Byzantine Egypt. *Bulletin of the American Society of Papyrologists*, 19. (1982), 105–124.

reszténység terjedni kezdett a birodalomban, az új vallás hívei keresztény neveket adtak gyermekeiknek. Jó példa erre a „Péter”, amely a kereszténység előtti korokban egyáltalán nem volt létező név. Jézus egyik tanítványának, Simonnak, Jónás fiának adta ezt a becenevet (Jn 1:42). A szó jelentése „kőszikla”. Nem egyértelmű, hogy miért pont ezt a nevet adta Jézus Simonnak, de így történt, és később egyre többször fordult elő, hogy a vallás követői a híres tanítvány nevét választották fiúgyermeküknek. Ugyanez a nem keresztények körében nem terjedt el.

Voltak tehát jól beazonosítható keresztény nevek, és ha elegendő dokumentum áll rendelkezésünkre egy-egy régióból – adóösszeírások, házassági oklevelek, földbirtokosi okiratok –, megállapíthatjuk, hogy az egyes időszakokban milyen névadási szokások voltak jellemzők az adott területen, ebből pedig kikalkulálható, hogy hányan lehettek keresztények (legalábbis a névadási szokások alapján).

Ez alapján a 3. század közepe előtt nagyon kevés nyoma volt az egyiptomi kereszténységnek, szemben például Rómával, amely már Pál idején is jelentős közösséggel rendelkezett. Constantinus áttérése előtt Egyiptom szinte teljesen pogány volt. Nem száz százalékosan, hiszen tudunk helyi keresztényekről és az ő írói munkásságukról, főleg Alexandriában. Mindenesetre a pogányok óriási számbeli fölényben voltak a keresztényekkel szemben, egészen a 3. század végéig.

Akkor azonban éles váltás következett. Első elemzése alapján Bagnall azt állította, hogy a keresztények valamikor 318–330 között érték el az össznépség 50 %-át, a 4. század közepére már a lakosság 3/4-ét tették ki, míg a század végére már a 90 %-ot is elérték. Ezeket az eredményeket más bizonyítékok is megerősítik: a fennmaradt papiruszokon lévő adatok, feliratok, és az egyiptomi szentek életét feldolgozó hagiografikus mesékhez hasonló irodalmi források is.*

Az egyiptomi kereszténység növekedése ezek szerint nem hasonlított a római, antiókhiai vagy jeruzsálemi helyzethez. Mindenhol máshogy zajlott a dolog. Az elmélet, amely szerint a kereszténység az egész birodalomban rendkívül

egyenlőtlenül fejlődött, egyáltalán nem új, és nem is különösebben vitatott. Már Harnack is különböző növekedési mértékről beszélt, amikor megállapította, hogy egyes helyeken 312-re már a lakosság közel fele keresztény volt (ide tartozott Anatólia, Armenia, Ciprus); máshol kisebb arányú, de erős közösség alakult ki (Antiókhia, Egyiptom egyes részei, Itália egyes részei, Hispánia); és voltak területek, ahol csak nagyon elszórtan fordultak elő keresztény közösségek (Palesztina, Fönícia, Arábia), míg máshol egyáltalán nem jelent meg a vallás (Észak-Itália, Gallia középső és északi részei, valamint Germánia).*

Ezeket az eredményeket több későbbi elemzés is megerősítette, köztük Frank Trombley-é is, aki a birodalom kereszténnyé válásának egyik vezető szakértője. Trombley nemcsak felülvizsgálta a Harnack által hivatkozott írásos forrásokat, de megvizsgálta az elszórtan előforduló feliratokat, papiruszmaradványokat és régészeti leleteket is. Ezen bizonyítékok birtokában jóval hitelesebben nyilatkozhatunk az egyes városokban és falvakban fennálló keresztény jelenlétről. Trombley megállapította, hogy az új bizonyítékok alapvetően alátámasztják Harnack következtetéseit, de apró, ám annál fontosabb kiegészítésekkel is szolgálnak. Egyebek mellett úgy tűnik, hogy az egyes provinciák székhelyeként szolgáló főbb városok – köztük Róma, Antókhia és Thesszalonika – egészen a 4. század közepéig nem váltak döntően keresztény többségűvé. A viszonylag nagyobb városokban pedig nagyjából fele-fele arányban éltek a keresztények és a pogányok. Sok hely, például Athén, Delphoi és Gáza azonban egészen az 5. század első évtizedeiig pogány többségű maradt.** A kereszténység növekedése tehát, tömören megfogalmazva, nagyon egyenetlenül zajlott. Különböző időkben és helyeken, eltérő számban tértek át az emberek.

A növekedés mértéke

Ennek ellenére az első századok keresztény növekedésével kapcsolatban levonhatunk néhány elnagyolt következtetést. Ehhez szükségünk lesz némi számmasszírozásra, ennek pedig köztudottan a szociológusok a legnagyobb meste-

* Bagnall eredményeit több kutató vitatta, akik más eredményekre jutottak. Nekik szóló válasszában Bagnall azt ecseteli, hogy bármilyen számítás esetében is „feltételezhető, hogy a század végére a keresztények többségbe kerültek, de ennél pontosabbat nagyon nehéz lenne mondani.” Bagnall: *Religious Conversion*, 247.

* Harnack: *Expansion of Christianity*, 2.324–37.

** Frank Trombley: Overview: The Geographical Spread of Christianity. In: Margaret Mitchell-Frances Young (szerk.): *The Cambridge History of Christianity: Origins to Constantine*. Cambridge, Cambridge University, 2006. 302–313.

rei. És valóban egy szociológus, Rodney Stark, a modern vallási mozgalmak specialistája volt az, aki elsőként megpróbálta megállapítani, hogy milyen mértékben nőtt a keresztények száma az első századokban, ezt pedig a *The Rise of Christianity* (A kereszténység felemelkedése) című, népszerű könyvében vetette papírra.*

Mivel Stark elemzéséhez statisztikai számításokra is szükségünk van – az pedig nem a leglenyűgözőbb olvasmány –, ezt a függelékbe számúztam (l. 303. o.). Itt most csak annyit jegyeznek meg, hogy Stark eredményeit több okból is érdemes árnyalni, még akkor is, ha az általános tézise sziklaszilárdnak tűnik: eszerint a kereszténységnek a pogány vallások felett aratott diadalához nem kellett természetfeletti közbeavatkozás. Csupán az egyház kitartó növekedésére volt szükség évről évre, hívőről hívőre.

Stark számainak megfelelő kiigazítása után szembetűnő, hogy a kereszténység – nagyon hozzávetőlegesen – csupán mintegy 30 %-kal nőtt évtizedenként. Más szavakkal: ha egy adott helyen és évben 100 keresztény élt valahol, a számuk 10 évvel később 130-ra nőtt. A számítások eredményét a fent jelzett függelékben bővebben is kifejtem. Az alábbi táblázat erős becslést nyújt a keresztények számának alakulásáról, Jézus halálától kezdve.

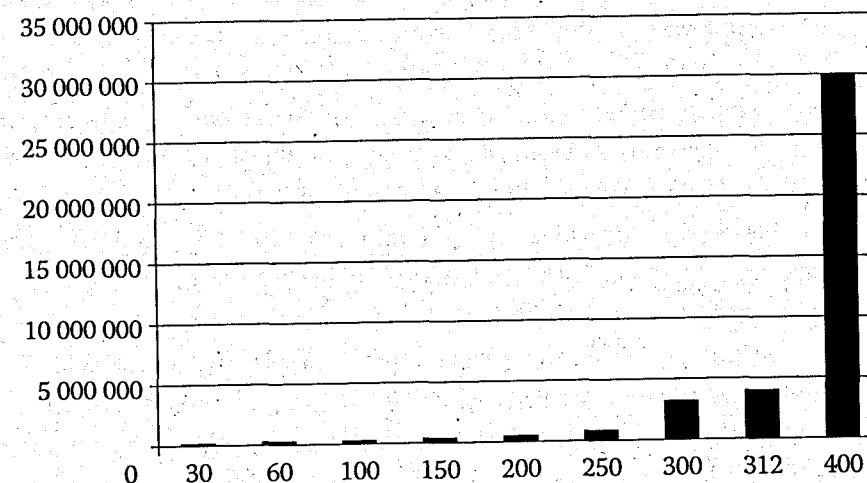
Kr. u. 30	20 keresztény
Kr. u. 60	1000–1500 keresztény
Kr. u. 100	7000–10 000 keresztény
Kr. u. 150	30 000–40 000 keresztény
Kr. u. 200	140 000–160 000 keresztény
Kr. u. 250	600 000–700 000 keresztény
Kr. u. 300	2 500 000–3 500 000 keresztény
Kr. u. 312	3 500 000–4 000 000 keresztény
Kr. u. 400	25 000 000–35 000 000 keresztény

A statisztikában járatlanoknak ez a számsor – főleg az utolsó sorok – hihetetlennek tűnhetnek. Valójában azonban egy egyszerű exponenciális növeke-

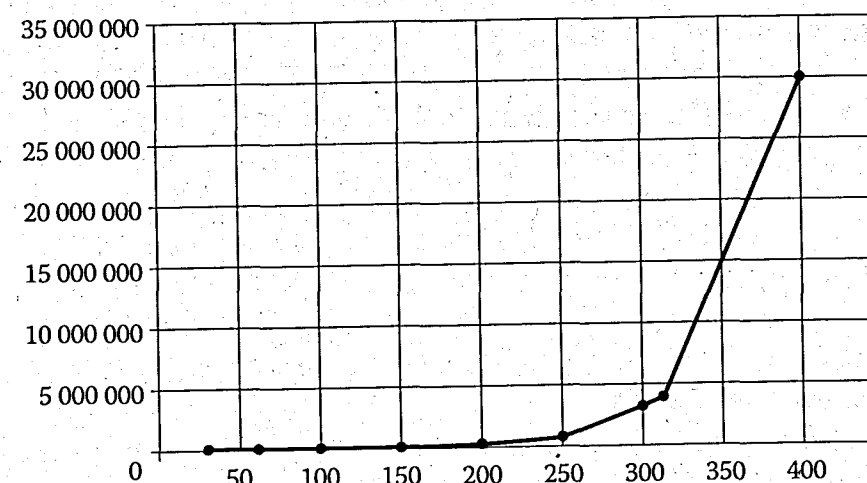
* Rodney Stark, *The Rise of Christianity: How the Obscure, Marginal Jesus Movement Became the Dominant Religious Force in the Western World in a Few Centuries*. San Francisco, HarperSan-Francisco, 1996.

désről van szó. Ha 100 és 150 között 23–30 000 kereszténnyel lett több, akkor ugyanezzel a növekedési mértékkel 250–300 között, szintén 50 év leforgása alatt, már 2–2,5 millió fővel nőtt a keresztények száma.

Az egyenletes növekedési mérték a grafikon vége felé hatalmas számokat eredményez. Ha csak Kr. u. 300-ban 2,5–3,5 millió keresztény élt, az egyháznak mindössze 26 %-kal kellett növekednie ahhoz, hogy a számuk 400-ra elérje a harminc milliót. Ezt a növekedést az ábrák szemléltetik:

1. ábra. Keresztények száma Kr. u. 20–400 között

2. ábra. A keresztények száma Kr. u. 20–400 között

Ismét hangsúlyoznám, hogy ez a növekedési mérték nem valószerűtlen, még akkor sem, ha a vizsgált időszak végére valóban nagy számokat kapunk. A 4. századra vonatkoztatva, ha a növekedési mérték valóban 25 % körül mozgott évtizedenként, az azt jelenti, hogy 100 kereszténynek évente összesen csak 2-3 embert kellett megtérítenie.

Itt kell felidézni, hogy az áttérők közé sorolunk mindenkit, aki felvette a keresztény szokásokat. Ha a családfő áttér, és a felesége, valamint három gyermeke is vele tart (ahogy az a 21. századi mormonokra és a 4. századi keresztényekre is jellemző volt), máris öt új hívővel gyarapodott a nyáj.

Tudjuk, hogy efféle „családi áttérések” a keresztény mozgalom kezdetétől jellemzőek voltak. Az Apostolok Cselekedeteiben teljesen hétköznapi dolog volt, hogy a háztartás többi tagja követi a pater familiast – vagy akár a mater familiast – annak új vallásában. Amikor Pál és társai Filippiben járnak, áttérítenek egy Lídia nevű gazdag asszonyt, aki aztán rögtön, „háza népével együtt megkeresztelkedett” (ApCsel 16:15). Nem sokkal később egy meg nem nevezett börtönőr is megérti, hogy hinnie kell Jézusban, hogy üdvözülhessen, majd „azonnal megkeresztelkedett egész háza népével együtt” (ApCsel 16:33). Nem állítom, hogy ezeket a leírásokat feltétlenül a történelmi hűség jellemzi. Az viszont fontos, hogy a Cselekedetek szerzője nem látott semmi szokatlant abban, hogy egész családok csatlakozzanak a család fejének új hitéhez.

Eszerint tehát viszonylag könnyű helyzetben volt az egyház, ha évente csak 2,5 %-kal kellett növekednie – nagyjából ennyire saccolhatjuk a kereszténység 4. századi növekedési mértékét. Ez ugyanis egyszerűen annyit jelentett, hogy minden száz kereszténynek kétfévente egyetlen felnőtt férfivel kellett találkoznia, aki kis családjával együtt felvette a vallást. Ezzel az egyház létszáma csak a 4. század folyamán 3 millióról 30 millióra ugorhatott. A növekedés mértékének pedig akkor sem kellett drasztikusan nagyobbak lennie, ha a század elején a keresztények száma csak 2 millióra rúgott (ez esetben valamivel évi 3 % alatt kellett lennie).

Néhány következtetés

Az első négy század keresztény növekedéséről szóló értekezésében Keith Hopkins, a Római Birodalom kutatója is levont néhány érdekes következtetést a Stark által tárgyalt számokkal kapcsolatban. Magam is próbáltam némileg ár-

nyalni Stark számait, miközben nagy vonalakban elfogadtam az adatokat, ez azonban alapjaiban nem különbözött a szociológus nézeteitől, így a következtetéseink többé-kevésbé megegyeznek.*

Korábban már foglalkoztam a különböző antik források túlzó állításaival. Ezeket most már néhány józanabb becslés birtokában is értelmezhetjük. A Cselekedetek egészen biztosan téved, amikor azt állítja, hogy Jézus halála után két hónappal mintegy tízezer hívő volt Jeruzsálemben. Tertullianus állítása, miszerint Kr. u. 200-ban a birodalomban többségbe kerültek a keresztények, szintén nem állja meg a helyét. Ennek a közelében sem jártak.

Tegyük fel, hogy az adataink nagyjából helytállóak, és Kr. u. 100-ban 8–10 000 keresztény élt. Hogy aránylik az ő számuk a teljes lakossághoz? Láthattak-e bennük fenyegetést? A birodalomban (hozzávetőleges számítások szerint) 60 millióan éltek. 10 000 fővel számolva, a teljes lakosság 0,0167 %-a volt keresztény – azaz tízezer emberből 167. Ha valaki akkoriban komolyan azt gondolta, hogy a keresztények átveszik az uralmat a világ felett, az biztosan vídám perceket szerzett hallgatóságának.

Ha Kr. u. 200-ra a keresztények 160 000 fő közelében jártak, még mindig csak az össznépesség 0,267 %-át alkották, ez az 1 % negyedrésze. Jóllehet az egyház nagy léptékben növekedett, a legtöbb római számára még mindig láthatatlan volt. Számuk csak a 3. században kezdett jelentősen emelkedni (gondoljunk a kamatos kamatra), majd a 4.-ben már lavinaszerűen nőtt.

Hopkins ezzel kapcsolatos tanulmánya érdekes kérdéseket feszeget: hány keresztény közösség létezett az első évtizedekben valójában, és ők mennyi írott szöveget gyártottak? Egyikre sem könnyű választ találnunk. A fennmaradt szövegeket átfogóan elemző kutatásában Harnack mintegy ötven keresztény közösséget sorol fel név szerint Kr. u. 100-ban. Mi van azokkal a közösségekkel, amelyeket forrásaink nem említettek név szerint? Feltételezésem szerint a legtöbb ilyen volt. Ezek alapján hány közösségről beszélhetünk? 150-ról? 300-ról? Nem tudhatjuk pontosan.

De tegyük fel, hogy 50 darab volt csak. Hopkins játszik egy kicsit a számokkal és néhány elgondolkodtató következtetésre jut. Tudjuk, hogy a korai keresz-

* Keith Hopkins: Christian Number and Its Implications. *Journal of Early Christian Studies*, 6. (1998), 185–226.

tény közösségek kapcsolatban álltak egymással, gyakran leveleken keresztül, amelyeket a vezetők írtak egymásnak (sokszor az egész közösség nevében). Pál is így írt leveleket az általa alapított közösségekhez, és tudható, hogy ők is írtak neki (ahogy erre ő maga is utalt az 1Kor 7:1-ben).

Tegyük fel, hogy 50–150 között ez az 50 ismert közösség mindössze évi két levelet írt egymásnak. Ez nem sok. Véleményem szerint ennél többet írtak. De Hopkins gondolat kísérletében arra kér minket, hogy maradjunk évi két levél-nél. Ha elvégezzük a számításainkat, arra jutunk, hogy 1 évszázad alatt 10 000 keresztény levelet írtak meg és küldtek el. Hány maradt fenn ezekből? Körülbelül 50.

Hopkins számai nekem (és talán neki is) túl óvatosnak tűnnek. Tegyük fel, hogy valójában 200 közösség létezett 100-ban. Ez a szám hitelesnek látszik: ha csak 8000 keresztény volt, az azt jelenti, hogy egy-egy közösség átlagosan 40 taggal bírt. Nehéz elképzelni, hogy egy közösség ennél lényegesen nagyobb lett volna, mivel a keresztények ekkor még elsősorban magánházakban jöttek össze, és kevés helyen fértek volna el három tucatnál többen. De mondjuk, hogy 200 közösség volt, és ezek mindegyike háromhavonta egy levelet írt, azaz évente négyet. Így 80 000 keresztény levél született volna a vizsgált időszakban, amiből mára mindössze 50 maradt fenn. Ez önmagában is meghökkentő adat.

Hopkins arra is kíváncsi, hogy a közösség tagjai közül hányan tudtak írni és olvasni. Megállapítása szerint egy átlagos ókori közösség nagyjából 30 %-a felnőtt férfi, 30 %-a felnőtt nő és 40 %-a gyermek volt. Az olvasni tudók elsősorban a felnőtt férfiak közül kerülhettek ki. Tudományos ismereteink szerint körülbelül a felnőtt férfiak 20 %-a tudott olvasni. Amennyiben az előző bekezdésben felvázolt számok helyesek, és egy közösséghez negyven fő tartozott, az tizenkét felnőtt férfit jelent. Ez alapján kettő-három írástudó jutott egy közösségre.

Ők voltak tehát, akik az írással és az olvasással foglalkoztak. Az egyházközségek közt váltott leveleket a legtöbb keresztény nem olvasta, hanem ez a két-három férfi olvasta fel nekik. Szinte minden esetben közülük kerülhetett ki a „püspök” azaz az egyházközség vezetője. Ő (ismereteink szerint minden esetben férfiról van szó) pontosan azért lehetett vezető, mert megvoltak a vezető képességei, ehhez pedig bizonyos képzettségre volt szüksége. Annak dacára, hogy a vallásuk a kezdetektől fogva szokatlan mértékben függött az írott szótól, a keresztények zöme – hasonlóan a birodalom lakóinak többségéhez – írástudatlan volt. Akik nem részesültek megfelelő oktatásban, azok rászorultak arra,

hogy mások olvassák fel nekik – és értelmezzék helyettük – a közösségi istentiszteletek során használt szövegeket.

Az egyház növekedése: Összefoglalás

Bár a keresztények száma és a növekedés mértéke is becsült értékeken alapszik, ezek mégis illeszkednek a Harnack és követői által kiértékelt írásos emlékekhez, és a keresztény ókor anyagi maradványaihoz (feliratokhoz, papiruszokhoz, régészeti leletekhez) is.* Ugyan nem tudjuk kellő pontossággal grafikonba illeszteni a kereszténység növekedését, de hozzávetőleges becslésekre van módunk – még akkor is, ha ezek a becslések feltevéseken alapulnak.

Újfent megismételnék néhány fontos észrevételt. Nem volt szükség isteni csodára ahhoz, hogy a kereszténység meghódítsa a birodalmat. A keresztények ugyan állíthatják, hogy Isten közbenjárása állt a háttérben – ezt egy történésznek nem tiszte vitatni. Azonban a kereszténység diadalához nem volt szükség természetfeletti közbeavatkozásra. Amire viszont szükség volt, az a kitartó növekedés, azaz, hogy az emberek az előző fejezetekben kifejtett okokból folyamatosan térjenek át az új hitre.

Nem volt szükség nagy hittérítő gyűléseken bekövetkező tömeges megtérésekre sem. Pál után szinte semmilyen forrás nem támasztja alá, hogy léteztek volna főállású hittérítők, vagy szervezett misszionárius akciók. Az emberek egyszerűen azért tértek át, mert kapcsolatba kerültek más keresztényekkel – rokonaik, barátai, szomszédai, munkatársaik térítették át őket. Sok keresztény boldogan beszélt új hitéről, a nagyszerű csodákról, amelyek azokkal és azokért történtek, akik hittek. Hirdették Isten hatalmát, ami sokkal elérhetőbb volt az ő hívei számára, mint bármelyik másik istenség követőinek. A keresztény érvek végül meggyőzőnek bizonyultak. Nem tömegesen győzték meg az embereket, hanem egyesével, alkalmanként. És ennyi éppen elég volt.

Talán a legdöbbenetesebb az, hogy a kereszténység diadalához nem volt szükség Constantinus császár áttéréséhez sem. Ahogy azt könyvemben szüntelenül hangsúlyozom, a császár megtérése valóban fontos volt, hiszen a kereszt-

* Harnack eredményeit az újabb kutatások fényében módosította: Roderic Mullen: *The Expansion of Christianity: A Gazetteer of Its First Three Centuries*. Leiden, Brill, 2004.

tény történelem egyik leglélegzetelállítóbb pillanatát nyújtotta. A kereszténység lényegében egyetlen csapásra üldözött kisebbségből kiváltságos vallássá vált. Ez kétségtelenül áttörte a gátakat, mivel ettől fogva a római vezetés felső rétege – a tanult, kulturált és vagyonos elit – is felvette a vallást. A keresztények ettől kezdve bátran építkezhetek, nem kellett retorzióktól tartaniuk. A tömegek immár félelem nélkül csatlakozhattak a hithez, nem kockáztatták sem a vagyoniukat, sem az életüket. A kereszténység pedig hatalmas mértékben nőtt tovább – a 4. század elejétől a végéig 2,5–3 millió főről 30 millióra.

Hiba volna azonban, ha azt gondolnánk, hogy Constantinus áttérése lett volna az egyedüli esemény, amely a birodalom kereszténnyé válását előre mozdította. Ha a kereszténység egyszerűen csak ugyanabban a mértékben növekedik tovább, ahogy a császár áttérésének idején tette – vagy akár annál még kisebb mértékben is –, végül akkor is győzött volna.

Lehetetlen megmondani, mi történt volna, ha Constantinus nem tér át. Elképzelhető, hogy ha a rómaiak még határozottabban törekedtek volna rá, hogy eltapossák a vallást, akkor sikerrel járhattak volna. De az ellenkezője mellett is lehetne érvelni, azaz hogy a még szigorúbb állami fellépés csak megerősítette volna a keresztény eltökéltséget, és még buzgóbban terjesztették volna a vallásukat, beváltva Tertullianus állítását, miszerint a mártírok vére az egyház vetőmagjaként működött. Nem tudhatjuk, mi lett volna.

Azt azonban igen, hogy mi az, ami megtörtént. Constantinus egy erre alkalmas időpontban áttért. A kereszténység exponenciálisan növekedett, azzal együtt is, hogy a növekedés mértéke némileg lelassult. A tömegek egyre csak özönlöttek az új hit felé. A császár kedvezményekkel halmozta el a vallást, amely kizárta az összes többi kultusz létezését. Ettől a ponttól Róma pogány vallásainak sorsa megpecsételődött. A kereszténység kizárólagos mivolta ellehetetlenítette az összes többi vallást. Constantinus áttérése után, 80 év alatt véglegesen és hivatalosan is fordult a kocka. Róma kereszténnyé vált.

7. fejezet

Keresztények osztú azatt: üldözés, vértanúság és önvédelem

Bár első 300 éve alatt az egyház figyelemre méltó növekedést produkált, a birodalom nem vált egy csapásra kereszténnyé. A pogány világ nem adta meg magát egykönnyen az új vallásnak. A keresztények már a kezdetektől, Pál ténykedésétől egészen Constantinus megtéréséig határozott, gyakran ádáz ellenállásba ütköztek. Ez olykor csak szóbeli támadásokra és társadalmi megvetésre korlátozódott, akadt azonban példa valódi fizikai erőszakra is, akár a feldühödött tömegek, akár a római rendfenntartó erők részéről, akik olykor igen keményen léptek fel Krisztus követőivel szemben. A császári hatóságok végül a vallás teljes megsemmisítését tűzték ki célul. Jelen fejezetben a kereszténység diadala felé vezető út akadályait vizsgáljuk meg.

Elsőként ki kell emelnem, hogy a szervezett keresztényellenesség leginkább elszigetelt incidensek formájában valósult meg. Az egyház nem szenvedett állandó, erőszakos üldözéstől. Az illegalitásban működő, szüntelen megfigyelés alatt tartott, vértanúk ezreit áldozó, és a római katakombákba száműzött kereszténység képe inkább hollywoodi sztorira hajaz, semmint történelmi valóságra. A kereszténység a 3. század közepéig törvényesen működhetett. Nem hoztak birodalomszerte érvényes törvényeket vagy rendeleteket, amelyekkel központilag betiltották volna a vallást. A keresztények nem kényszerültek arra, hogy mindenütt bujkálniuk kelljen. Többnyire teljesen átlagos életet élhettek a többi, rendkívül sokféle vallás követői mellett. A katakombák nem a törvénytől kívül álló, erőszakos üldözéstől rettegő keresztény sejtek találkozóhelyei

voltak. Az üldözés általánosságban véve ritka volt, és viszonylag kevés áldozatot követelt.

Olykor viszont valóban létezett, és előfordultak csúnya incidensek, perek, kínzások, és borzalmas kivégzések is. Felmerülhet a kérdés, miért kellett ennek így történnie? Elvégre több ezer vallás zavartalanul működött a birodalom területén. Senkit sem köteleztek arra, hogy csak egyik vagy másik istent imádja. Nem számított bűncselekménynek, ha valaki újabb istent adott a már addig is tisztelt több száz mellé – a keresztény Isten sem lehetett kivétel. Az sem volt bűn, ha valaki egy emberi lényt – ebben az esetben Jézust – tekintett istennek. A pogányok minden további nélkül, büntetlenül tehették ugyanezt. A birodalomban gyakorolt vallások széles palettája és a hatóságok valamint a lakosság szinte végtelen toleranciája ismeretében, miért épp a keresztények esetében került sor alkalomadtán – míg mások szerint jóval gyakrabban – letartóztatásokra, perekre és kínzásokra? Továbbá, miért nem az volt bíráik célja, hogy beismeressék velük az elkövetett bűnöket, hanem, hogy rákényszerítsék őket, hogy hagyjanak fel azokkal?

Először is, érdemes felidézni, hogy bár a római hatóságok rendkívül toleránsak voltak a vallásokkal szemben, nem voltak határtalanul azok, ahogy azt a bacchusi szertartások Kr. e. 186-os betiltása esetén tapasztalhattuk. A kirívóan erkölcstelen vagy társadalmilag veszélyt jelentő kultuszokra rendszerint lecsapott a törvény keze. Az ilyen kultuszok híveit perbe foghatták és megbüntethették, a kultuszt pedig helyi szinten betilthatták. A keresztények mindezzel már történelmük korai szakaszában megismerkedhettek. Az általunk vizsgált időszakban a hatóságok alkalmanként közbeléptek – legdrasztikusabb esetek Kr. u. 250-ben, 257–258-ban, és 303–313-ban zajlottak –, és ellehetetlenítették a keresztények vallásgyakorlását, illetve erőszakkal próbálták rábírní őket, hogy hagyják el a hitüket. Ez nem azért történt, mert a kereszténység önmagában illegális lett volna; az volt az oka, hogy a keresztényeket veszélyesnek tartották a helyi közösség társadalmi jólétére, illetve később az egész birodalomra nézve.

A korai üldözések

A Pálról szóló fejezetben foglalkoztunk már az ő keresztényüldöző tevékenységével, és említettük, hogy áttérése után ő maga is heves támadásokat élt át. Az ott leírtak kellő magyarázattal szolgálnak arra, hogy a nem keresztény zsidók

miért és hogyan üldözték az új mozgalmat annak első éveiben. Ebben a fejezetben a rómaiak által fogantatosított üldözésekre összpontosítunk. Nem meglepő, hogy az efféle üldözésekre vonatkozó legkorábbi utalásokat az Újszövetségben találjuk, és ismét csak Pál apostol hittérítő munkája kapcsán merülnek fel.

Pál a korinthuszi közösségnek beszél arról, hogy „Zsidóktól ötször kaptam egy híján negyven botütést”, és ugyanitt említi, hogy „háromszor megvesszőztek” (2Kor 11:24, 25). Ez utóbbi már a rómaiak testi fenyegetési módszere volt. Pál egy ízben sem említi, milyen vádakra találták bűnösnek, és azt sem, hogy milyen jogi eljárás vezetett a büntetésig. A Cselekedetekben azonban erről is szó esik.

Tudjuk, hogy az Apostolok Cselekedetei nem pártatlan történelmi leírás a keresztény mozgalom korai éveiről, jóllehet, egyesek gyakran ilyen módon is értelmezik. Az itt elmondott történeteket tekinthetjük igaznak és kitalálnak is. Azonban ahhoz, hogy az 1. században irodalmi szöveggént „működhesen”, a korabeli olvasók előtt hitelesnek kellett hangoznia. Még ha a Pál és társai életével kapcsolatos konkrét tények nem is felelnek meg minden esetben pontosan a valóságnak, olyan dolgokat mutatnak be, amelyek *akár* meg is történhetek volna. Ez pedig érvényes Pál rómaiak általi üldöztetésére is.

Az egyik legelső ilyen történet máris jól példázza, mire gondolok. A 16. fejezetben, második hittérítő útján Pál és kísérői Filippi városában járnak, ahol találkoznak egy fiatal rabszolgánövél, akit démon szállt meg, ezért képes megmondani a jövőt. Tulajdonosai kiaknázva a nő különös képességeit, szép hasznót húznak belőle. A nő azonban követi Pálékat és gúnyosan kiáltozik róluk, amit Pál több nap után végül megelel, és kiűzi belőle a démont (ApCsel 16:16–18). A nő gazdáját igencsak felbőszíti a dolog, mivel ezzel elveszítették jól jövedelmező üzletüket. Elfogják Pált és társát, Szilászt, majd a helyi előljárók elé vezetik őket, mondván: „Ezek az emberek felforgatják a városunkat. Zsidók lévén, olyan szokásokat hirdetnek, amelyeket nekünk nem szabad sem átvennünk, sem követnünk, mert rómaiak vagyunk” (ApCsel 16:20, 21). A tömeg is ellenük fordul, az előljárók pedig elrendelik a büntetést. Az apostolokat meztelenre vetkőztetik, megbotozzák és börtönbe vetik.

A Cselekedetek történeteinek megszokott sémája szerint, Isten aznap éjjel közbeavatkozik pártfogoltjai oldalán, nagy földrengést idéz elő, aminek következtében megnyílnak a börtönajtók, Pál és Szilász bilincsei pedig lehullnak, így a rabok szabadon távozhatnak.

Az isteni eredetű földrengés kissé túlzásnak hangzik, de az üldözés általános hangvétele hihető. A keresztények nézetei és tettei „rómaiatlannak” látszanak, károsak és veszélyesek, a helyi előjárók pedig ennek megfelelően lépnek fel. Ez a fellépés azonban nem a keresztények ellen hozott törvényeken alapul – mivel ilyen törvények nem is léteztek. Jézus követőit egyszerű bajkeverőknek titulálták, és így is kezelték őket. A római tisztségviselőknek megvolt a hatalmuk, hogy szabadon járjanak el az ilyen esetekben. Megbüntethették azokat, akik gondokat okoztak – sőt, azokat is, akikről feltételezték, hogy erre képesek lennének –, és ehhez nem volt szükségük sem a törvény betűjére, sem korábbi esetekre.

Más források arról tanúskodnak, hogy nem sokkal később már az is elég volt a komoly ellenszenv kiváltásához, ha valakiről tudták, hogy keresztény. Az Újszövetség egyik legrövidebb könyve, Péter első levele a korai keresztény írók valódi gyöngyszeme. Mindössze öt fejezetből áll, és szokatlanul nagy hangsúlyt fektet a keresztényellenes intézkedésekre.* A „szenvedés” szó többször fordul elő ebben a rövidke írásban, mint az Apostolok Cselekedeteinek 28 fejezetében összesen.

Megtudhatjuk belőle, hogy egyes keresztényeknek nagy árat kellett fizetniük a hitükért. Feltételezhető, hogy ez esetben is helyi üldözésről lehet szó, hiszen semmi sem utal arra, hogy a szerző az egész birodalomra kiterjedő jelenségről beszél. A szenvedés ettől még nagyon is valódi:

„Szeretteim! A szenvedés tüze miatt, amely megpróbáltatásul támadt közöttetek, ne csodálkozzatok úgy, mintha valami meglepő dolog érne titeket. Sőt, amennyire részesültök Krisztus szenvedésében, annyira örüljétek, hogy az ő dicsőségének megjelenésekor is ujjongva örülhessetek. Boldogok vagytok, ha gyaláznak titeket Krisztus nevéért, mert a dicsőség Lelke, Isten Lelke megnyugszik rajtatok.” (1Pt 4:12–14)

A szerző nem fejt ki, pontosan miben merül ki a szenvedése. Az mindenképp kiderül, hogy szörnyű volt, hiszen „tüzes ítéletről” beszél. Ráadásul ez az

ítélet bárkit elérhetett, csak azért, mert keresztény vallású volt. Ez a szenvedés pedig elfogadható és Istennek tetsző volt, míg a bűnös élet és a gonoszság értelemszerűen nem.

A homályosan megfogalmazott „ítéltre” némileg fényt deríthet egy korábbi megjegyzés, amelyben a szerző arról tájékoztatja olvasóit, hogy immár nem „emberi vágyak, hanem Isten akarata szerint” kell élniük életüket. A keresztények barátai és szomszédai nem értékelték ezt az új életstílust, de a szerző kitarásra buzdít:

„Bizony, elég volt abból, hogy a múltban a pogányok szokása szerint kicsapongásokban, kívánságokban, részegeskedésekben, dorbézolásokban, tivornyázásokban és szentségtelen bálványimádásokban éltetek. Azért csodálkoznak rajtatok, sőt káromolnak titeket, mert nem rohantok velük együtt a kicsapongásnak ugyanabba a posványába.” (1Pt 4:3, 4)

Könnyen lehet, hogy a keresztény mozgalom e korai szakaszában, amikor az áttértek elhagyták családjaikat, valamint régi, megszokott környezetüket, hogy új, keresztény társaikkal lehessenek, csalódást okoztak és feldühítették azokat, akiket hátra hagytak. Ők cserébe gyalázták őket ezért. Nem egyszerű visszafejteni, hogy miként vezetett ez testi fenytetéshez és büntetéshez, de elképzelhető, hogy a keresztények titkos találkozói és antiszociális viselkedésük nem csak a hátrahagyott közösség egyes tagjait bűszítették fel, de a helyi előjárók figyelmét is felkeltették, akik pedig aljas szándékot sejtettek a háttérben.

A legitimitás kérdése végső soron nem csak az egyes keresztények erkölcsi és társadalmi viselkedésére vonatkozott, de magára a vallási kultuszra is, amelyben kizárólag egyetlen istent imádtak, és megtagadták a helyi közösség vallási életében való részvételt. Az Újszövetségen kívüli forrásainkból világosan látszik, hogy ez utóbbi volt a pogányok keresztényellenességének fő oka.

Plinius keresztényüldözése

Az első részletes lejegyzés a római hatóságok keresztényüldözéseiről előrevetíti, mi zajlott a későbbi években. A történeteket az ifjabb Plinius, Bithünia kormányzójának kora 2. századi leveleiből ismerhetjük.

* A könyvet szinte biztosan nem Péter, Jézus tanítványa írta. A szerző valódiságáról I. Bart D. Ehrman: *Forged: Writing in the Name of God – Why the Bible's Authors Are Not Who We Think They Are*. San Francisco, HarperOne, 2012. 65–77.

Ifjabb Pliniust nagybátyja, idősebb Plinius nevelte, aki hasonlóan ismert római tisztségviselő és író volt, neve leginkább természettudományos írásairól és halálának körülményeiről ismert. A Vezúv Kr. u. 79-ben bekövetkező kitörésekor idősebb Plinius a tengeren próbálta menteni a csapdába esett embereket, de végül ő maga is kora legkatasztrofálisabb természeti csapásának áldozata lett. Unokaöccse a távolból írta le a vulkán kitörésének jellegzetességeit, és ezen kívül is sok mindent feljegyzett az utókornak. Írásai tízkötetnyi levélben maradtak fenn, ami az egyik legbővebb, leginformatívabb és legérdekesebb ókori levélgyűjtemény.

A tizedik könyv egy 61 levélből álló levelezést tartalmaz, amelyet Plinius Traianus császárral folytatott Kr. u. 110–113 között. Számunkra különösen fontos a 96. és a 97. levél: előbbi Plinius egyetlen, a keresztényekről és az ellenük alkalmazott törvényi fellépésről szóló levele, a második pedig a császár nagyon rövid válasza.

Plinius azért ragadott tollat, mert felfigyelt a keresztény csoportokra, és nem volt biztos benne, hogy mi a megfelelő eljárás velük szemben. Nyilvánvalóan nem létezett keresztények elleni „törvény”, és nem volt hivatalos eljárási rend sem, amit követni kellett volna, máskülönben Plinius nem fordult volna a császárhoz. Tudta, hogy valamit tennie kell, de nem volt biztos benne, hogy mit. Ahogy azt levele elején írja, „Uram, alapelvnek tekintem, hogy minden kétes ügyet eléd terjesszek. Mert hiszen ki tudna jobban eligazítani bizonytalanságomban, vagy segíteni tájékoztatlanságomban? Keresztények ügyében folytatott törvényszéki eljárásokon még sohasem vettem részt; ezért nem is tudom, mit és milyen mértékben büntessenek vagy akár nyomoztassak”.

Tudjuk, hogy korábban is voltak már keresztények elleni eljárások, de ezek viszonylag ritkán fordultak elő. Plinius, magas rangú római tisztségviselő mi-volta ellenére, soha nem vett részt hasonlóan, és nem is tudta, mit von maga után az ilyesmi. Azt kérdezi a császártól, hogy tekintettel kell-e lennie a keresztény hívő életkorára, beismerés esetén ejthetik-e a vádat, illetve, hogy a kereszténység miatt kell-e büntetni vagy a konkrét bűntett miatt, amelyet a kereszténység nevében követtek el?

Ezután elmagyarázza, hogy törvényes szabályozás híján miként kezelte az ügyet. Ha valakit megvádoltak azzal, hogy keresztény, és elé vezették, Plinius megkérdezte tőle, hogy igaz-e a vád. Ha a vádlott kereszténynek vallotta magát, felhívta a figyelmét, hogy büntetés vár rá, ha kitart hite mellett, és még két le-

hetőséget adott neki, hogy megtagadja kereszténységét. Aki harmadszor is kitartott vallása mellett, azt kivégeztette a birodalom hatalmával szembeni makacsságáért. Azokat a keresztényeket, akik bizonyítani tudták római polgárságukat, Rómába küldte, hogy az ottani törvények szerint járjanak el velük szemben.

A keresztény név jelentése, és hogy miért is volt ez főbenjáró bűn, Plinius részletesebb leírásából derül ki. Ha valaki azt vallotta, hogy nem keresztény, annak be is kellett bizonyítania ezt az állítását. A vádlottak az istenek bálványai és a császár képmása előtt voltak kötelesek tömjén- és boráldozatot bemutatni, valamint káromolniuk kellett Krisztus nevét. Aki ezt megtagadta, kétségtelenül keresztény volt, és kivégezték. Aki engedelmeskedett, szabadon távozhatott.

Okos próbatétel volt, és az is kiderül belőle, hogy miért volt büntetendő önmagában a keresztény név. Azok, akik őszintén kereszténynek vallották magukat, elutasították az istenek és a császár imádatát, azaz nem követték a Róma által elfogadott kultikus gyakorlatokat. Ez veszélyes és büntetendő magatartás volt, Plinius pedig tudta, hogy derítheti ki egyértelműen, hogy valaki keresztény-e vagy sem. A nem-keresztényeknek nem lehetett ellenvetésük a hagyományos kultuszokban való részvételben, míg a hithű keresztények inkább a halált választották.

Így aztán felmerült a kérdés, hogy mi legyen azokkal a keresztényekkel, akik nem tartottak ki nézeteik mellett. Mi a teendő, ha valaki korábban bevallottan keresztény volt, de azóta elhagyta a hitét? Plinius úgy döntött, hogy az ilyen személyek nem bűnösök, ezért büntetlenül elengedhetők. Ez rendkívül érdekes fejlemény, ugyanis azt jelenti, hogy a kereszténység különbözött az összes többi bűncselekménytől. Ha valaki, teszem azt, gyilkosságot követ el, nem kérheti a felmentését arra hivatkozva, hogy jelenleg épp nem öl meg senkit, és később sem fog. A gyilkosság, a többi bűntettel egyetemben, az elkövetés után büntetendő volt. A keresztények esete azonban merőben más volt. Ha valaki egykor keresztény volt, az nem számított bűnnek. Ha jelen pillanatban keresztény volt, az viszont igen. Aki visszakozott és visszatért a hagyományos vallásokhoz, azt felmentették.

Plinius logikáját később más római hivatalnokok is követték. Ez a logika a vallási szertartásokon alapult. Ha valaki elutasította a hagyományos isteneket, az nem csak az adott személy magánügye volt. Társadalmi és politikai vetületet is kapott a dolog, elvégre az istenek katasztrófákat idézhettek elő, ha a közösség

nem megfelelően hódolt előttük. Az olyan közösség, amelyik megtúrt maga között olyanokat, akik valamilyen nem tradicionális kultuszt követtek, és elutasították a közösség vallási életében való részvételt, komoly fenyegetésnek voltak kitéve. Akik azonban felismerték tévedésüket, többé nem jelentettek már veszélyt, és ezzel okafogyottá vált a további erőszakos kényszerítés. Az istenek örültek, a vezetők örültek, a közösség örült. Nem volt szükség büntetésre.

Levelében Plinius azzal folytatja, hogy a kihallgatások során fontos információkra tett szert a keresztények szokásairól és szertartásairól. Szavaiból nem csak az derül ki, hogyan zajlottak a keresztények gyűlései, de arra is utal, hogy mivel vádolták meg őket rendszeresen és alaptalanul. Plinius azt írja, hogy a keresztények napkeltekor összegyűltek, és az istennek hitt Krisztus tiszteletére himnuszokat énekeltek. Esküt tettek arra, hogy nem lopnak, nem rabolnak, nem követnek el házasságtörést, nem szegik meg esküjüket, és nem tagadják meg a rájuk bízott letét visszafizetését. Ha ezzel végeztek, szétszéledtek és később újra összegyűltek, hogy elfogyasszák – Plinius szerint – „közönséges és ártatlan lakomájukat”.

Ezek a keresztény cselekvéseket leíró sorok kézenfekvőnek és banálisnak tűnhetnek, pedig távolról sem azok. A 2. századi keresztény írások alapján könnyen kiolvashatjuk a sorok között, hogy mire gondolt valójában Plinius. Lényegében azt állítja, hogy a keresztény vallási szertartásokról keringő mendedmondák alaptalanok. A fejezetben később láthatjuk majd, hogy a keresztényeket vad éjszakai rituálékkal – amelyek során züllött erkölcstelenség, gyermekgyilkosságok és kannibalizmus dúlt – vádolták. Plinius semmi ilyesmit nem talált. A keresztények esküvel kötelezték magukat arra, hogy a szokásosnál is erkölcsösebbek lesznek, és teljesen átlagos ételeket ettek – nem pedig csecsemőket – rendszeres ünnepeik alkalmával.

Olybá tűnik, Plinius elsőre nem hitt saját értesüléseinek. Talált két szolgálólányt, diakonisszát, akikből kínvallatás árán kívánta kiszedni az igazságot. A római antikvitásban azt hitték – a mi gondolkodásunkkal merőben ellentétben –, hogy az ember csakis extrém kínzás hatására mond minden esetben igazat. A rabszolgákkal szembeni törvényi eljárás során ráadásul kifejezett elvárás volt a kínvallatás. Plinius tudni akarta az igazságot. Azonban a megkínzott szolgák nem tártak fel semmilyen botrányt csak „ostoba, határtalan babonáságot”.

Mindazonáltal Plinius hangsúlyozza, hogy ez a babona igenis jelentős gondokat okozhat. „Mindenféle korú, mindenféle társadalmi osztálybeli emberek,

férfiak és nők” érintettek, és a kultusz igencsak elterjedt: „Nemcsak a városokban, hanem a falvakban és a tanyákon is elharapódzott ennek a babonáságnak a ragálya.” A helyi pogány templomok szinte teljesen elnéptelenedtek, és az áldozati húsrá sincs igény. Ezt a helyzetet azonban Plinius intézkedései orvosolni tudták. Közbelépése nyomán a templomok újra benépesedtek, és a húspiacok is fellendültek.

Plinius jól láthatóan a császár jóváhagyására vágyott, és ezt egy rövid válasz formájában meg is kapta. Traianus nem idéz fel egyetlen császári törvényt sem az esettel kapcsolatban – ez pedig a legeggyértelműbb bizonyíték arra, hogy nem is létezett ilyen törvény, hiszen ha valaki, a császár nyilván tudott volna róla. Épp ellenkezőleg, Traianus azt írja, hogy a keresztényekkel szemben „általánosságban nem is lehet megfogalmazni valami meghatározott szabályt.” Plinius eljárása helyénvaló volt. Aki megtagadta kereszténységét és „kézzelfoghatóan bizonyítja, azaz áldozatot mutat be isteneinknek”, felmentendő, még akkor is, ha korábban fennállt a gyanú, hogy az eltévelyedett hitet követte.

Traianus két feltételt szab meg. A keresztények után nem kell nyomozni. Nem szabad követni őket, mint a bűnözőket szokás. Másodszor, és erre Traianus különös hangsúlyt fektet, nem fogadható el a névtelen feljelentés. Ha valaki megvádol egy másik embert, annak személyesen kell megjelennie a mondandójával: „Névtelen följelentéseknek azonban egyetlen ügyben sem szabad helyt adni, mert ez a leggyalázatosabb módszer és semmiképpen sem méltó korunkhoz” – zárja levelét a császár.

Világosan látszik, hogy a 2. század elején nem volt lefektetett procedura a keresztények elleni fellépésre. Plinius hozzáállása okos és hatékony volt, de ad hoc módon történt. Nem precedensek alapján döntött, mert nem volt mire alapoznia. Egyes tudósok ugyanakkor azt állítják, hogy épp az ő eljárása vált precedenssé – később több előjáró is hasonló módszereket alkalmazott. A keresztényeket arra kötelezték, hogy tagadják meg hitüket és imádják a hagyományos isteneket. Bárki, aki ellenállt, bűnös volt – mai szemmel nézve furcsa lehet, hogy vonatkozó törvény nélkül hogy lehet bűncselekményről beszélni –, és ennek megfelelően bűnhődnie kellett, esetenként kínzással és akár halállal. Ez nem gyakran ugyan, de előfordult. Előfordult, mert az emberek tudták, hogy mivel járt, ha valaki keresztény, de még inkább azért, mert *tudni vélték*, hogy mit jelent.

Nem Plinius volt az egyetlen, aki megértette, mivel jár a kereszténység, ahogy azt 2. és 3. századi keresztény gondolkodók írásaiból is tudhatjuk, akik esetenként beszámoltak róla, hogy milyen eljárásban részesültek a római hatóságok jóvoltából. Ezekből egyebek mellett kiderül, hogy a keresztényeket ateistáknak tartották, akik rendszeres erkölcstelenségekben vettek részt.

A keresztény ateisták

Döbbenetesen hangzik, de a Római Birodalomban törvényszék elé állított keresztényeket ateizmusért ítélték el. A keresztényeket ateizmusért? A keresztény nem pontosan az ateista ellentéte?

Manapság ez valóban így van: a keresztények hisznek Istenben, az ateisták pedig azt vallják, hogy nem létezik Isten. Az ókorban azonban még más volt a helyzet. Senkiben sem merült fel, hogy megkérdezze ismerősétől, hogy hisz-e istenben? A kérdés ebben a leegyszerűsített formájában olyan teológiai álláspontot feltételezett, amit gyakorlatilag senki sem osztott, nevezetesen azt, hogy az egész univerzumban egyetlen isteni lény van, és az ő létezését vagy el lehet fogadni, vagy épp el lehet utasítani. Az ókori világban az ilyen gondolkodást legjobban esetben is bizarrnak tartották volna.

Az ateista kifejezés ugyanakkor az ókorban is ismert volt, azonban ritkán használták olyan személyre, aki minden isteni lény létezését tagadta. Ehelyett inkább azokat hívták így, akik szerint az istenek alapvetően közömbösek voltak az emberekkel szemben – ezt a nézetet vallották az epikureus filozófusok –, illetve azokat, akik nem tulajdonítottak isteni hatalmat a hagyományos isteneknek. Aki részt vett a birodalom megszokott vallási életében, az értelemszerűen nem tartozott ebbe a kategóriába. A zsidók részleges kivételt képeztek ez alól, de még a zsidók többsége is elfogadta a pogányok vallásgyakorlását. Az ateizmus vádját az epikureizmus követői mellett a keresztényekkel szemben is gyakran alkalmazták. Ők ugyanis nemcsak ahhoz ragaszkodtak, hogy az övék az egyetlen igaz isten, de ahhoz is, hogy csak őt szabad imádni, míg a többi istenség nem is valódi isten. Ennél nagyobb bűn már csak az volt, hogy a keresztények nem vettek részt a mindenki más által elfogadott szertartásokban, különös tekintettel az áldozatbemutatásra. Sajátos nézeteik és szokásaik miatt a keresztényeket istenteleneknek, azaz ateistának tartották.

Ez pedig nem csupán szitokszó volt, hanem valódi törvényi vád is, ahogy azt az apologéták, a hit művelt védelmezőinek írásaiból egyértelműen láthatjuk. Közéjük tartozott például a szellemes, de viszonylag kevésbé ismert Athénagoras, aki az ateizmust a keresztények elleni első számú vádpontként határozza meg (*Kérvény a keresztények ügyében*, 3). A 2. században élt Jusztinosz – aki végül maga is vértanúhalált halt hitéért – szintén világosan fogalmaz: „Csak azt az egyet vethetitek a szemünkre, hogy nem imádjuk a ti isteneiteket.” (1 Apológia, 24) Láthattuk tehát, hogy ez nem csupán vallási megfontolásból vont maga után büntetést. A vallás nem az emberi lét egy elkülönült szelete volt, hanem szerves részét képezte a társadalmi-politikai életnek. Ha valaki nem tisztelte a városi vagy állami isteneket, az a városához vagy az államához volt hűtlen. Bizonyos értelemben olyan volt, mintha egy amerikai állampolgár nem lenne hajlandó letenni a Hűségesküt. Csakhogy a kultusz megtagadása ennél sokkal nagyobb kockázatot jelentett. Az istenek ugyanis megtorolhatták a hűtlenséget, ha a közösség nem tisztelte őket a megfelelő módon. Idézzük fel Tertullianus dermesztő szavait arról, hogy miért féltek a pogányok a keresztényektől, és miért gyűlölték őket:

„Meggyőződésük szerint minden nyilvános szerencsétlenségnek, a népre zúduló valamennyi csapásnak a keresztények az okai. Ha a Tiberis a városfalakig emelkedik, ha a Nílus nem árad szét a szántóföldeken, ha változatlan az időjárás, ha megmozdul a föld, ha éhínség, ha járvány lép föl, rögtön halljuk az üvöltést: »Oroszlán elé a keresztényeket!«” (*Védőbeszéd*, XL)

Öt évtizeddel később, a 3. század közepén Karthágó püspöke, Cyprianus azt írja, hogy sokan a keresztényeket vádolják a háborúkért, pestisjárványokért, éhínségért és a szárazságért: „Állítottad: miattunk történik és a mi számlánkra kell írni mindazt ami a világot szorongatja és nyomorgatja, mert mi nem tiszteljük az isteneteiket.”*

Végül Cyprianus is mártírhalált halt. Tárgyalásának leirata változtatatlan formában fennmaradt. Ebből pontosabb képet kaphatunk a keresztények elleni jogi eljárások menetéről.

* Szent Cyprianus: Levél Demetriushoz, 3. Ford.: Vanyó László. In: *Szent Cyprianus művei*. Szent István Társulat, Budapest, 1999.

Cyprianus vagyonos és művelt arisztokrata volt, aki rétorként kereste a kenyerét. Kr. u. 245 körül, már felnőttkorában tért át a kereszténységre; két éven belül pedig már Észak-Afrika legnagyobb egyházközösségének felszentelt püspöke volt. Magas rangja miatt a 250-es évek üldözései során a római hatóságok célkeresztjébe került (ezzel a későbbiekben foglalkozunk részletesebben). 258. szeptember 1-én tartóztatták le, és két nappal később került sor ügyének tárgyalására. A magisztrátus így foglalta össze Cyprianus főben járó bűneit:

„Régóta szentségtörő meggyőződésben éltél és sok semmirekellő összeesküvő embert gyűjtöttél magad köré, s Róma, valamint a szent szertartások ellensége lettél. Még a legszentségesebb császárok, Valerianus és Gallienus augustus és a legnemesebb caesar Valerianus sem voltak képesek visszatéríteni téged az ő szertartásaik követésére. És mivel lelepleződöttél, mint a legsemmirekellőbb vétek szerzője és zászlóvivője, ezért jel lesz azok számára is, akiket fertőzeteddel magad köré gyűjtöttél. A fegyelmet véreddel kell szentesítened. (...) Thascius Cyprianusnak kard által kell meghalnia.”*

Az ítéletet azonnal végrehajtották, Cyprianust lefejezték. Csupán annyi volt a bűne, hogy nem volt hajlandó Róma isteneit imádni.

A keresztények kirívó erkölcstelensége

Láthattuk, hogy Plinius arra gyanakodott, hogy a keresztények erkölcstelen, sőt, bűnös dolgokat művelnek rendszeres heti találkozóikon. A titkos társaságok mindig gyanúsak voltak, és a bacchanáliáról terjedő egykori szóbeszédnek is minden bizonnyal hozzájárultak ahhoz, hogy miként gondolkodtak az emberek a keresztényekről. Idézzük fel, hogy is írt Livius a bacchusi lakomákról: „...megkezdődött az ocsmány orgiák mindenféle fajtája, mert mindenki úgy érezte, hogy itt megtalálhatja azt az élvezetet, amelyre természete szerint különösen vágyott.” Az éj leple alatt zajló ünnepségeken nem csak a féktelen és buja szexualitás tombolt, de az ártatlan és védtelen áldozatok rituális meggyilkolása is he-

lyet kapott: „...az üvöltés, a dobok és a cymbalum zajától a megbecstelenítettek és megöltek segélykiáltásait egyáltalán nem lehetett hallani”. (A római nép története, 39.10)

A keresztényeket hasonló botrányos viselkedéssel vádolták. 150-ben Jusztinosz és ötven évvel később Tertullianus is megemlíti ezeket a vádakát. Tertullianus szemléletes leírásából az is kiderül, hogy a keresztények esetében még tovább mentek a gyanúsítgatásokkal, amelyekbe immár nem csak a gyilkosságok, de a kannibalizmus is beletartozott. „Híresztelik rólunk, hogy elvetemült gonosztevők vagyunk, gyermekgyilkossággal járó titokzatos szertartások s a belőlük származó lakomák okán. Sőt mondják, hogy az eszem-izsomra vérfertőzés következik, amelyre a fényforrásokat fölforgató kutyák, már mint a sötétség és az aljas élvezet kerítői adnak ocsmány módon alkalmas jeladást. Nos, szakadatlanul ilyesmit mondanak velünk kapcsolatban.” (Védőbeszéd, VII, 1, 2)

Még ennél is részletesebb és sokkolóbb vádak sorol fel Tertullianus fiatalabb társa, a kereszténység egy másik védelmezője, Minucius Felix, aki a hagyomány szerint római ügyvédként tevékenykedett. Egyetlen fennmaradt műve az *Octavius*, amelynek címszereplője beszélgetésbe elegyedik egy Caecilius nevű pogánnyal a keresztény hit érdemeiről. Minucius Felix a két fél közti közvetítő szerepét tölti be. A szöveg állítólag valós beszélgetést rögzít, de a szerkesztés – hacsak ugyan nem teljesen kitalált történetről van szó – erősen Octaviusnak kedvez. Az ő, kereszténységet hirdető szövege kétszer akkora terjedelmű, mint Caecilius támadása, és a szöveg végére a pogány vitapartner mindenben igazat ad Octavianusnak, majd minden további nélkül, ott helyben áttér.*

Fiktív jegyei ellenére kétségtelen, hogy a dialógus történelmileg valós információt is tartalmaz, ennek része a Caecilius által megfogalmazott, kereszténységet érintő vádaskodás. Ez Plinius száz évvel korábbi gyanúját és Tertullianus állításait is visszhangozza, bár hátborzongató részletességével egyik sem veszi fel a versenyt. Minucius Felix arra is céloz, hogy a vádak Fronto, a neves szónok, Marcus Aurelius egykori tanítója írásaiból származnak.

Caecilius hevesen bírálja a keresztény vallást annak buja éjszakai rituáléi miatt:

* Szent Cyprianus proconsularis vértanúaktája, 4. Ford.: Vanyó László. In: *Vértanúakták és szenvedéstörténetek*. Szent István Társulat, Budapest, 1984.

* A következő idézetek az *Octavius* IX. szakaszából valók. For.: Károsi Sándor, Heidl György. Paulus Hungarus – Kairosz Kiadó, Budapest, 2001.

„Titkos jelekből és jelzésekből ismernek egymásra, s szinte ismeretlenül szeretik egymást. Mintegy a kéjvágyak vallása alakul ki a köreikben mindenfelé, egymást különbség nélkül fivérnek és nővérnek nevezik, csak azért, hogy a napirenden lévő fajtalanokodás a tisztaság név felvételével vérfertőzésé váljék.”

A keresztények rendszeres orgiái kifejezetten érdekes megoldásokat is rejtenek, például igencsak leleményes módon sötétítik el a szobát, hogy ismeretlenül és válogatás nélkül eshessenek egymásnak:

„Ünnepnapon férfiak és nők minden korosztályból lakomára gyűlnek össze gyermekeik, nővéreik és anyjuk társaságában. Amikor a nagy lakmározás után az asztaltársaság felhevült, és a részegség felszította a fajtalan kéjvágyát, a gyertyatartóhoz kötött kutyát arra ingerlik, hogy láncá hosszánál messzebb dobott falat után kapjon. Miután így felborult és kialudt a lelki ismeretet ébren tartó gyertyaláng, a szégyentelen sötétség leple alatt a természetellenes vágytól indítva válogatás nélkül ölelkeznek, s még ha a gyakorlatban nem mindenki követi is el, de a lelkiismeret szempontjából mindannyian ugyanúgy vérfertőzők, hiszen közös vágyból fakad az, ami egyes emberek esetében megvalósulhat.”

Ám nem csak a felnőttek és gyerekek szexuális közönsége sérti Caecilius erkölcsi érzékét. A keresztények háborzongató és bűnös beavatási szertartásokkal fogadják be új tagjaikat:

„Mármint az új tagok beavatásáról szóló elbeszélés éppen olyan rettenetes, mint amennyire közismert. Akit misztériumaikba beavatnak, az elé egy liszttel borított kisdédet tesznek, hogy az óvatlanokat lépre csalják. Ezt a gyermeket az újon azon hiszemben, hogy a lisztlepelbe merített késszúrások ártatlanok, tudtán kívül halálra sebzi. A gyermek vérének – szörnyűség! – mohón felnyalják, tagjait versengve szétdarabolják, ilyen áldozat révén kötnek szövetséget, ez a bűnrészség kötelezi őket kölcsönös hallgatásra. Ez az istentisztelet minden istentelenségnél utálatosabb!”

Tehát ezt jelentette a kereszténység! A mai olvasó valószínűleg tarthatja, hogy bárki elhitte ezt az átlátszó mocskolást. Márpedig el kellett hinniük, más-különbben nem találnánk ennyi egybehangzó utalást hasonló történetekre. De mégis, hogy gondolhatták, hogy valóban így zajlottak a keresztény találkozók?

Ehhez fontos felidéznünk, hogy a keresztények gyűlései zártkörűek és titkosak voltak. Találkozóikra nem a város közepén került sor. A hívek saját otthonaikban, vagy félreeső szabadtéri helyszíneken gyűltek össze – rendszerint éjszaka, vagy még napfelkelte előtt. Erre jó okuk volt: akkoriban ugyanis szinte mindenkinek dolgoznia kellett a megélhetésért, és a hétvége fogalmát sem ismerték. Gyűléseiket így a munkaidőn kívül kellett megejteniük. De ki tudhatta, mi mindent csináltak azok az emberek a sötétben?

A tudósoknak nem kevés fejtörést okozott, hogy megfejtsék, miért azonosították a keresztényeket a többiek között Jusztinosz, Tertullianus és Minucius Felix által említett botrányos szokásokkal.* Van, aki szerint a vérfertőzés vádja teljesen érthető egy olyan szekta esetében, ahol a „fivérek” és „nővérek” közötti „szent csók” hagyománya egészen az Újszövetségig nyúlik vissza. Testvérek csókolóznak a sötétben? Micsoda dolog ez?! Ami a csecsemőgyilkosságokat és a kannibalizmust illeti, nyilván tudott volt, hogy a keresztények minden héten egyszer közösen étkeznek, és ennek alkalmával Krisztusnak (az Isten fiának) testét és vérének fogyasztják el. Ezek szerint gyermeket ennének?

Más tudósok kétségbe vonják, hogy azért vádolták volna a keresztényeket erkölcstelen tettekkel, mert keveset tudtak róluk és a gyűléseikről.** A szexuális bujaság, a csecsemőgyilkosság és az emberevés vádjai az ókori vitairatok mindennapos kellékei voltak. Bárki, aki be akarta feketíteni ellenségeit, felhasználta ezeket, és a lehető legbotrányosabb, legrosszindulatúbb dolgokat híresztelte róluk. Márpedig semmi sem lehetett botrányosabb, mint vad vérfertőzésbe keveredni, gyermekeket gyilkolni majd elfogyasztani azok húsát és vérének. Tehát, bár lehetséges, hogy a vádhoz olykor hozzájárult a keresztények szokásainak felületes ismerete is, ezek azért alapvetően szokásos vádak voltak bármelyik vi-

* Lásd Stephen Benko: *Pagan Rome and the Early Christians*. Bloomington IN, University of Indiana Press, 1984.

** Andrew McGowan: *Eating People: Accusations of Cannibalism Against Christians in the Second Century* *Journal of Early Christian Studies*, 2. (1994) 413–442.

szonylag ismeretlen, mégis gyűlölt csoport ellen, akiket nem csak a törvény keze, de a közvélemény is sokszor támadott.

Az első vértanúk

A keresztények ellen felhozott, konkrét törvényszéki vádak között nem szerepelt szexuális visszaélés vagy egyéb kirívó erkölcstelenség. Ezt az ókorból fennmaradt, a keresztények üldözéséről, elfogásáról és kivégzéséről szóló beszámolókból tudhatjuk. Sajnos a peres eljárások feljegyzései nagyon hiányosak: Ahogy a korai kereszténységet kutató történész, Candida Moss írta, mindössze hat vértanúságról szóló leírásunk van 250 előttről, és ebből kettő vagy három eredetisége is kérdéses.* Akad azonban olyan, amelyik valódi szemtanúk vallomását is tartalmazza, és mindegyikben találhatunk olyan történelmi információkat, amit érdemes tüzetesen átvizsgálnunk.**

Ezek lényegében azt támasztják alá, amit már Pliniusnál is láttunk: Jézus követőinek bűne abban merült ki, hogy nem voltak hajlandóak káromolni Krisztus nevét, ez pedig azt jelentette, hogy nem imádnak más istent, csak a sajátjukat. A pogányoknak nem esett volna nehezükre elfogadni azt, hogy a keresztények azt imádják, akit akarnak, feltéve, hogy közben nem tagadják meg, hogy más isteneknek is hódoljanak. Mindenki ezt tette, kivéve a zsidókat, akik évszázadok óta az egyetlen kivételt jelentették. A keresztényeknek viszont nem volt ilyen lehetőségük. Ők nem zsidók voltak, így nem tagadhatták meg a hagyományos vallásokat. Vétségük büntetendő volt.

Az egyik legelső, keresztény vértanúságról fennmaradt beszámoló az anatóliai Szmirna város 2. századi püspökének, Polükarposznak az elfogását és kivégzését dolgozza fel. A *Polükarposz vértanúságáról* sokáig úgy tartották, hogy egy szemtanú leírása, amely nem sokkal az esemény után, Kr. u. 155-ben vagy 156-ban keletkezett. Egy közelmúltbeli kutatás azonban arra jutott, hogy a szö-

veg hamisítvány, és valójában a 3. század elején írták.* Bármilyen legyen is a pontos dátum, a szövegből kiderül, miként látták a keresztények az ellenük felhozott vádakot, valamint azt is, hogy az ítéletet kihirdető római magisztrátusok gyakran meglehetősen kelletlenül, a tömeg nyomására hozták meg az ítéletet.

A szöveg egy levél, amelyet a szmirnai keresztények küldtek philomeliumi társaiknak. A szöveg elején a névtelen szerző megfogalmazza szándékát: „Megírtuk nektek, testvérek, a vértanúk és a boldog Polükarposz történetét, aki tanúságtételével mintegy megpecsételte és megszüntette az üldözést. Talán mindaz, ami korábban történt, arra szolgált, hogy az Úr fentről mutassa meg az evangéliumi tanúságtételt.”**

Egyértelmű, hogy nem pártatlan leírással van dolgunk. A szerző szándéka, hogy megmutassa, Polükarposz halála Jézuséhoz volt hasonlatos, hiszen „az Evangéliumhoz illő” módon történt. Céljának eléréséhez több ponton is összefűzi a két karaktert: Jézushoz hasonlóan Polükarposz sem adja fel magát, hanem megvárja, amíg elárulják; ő is megjósolja követőinek közelgő kivégzését és annak módját is; elfogatása előtt buzgón imádkozik azért, hogy az Úr akarata megvalósuljon; egy Heródes nevű férfi tartóztatja le; végül Polükarposz egy számár hátán érkezik meg a városba.

Hovatovább, Jézushoz hasonlóan a vértanú Polükarposz is nyugodtan és félelem nélkül várja a halált. A szerző az isteni sugallatú bátorságot több, kínzástól szenvedő keresztény rövid történetével vetíti előre:

„Hisz ki ne csodálná ezeknek (a vértanúknak) a nemességét, kitartását és Urunk iránti szeretetét? Némelyeket annyira megkorbácsoltak, hogy húsuikat egészen a vénáig és artériáig látni lehetett, s ezt elviselték, úgy, hogy még a körülállók is irgalomra és könyörületre indították. Ilyen bátorságot mutattak, hogy nem jajongtak, s még csak nem is nyögtek ők, bebizonyítván mindannyiunknak, hogy Krisztus tanúi a kínzás azon óráiban nem a testben időznek, hanem sokkal inkább a jelenlevő Úr társalkodott velük.” (Szent Polükarposz vértanúsága, 2.2)

* Candida Moss: *The Myth of Persecution: How Early Christians Invented a Story of Martyrdom*. San Francisco, HarperOne, 2013.

** Vanyó László (szerk.): *Vértanúakták és szenvedéstörténetek*. Szent István Társulat, Budapest, 1984.

* Lásd Bart D. Ehrman: *Forgery and Counterforgery: The Use of Literary Deceit in Early Christian Polemics* New York, Oxford University Press, 2012. 493–508.; valamint, Moss: *Myth of Persecution*, 94–104.

** Szent Polükarposz vértanúsága, 1.1. Ford.: Vanyó László. In: *Vértanúakták és szenvedéstörténetek*.

A tömeg nem elégszik meg vértanúk szörnyű halálával, a vezetőjük elfogását követeli: „Le a keresztényekkel! Kutassátok fel Polükarposzt!” (Szent Polükarposz vértanúsága, 3.2) Miután felkutatják és elfogják, a fogságba került Polükarposzt elfogói arra biztatják, hogy tegyen eleget annak, amit kérnek tőle: „Mi rossz van abban, hogy azt mondd: »A császár az Úr«, s tömjént áldozol, és így tovább, és megmenekülsz?” (Szent Polükarposz vértanúsága, 8.2) Polükarposz azonban határozottan elutasítja ezt a lehetőséget.

A sebtében rendezett tárgyaláson, a teltházas cirkusz közönsége előtt, a prokonzul újra felszólítja, hogy tagadja meg hitét: „Esküdj a császár boldogságára, térj észre, mondd: Le az istentelenekkel!” Stílusos iróniával Polükarposz a közönségre tekint, felsóhajt, és széles mozdulatokkal szól az ég felé: „Le az istentelenekkel!” (Szent Polükarposz vértanúsága, 9.2)

A prokonzul újra és újra megkísérli jobb belátásra bírni a püspököt. Azt tanácsolja, próbálja meggyőzni a tömeget, hogy nem érdemel halált. Megfenyegeti Polükarposzt, hogy ha nem tagadja meg hitét, a vadállatok elé veti, de ha ez nem tetszik neki, akkor tűzzel emésztí el. Semmi sem használ. A prokonzul elképedve küldi az aréna közepére Polükarposzt, aki „megvallotta, hogy keresztény!” (Szent Polükarposz vértanúsága, 12.1). A felbőszült nép éktelen haragra gerjed, nagy hangon kiáltják: „Ez Ázsia tanítója, a keresztények atyja, isteneink lerombolója, aki sokakat arra tanított, hogy ne mutassanak be áldozatot, és ne fejezzék ki hódolatukat.” (Szent Polükarposz vértanúsága, 12.2)

A prokonzul elrendeli, hogy elevenen égessék el a püspököt. Isten azonban közbelép és meggátolja, hogy a lángok érintsék a szent testét, ezért a hóhér egy törrel leszúrja. Ám a csodák sora még ezzel sem ér véget: annyi vér ömlik ki a püspök testéből, hogy eloltja a tüzet, és ezzel egy időben a szúrás helyéről egy galamb repül ki és felszáll a mennybe. Polükarposz lelke megtért az Úrhoz.

A teológiai indíttatású részletek ellenére a leírás fellebbenti a fátylat a keresztényekkel szemben alkalmanként tanúsított ellenségességről és az ehhez kötődő jogi következményekről. Ez, mint már említettük, nem más, mint a hagyományos istenek iránti hódolat rendületlen elutasítása. Legalább ennyire fontos – és a szöveg erre is rávilágít –, hogy a hatalomban lévő vezetőket nem a vérontás vezérelte. Fenn akarták tartani a békét, és azt részesítették volna előnyben, hogy a keresztények jobb belátásra térjenek és vegyenek részt az egyszerű szertartásokban. Az általuk ismert világban szinte senki sem akadt, akinek ezzel szemben ellenérzése lett volna. A keresztényeket akkor miért zavarta

mindez? A korai mártírokról fennmaradt beszámolók alapján egyértelmű, hogy a keresztények üldözői nem elleneztek a vallást. Épp ellenkezőleg, legtöbbször ők maguk is rendkívül vallásosak voltak, akik éppen emiatt elleneztek a keresztény hitet. A keresztények ugyanis – hallatlan mód – a saját Istenükön kívül mindenki más imádatát elutasították.

Egy második vértanúságról szóló leírás szintén ezeket a következtetéseket igazolja. Ebben az esetben valódi szemtanúi beszámolóról beszélhetünk, vélhetően egy igazi per átiratáról van szó. A dokumentum Kr. u. 180. július 17-én kelt, az észak-afrikai Karthágóban. A kormányzó egy Saturninus nevű pogány férfi volt. Egy keresztény férfi, Speratus és még tizenegy másik ügyét tárgyalták, akik a közeli Scillium városából származtak. A Polükarposz vértanúságáról hírt adó levéllel ellentétben a *Scilliumi vértanúk aktája* rövid és látszólag tárgyilagos szöveg, viszont annál pontosabb képet fest a valóságról.

Saturninus kitartóan ragaszkodik ahhoz, hogy a tizenkét keresztény tagadja meg hitét, és fogadja el a Birodalom vallási hagyományait: „Urunk és császáruk megbocsájtását érdemelhetitek ki, ha józan belátásra tértek.”* A keresztények azonban hajthatatlanok, mondván, ők semmi rosszat nem tettek, és nem hajlandók lemondani vallási elkötelezettségükről. Saturninus azt is megemlíti, hogy ő maga szintén vallásos: „Mi is vallásosak vagyunk és a vallásunk egyszerű, esküszünk urunk, a császár génuszára, imádkozunk a ő szerencséjéért, amint nektek is meg kell tennetek.” (1.3) Speratus felajánlja, hogy elmagyarázza vallásának egyszerűségét, de Saturninus figyelmezteti: „Nem tartom oda neked a fülemet, mert téged rosszindulatúan tájékoztattak a mi szent szertartásainkról. Inkább esküdj urunk, a császár génuszára.” (1.6)

A keresztények azonban hallani sem akarnak erről. Saturninus újra és újra próbálja meggyőzni őket: „Szakítottok-e ezzel a meggyőződéssel?” „Ne akarjatok ezen esztelenség részesei lenni.” „Kitartasz amellett, hogy keresztény vagy?” „Nem kívántok valamennyi meggondolási időt?” (1.7–11) Végül elkeseredésben ad nekik harminc napot, hogy elgondolkodjanak a dolgon. Azonban a keresztények nem tartanak rá igényt. Ők keresztények, és nem fogják megtagadni vallásukat. Így Saturninus kénytelen elrendelni a kivégzésüket: a helyszínen fejük veszik.

* A scilliumi vértanúk aktája, 1.1. Ford.: Vanyó László. *Vértanúakták és szenvedéstörténetek*.

Az eddig bemutatott, vértanúkról szóló leírások – Plinius bithüniai ítéletei, a szmirnai Polükarposz vértanúsága és a scilliumi keresztények pere – mind helyi ügyek voltak, helyi előjárók hatáskörében. Azaz egyik esetben sem volt szó birodalmi szintű, a felsővezetés által elrendelt üldözésről. Voltak azonban esetek, amikor a császárok is kivették a részüket a keresztények elleni hadviselésből. Eleinte ezek is helyi ügyekhez kötődtek, majd a 3. század közepétől már birodalmi jelleget öltöttek. Az üldözések mértéke és intenzitása magától értetődően összefüggésben volt az egyház növekedésével is. A kereszténység apró, helyi kellemetlenségből birodalmi problémává nőtte ki magát.

A császárok által támogatott üldözések

Láthattuk, hogy a keresztények száma az 1. században még igencsak csekély volt. Ennek ellenére nem tartott sokáig, hogy a kormányzat legfelsőbb szintjein is tudomást szerezzenek a keresztények létezéséről, így 3 évtizeddel az első keresztények megjelenése után már Nero császár is tudott róluk. Ez pedig katasztrofális következményekkel járt az egyház tagjaira nézve, legalábbis Róma városában.

Nero (uralkodása: Kr. u. 54–68)

Nero keresztényekkel szembeni fellépéséről elsősorban nem keresztény forrásokból, hanem a római történetíró, Tacitus műveiből tudunk. *Évkönyvek* című munkájában a birodalom történetét dolgozza fel Tiberius, Caligula, Claudius és Nero idején. A tizenötödik könyvben kerül sor a Kr. u. 64-es nagy római tűzvész leírására.

A tűz a római cirkuszban ütött ki, majd áterjedt a szomszédságokra, és hamarosan elemésztette a város nagy részét, tönkretett lakóházakat, üzleteket, valamint sok emberéletet is kioltott. Nero ez idő alatt a fővárostól távol, Antium városában volt, de mivel a tűz az egyik villáját is fenyegette, visszatért a városba. Ennek ellenére végül a Palatinus dombon álló palotája is a tűz martalékává vált. A tűzvész hat napig tombolt, mire sikerült megfékezni, ám ezt követően ismét fellobbantak a lángok. A tizennégy római kerületből tízet érintett a katasztrófa,

három kerület teljesen leégett, de „a többi hétben is kevés épületrom maradt fenn, csonkán és félig leégetten.”*

Senki sem tudta biztosan, hogy is tört ki a tűz. A fő kérdés az volt, hogy végzetes baleset történt-e vagy Nero maga állt a történetek mögött. Tacitus maga is hezitál: „Következik a csapás, véletlenül-e vagy a princeps alattomoságából, megállapíthatatlan (mert mind a kettőt szerzők hagyományozták).” (*Évkönyvek*, XV. 38.) Úgy tűnik azonban, hogy a szerző inkább az utóbbi felé hajlik, mert rögtön ezután arról számol be, hogy egyes helyeken többen megakadályozták az oltást, sőt, voltak, akik fáklyákat dobáltak az épületekre, és azt mondogatták: „Van, aki ezt parancsolta.”

Nero a rossz nyelvek szerint nem sokat tett, hogy a szóbeszédnek elejét vegye. „Miközben a város lángokban állott, ő házi színpadán fellépett és Trója pusztulását énekelte, az akkori csapást a hajdani szerencsétlenségek párjának tüntetve fel.” (XV. 39.) Míg Róma ég, ő hegedül. De miért is? „Az volt a látszat, hogy Nero új és önmagáról elnevezendő város alapításának dicsőségére pályázik.” (XV. 40.) Ha csakugyan ilyen nagyszabású építészeti tervei voltak, azokat aligha tudta volna megvalósítani, amíg a régi Róma állt. Legalábbis ezt híresztelték.

Bárhogy is volt, Nerónak el kellett hárítania magáról a felelősséget, és Tacitus szerint „másokat tett meg bűnösnek”, mégpedig a „bűneik miatt gyűlölt” keresztényeket. Ez a csoport, Tacitus leírása szerint Krisztustól „származik, [akit] Tiberius uralkodása alatt Pontius Pilatus procurator kivégeztetett.” Azonban Krisztus halála ellenére „az egyelőre elfojtott vészes babonaság újból előtört, nemcsak Iudaeában, e mételyszülőházájában, hanem a városban is, ahová mindenünnen minden szörnyű és szégyenletes dolog összefolyik, s hívekre talál.” (XV. 44.)

A keresztények tökéletes bűnbakok voltak. Az emberi faj gyűlöletéről hírhedt csoport nem számíthatott sok támogatóra. Nero a város minden pontjáról összegyűjtette őket, és véres, nyilvános kivégzéseket rendezett. Voltak, akiket vadállatok bőrébe burkolt, majd kutyákkal marcangoltatott szét, másokat keresztre feszített, megint másokból pedig élő fáklyát csinált, hogy velük világítsa ki a kertjét és a cirkuszt.

* Tacitus: *Évkönyvek*, XV. 40. Ford.: Borzsák István. In: *Tacitus összes művei*. Európa Kiadó, Budapest, 1980.

Ez volt az első eset, hogy egy római császár keresztényeket üldözött. Ezzel kapcsolatban több észrevételt is érdemes tennünk. Először is, semmi sem utal arra, hogy Nero bűncselekménnyé nyilvánította volna a kereszténységet. Épp ellenkezőleg, ahogy azt Traianus és Plinius levelezéséből láthattuk közel ötven évvel későbből, ilyen törvény nem létezett. Másodszor pedig, és ez talán még fontosabb, Nero lényegében nem a kereszténységük miatt üldözte a keresztényeket. Gyűjtogatásért végeztette ki őket. Igaz ugyan, hogy valószínűleg ártatlanok voltak, de a vád mégis ez volt. A kereszténység nem ért büntetést, de Róma felgyújtása határozottan igen.* Végül pedig, Nero üldözése helyi ügy volt, kizárólag Róma városára vonatkozott. Semmi sem utal arra, hogy a fővárosi események bármilyen következménnyel jártak volna a birodalom más részeiben.

Még ennél is lényegesebb, hogy Nero utódai, egészen Traianusig bezárólag (uralkodása: 98–117), nem folytattak keresztényüldözéseket. Későbbi keresztény legendákban felbukkan ugyan, hogy Domitianus az 1. század végén mégis tett ilyen lépéseket, de erre vonatkozóan nincs perdöntő bizonyítékunk. Fontos felidézni, hogy az első két században a keresztények egy alig észrevehető hányadát képezték csak a teljes lakosságnak. Nem követeltek figyelmet, és általában nem is figyeltek rájuk. Nero 64-es és Marcus Aurelius 177-es üldözései között – Traianus és Plinius leveleit leszámítva – mindössze egy levelet találunk, amelyben az uralkodó keresztény ügyekről nyilatkozik, ebben Hadrianus szólít fel egy helyi kormányzót, hogy igazságosan járjon el a keresztények elleni perekben.**

Marcus Aurelius (uralkodott: Kr. u. 161–180)

Nem tudnánk róla, hogy Marcus Aurelius is kivette a részét a keresztények üldözéséből, ha nem maradt volna fenn egy erre utaló keresztény levél. Ez a

4. századi egyháztörténész, Euszebiosz művében olvasható, de a császárt nem említik név szerint. Forrásunk egyébként a keresztény vértanúság egyik legmegkapóbb dokumentuma, ez a lyoni és viennes-i levél, amelyet Kr. u. 177-re datálnak a szakértők. Egy valódi levélről van szó, amelyet – ha valóban hiteles – e két galliai város keresztényei írtak. Ebben beszámolnak a pogány lakosokkal való, egyre kiélezettebb feszültségekről, ami végül iszonyú kínzásokba torkollik, miután nem hajlandók megtagadni hitüket. A pogányok több napon át tartó, brutális bánásmódja ellenére a történet hősei nem törnek meg.*

A levél soraiból kéri, hogy a pogányok hatalmas hévvel estek neki a hitetleneknek, ám ezúttal sem vallástalan emberekről beszélünk, akik pusztán szadista örömből kínozzák társaikat. Ellenkezőleg, „úgy hitték, ezzel megbosszulhatják isteneiket”, és rákényszeríthetik a keresztényeket, hogy a pogány bálványokat imádják. Így „válogatott kínokat róttak rájuk, és a legkülönbözőbb csapásokkal sújtották őket, újra és újra megkísérelvén, hogy esküre bírják őket.” A legtöbb esetben azonban, ha hihetünk a beszámolóknak, nem jártak sikerrel. A keresztényeknek, a szöveg szerint, „a rövid ideig tartó testi fenytetés a pokolban rájuk váró örök kárhozatot juttatta eszükbe.” Inkább szenvedtek iszonyú kínok közt egy héten át, mint a pokolban az örökkévalóságig.

Az üldözés a helyi kormányzó felügyelete alatt zajlott. Egy ízben azonban, a kormányzó tanácsért fordult az uralkodóhoz, és választ is kapott tőle: „a Caesar [azaz Marcus Aurelius] parancsba adta, hogy halálra kell kínozni mindent, de ha valaki megtagadja Krisztust, azt szabadon kell bocsátani.” Természetesen ez utóbbira is akadt példa, ám nyilvánvaló okokból a szöveg a bátor hűségesek szenvedéseire fókuszál, nem pedig a hitehagyottak bukására.

A következő nyolcvan évből nem áll rendelkezésünkre további forrás arra, hogy más császárok is részt vettek volna az üldözésekben. Addigra azonban a kereszténység egyre nagyobb méreteket öltött, az uralkodókat pedig egyre inkább aggasztotta a dolog.

* Többször felmerült, hogy esetleg mégis a keresztények állhattak a tűz mögött. Ebben lenne is némi logika, ha az apokaliptikus világnézetből indulunk ki, mely szerint Isten hamarosan lángba borítja a világot és ítéletet mond mindenki felett. Elképzelhető, hogy ezt a folyamatot a keresztények meg szeretnék volna gyorsítani, de az erre vonatkozó bizonyítékok nem elégségesek. Tacitus álláspontja szerint a tüzet baleset vagy Nero okozhatta.

** Euszebiosz *egyháztörténete*, 10.9.

* A levél az Euszebiosz-féle *Egyháztörténet* 5. könyvének első részében található – ez az egyetlen fennmaradt forrásunk a történettel kapcsolatban.

Decius (249–251)

Az első császár, aki olyan, az egész birodalomra kiterjedő törvényt hozott, amely hatással volt a keresztény mozgalomra, Decius volt. Nem sokkal trónra lépése után, 249-ben cselekedett, és univerzális rendeletben kötelezte a birodalom minden lakóját, hogy mutassanak be áldozatot az isteneknek, egyenként az áldozott állatok húsból, és esküvel tanúsítsák, hogy mindig is így tettek. Mind ezt a hatóságok jelenlétében kellett megtenniük, ezután pedig kaptak egy aláírt jegyzőkönyvet, *libellust*, ami bizonyította, hogy eleget tettek törvényi kötelezettségüknek. Egyedül a zsidók mentesültek a törvény alól.*

Erről a rendkívüli intézkedésről több forrásból értesülünk: három kortárs keresztény is írt az üldözésről, amely azután vette kezdetét, hogy Krisztus követőinek több csoportja is elutasította a törvényt. Ezen kívül a régészek által talált, összesen 45 darab libellus is ezt erősíti.

Sokáig úgy vélték, hogy Decius kifejezetten a keresztények ellen hozta a rendeletet. Az utóbbi időkben azonban több történész is amellett érvel, hogy ez nem így történt.** Szerintük a rendelet azért született, hogy a válságba jutott császárságban az egész birodalom megmutassa az isteneknek, hogy igenis elkötelezettséggel viseltetnek irántuk. A 3. század közepe hírhedten zűrzavaros időszak volt, amikor egymást érték a gazdasági válságok, barbár betörések és a császárok elleni merényletek. Az istenek megfelelő imádatára minden korábbinál nagyobb szükség volt.

Mai szemmel nézve érdekes, hogy Decius hogyan próbálta ezt megvalósítani. Nem úgy, hogy megnevezte volna a vallásokat. Nem rendelt el nemzeti imnapot, és nem is jelölt ki konkrét római isteneket, akik előtt hódolni kellett. Ehelyett elvárta, hogy mindenki mutasson be kultikus áldozatot. Decius és a hozzá hasonló pogányok szemében ez volt az igazi vallás legfőbb ismérve. Nem számított melyik isten tiszteletére áldoztak, csak hogy megtegyék, és az egész birodalom részt vegyen benne.

Ezzel együtt elképzelhető, hogy Decius pontosan azért adta ki ezt az ediktumot, mert tudott az egyre növekvő kereszténységről, és választás elé akarta

állítani őket. Rives ugyanakkor azt állítja, hogy közel sem biztos, hogy csak a keresztények lebegtek a szeme előtt. Léteztek ugyanis más „idegen” kultuszok is, amelyek kevésbé tartották fontosnak az áldozati rituálét, vagy akár el is hagyták azt. Decius észrevehette ezt a veszélyes trendet, és eltökélte magát, hogy megálljt parancsol neki.

Ediktuma roppant következményekkel járt. A római történelemben Kr. u. 249 előtt a vallás mindig is helyi ügy volt. Az istenek imáadásának módját egyénileg, a családban, vagy a helyi közösségben határozták meg. Legvégső esetben is legfeljebb tartományi szinten kezelték. Ez még a római császár kultuszára is igaz volt: ugyan a császárt az egész birodalomban istenként tisztelték, de a különböző gyakorlatokat nem központilag írták elő. Minden esetben helyi szokásokat követve találták ki és hajtották végre azokat.

Decius ediktumával a vallás hivatalos formát öltött: törvénybe iktatott, kötelező kultikus szertartást írt elő, amit mindenütt elvártak. Ez jelentős hatást gyakorolt a keresztények és a birodalom kapcsolatára is. Rives szavait idézve: „Így aztán nem meglepő, hogy Decius univerzális áldozatra vonatkozó rendelete előtt, nem volt központilag szervezett keresztényüldözés: az csak onnantól kezdve vált lehetségessé, hogy a birodalom vallásának meghatározott kereteket szabtak. Attól fogva lehetett rendszerszinten üldözni azokat, akik nem fértek bele ezekbe a keretekbe.”*

Bizonyára volt lehetőség a keresztények előtt is – főleg a tehetősebbek előtt –, hogy megkerüljék a törvény betűjét. Volt, aki menekülőre fogta, és egy darabig eltűnt a hatóságok szeme elől, mások lefizethették a felügyelőket, vagy hamis libellusokat vásárolhattak. Azt azonban a keresztény beszámolókból tudhatjuk, hogy bár Decius uralkodása rövid ideig tartott – egy 251-es csatában esett el – súlyos következményekkel járt, ha valaki elutasította az áldozattételt: száműzetés, vagyonelkobzás, kínzás és halál várt rájuk. Az üldözés pontos mértékét azonban lehetetlen ilyen távlatból felmérnünk.

* Az incidenst legjobban feldolgozó tanulmány, amelyre az én érvelésem is nagyban támaszkodik: James B. Rives: The Decree of Decius and the Religion of Empire. *Journal of Roman Studies*, 89. (1999) 135–154.

** Uo.

* L. 220. o. * lábjegyzet

Valerianus (253–260)

Két évvel Decius után Valerianus vette át a stafétabotot. Ő volt az első császár, aki kifejezetten a keresztények ellen hozott rendeleteket, és ezzel az első, aki birodalmi szinten támogatta az üldözésüket.* Az első ilyen rendelet 257-ben jelent meg, ebben az egyházi vezetőket arra kötelezte, hogy vegyenek részt a pogány rituálékban, illetve megtiltotta a keresztényeknek, hogy temetőikben gyűljenek össze. Még ennél is jelentősebb volt egy következő évi parancs, amelyben elrendelte Róma városának összes püspökének, presbiterének és diakónusának kivégzését. A szenátori és lovagi rangban lévő keresztényeket megfosztotta hivataluktól és földi javaiktól, de ha nem tagadták meg hitüket, őket is kivégeztette. A szenátori rangban lévő matrónák tulajdonát elkobozta, őket pedig száműzetésbe küldte. A császári birtokok bérlőit vagyonek Kobzásra, és rabszolgamunkára ítélte. Jól látható, mennyire agresszív és véres politikát folytatott.

Az üldözés során Róma püspökét, Szixtuszt, és négy diakónusát is kivégezték Szent Callistus katakombájában. Néhány nappal később Lőrinc diakónus is vértanúhalált halt. A Szent Lőrinc tiszteletére alapított kultusz később főszerepet kapott a római katolikus vallásban. Ez a keresztényüldözés hozta el az egyik legrövidebb, dokumentált bírósági tárgyalást is, amely a *Fructuosus cselekedetei* című könyvben maradt fenn. Egy püspököt kereszténységgel vádoltak, perében pedig mindössze négy szó hangzott el. „Episcopus es? Sum. Fuisti.” Szó szerinti fordításban: „Püspök vagy? Az vagyok. Voltál!”**

Valerianus rendeleteivel a birodalom nekilátott, hogy kiirtsa az egyre növekvő kereszténységet. Az uralkodót azonban a perzsák 260-ban elfogták, miközben a keleti határt próbálta védeni, így ő lett az első római császár, akit az ellenség túszul ejtett. Fia, Gallienus foglalta el a trónt, és semmit sem tett, hogy kiszabadítsa megszágyenült apját. A keresztények üldözését azonban leállíttatta, aminek eredményeként az egyház negyvenhárom éven át békében működhetett, és közben egyre hatalmasabb méreteket öltött. De csak ezután jött a neheze, Diocletianus alatt ugyanis beköszöntött a Nagy Keresztényüldözés.

* Lásd Moss: *Myth of Christian Persecution*, 151–153.; Euszebiosz leírását az *Egyháztörténet* 7.10–12-ben találhatjuk.

** Valerianus üldözésének rövid történelmi áttekintéséhez lásd Bernard Green: *Christianity in Ancient Rome: The First Three Centuries* London, T&T Clark, 2010. 161–166. Fructuosus tárgyalását lásd Fructuosus püspök, Augurius és Eulogius diakonusok vértanúsága, 2.9. Ford.: Mosolygó Marcell. In: *Vértanúakták és szenvedéstörténetek*.

Diocletianus (284–305)

Diocletianus Róma legnagyobb császárainak egyike volt. Az uralkodása vége felé lezajló eseményeket azonban az ő hírneve is megsínylette. Diocletianus mélyen vallásos volt, és az egyre erősödő keresztény „ateizmusban” komoly fenyegetést látott. Elképzelhető, hogy végül az újplatonista filozófus, Porphüriosz terelte a tettek mezejére. A *keresztények ellenében* című könyvét a későbbi keresztény gondolkodók is gyakran méltatták, mint az egyik legjobban megírt, legkomolyabb pogány támadást. Diocletianus ismerte Porphürioszt, és Nikomédiában többször hallotta annak előadásait.* Kormányzati szinten Diocletianus megrögzötten keresztényellenes alcaesarja, Galerius és későbbi utóda, Maximinus Daia voltak az üldözések fő kezdeményezői. Végeredményben azonban mégis Diocletianus rendelte azt el. Az államilag szervezett üldözés az összes korábbi hasonló kísérletet elhomályosította, célja pedig az volt, hogy teljesen eltöröljék a keresztény egyházat. Az üldözések kisebb nagyobb lendülettel egy évtizeden át tartottak.

Diocletianus 303. február 24-én adta ki az első ediktumot.** Ennek értelmében minden keresztény gyűlés törvénytelené vált, a keresztény istentiszteletek helyszíneit leromboltatták; az iratokat lefoglalták; a magas rangú keresztényeket megfosztották címeiktől; a felszabadított keresztényeket pedig újra rabszolga sorba taszították.

A római előjáróknak, és császároknak azonban nem volt elég kiadniuk egy-egy ediktumot, azt be is kellett tartatni. Nem létezett birodalmi rendőrség, amely megvalósíthatta volna Diocletianus rendeletét. A végrehajtás regionális, illetve városi szinten zajlott. Néhány templomrombolástól eltekintve a rendeletnek nem sok hatása volt a birodalom nyugati felében, és keleten is csak elszórtan jelentkezett. Azok az elszórt gócpontok azonban csakugyan forrongtak.

Néhány hónappal később a nikomédiai császári palotában tűz ütött ki. Egymás után kétszer is. A gyújtogatással ismét a keresztényeket gyanúsították meg, és 303 nyarán újabb rendelet látott napvilágot, amelyben elrendelték a tel-

* Lásd Elizabeth DePalma Digeser: *The Making of a Christian Empire: Lactantius and Rome*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 2000. Prológus.

** Az üldözésről lásd Moss: *Myth of Christian Persecution*, 154–159.; Green: *Christianity in Ancient Rome*, 211–213. Euszebiosz leírását az *Egyháztörténet* 8. könyvében találjuk.

jes papság lefogását. Ugyanaz év novemberében jött a harmadik rendelet, amely szerint a bebörtönzött papokat csak akkor engedték szabadon, ha áldoztak a pogány isteneknek.

Újabb pár hónap elteltével, 304 tavaszán született meg a negyedik és utolsó, egyben a legsúlyosabb rendelet. Ez előírta, hogy a birodalomban mindenkinek össze kell gyűlnie a nyilvános tereken, és részt kell vennie az áldozati szertartásokban. Néhány keresztény a hatóságok megvesztegetésével megúsza a törvényt, mások elhagyták hitüket, azaz aposztatáltak, sokan viszont elutasították a rendeletet – rájuk börtönbüntetés, kínzás és halál várt.

A birodalom nyugati felén csak az első rendeletet foganatosították, és még annak a végrehajtása is leállt, amikor 306-ban Constantinus és Maxentius elfoglalták a trónt. Keleten továbbra is elszórtan folytatódtak a támadások, eleinte Galerius alatt, majd Maximinus Daia császársága során erőteljesebbé váltak. Végül Constantinus és társuralkodója Licinius az úgynevezett milánói ediktummal 313-ban véget vetett az üldözéseknek. A keresztények hosszú időre emlékezetükbe vették a szörnyű szenvedések időszakát, amikor a gonosz erők felesküdték, hogy megdöntik az egyetlen igaz Isten egyházát és elpusztítják az ő követőit. Nem tudhatjuk, hány keresztényt vetettek börtönbe vagy öltek meg a hatóságok: valószínűleg több száz emberről volt szó, de az is biztosnak látszik, hogy nem sok ezres nagyságrendről beszélünk. Azt viszont tudjuk, hogy végül a keresztények kerültek ki győztesen a dologból. Constantinus áttért, és egyetlen kivételtől eltekintve az összes, utána következő császár keresztény volt. Rómában ettől kezdve soha többé nem üldözték a keresztényeket.

A korai századok során a kereszténység váltakozva hol ellenállásba ütközött, hol teljesen elfogadott volt – a hívők zaklatása, bántalmazása, kínzása és kivégzése nem állandó jelleggel zajlott. A legtöbb helyen azonban többnyire békén hagyták őket. Sok keresztény a bölcsőtől a sírig, teljesen zavartalanul gyakorolhatta vallását, anélkül, hogy nyilvánosan megalázták vagy üldözték volna. Nem véletlen, hogy róluk kevesebb szó esik: a béke és a nyugalom ritkán kerül be a történelemkönyvekbe.

Azt is érdemes lehet megjegyezni, hogy amikor a keresztények támadás alá kerültek – akár verbális, akár fizikális formában –, nem minden esetben túrték passzívan, nem mentek ártatlan bárányként a mélységekbe. Gyakran visszatámadtak, ha nem is kardokkal, de szavakkal mindenképp. A vallásukat védelmező és a pogány szokásokat kigúnyoló keresztény értelmiségiek nagy múltra te-

kintettek vissza. Műveik egy része máig fennmaradt, mégpedig a keresztény apologéták korpuszában.

A keresztény apologéták

A görög *apologia* szó nem a „bocsánatkéréssel” függ össze, ahogy azt angol jelentéséből gondolnánk, szó szerinti jelentése: „védekezés”. Irodalmi műfajként azokra a művekre vonatkozik, amelyek valaki személyes, filozófiai vagy vallási nézeteinek logikusan felépített védelmét fejtik ki. Platón a *Szókratész védőbeszédében* például a filozófus athéni perét írja le. A beszéd a klasszikus ókori irodalom egyik legnagyobb szövege – még akkor is, ha Szókratészt végül így is halálra ítélték.

A későbbi korok olvasóinak az ehhez hasonló, eredménytelen védekezéseket olvasva sokszor az lehet az érzése, hogy a szövegek állításai márpedig megcáfolhatatlanok. Sok keresztény apologia esetében is ez a helyzet. Ha mai keresztény kontextusba helyezzük őket, annyira magától értetődő és meggyőző érvekkel vannak teletűzdelve, hogy már-már csodaszámba megy, hogy a pogányok tömegei nem értettek vele egyet.

A 2-3. századi apologiákat azonban nem a kívülálló közönségnek szánták. Belső használatú irodalom volt, keresztény szerzőktől keresztény olvasóknak, akiknek erkölcsi támogatást nyújtott és intellektuálisan felépített érveket nyújtott a hívőknek. Igaz ugyan, hogy szinte minden esetben pogányokat szólítanak meg a szövegben, általában magát a császárt, azt viszont a józan észre hagyatkozva kizárhatjuk, hogy valóban át is nyújtották volna a szöveget az uralkodónak, arra számítva, hogy ő majd időt nem kímélve végigtanulmányozza a sokszor különösen csavaros érvelést. A császárok azért ennél jóval elfoglaltabb emberek voltak.

Egyes tudósok úgy vélik, hogy az apologiákat afféle nyílt levélként jelentették meg, ahogy a mai újságokban is szokás, így akár a császár is találkozhatott velük. Ez természetesen lehetséges, ám sokkal valószínűbb, hogy egyszerűen csak a keresztény közösségeken belül terjedtek, ahogy a modern keresztény apologéták szövegeit is szinte kizárólag hívők olvassák, hogy kellően fel legyenek vértézve a nem hívők támadásai ellenében. A nem hívőket ugyanakkor nem is érdekli annyira a bennfentesek körében népszerű, intellektuális érvrendszer.

Már a korai keresztények is úgy gondolhatták, hogy minden esetben meg kell tudniuk védeni magukat a támadások ellenében, és erre olykor kiképzést is kaptak. Az Újszövetségben Péter első levele ekképp rendelkezik: „legyetek készen mindenkor számot adni mindenkinek, aki számon kéri tőletek a bennetek élő reménységet”. (1Pt 3:15) Kétségtelen, hogy az első évtizedekben a keresztények sokat beszélgettek egymás közt arról, miért hisznek, és hogy miért tartják feljebbvalónak hitüket a pogány és a zsidó vallásoknál, amelyekhez azelőtt tartoztak, valamint arról is, hogy miként védhetik meg magukat a kívülről jövő támadásoktól. Arra azonban egészen a 2. század közepéig várni kellett, hogy írott szövegek jelenjenek meg a vallás védelmében, a következő több mint kétszáz év során viszont egyre több ilyen mű született azon értelmiségiek szűk soraiból, akik az áttérés mellett döntöttek.

Műveik kézről kézre jártak, olvasták, megtanulták és használták azokat, némely szöveg pedig máig fennmaradt, olyan szerzőktől, mint a római Jusztinosz mártír, az athéni Athénagoras, a karthágói Tertullianus, az észak-afrikai Minucius Felix, és az alexandriai Órigenész. Egyes apologéták neve (Tertullianus, Órigenész) más fennmaradt műveikről is ismert, míg másokhoz (Jusztinosz, Minucius Felix) csak az apológiák köthetők. Az egyik legkorábbi ismert apologógia, a *Levél Diognetushoz* egyetlen másik ókori forrásban sem szerepel. Nevét a címzettjéről kapta, mivel szerzője nem azonosította magát, így az ő kilétére soha nem derült fény.

Az apologéták érvek egész fegyvertárával vértették fel a keresztényeket, nemcsak a hit védelmében, de a pogányok és – kisebb részben – a zsidó nézetek elleni támadásokhoz is. Egyebek mellett foglalkoztak a keresztények különös jogi helyzetével az ellenük folyó perekben. Már láthattuk, hogy a perbe fogott keresztényeket nem a múltban elkövetett bűneik miatt citálták bíróság elé, hanem egy jelen idejű bűnért, azért, mert kereszténynek vallották magukat. Ez két okból is nonszensz volt az apologéták szemében. Egyfelől úgy érveltek, hogy a név nem lehet bűn. A bűn olyan cselekedet, amelyet mások kárára követnek el, mint a gyilkosság, lopás, házasságtörés vagy a hazaárulás. Aki keresztényként egy vallási csoport tagjaként azonosította magát, az nem követett el mást, mint elnevezte magát. Ez nem lehetett bűncselekmény. Ezen felül, a jogi eljárás is értelmetlen volt, mivel a keresztényeket nem arra szólították fel, hogy vallják be a bűnüket – ahogy azt normál esetben bármely más vádlottal szemben elvárták volna –, hanem azt, hogy tagadják meg önmagukat. El kellett volna hagyniuk

keresztény hitüket, és esküt tenniük a pogány istenek előtt. Ha pedig nem voltak erre hajlandók, addig kínozták őket, amíg meg nem teszik. A jogi eljárás tehát nem arra irányult, hogy lerántsák a leplet a bűncselekményről, hanem hogy rávegyék az elkövetőt, hogy hagyjon fel annak művelésével. Tertullianus ekképp fogalmazza meg a helyzet iróniáját: „Íme, ha mások tagadnak, ti kínvallatást alkalmaztok, hogy vallomást tegyenek. A keresztényeknél pedig csupán azért veszitek igénybe a kínvallatást, hogy tagadjanak.” (*Védőbeszéd*, II. 10.)

Mondani sem kell, az ehhez hasonló, logikai buktatókon alapuló érvelések süket fülekre találtak. Ugyanez a sors várt az apologéták többi érvére is, bármilyen logikusnak és jól felépítettnek tűnjenek is mai szemmel nézve. Nem meglepetés hát, hogy a legtöbb apologógia a keresztényekkel szembeni gyanakvásról és az ellenük folyó vádakkal foglalkozik: az ateizmussal, a szexuális erkölcsatlenséggel, a csecsemőgyilkossággal és a kannibalizmussal.

Keresztény ateizmus

Az „istentelenség” vádjával szembeni védekezésükben az apologéták elfogadták, hogy valóban nem hódolnak a pogány istenségeknek. Ugyanakkor kétségtelenül imádták a teremtető és mindenható Atyát, azaz az egyetlen Istent. És nem csak őt: Isten fiát, valamint a Szentlelket is imádták, sőt azt is elismerték, hogy rajtuk kívül is léteznek még isteni jellegű lények – angyalok, arkangyalok és így tovább –, akik nem álltak ugyan egy szinten Istennel, és nem érdemelték meg az Úrnak kijáró csodálatot és imádatot, de nagyságukért őket is elismerték. Ezek alapján keresztények nyilvánvalóan nem lehettek ateisták.

Minden nemzetnek, városnak, családnak megvoltak a saját istenei. Britania, Hispánia, Gallia, Itália, Anatólia, Szíria és Egyiptom fő istenségei mind különböztek egymástól. A rómaiak nem avatkoztak be, hogy rákényszerítsék a Hispániában vagy Egyiptomban élőket, hogy a saját isteneik helyett egy másikat imádjának. Miért épp a keresztények jelentettek kivételt? Tegyük fel, hogy a keresztények nézetei tévesek voltak, és mégsem az ő Istenük volt az egyetlen nagyhatalmú isteni lény. Ez csak annyit jelentett volna, hogy a keresztények tévedtek, ezáltal azonban legfeljebb ostobának tűnhettek, bűnözőnek semmiképp. Értelmetlen lett volna erre hivatkozva elrendelni az üldözésüket.

Arra a pogány nézetre, miszerint az istenek megbosszulták, hogy az emberek nem imádták őket eléggé, és ezért katasztrófával fenyegették őket és a birok-

dalmat, a keresztények azt felelték, hogy az isteneket eddig is elhanyagolták. Az „ahány ház, annyi isten” jelenség azt vonta maga után, hogy valahányszor egy pogány csoport egy bizonyos istenség előtt hódolt, azzal egy időben istenek százait vette semmibe. Vajon azok nem dühöngtek emiatt? Valóban katasztrófákkal sújtották volna a birodalmat, valahányszor valaki egy másik istent imádott? Ha nem, akkor miért épp a keresztények miatt tették volna mindezt?

Hovatovább, mi volt a bizonyíték arra, hogy az istenek által gerjesztett szárazságok, áradások, földrengések, éhínségek, járványok és más sorscsapások azért következtek be, mert a keresztények nem imádták őket? És ha így volt, mi a magyarázat arra, hogy Tiberius uralkodása, azaz a kereszténység megjelenése előtt is ugyanolyan sűrűséggel fordultak elő katasztrófák? Rádásul a csapások nem csak az állítólagos bűnösöket, a gaz keresztényeket sújtották. Ha az istenek a keresztényeket akarták büntetni, amiért elutasították az ő imádásukat, miért bántották a pogányokat is?

Az apologéták nemcsak megvédték magukat az ateizmus vádjával szemben, de ezzel egy időben támadásokat is intéztek a pogány istenek ellen, a gúny és a kaján irónia válogatott eszközeivel. Homérosz, Hésziodosz, Ovidius, Vergilius és a többi klasszikus költő műveiből kiderül, hogy a pogány istenségek féltékeny, rosszindulatú, hiú és nevetséges lények voltak. Szerelmi afférjaik voltak, állandóan harcoltak egymással, nemi erőszakokat követtek el; tolvajok, házasságtörők, megrögzött hazudozók és gyilkosok voltak. Komolyan gondolta bárki is, hogy ezek az istenek érdemesek az imádatra?

Mi több, az apologéták azt is a pogányok szemére vetették, hogy a fából, kőből és fémből fabrikált bálványukat igazi isteneknek tartották. A keresztények szemében ez teljesen abszurd volt. Egy szobor nem lehet isteni lény. Tertullianus szavai szerint „anyaguk a közönséges edények és eszközök anyagával rokon vagy éppen ezekből az edényekből és eszközökből ered”. (*Védőbeszéd*, XII. 2.) A pogány Celsus révén tudjuk, hogy egyes keresztények az istenszobrok mellé állva hangosan kiáltottak: „Íme, itt állok, Zeusz, Apollón vagy valamely más isten szobra előtt, káromlom, rá is csapok, s mégsem bosszulja meg.”* Celsus egyébként nevetségesnek találta az apologéták vádját, mivel a szobor nyilván nem maga az istenség volt, csupán annak fizikai reprezentációja. A ke-

resztények azonban évszázadokon át meggyőzőnek találták az érvelést, hogy a pogányok egyszerű tárgyakat alkotnak, és istenként imádják azokat.

Vagy ami még rosszabb: démonokat istenítenek. A keresztények egyik fő ága úgy tartotta, hogy a pogány istenek bukott angyalok, gonosz démonok, akik megszállták a bálványokat és elvárták az imádatot. Számos keresztény történet szól arról, hogy ördögűzőik száműzték a kultikus szobrokból a gonosz szellemeket, és a mindenható igája alá hajtották őket. A karthágói püspök, Cyprianus ekképp fogalmaz:

„Látni fogod, miként kérlelnek minket azok, akikhez könyörögsz, hogy félnek tőlünk azok, akiket te imádsz! Látni fogod kezeink között tehetetlenül őket, remegő foglyokként, akiket te kérlelsz, tisztelsz mint uraidat! Akár így is cáfolatot nyerhetsz tévedéseidre, amikor meglátod és meghallod, hogy isteneid micsodák, mert kérdésünkre rögtön elárulják, és jöllehet ti jelen vagytok, szemfényvesztésüket és csalárdságukat nem tudják elkendőzni.” (*Levél Demetriushoz*, 15.)

A keresztények erkölcsi elvetemültsége

A keresztényeknek nemcsak attól a vádtól kellett megvédeniük magukat, hogy nem imádták az isteneket, de a kicsapongó és erkölcstelen szexualitás bélyegétől is meg kellett szabadulniuk. Helyzetük ebből a szempontból Kr. e. 2. századi Bacchus-hívőkkel és a hozzájuk hasonló titkos kultuszokkal vethető össze. Az apologétákat különösen dühítették ezek a vádak, és azt állították, hogy pogány ellenfeleik pont azzal gyanúsítják őket, amiket az ő isteneik követtek el: elvégre a pogány istenségeknél mindennapos volt a vérfertőzés, a nemi erőszak és a házasságtörés. A keresztények rendkívül szigorú erkölcsi normákat szabtak önmaguknak, és erre nagyon büszkéek is voltak. Olyannyira távol álltak a szexuális izléstelenségtől, hogy – az apologéták állításai szerint – nemcsak a házasságtörést ítélték el, de a tiltott nemi vágyat is, azaz nemcsak a házasságon kívüli közösülést tiltották, de a testi gerjedelmet is. Az ilyen szigorú erkölcsi norma egészen egyedülálló volt.

Egyes keresztények úgy vélték, hogy még a házasságon belüli együttlét is jelentős korlátozásra szorul. Athénagorasz így fogalmaz: „Ahogyan a földműves az elvetett magból várja az aratást, nem vet rá még fölöslegesen, úgy nekünk is

* Origenész: *Kelszosz ellen*. VIII. 38.

a gyermeknemzés a vágy mértéke". (*Kérvény a keresztények ügyében*, 33) Egyes keresztények még messzebbre mentek, és egész életükben megtartották szüzességüket. Akik házasságban éltek, társuk halála után a másodszeri házasságot is bűnnek tartották. A nemi élet terén tehát, az apologéták elmondása alapján, a keresztényeknél senki sem volt erkölcsileg feddhetetlenebb.

Előfordult, hogy olykor a csecsemőgyilkosság és a kannibalizmus vádjaival szemben is érveltek, de a legtöbb apologéta annyira abszurdnak tartotta ezeket a feltételezéseket, hogy nem is foglalkoztak velük. Ezzel kapcsolatban is azt hangsúlyozták, hogy a keresztény erkölcs messze felülmúlta a pogányságot. A városi pogányok előszeretettel nézték az olyan látványosságokat, mint a gladiátorok haláláig tartó tusái, vagy a kiéheztetett vadállatok elé vetett fegyvertelen bűnözők egyoldalú küzdelmei. A keresztények ezzel szemben ellenezték az élet kioltását, mert azt Isten ajándékának tartották.

Ami a csecsemőket illeti, az apologéták állítása szerint a keresztények különös gonddal óvták az újszülötteket. Egyedül ők ellenezték az abortusz intézményét, és azt is tiltották, hogy a nem kívánt csecsemőket kitegyék a vadonba vagy emberkereskedők kezére adják. Továbbá, mivel a keresztények hittek a halottak közlgő feltámadásában, hallani sem akartak róla, hogy a testük mások sírjaként funkcionáljon.

A keresztény igazság bizonyítékai

Az apologéták nemcsak védték magukat a pogány vádakkal szemben, hanem bizonyítékokat is felvonultattak saját vallásuk felsőbbrendűsége mellett. A kereszténység szerintük nem csak azért volt jobb, mert minden más opció nevetséges volt – jóllehet, ez utóbbiban minden apologéta egyetértett. Hitük azonban saját jogán is elsőbbséget érdemelt.

A legtöbb korai keresztény szemében a kereszténység felsőbbrendűsége nyilvánvaló volt. Máskülönb nem tértek volna át. Ahogy azt láthattuk, a legtöbbjük a csodatételekről szóló keresztény beszámolók győzték meg. Az Isten hatalmával felruházott hívők nagyszerű dolgokat vittek végbe, csodás gyógyításokat és látványos ördögűzéseket mutattak be. A keresztény Isten sokkal hatalmasabb volt bármely pogány istenségnél, ez pedig perdöntő érv volt az apologéták szerint.

Néhányuk – különösen Jusztinosz – ehhez kapcsolódó bizonyítékokat is felmutatott: Jézus életéről és a keresztény mozgalomról megdöbbentő pontos-ságú jóslatok sorakoztak a több száz évvel korábbi héber prófétáktól.

Jusztinosz nevéhez két fennmaradt apologia köthető, valamint egy harmadik könyv, a *Párbeszéd a zsidó Trifónnal*. Apológiáit látszólag pogány közönségnek címezte, hogy bemutassa nekik a kereszténység felsőbbrendűségét. A *Párbeszéd* ezzel szemben a judaizmussal állítja szembe a kereszténységet, azonban ebben is akadnak a pogányok ellen, illetve az ő meggyőzésükre felhasználható érvek. Jusztinosz egy állítása szerint valóban megtörtént vitát ír le egy zsidó tanítóval, Trifónnal, akivel élénk vitát folytat a zsidó szentírás passzusairól. Jusztinosz minden esetben azt az állítást képviseli, hogy a szövegek előrevetítik Jézus és a keresztény vallás eljövételét. Trifón természetesen a keresztény értelmezés ellenében foglal állást. Minekutána Jusztinosz számol be a vitáról, nem érhet meglepetésként senkit, hogy az ő érvelése látszik erősebbnek.

Jusztinosz és az apologéták mindenesetre meg voltak győződve arról, hogy Jézus életének egyes mozzanatait már az ószövetségi próféták is megjövendölték, méghozzá évszázadokkal a Messiás születése előtt. Megjósolták, hogy egy szűz gyermekeként jön világra Betlehemben, hogy nagy csodákat fog végrehajtani, saját népe elutasítja majd, egyik legközelebbi híve elárulja, halálra ítélik, keresztre feszítik, feltámad, és felmegy a mennybe. Mindez pedig meg is történt, épp úgy, ahogy az a próféciaikban állt. A héber Biblia azt is megírta, hogy a zsidóság megtagadja majd Jézust mint messiást, és a többi nép válik Isten népévé, Isten pedig dühében lerombolja a zsidó fővárost, Jeruzsálemet, és a sor még hosszan folytatható. Mivel ezek az ősi jóslatok mind valóra váltak, a Szentírás újabb fajta csodát rejtett. A kereszténység csakis valódi, isteni sugallatra létrejött vallás lehetett.

Bár Jusztinoszon kívül más apologéták nem tárgyalták ilyen részletesen ezt a kérdést, a végkövetkeztetésben mind egyetértettek – ez pedig az üldözésekkel is összefüggött, lévén, hogy annak fő oka az volt, hogy a keresztények nem követték az ősi hagyományokat. Az ókor embere különösen nagy értéket tulajdonított mindennek, ami ősi. Az ősi szokásokat azért követték, mert azok kiállták az idők próbáját. Évszázadok óta működtek. Az innovációt és az újdonságot ezzel szemben nem értékelték. Ha egy gyakorlat vagy nézőpont merőben új volt, az rögtön gyanút keltett. Ez állt amögött is, hogy a pogányok nem ellenezték a zsidók vallásgyakorlását. Lehet, hogy a zsidókat babonásnak, különcnek, sőt,

nevetségesnek tartották, ugyanakkor vallásuk magán viselte az ősiség bélyegét, így zöld utat kaptak a többségtől.

A keresztényeknek ugyanakkor sokkal nehezebb lett volna ezen az alapon igazolniuk nézeteiket. Az ő vallásuk nem tekintett vissza igazán veretes múltra: egyértelműen új dolog volt. Jézus a közelmúltban élt, Tiberius császár uralkodása alatt folytatta tanítói tevékenységét Júdeában. Az ő nevében alapított vallás újdonságnak számított. Ennél fogva nem is lehetett igaz. Ha az lett volna – azaz, valóban ez lett volna az egyetlen igaz vallás –, az mit árult volna el a teljes emberiség Jézus halála előtti történelméről? Mindenki, aki valaha élt reménytelenül tévedett? A pogányok többségének szemében a kereszténység nem lehetett igaz vallás, mert nem volt ősi.

Az apologéták azonban megtalálták a választ. Érvelésük szerint a kereszténység nem új találmány volt, amely Tiberius korában jött létre. Nagyon is régi vallás volt. Mennyire régi? A héber Szentírás beteljesedése volt: több száz éve, isteni sugallatra írt könyveké, melyek előrevetítették és megjósolták Jézust és az ő egyházát. A kereszténység volt a judaizmus igazi és helyes értelmezése. A judaizmus pedig az idők kezdetéig nyúl vissza – egészen a világ teremtéséig, hiszen azt a zsidó Isten teremtette.

Ez az egyik oka annak, hogy a keresztények annyira hevesen támadták a judaizmust. Ha ugyanis a zsidóknak lett volna igazuk a Szentírás értelmezésével kapcsolatban, akkor a keresztények tévedtek volna, és nem nevezhették volna vallásukat ősi eredetűnek. A keresztények emiatt kitarítottak amellett, hogy a zsidók csökönyös, akaratos emberek, akik sohasem engedelmeskedtek a saját istenüknek és nem értették a Bibliát. A héber Szentírás pedig valójában keresztény volt. Isten elfordult a zsidóktól és a keresztényeket választotta. Ennél fogva a Biblia is az övék lett.

A Biblia pedig olyan írásokat foglalt magába, amelyeknél ősbibet egy pogány vallás sem tudott felmutatni. Mózes 800 évvel Platón és 400 évvel Homérosz előtt élt.* Évszázadokkal idősebb volt bármely pogány írás szerzőjénél. Mózes megjósolta Jézus eljövételét. Jézus a megtestesülése mindannak, amit Mózes előre jelzett. A keresztény hit tehát nem friss találmány. Épp ellenkezőleg, ez volt a világ legősibb vallása.

Keresztényüldözések és védekezés: Összefoglaló

A mai Nyugaton az egyház és az állam szétválasztása magától értetődőnek tűnik, ezért nehéz másként gondolnunk a politika és a vallás kapcsolatára. Az államnak nem lehet beleszólása abba, hogy a polgárai miben és hogyan hisznek, az egyháznak pedig nem kell beleavatkoznia a kormányzásba. Ugyanakkor a történelem egészét tekintve, ez a nézet tulajdonképpen egy anomália. A felvilágosodás előtt senki sem állította, hogy az államnak távol kellene tartania magát a vallás ügyeitől. A legjelentősebb kivételt épp a korai keresztény apologéták jelentették.

Az apologéták azt szerették volna, ha a római állam békén hagyja őket. Nem volt helyénvaló, hogy a helyi magisztrátusok vagy egyéb, rangidős birodalmi hatóságok fellépjenek egy olyan vallás ellen, amely nem jelent veszélyt, és nem sérti a közérkölcst sem. A kereszténység nem volt veszélyes, ugyanakkor szokatlanul szigorú erkölcsi normák szerint működött. El a kezekkel tőle! Hadd imádják a keresztények az Istenüket, ahogy jónak látják, és ne kényszerítsék őket vallási nézeteik feladására!

Jóllehet ezek az érvek mai fejjel teljesen ésszerűek és jogosak, az ókori pogányok szemében tökéletes sületlenségnek tűntek. Az istenek nagyon is beleáratták magukat az állam ügyeibe, így csak természetes volt, hogy az állam támogatja az ő imádásukat. Ezt csak a keresztények gondolták másként, mégpedig nyilvánvaló okokból. Azt akarták, hogy az állam ne üldözze őket.

Ezért találták ki, hogy az állam váljon el az egyháztól. Ez a nézet, ismereteink szerint, az összes keresztény csoportnak megfelelt – egészen addig, amíg a római császár keresztény nem lett. Attól fogva ez az elv is semmivé vált. Miután Constantinus engedményeket tett az egyház javára, az apologéták politikai nézeteit lesöpörték az asztalról. Ettől kezdve nyilvánvalóan az volt a keresztények érdeke, hogy a császár és az őt kiszolgáló rendszer támogassa, hirdesse és felendőse a vallást. Ahogy azt látni fogjuk, ez a váltás – nem politikai, hanem szövetségi téren – megsemmisítő hatással volt a pogány világra. A szerepek felcserélődtek. Most a keresztények voltak nyeregben, és ezzel az ő kizárólagosságot hirdető nézeteik uralkodtak. Az üldözöttekből üldözők lettek.

* Lásd Arthur Droge: *Homer or Moses? Early Christian Interpretations of the History of Culture*. Tübingen, Mohr Siebeck, 1989.

8. fejezet

Az első keresztény császár

A 4. század alapvető változásokat hozott az egyház és az állam kapcsolatában, és ezek egytől egyig Constantinus császár áttérésén alapultak. Mindösszesen nyolcvan év leforgása alatt a kereszténység ostromlott vallásból megtűrt, végül pedig hivatalos államvallás lett Rómában. Ritkán látott a világ ehhez fogható radikális vélemény- és politikai változást ilyen rövid időintervallum alatt. A 4. század végére körülbelül a birodalom fele kötelezte el magát a keresztény hit mellett.

A nagy keresztényüldözéstől a teljes vallási toleranciáig

Amikor azt vizsgáljuk, hogy milyen szerepet is játszott ebben a váltásban Constantinus, meg kell említenünk, hogy a nagy üldözés kezdetekor tisztként Diocletianus udvarában szolgált. Nem volt tehát teljesen őszinte – pontosabban, szemrebbenés nélkül hazudott –, amikor mintegy húsz évvel később azt állította, hogy „fiatal fiúként” nézte, amikor Diocletianus meghozta végzetes döntését az üldözés elrendeléséről.* Csakhogy ekkor már rég nem volt „fiatal fiú.” Ez az esemény 303-ban történt. Constantinus 272-ben vagy 273-ban született. Harmincéves, meglelt férfi volt, aki fontos pozícióban szolgált a császár kormány-

* Erről a császár a keleti provinciákban élőknek címzett levelében írt, ezt Euszebiosz *Constantinus élete* című életrajzában (2.51) idézi.

zatában. Elképzelhető, hogy nem vett részt személyesen a Nagy Üldözésben, de semmi nem utal arra sem, hogy ellenezte volna azt.

Röviddel ezután Galerius alatt szolgált, akit keresztény forrásaink különösen erélyes keresztényüldözőnek festenek le, és valószínűsíthetően ő volt az, aki a leghevesebben szorgalmazta az intézkedés bevezetését. Galerius a birodalom keleti felét irányította, miközben nyugaton szinte semmi foganata nem volt az ediktumoknak. Constantinus apja, Constantius volt az első nyugati caesar a tetrarchiában, és valószínűleg henoteista volt, emellett pedig szinte biztosan Sol Invictusnak, a Legyőzhetetlen Napnak hódolt, nem pedig a keresztények istenének. Ettől függetlenül nem állt érdekében a keresztény egyház üldözése.

Constantinus 305-ben csatlakozott apjához Galliában, majd egy évvel később, apja halála után annak katonái augustusszá kiáltották ki. A nyugati birodalomrész rangidős császára Severus lett, őt azonban nem sokkal később Maxentius elfogatta, amikor Severus megpróbálta bevenni Rómát. Helyére a császári hadsereg egyik tábornokát, Liciniust tette, aki fontos szerepet játszott Constantinus életének elkövetkező tizenhat évében.

A Nagy Keresztényüldözés újra és újra fellángolt, főleg keleten, egészen Galerius 311-ben bekövetkezett haláláig. Halála előtt közvetlenül Galerius – mindenki meglepetésére – kiadta vallási toleranciát hirdető ediktumát, amelyben hivatalosan is leállította az üldözéseket. Ennek az ediktumnak egy másolata *Euszebiosz egyháztörténetében* maradt fenn az utókornak. Ez a dokumentum azért is rendkívül érdekes, mert egyértelműen kiderül belőle, hogy Galerius nem vallásgyűlölőként hirdette meg az üldözéseket, hanem épp az istenek elkötelezett híveként.

A dokumentumban Galerius azt állítja, hogy „a nemzet érdekében és hasznára” pártolta az üldözést, mert „a keresztények elhagyták őseik meggyőződését, és letértek a korábbi nemzedékek által kitaposott ösvényről.” Az üldözés mögött rejlő szándék az volt, hogy rábírják a keresztényeket, hogy „visszatérjenek az ősök által kialakított gyakorlatokhoz”. Azonban a kereszténység elleni lépések nem hozták meg a kívánt eredményt. A keresztények „kitartottak ostobaságuk mellett” és nem „adták meg az égieknek azt, ami jogosan megillette őket”. Ezért a császár hatályon kívül helyezte az üldözési rendeletet. „Jószándékunk és régi szokásunk jegyében, mindenkit egyaránt megillető kegyelemünkből, alaposan átgondoltuk ezt az ügyet, és irgalmunkat örömmel kiterjesztjük mindenkire, hogy a keresztények ismét békében létezhesenek, újjá építhessék há-

zaikat, amelyekben gyülekeztek, feltéve, ha nem veszélyeztetik a közrendet.” (*Euszebiosz egyháztörténete*, 8, 17)

Szó sincs arról, hogy Galerius a halálos ágyán áttért volna. Mindazonáltal egészen közel járt ahhoz, hogy beismerje tévedését. Nem sokkal később a császár meghalt, ám utóda, Maximinus Daia ismét fellobbantotta az üldözések lángját, amely még két éven át lobogott, mielőtt Licinius – nem sokkal Constantinus áttérése és a Milvius hídi csata után – legyőzte őt.

A birodalom vezetését szétrobbantó felfordulás a tetrarchia széthullásához vezetett. Maximinus, Severus, Galerius, Maxentius (aki soha nem került császári pozícióba), és Maximinus Daia mind meghaltak. Maradt tehát nyugaton Constantinus, keleten pedig Licinius. Ők ketten Mediolanumba mentek, hogy rendezzék kapcsolatukat és békét kössenek. A családi köteléket létrehozandó, Constantinus elintézte, hogy Licinius elvegye féltestvérét, Constantiát. Nekünk azonban még fontosabb, hogy a két uralkodó megegyezett, hogy a Nagy Keresztényüldözésnek egyszer és mindenkorra véget vetnek.

A találkozó az úgynevezett milánói ediktum kiadásával zárult. Ez egyébként technikailag nem nevezhető ediktumnak, hiszen egy levélről volt szó, amelyet a keleti provinciák kormányzóinak küldtek. Ráadásul nem is Milánóból, hanem Bithüniából küldték el, a császári találkozót követően. Továbbá nem Constantinus hirdette ki, hanem Licinius, bár végül mindkettejük neve rákerült a dokumentumra.

A levél két konkrét okból is jelentős: hivatalos állami vallásszabadságot biztosított minden vallásnak – nem csak a kereszténységnek – és meghatározta az intézkedés okát is: „bármelyik istenség vagy mennyei hatalom jóakarattal lehesen irántunk és mindenki iránt, aki hatalmunk alatt él.” (*Euszebiosz egyháztörténete*, X, 5.) Másként fogalmazva, ahhoz, hogy az emberek birodalma virágozhasson, békét kellett teremteni az égiekkel. Természetesen pontosan ugyanez az érvelés vezetett korábban a keresztények üldözéséhez is. A két uralmon lévő császár, a keresztény Constantinus és a pogány Licinius egyetértett abban, hogy a birodalom csak úgy működhet jól, ha Isten, illetve az istenek megkapják a nekik kijáró tiszteletet. Ehhez szükség volt a toleranciára, „ami biztosítja az istenség iránti tiszteletet és imádást.”*

* *Euszebiosz egyháztörténete*, 10.5. Euszebiosz – valószínűleg tévesen – azt állítja, hogy Licinius a milánói konferencia idején keresztény volt, és csak később állt át a sötét oldalra.

Az „ediktum” tehát nyíltan kimondja a minden vallásra kiterjedő toleranciát:

„Szabad és akadálytalan jogot adtunk ugyanezeknek a keresztényeknek ahhoz, hogy saját vallásukkal foglalkozzanak. – Mivel Hódolatod látja, hogy korlátlanul megadtuk nekik ezt a szabadságot, azt is megérti, hogy másoknak is megadtuk, akik saját parancsaikat és vallásukat akarják követni, amiről, világos, hogy illik a mi időnk nyugalmaához, hogy mindenkinek joga legyen azt az istenséget követni és azt a vallást gyakorolni, amelyiket csak akarja. Ezt azért döntöttük el, nehogy olyan színben tűnjünk fel, hogy valakit is megcsorbítunk bármilyen szertartásában vagy vallásában.” (*Euszebiosz egyháztörténete*, 10.5).

Ez a nyilatkozat egészen rendkívüli volt, semmi korábbihoz nem hasonlított. A Constantinus életét kutató Harold Drake szerint ez volt „a nyugati világ első hivatalos kormányzati dokumentuma, amely elismerte a hit szabadságának elvét.”* Nem arról volt szó, hogy a keresztények magukhoz ragadták a hatalmat a birodalomban, és a pogányok ellen fordultak; egyszerűen annyi történt, hogy a kereszténységet teljesen legitimé tették. De ugyanez volt a helyzet az összes többi, hagyományos római vallással is. Egyenlőség és tolerancia uralkodott, amelyben nem volt többé helye a kényszerítésnek.

Egyes modern keresztény tudósok úgy gondolkodnak, hogy ha Constantinus nem utasította pogány alattvalóit a kereszténység felvételére, akkor nem is lehetett „valódi” keresztény, csak színleg tért át. Ez azonban az úgynevezett milánói ediktum és Constantinus uralkodásának helytelen olvasata. A történelem folyamán igaz keresztények milliói sajátították el az „élni és élni hagyni” elvét más vallású társaikkal szemben. Constantinus is közéjük tartozott, még akkor is, ha történetesen ő volt a vallás korai történelmének egyik legnagyobb hatalmú alakja.**

* Drake: *Constantine and the Bishops: The Politics of Intolerance*. Baltimore, Johns Hopkins, 2000. 194.

** Ahogy azt Drake: *Constantine and the Bishops* című könyve is hangsúlyozza, továbbá Constantine and Consensus. *Church History*, 64. (1995) 1–15.

Azt is fontos kihangsúlyozni, hogy amikor Constantinus 313-ban Milánóba érkezett, egészen friss kereszténynek számított. Alig néhány hónappal korábban tért csak át. Nem várhatja el tőle senki, hogy azonnal mindent – vagy akár bármit is – tökéletesen átlásson és megértse új hitével kapcsolatban. Egy egészen új vallás megismeréséhez minden esetben időre van szükség. Constantinus előtt kifejezetten nagy feladat tornyosult, ha meg akarta tanulni új vallása tanait. Ennek ellenére nem késlekedett, hogy nekilásson a gyakorlati tanulásnak. Szinte azonnal fejést kellett ugrania az egyházi életbe.

Constantinus részvétele az egyház ügyeiben

Mai fejjel elég sajtáságosan hathat, hogy az éppen csak áttért Constantinus, rögtön azután, hogy csatlakozott új egyházához, azonnal beavatkozzon annak belügyeibe. Fontos azonban észben tartanunk, hogy elődeihez hasonlóan ő is szorosan kötődött a vallásos ideológiához: a társadalmi és politikai siker – nemcsak személyesen neki, hanem az egész birodalomnak – az isteni támogatáson alapult. Az égieknek pedig szükségük volt a megfelelő imádásra. Ennélfogva minden, ami befolyásolhatta az istenek imádását, fontos volt a birodalom működése szempontjából. Eltekintve a korai keresztény apologétáktól, akiket Constantinus vélhetően sohasem olvasott, senki sem érvelt az egyház és az állam szétválasztása mellett.

A donatista vita

Constantinus egészen biztosan nem gondolkodott a hatalom felosztásában. Ugyanabban az évben, amikor Liciniusszal együtt meghozta az egész birodalomra vonatkozó türelmi rendeletet, rögtön belekeveredett az egyház szétszakadásával fenyegető, Észak-Afrikában kitört viszályba. A donatista vita volt az első alkalom, hogy Constantinus beleártotta magát az egyházi ügyekbe, és biztonsággal kijelenthetjük, hogy fogalma sem volt róla, mibe csöppent bele. A birodalom egységének kialakítása volt az egyik legfőbb célja, ehhez pedig egységes egyházra volt szüksége. Az egyház azonban minden volt, csak egysé-

ges nem. Constantinus azzal a szándékkal avatkozott be a vitába, hogy hamar lerendezi azt. Végül azonban a dolog több mint egy évszázadon át húzódott.*

Diocletianus első rendelete 303-ban – alig tíz évvel korábban – a keresztény klérust a szent iratok átadására kötelezte, hogy megsemmisíthessék azokat. A legtöbb keresztény szemében ez nem pusztán az üldözők aljas húzása volt, de egyben szentségtörésnek is tartották azt, ha valaki engedelmeskedett a parancsoknak. A papság azon tagjait, akik így tettek, „traditor” névvel illették (szó szerinti jelentése: „aki átadta”), és nemcsak szóbeli feddésben részesítették őket, de el is távolították hivatalukból. Elbocsátásuk fontos alkotmányos kérdést vont maga után: mit jelentett szent pozíciójukra való alkalmatlanságuk a korábbi, hivatali tetteik érvényessége szempontjából? Akkoriban a keresztény vezetők számos rituális cselekedetet hajtottak végre: megkeresztelték a híveket, kiadták az eukarisztia szentségét, kinevezték a papság új tagjait, és így tovább. Ezeket a feladatokat egy átlagos keresztény nem láthatta el. A papság elidegeníthetetlen szentsége volt az, ami továbbította az isteni hatalmat a szakramentális rítusokon keresztül. Azonban a traditorok nyilvánvalóan elvesztették felszentelt státuszukat. A kérdés az volt, hogy a korábbi, általuk lebonyolított szertartások legitimek voltak-e?

A kérdés valóban nagy horderejű volt. Mi volt azzal, akit egy traditor keresztelt meg? Érvényes volt-e a megkeresztelkedése, vagy meg kellett ismételnie? És ha egy püspököt egy traditor szentelt fel? Továbbra is püspöknek tarthatta magát?

A legnagyobb észak-afrikai püspökséget, Karthágót különösen nagy lázban tartotta az ügy. Az egyház egyes vezetői kitartottak amellett, hogy a szentségek érvényesek voltak, függetlenül attól, hogy az azokat bemutató személy később traditor lett-e vagy sem. A szakramentumok szentsége szerintük Isten hatalmából eredt, nem azoktól, akik közvetítették azt. Azonban ez a nézet heves – gyakran erőszakos – ellenzőkre lelt. Az ő legfőbb szószólójuk egy Donatus nevű férfi volt, akit sokan követtek. Donatus konkrétan azzal kapcsolatban emelte fel a hangját, hogy Karthágó püspöke, Caecilianus nem részesült érvényes felszente-

* A donatista vita minden jobb, Constantinusról szóló könyvben megjelenik (l. 35. o. lábjegyzete). The Impact of Constantine on Christianity” című írásában H.A. Drake remekül foglalja össze a témát, ez az értekezés az *Age of Constantine the Great* (szerk.: Lenski), című könyv 111–136-ik oldalán található.

lésben, ezért nem lehetett volna igazi püspöknek tekinteni. Következésképp az egyháznak új vezetőre volt szüksége.

A történet rendkívül hosszú és szövevényes, később pedig olyan nagy egyházi alakok is részt vettek benne, mint Szent Ágoston. Constantinus úgy gondolhatta, hogy a megoldás kifejezetten egyszerű. Azt szerette volna, ha egy kijelölt egyházi vezető ítéletet mond az ügyben, ő szentesíti a választ, amit az egyház készségesen elfogad, és az élet mehet tovább. De nem ez történt.

Constantinus bevonása a donatisták oldaláról indult. A császár a római püspök kezébe adta az ügyet, aki egyféle egyházi bíróságot állított fel, hogy vizsgálják meg a helyzetet. A döntés a donatisták ellen szólt, Caecilianust pedig felmentették a vádak alól. A donatisták azonban nem nyugodtak bele a vereségbe, és másodszor is a császár elé járultak, aki úgy döntött, hogy közvetlenül a saját kezébe veszi az ügyet. 314-ben Arles-ban hívta össze a püspökök tanácsát, hogy döntés szülessen. Ez volt az első alkalom, hogy a püspökök tanácsát a római császár rendelte el, ezzel pedig precedenst teremtett.

Az arles-i zsinat egyhangúlag a donatisták ellen ítélt. Constantinus eleinte még a donatisták álláspontja felé hajlott, de ez inkább gyakorlati okokból volt így, semmint teológiai megfontolásból. Ez érthető is, hiszen nyilvánvalóan nem volt túlságosan tájékozott a szakramentális teológia terén. Amikor azonban a donatisták ismét elutasították a zsinat ítéletét, és harmadszor is fellebbezéssel fordultak hozzá, a császár obstrukcionista-ként tartotta őket, és ellenük fordult. Constantinust nem érdekelték különösebben a keresztény teológia apró nüanszai, sem az egyházi törvénykezés működése. Őt csakis az egység foglalkoztatta. Márpedig a donatisták annak felbolygatásával fenyegettek, így ő inkább a másik oldal mellé állt.

A másik oldalt nevezhetjük antirigoristának. A donatisták éles vonalat húztak, és nem könyörültek senkin, aki ellentmondott nekik. Constantinusnak ez sem nyerte el a tetszését. Drake megállapítása szerint Constantinus „nem pártfogolta a rigorista keresztényeket.”* Ez a korai vita ugyanakkor azt is bemutatta, hogy Constantinus az egyenlő felek között előnyben részesítette az érveken nyugvó vitát, és inkább a véleményeket ütköztette, semmint a fizikai erőt. Hadd hozzon döntést a római püspök. Ha ez nem elég, döntse el a dolgot a püs-

* Drake: *The Impact of Constantine on Christianity*, 119.

pöki tanács. Constantinusnak nem állt érdekében, hogy fegyverrel terelje vissza a donatistákat az egyház fősodrába.

Ehhez az elvhez később is tartotta magát, még akkor is, amikor egy sokkal nagyobb fajsúlyú vitára került a sor, nevezetesen, hogy rákényszerítse-e a nem hívőkre a keresztény hitet. Egy évtizeddel később, mikor már megszilárdította egyeduralmát, levelet küldött keleti alattvalóinak, amelyben kijelentette, hogy „Egy dolog harcba szállni a halhatatlanságért, és más szankciókkal kierőszakolni azt.”*

Az ariánus vita

Egy évvel levelének megírása után, 324-ben Constantinus újabb egyházügyi válságba csöppent. Ismét egy nagy horderejű, teológiai természetű vita bontakozott ki – legalábbis a résztvevők szemében nagyon is fontosnak tűnt a kérdés, amely azóta is foglalkoztatja a teológusokat. Constantinus azonban lényegtelen semmiségnek látta a dolgot, és ebben a nézetében pedig a hivatásos teológusokon kívül a mai napig sokan osztoznak vele. A híres ariánus vitáról van szó, amely az egyiptomi Alexandriában robbant ki egy Arius nevű pap, és püspöke, Atanáz között.

Nemzedékek óta heves viták zajlottak a keresztény teológusok köreiben Krisztus valódi természetét illetően. A keresztények a kezdetektől fogva fenntartották azt a nézetet, hogy Krisztus nem *csak* ember volt (jóllehet a legtöbb teológus egyetértett abban, hogy az volt), hanem egyben Isten fia is. Ami azt illeti, már a legelső keresztény szerzőnk, Pál is azon a véleményen volt, hogy Krisztus isteni lény volt, aki már születése előtt a mennyországban létezett (Fil 2:6–8). Bizonyos értelemben tehát isten volt. De milyen értelemben?

A kérdést soha nem sikerült kielégítően tisztázni, nem kis részben azért, mert a hívek négy, egymásnak látszólag ellentmondó állítás megerősítését követelték: Krisztus isten. Az Atyaisten is isten. Krisztus nem egyenlő az Atyaisstennel. Viszont csak és kizárólag egy Isten létezik. Ha tehát Krisztus isten és Isten is isten, akkor hogy jelenthetik ki a keresztények, hogy csak egy isten van? Röviden, hogy nevezhetnénk a keresztényeket monoteistáknak?

* Constantinus élete, 2.60.

Minden azon múlik, hogy mit jelent az, hogy csak „egy” Isten van, és hogy milyen kapcsolat áll fenn Isten fia és az Atyaisten között. Ezekben a kérdésekben alakult ki ellentét Arius és Atanáz püspök között. Arius nézeteit régóta és széles körben osztották, de előtte soha nem fogalmazták meg olyan pontosan és olyan erőteljesen, mint ő tette. Az ő szemében Krisztus isteni lény volt, Isten igéje (görögül „logosza”), és már az előtt is létezett, hogy Jézus Krisztusként a világra jött volna. Sőt, mi több, ő volt a teremtés ágense is. Ezt János evangéliuma is megerősíti: az Ige által jött létre a mennyország és a Föld (Jn 1:1-3). Ezek alapján tehát Krisztus isteni lény volt, de különbözött az Atyaistentől. Akkor mégis, milyen természetű volt kettejük kapcsolata?

Arius szerint Krisztus, az Ige, nem lehetett egyenlő az Atyaistennel. Az Atya önmagában mindenható. Nem létezhet két mindenható lény, mert ez esetben egyikük sem lenne valóban mindenható. Arius szerint csak az Atyaisten mindenható. Eredetileg, a kezdet kezdetén az Atyaisten egyedül, önmagában létezett. A világmindenség megteremtése előtt született az ő fia, második isteni lényként, aki mivel Istentől származott, alá volt rendelve neki, ahogy a fiú az apjának. Ő volt az Ige, akin keresztül megteremtődött a világ, és aki sokkal később emberi formát öltött, és lejött az emberek közé, hogy elhozza nekik a megváltást. Az Ige tehát egy alárendelt istenség, akit az Atyaisten teremtett: az az nem öröktől fogva létezett. Az Atyaisten feljebbvaló a Fiúnál, mégpedig „végtelen dicsőséggel”.

Arius püspöke, Atanáz hevesen tiltakozott. Nem engedett abból az állításából, hogy Krisztus semmi szín alatt sem volt az Atyaisten alárendeltje. Krisztus maga is kijelentette, hogy „Én és az Atya egy vagyunk” valamint, hogy „Aki engem lát, látja az Atyát” (Jn 10:30; 14:9). Ők ketten tehát egyenlők. Az is igaz, persze, hogy nem is azonosak: a Fiú az Atyától függetlenül létezik. Azonban mindketten egyformán mindenhatók és mindketten öröktől fogva léteznek. Nem létezett olyan idő, amikor az Ige ne lett volna.

Az Atanáz pártját fogók úgy is érvelhettek, ha valami tökéletes az magától értetődően változatlan. Ha ugyanis változik, akkor szükségszerűen jobb vagy rosszabb lehet a változás hatására. Ha jobb lesz, az azt jelenti, hogy előtte nem volt tökéletes; ha pedig rosszabbá válik, akkor a változás után nem lesz az. Mivel Isten tökéletes, soha nem változhat. Ez azt jelenti, hogy nem válhat Atyává azzal, hogy Fia születik, mivel ez is egy olyan változást feltételez, amely során

nem-atyából atyává lesz. Ebből szükségszerűen következik, hogy Isten mindig is Atya volt. Ha pedig mindig Atya volt, a Fia is öröktől fogva létezik.

Atanáz ez alapján azt a nézetet képviselte, hogy a Fiú az Atyaistennel együtt öröktől fogva létezett, és egyaránt mindenhatók. Nem egyszerűen csak „hasonlatos” volt az Atyához, „hasonló” isteni szubsztanciaként. Nem, a Fiú „egylényegű” volt az Atyával, és egyazon szubsztanciából valók voltak. Görög kifejezésekkel, az egyenlő szubsztanciát a *homouszion* jelentette, míg a hasonló lényegűséget a *homoiouszion* szóval írták le a vitázó felek. A két szó nagyon hasonlít egymáshoz, tulajdonképpen a szó közepén álló „i” betű, a görög ióta jelentette a különbséget – legalábbis írásban. Egyes külső szemlélőknek úgy is tűnhetett, hogy az egyházszakadással fenyegető teológiai vita egyetlen betű, egy ióta miatt tört ki.

Kétségtelen, hogy Constantinus sem látott többet ebben a dologban. Ám mivel a vita ekkora hullámokat kavart, úgy érezte, muszáj beavatkoznia, és így is tett, mikor levelet írt a két papnak. Ebben világosan kifejti végső aggodalmát, amely természetesen nem a teológiai finomságokkal kapcsolatos, hanem az egység felbomlásával: „Azt tartom a legfontosabbnak, hogy a provinciáink felett uralkodó Istennel kapcsolatos vélemények egyetlen következetes nézetben egyesüljenek.”* Constantinust nem érdekelte, melyik oldal jön ki győztesen a vitából. Egyszerűen azt akarta, hogy az egyik fél adja meg magát a másiknak, ezzel lehetővé téve a kívánt egységet. Személyes véleménye szerint az ügy „rendkívül triviális és ilyen mértékű vitát nem érdemelne”. Számára ezek csak „kisszerű és kifejezetten jelentéktelen ügyek, egy nagyon buta kérdés” körül. Végül azt szorgalmazza, hogy Atanáz és Arius egymás között rendezzék le a vitát.

Ők azonban erre képtelenek voltak. Nem egyszerűen csak azért, mert nem tudtak egymással dűlőre jutni. Mindkét fél népes táborral bírt, akiket újra és újra vitriolos támadásokra sarkallt a másik oldal teológiai szűklátókörűsége. A vita alapjaiban rengette meg az egyházat. Constantinus úgy döntött, hogy összehívja az első világ szintű, ökumenikus püspöki tanácsot, hogy megvitassák és döntésre vigyék a kérdést. Ez volt a híres 325-ös niceai zsinat, amelyet a helyszínen választott anatóliai városról neveztek el. Későbbi iratok szerint 318 püspök érkezett a világ minden tájáról, a legtöbben a birodalom keleti provinciáiból

* Constantinus élete 1.64–72.

(amint azt már láttuk, nyugaton az egyház ekkor még nem épült ki olyan nagy mértékben).*

Constantinus maga is ellátogatott a gyűlésre. Ő mondta a nyitóbeszédet, majd az eszmecserékben is részt vett. Végül a püspökök szavaztak, Arius pedig vesztett. A tanács úgy rendelkezett, hogy az apostoli hitvallás formájában fejezik ki az Atyaisten és a Fiú természetének kapcsolatát, és az ehhez kapcsolódó teológiai ügyeket. A hitvallásba bekerült több „anatéma”, azaz „egyházi átok”, mégpedig azoknak címezve, akik a hitvallásban lefektetett nézetek ellenében foglalnak állást. A niceai hitvallást ma is több templomban rendszeresen felmondják. A zsinat végére mindössze húsz résztvevő tartott ki az ariánusok oldalán. Constantinus nyomás alá helyezte az ellenvéleményen lévőket, hogy fogadják el a vereséget, és szinte mindenkit sikerült is meggyőznie. Végül csupán két püspök maradt Arius mellett, ők pedig száműzetésbe kényszerültek.

A donatista vitához hasonlóan, ezúttal sem hozott végleges megoldást a Constantinus által összehívott tanács. Az ariánusok továbbra is hirdették tanáikat, és többeket magukhoz térítettek. A Constantinust követő császárok közül többen – beleértve saját fiait – is az ariánus álláspontot képviselték, és hatalmukat kihasználva megpróbálták megszilárdítani azt az egyházon belül, ám végül, ahogy azt látni fogjuk, elbuktak. Most azonban foglalkozzunk továbbra is Constantinus és a keresztény hit kapcsolatával. 325-re már ő is sokkal többet tudott a keresztény teológiai diskurzus útvesztőjéről, mint amire valaha számíthatott. Egységet akart, de ehhez nem volt hajlandó fegyveres erőket küldeni az ariánusok ellen. Ha az egyház ügyeiről volt szó, kitartóan hitt a meggyőzés erejében.

Ami viszont a civil kormányzást illeti, ott továbbra is katonatiszt maradt, és előszeretettel állt seregei élére, ha politikai érdekei azt kívánták.

Constantinus hadi és politikai tevékenysége

313-ra Constantinus és Licinius ideiglenes szövetséget kötöttek, hogy együtt kormányozzák a birodalmat. Diocletianus elméjének szüleménye, a tetrarchia ekkorra már a múlt homályába vészett. Azt hihetnénk, hogy a polgárháborúk

megoldására bevezetett kéturalkodós rendszer a gyakorlatban is működhetett. Constantinus irányíthatta a nyugati országrészt, Licinius pedig a keleti provinciákat. Ez azonban hosszú távon nem működött, ennek oka viszont nem kis részben Constantinus örök elégedetlensége volt. Kész volt rá, hogy olykor kivárja a sorát, de alapvetően mindig megszerezte azt, amit mérhetetlen becsvágyból magának akart. Már a kezdetektől fogva azon tüsténkedett, hogy egy nap ő lesz az egyedüli uralkodó, négy évtized – azaz Diocletianus uralkodásának kezdete – óta elsőként.

A következő évtizedben Liciniusszal való kapcsolata egyre inkább elmergesedett, és olykor kisebb-nagyobb konfliktusok is fellobbantak a két fél között. Euszebiosz szerint az utolsó cseppet Licinius 324-es döntése jelentette, amikor újra be akarta vezetni a keresztényüldözéseket keleten. Constantinusnak nem is kellett jobb ürügy – ami azt illeti, egyes mai kutatók szerint ezt is saját maga koholta. Constantinus elszánta magát, és megindult társcsászára ellen, hogy „megvédje” hittársait. Nagy csatában legyőzte Liciniust, akit aztán Thesszaloniába kényszerített, majd végül halálra ítélt. Ettől fogva Constantinus korlátlan hatalmat élvezett.

Ennek azonban nem mindenki örült. Amikor Constantinus 326-ban, uralkodásának huszadik évfordulóját ünneplendő, Rómába utazott, úgy döntött, kihagyja a több száz éves hagyományt, és nem mutat be áldozatot Jupiternek, amikor hódítóként belép a város kapuján. A keresztények természetesen üdvözlötként ezt a döntést, de a birodalmi diplomáciai kapcsolatok szempontjából mégis katasztrofálisnak bizonyult, mivel igencsak felbőszítette a római szenátus pogány tagjait. Constantinus viszonya így érthetően elmergesedett a hatalmon lévő elittel. A császár ekkorra már elkezdte építeni új birodalmi fővárosát, az „új Rómát”, amelyet saját maga után Konstantinápolynak („Konstantin városa” – a mai Isztambul) nevezett el. Életének utolsó éveit lényegében itt töltötte, és soha többé nem látogatott el Rómába.

Új fővárosának stratégiai fontosságú helyet keresett – ugyanezt, nyilván, Rómáról nem lehetett elmondani: így a Boszporusz partján álló Bizáncra esett a választása. Innen sokkal könnyebben irányíthatta seregeit, mind keleti, mind nyugati irányban. Mindemellett a város, annak fekvése miatt, könnyen védhető volt. Constantinus leromboltatta Bizáncot, majd részletesen kigondolt építészeti tervek alapján húzta fel városát.

* A zsinat teológiai vitáiról, előzményeiről és eredményéről l. Ehrman: *How Jesus Became God: The Exaltation of a Jewish Preacher from Galilee*. San Francisco, HarperOne, 2014. 9. fejezet

Fővárosát kifejezetten keresztény városnak építtette.* Nem lehettek pogány istenségeknek szentelt templomok, sem bálványok – bár egy kivétel akadt. Hogy szobrokkal halmozza el a városát – ami az ókori városok egyik jellemzője volt – Constantinus kifosztatta a pogányság szent helyeit, és a bronzszobrokat az új székhelyére vitette, hogy azokkal díszítsék a köztereket. Ezzel három legyet ütött egy csapásra: elvette a pogányoktól a bálványokat; megfosztotta azokat szent mivoltuktól és szekuláris művészi tárgyakká változtatta őket; valamint emelte új fővárosa esztétikai összképét. Mindeközben a városban élő vagy látogatába érkező keresztények kedvükre gúnyolódhattak a pogányok vallási nézetein. Euszebiosz Constantinusról szóló életrajzi munkájából tudjuk, hogy a császár „ezeket a játékszereket” – azaz a pogány bálványokat – „a közönség szórakoztatására használta”. (*Constantinus élete*, 3.54) Ha Euszebiosz igazat mond, feltételezhető, hogy a kifosztott pogányok nem repestek az örömtől. Az efféle lépések, és a velük járó megaláztatás keserű jövőt ígért a hagyományos vallások követőinek.

Ezzel azonban még nem ért véget a pogányellenes lépések sora. Constantinus leszedette a pogány templomok ajtait és tetőit, mivel más céljai voltak a jó minőségű fémmel. Hasonlóképp járt el az aranyozott bálványszobrokkal is. Belső körének tagjait romboló hadjáratokra küldte „az összes provinciába”, hogy „városról városra, országról országra” járják a pogány szentélyeket, míg a kultuszok „felkent vezetőit arra utasította, hogy megvető és gúnyoros tekintetek közepette hozzák ki isteneiket a sötétségből a napfényre.” A szobrokról aztán leszedték az aranybevonatot, amit beolvasztottak, és újrahasznosítottak. Miután lecsupaszították a szobrokat, a „felesleges és értéktelen” maradványokat ott hagyták „a babonásoknak, hogy emlékezzenek szegényükre.” (*Constantinus élete*, 3.54)

Megfordult a széljárás. Most már nem a keresztények voltak a babonások, hanem a pogányok. Nem a keresztények vallását tették ki nyilvános megaláztatásnak, hanem a pogányokét. Nem a keresztények szenvedtek az állami erő-

* Egyes tudósok, mint Stephenson, kétségbe vonják ezt az állítást. Lásd *Constantine: Unconquered Emperor, Christian Victor*. London, Quercus, 2009. A kevés fennmaradt forrásunk mégis egybehangzóan ezt állítja, és többen is emellett érvelnek, lásd például Timothy Barnes: *Constantine: Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire*. Chichester, Wiley Blackwell, 2014. 126–131.

szaktól, hanem a pogányok. A szél pedig a pogányokkal szemben fújt, és ez már nem is változott meg, eltekintve egy nagyon rövid időszakról, Iulianus császár uralkodásától.

Constantinus tehát felépíttette városát, és elhalmozta azt a pogány birodalom kincseivel. A várost az utókornak is építtette: Konstantinápoly több mint ezer éven át a kereszténység fővárosa maradt, egészen az oszmán török seregek 1453-as hódításáig.

Constantinus, a hit védelmezője

Ezek után nem lehet kétségünk afelől, hogy Constantinus valóban elkötelezett híve volt a keresztények Istenének, jóllehet, a tudósok sokszor vitatták ezt.* Elvileg, persze, lehetséges, hogy mindezt csak megjátszotta. Azonban a keresztény ügyek iránti mély és személyes elkötelezettsége meggyőzően oszlatja el ezeket a kétségeket. Szintén ebbe az irányba mutatnak saját szavai is, amelyeket több forrásban is megtehetünk, köztük a következő, Palesztinába küldött levelében is. „Valóban egész lelkem, lélegzetem, bárminemű is az, és minden, ami az elme rejtett zugaiban zajlik, meggyőződése, hogy mindezt csakis a legnagyobb Istennek köszönhetjük” (*Constantinus élete*, 2.29).

Constantinus nem csak a kereszténység belső ügyei iránt tanúsított élénk érdeklődést, öles lépéseket tett annak érdekében is, hogy javítsa az egyház és a papság helyzetét. Az ókori városi társadalmak közterheinek finanszírozását jellemzően a helyi arisztokrácia látta el, és ezt nem nagyobb adók befizetésével tették, hanem az idejükre, energiájukra és anyagi erőforrásaikra nehezedő nyomásnak engedve. A tehetős tisztségviselőkkel szemben nemcsak elvárás, hanem valódi követelmény volt, hogy támogassák a középületek megépülését és a közszolgálatok működését. A hivatali pozíciókat betöltők kiemelt státuszt élveztek, de személyes vagyonukat nyilván jobban is el tudták volna költeni.

Constantinus törvénybe foglalta, hogy a keresztény papság tagjai – akik ekkor főleg a helyi arisztokrácia tagjai közül kerültek ki – mentesülnek a polgári tisztségviselés kötelezettségei alól, így az anyagi szerepvállalás alól is. Ráadásul Constantinus jelentős összegeket juttatott a papoknak a birodalmi kincstárból

* Lásd 1. fejezet, 35–60. o.

is, hogy azt a gyülekezetük javára fordítsák. A császár legközismertebb lépése pedig természetesen a templomok építtetése volt, a leghíresebb ezek közül a Rómában álló lateráni bazilika.

A templomokat olykor a nagy becsben álló, jelentős pogány szentélyek helyén építették fel. Ehhez, persze, előbb még le is kellett rombolni ezeket az építményeket. Euszebiosz elismerően számol be róla, hogy Constantinus elvette a pogány papok által „ékesen feldíszített” szentélyeket, lecsupasztotta, és „földig rombolta” a templomokat, amelyeket azelőtt „a babonás népek oly nagyra tartottak”. (*Constantinus élete*, 3.1)

Ezen forrás alapján azt gondolhatnánk, hogy Constantinus az egész birodalomra kiterjedő dűlást rendezett, de Euszebiosz csak öt helyet említ név szerint, amelyek erre a sorsra jutottak. Ezek közé tartozik három Afrodité-szentély, Jézus híres ellenlábasának, Tyanai Apollóniosznak az emlékhelye, valamint Mamré tölgyese, amely az ószövetségi zsidó patriarcha, Ábrahám nevéhez köthető (1. 1Móz 18). Afrodité egyik temploma szintén Szentföldön állt – Jézus passiójának helyén. Afrodité templomairól azt gyanították, hogy rituális prostitúciónak adott otthont, ez pedig elég is volt Constantinusnak, hogy megadja a jelet a romboló csapatainak. Ezek alapján Constantinus konkrét indokkal romboltatta le az imént felsorolt helyszíneket, ami viszont még nem jelenti azt, hogy mindez egy trend részét képezte volna. Egy közelmúltbeli kutató megfigyelése szerint: „Nincs okunk rá, hogy ezekből a templomrombolásokról az egész birodalomra vonatkozó általánosításokat vonjunk le.”* Ugyanakkor a baljóslatú jelek jól láthatóan tovább sűrűsödtek.

Az épületrombolások és építések mögött húzódó vallási buzgalom jól látszik Euszebiosznak a jeruzsálemi Szent Sír templomról szóló leírásán is. Egyes elképzelések szerint Helena, Constantinus édesanyja – aki ekkorra már maga is hithű keresztény volt – kezdeményezte a templom építését, de ez szinte biztosan nem így történt. Euszebiosz szerint Constantinus maga „jutott arra az elhatározásra, hogy a Megváltó feltámadásának jeruzsálemi helyét világszerte híres és köztisztelőben álló helyé kell tennie”. (*Constantinus élete*, 3.25) Csakhogy a helyszínen ekkor már állt egy szentély. Nem is akármilyen, hanem egy istentelen, hitvány, pogány szentély, amelyet „aljas emberek” építettek, akiket a démo-

nok vették rá, hogy elfedjék a helyet, ahol Jézust eltemették. Messziről hozott földdel „betemették, legyalulták, kikövezték, így az isteni barlangot vastag földhalom rejtette el.” Efölé ocsmány „sírt” emeltek, ahol saját, „halott bálványukat őrizték.” „A tisztátalan démon, Afrodité sivár szentélye” volt ez, ahol „bűnös áldozatokat mutattak be (...) a piszkos és szennyezett oltárokon.” Constantinus megoldása: A pogány sír eltüntetése és új templom építése. A szentélyt lerombolták, és a barlangot, ahová Jézust eltemették, teljesen kiásták. Ennek helyén Constantinus csodálatos építményt emeltetett a megváltó tiszteletére, ezt pedig a mai napig zarándokok és turisták milliói látogatják.

Helénának Euszebiosz leírása szerint semmi köze nem volt ehhez az ügghöz. Keresztény nagykövetként ugyanakkor nagyon is aktívan tevékenykedett. Leginkább a hetvenéves korában, a Szentföldre vezető zarándokútjáról híres, amelynek megtételekor még nem volt szokás, hogy Krisztus követői „Jézus nyomában lépkedjenek.” Ő azonban így tett, és vitte magával a császári kincstár pénzét is, hogy visszaszerezze a keresztényeknek Krisztus szent helyeit.* Későbbi legendák szerint Helena megtalálta a Szent Keresztet, de az út főbb eseményeiről beszámoló Euszebiosz semmit sem említ ezzel kapcsolatban. Helena ugyanakkor két templomot is építtetett, nem is akármilyen helyszíneket választva: ő emeltette a Születés Templomát Betlehemben, Jézus születésének helyén, és a Mennybemenetel Templomát a Jeruzsálem melletti Olajfák hegyén, ahol Krisztus feltámadása után felemelkedett. Mondanom sem kell, Helena ezekben a projekteken keresztény fia teljes támogatását élvezhette.

Szemben a Constantinus kereszténységében kételkedő tudósokkal, egyes mai szakértők úgy érvelnek, hogy Constantinus olyannyira elkötelezett hívő volt, hogy végső célja a teljes birodalom áttérítése volt.** Ez azonban szinte biztosan kizárható. Ha ő maga maximálisan el is kötelezte magát a keresztény Istennek, a birodalom érdekében nem kívánta ráerőltetni vallását az összes alattvalójára. Korábban első kézből tapasztalhatta, hogy a kényszerből semmi jó nem származik. A Nagy Keresztényüldözés idején, Diocletianus és Galerius udvarának tagjaként közről láthatta, hogy ez a megoldás nem működik. Cons-

* *Constantinus élete*, 3.42.

* Barnes régóta ezt az álláspontot képviseli. Lásd Timothy D. Barnes: *Constantine and Eusebius*. Cambridge, MA, Harvard University, 1981.; Barnes, *Constantine: Dynasty, Religion and Power*.

* A. D. Lee: *Traditional Religions*. In: Lenski (szerk.): *The Age of Constantine*, 174.

tantinus természetesen vaskézzel uralkodott, ha azt látta szükségesnek – így volt ez a niceai zsinaton is. Ugyanakkor a vallásgyakorlásban nem látta értelmét annak, hogy rákényszerítsen bármit is az ekkor még mindig pogány többségű birodalmára.*

A következő fejezetben látjuk majd, hogy Constantinus utódai nem osztották az ő toleráns nézeteit: a 4. század végére komoly törvényi szabályozásokkal tiltották be a pogány szertartásokat, és súlyos büntetésekkel sújtották azokat, akik nem engedelmeskedtek. Constantinus pogánysággal szembeni toleranciájával kapcsolatban egyébként felmerül egy különösen kényes kérdés. Tett-e kísérletet arra, hogy betiltsa az állatáldozatokat, ezzel gyengítve a pogány vallási szokásokat? Személyes véleménye felől nem lehet kétségünk: megvetette az állatáldozatot: ki nem állhatta a vért, a bűzt, és az egész gyakorlatot. Ezt többször is kijelentette. Történelmi szempontból érdekesebb, hogy ebben a kérdésben kivételesen megpróbálta-e ráerőltetni akaratát másokra azzal, hogy az egész birodalomban betiltotta az áldozatokat?*

Több kiemelkedő szakértő szerint is ez történt, és ezt bizonyítékokkal is alá tudják támasztani. Életrajzírója, Euszebiosz például félreérthetetlenül fogalmaz. A császár életrajzában leírtak szerint, Licinius 324-es legyőzését követően Constantinus törvényt hozott, amely „korlátozza a bálványimádás szennyt, amely hosszú ideje mocskolta városainkat és vidéki körzeteinket, így mostantól senki nem állíthat kultikus tárgyakat, nem foglalkozhat jóslással és egyéb okkult művészettel, és az áldozatok bemutatása is tilos”. (*Constantinus élete*, 2.45) Később Euszebiosz ismét utal erre a rendeletre: „a Róma fennhatósága alatt állók számára, legyen civil vagy katona, tilos a bálványimádás összes formájának gyakorlása, beleértve az áldozatbemutatást is.” Továbbá: „Az ezt követő törvények-

* A keresztény eretnekekkel azonban már másként bánt. Betiltotta a találkozóikat, leromboltatta a szentélyeket, és általánosan igyekezett ellehetetleníteni őket. Ezt támasztja alá több keresztény csoportnak, a novatianusoknak, a valentianusoknak, a markionitáknak, és a montanistáknak írt levele, amely a *Constantinus élete* 3.64., 65-ön maradt fent.

** Más véleményeket kínálnak a következők: Barnes: *Constantine: Dynasty, Religion, and Power*, 108., 109.; Drake: *Constantine and the Bishops*, 465.; Timothy D. Barnes: *Constantine's Prohibition of Pagan Sacrifice. The American Journal of Philology*, 105. (1984) 69–72.; R. Malcolm Errington: *Constantine and the Pagans. Greek, Roman and Byzantine Studies*, 29. (1988) 309–318; valamint Scott Bradbury: *Constantine and the Problem of Anti-Pagan Legislation in the Fourth Century. Classical Philology*, 89. (1994) 120–139.

ben és rendeletekben megtiltotta, hogy bárki is áldozatot mutasson be a bálványoknak, gyakorolja a jóslás mesterségét, és hogy kultikus alakokat állítson”. (*Constantinus élete*, 4.23, 25)

Nem szabad alábecsülnünk egy ilyen törvény jelentőségét. Amennyiben a 6. fejezetben felvázolt növekedési ráták nagyjából fedik a valóságot, kijelenthető, hogy 325-re mintegy 5 millió keresztény élt a birodalomban. Ha ehhez még hozzáadjuk a körülbelül 4 milliós zsidóságot, és őket kivonjuk a 60 milliós összlakosságból, akkor még mindig nagyjából 50 millió pogányt kapunk, akik a hagyományos kultuszokat követték. Constantinus valóban megálljt parancsolt volna a birodalom 5/6-a vallási szokásainak? És ha tényleg így volt, akkor más források miért nem számolnak be egy ilyen nagy horderejű intézkedésről?

Létezik még egy forrás, amely megerősíteni látszik ezt a törvényt. Egy 341-es rendeletről van szó, amelyet négy évvel Constantinus halála után fia, II. Constantius hozott, aki bizonyíthatóan el akarta törölni a pogány áldozati gyakorlatokat. Íme a törvény szövege, ahogy az az 5. század elején készült törvénygyűjteményben, a *Codex Theodosianus*-ban olvasható:

„A babonaságot meg kell szüntetni; az áldozatbemutatások örült szokását el kell törölni. Bárki, aki megsérti szent Császáruk, Atyánk törvényét, valamint Kegyelemességünk ezen parancsát, és továbbra is áldozatokat mutat be, az vétségének megfelelő és azonnal végrehajtandó büntetésben részesül”. (*Codex Theodosianus* 16.10.2)*

Tudhatjuk ugyanakkor, hogy a Római Birodalomban sokkal könnyebb volt egy törvényt meghozni, mint betartatni, épp ezért a pogány áldozatok ennyire egyértelmű és ellentmondást nem tűrő elítélése után is meglehetősen kesztyűs kézzel bántak a törvényszegőkkel. Újabb ötven év telt el – miközben egyre többen és többen tértek át a kereszténységre –, mire a pogányellenes törvényeknek bármi foganata lehetett. Nekünk egyelőre elég annyi, hogy 341-ben II. Constantius a fent idézett törvényben arra utal, hogy apja korábban már elrendelte az áldozatok beszüntetését. Ez pedig egybevág azzal, amit Euszebiosz állított alig két évvel korábban a *Constantinus élete* című életrajzában. Adott tehát két

* *The Theodosian Code*. Ford.: Clyde Pharr. Princeton, Princeton University Press, 1952.

keresztény forrás: egy császári életrajzíró műve és utódjának törvénye, de vajon mennyire megbízható ez a két forrás?

Constantinus vallási tevékenységeinek ez az egyik leginkább vitatott kérdése. Egyfelől azért, mert nincs igazán kézzel fogható bizonyítékunk ilyen törvényre. Euszebiosz, a fent idézettekén kívül sehol sem utal rá, sem Constantinus életrajzában, sem az *Egyháztörténetben*, márpedig mindkettőben előszeretettel ünnepelte az egyház győzelmét a pogányság gonosz erői felett, különös tekintettel a Constantinus által kivívott diadalok kapcsán. Miért ne idézte volna szó szerint a törvény szövegét, ha valóban létezett ilyen szöveg?

Ráadásul a *Codex Theodosianus* sem tartalmaz ilyen törvényt. A gyűjteményt II. Theodosius jogi tudósai állították össze 438-ban, és ebben Constantinus uralkodásának 313-as kezdetétől összegyűjtötték a következő 125 év császári rendeleteit. A törvényeket tematikusan rendezték, és a teljesség igénye nélkül készült: a gyűjtemény összeállítóinak válogatniuk kellett, hogy mi kerül be és mi nem. A kódex utolsó könyvét azonban a legfontosabb vallási témájú rendeleteknek szentelték – szinte mindegyik rendelet így vagy úgy a kereszténységhez kötődött –, és ennek a könyvnek az egyik fejezete kimondottan a pogány gyakorlatok ellen hozott rendeletekről szólt. Constantinus áldozati tevékenységet tiltó törvénye azonban nem szerepel ezek között.

Még ennél erősebb ellenérv is van a törvény létezésére: a híres római rétor, Libaniosz közvetlen vallomása. Libaniosz a 4. század végi császári udvar egyik fő alakja, elkötelezett pogány és a hagyományos vallások védelmezője volt. Az ultrakeresztény I. Theodosius uralkodása alatt érezte a személyes nézetei miatt ránehezedő nyomást, és kérelemmel fordult a császárhoz a pogányságellenes törvényekkel szemben. Ékesszóló beszédében Libaniosz Constantinusra hivatkozva kéri a császárt, hogy gyakoroljon türelmet a hagyományos vallásokkal szemben, mondván, maga Constantinus császár „sem kényszerítette változtatásra a tradicionális vallások követőit”. (*Beszédek*, 30.6)*

Ha Constantinus valóban, bizonyíthatóan megpróbálta volna betiltani a pogány szertartásokat, akkor ez egy meglehetősen buta érv lett volna Libaniosztól. Mivel magyarázhatjuk az egymásnak ellentmondó bizonyítékainkat?

* Libanius: *Selected Works*, 2. kötet. Ford.: A. F. Norman. Loeb Classical Library, 452. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1977.

Számos megoldás merült fel az évek során, köztük nem egy olyan próbálkozás is, amely megpróbálta összefésülni a különböző források kijelentéseit úgy, hogy mind Euszebiosznak, mind Libaniosznak igaza legyen.* Ezeknek a megoldásoknak a többsége kissé erőltetett, és talán helyénvaló volna, ha Constantinusra bízánk a döntést, aki egy 324-es, keleti provinciáknak küldött levelében fejt ki nézeteit a kérdésről. Constantinus itt azt írja, hogy az „isteni ige doktrínái” – azaz a keresztény hit tanításai – mélyen gyökereznek mindazokban, „akik helyesen gondolkodnak, és akiket az igazi jószág vezérel”. Hozzáteszi ugyanakkor, hogy nincs mit tenni, ha a nem-keresztények elutasítják a megváltás igazságát. „Ha valaki megvonja önmagától a megtisztulás lehetőségét, az ne hibáztasson senki mást, csakis önmagát, hiszen a megtisztulás eszközei mindenki számára elérhetőek.”

Constantinus itt arra utal, hogy türelmet kell tanúsítani azokkal szemben, akik túl ostobák ahhoz, hogy éljenek a Krisztus által felkínált lehetőséggel. A pogány kultuszok mellett kitartókkal szembeni türelemről azonban ezt követően még ennél is nyíltabban emel szót:

„Senki sem használhatja fel belső meggyőződését a szomszédai ellenében. Ha lehetősége van rá, segítenie kell másokon mindazzal, amit látott és megértett; azonban, ha ez nem lehetséges, nem szabad tovább foglalkozni az ügygel. Egy dolog harcba szállni a halhatatlanságért, és más szankciókkal kioroszakolni azt.” (*Constantinus élete*, 2.6)

Constantinus tehát világosan és közvetlenül áll ki az ellen, hogy szankciókkal erőltessék rá a vallási szokásokat az ezt nem akarókra, és hogy betiltsanak egyes gyakorlatokat. Szavai megerősítik Harold Drake megállapítását: Constantinus a meggyőzést választotta a kényszerítés helyett.

* Például volt, aki szerint eredetileg valóban kiadott egy ilyen törvényt, de később levélben visszavonta azt. Egy másik megoldás azt feltételezi, hogy csak tágabb értelemben vett törvényről volt szó, amely csak a végrehajtóknak írt levelek formájában létezett, a valódi törvények között viszont nem kapott helyet. Lásd Bradshaw és Errington cikkeit (l. 250. o. ** *lábjegyzete*).

Constantinus, az erélyes császár

Összességében azért nem jelenthetjük ki, hogy Constantinus gyengekezű uralkodó lett volna. Ramsay MacMullen, a római társadalom elismert kutatója, tette fel a kérdést, hogy milyen gyakorlati különbséggel járhatott a birodalom szempontjából, hogy a császár keresztény lett.* A *Codex Theodosianus* törvényeit böngészve szembetűnik Constantinus „törvényi barbársága”. Való igaz: a törvények többsége a társadalmi becsületesség jegyében született és bevezetésükkel arra törekedtek, hogy betartassák az erkölcsösség alapelveit. De azok a büntetések! A vesztegetésen ért birodalmi hivatalnokok kezeit levágták (*Codex Theodosianus*, 1.16.7). A lányok gyámjainak torkába forró ólmot öntöttek, ha az általuk felügyelt lányokat megrontotta valaki (*Codex Theodosianus*, 9.24.1). A női adósokkal gorombáskodó adószedőket „válogatott kínzásokkal gyötörték halálra”; a besúgókat megfojtották, és „irigy nyelvüket gyökerestül kitepték” (*Codex Theodosianus*, 10.10.2). Az urukat feljelentő, besúgó rabszolgákat keresztre feszítették (*Codex Theodosianus*, 9.5.1.1). A szülőgyilkosokat „nem kard vagy tűz általi halál illeti. A bűnöst mérges kígyók társaságában bőrzsákba varrják,” majd így dobják be folyóba, avagy tengerbe, hogy „amíg még életben van, fokozatosan veszítse el az elemek élvezetét.” (*Codex Theodosianus*, 9.15.1)

Minek tudható be ez a fajta törvényi szigor és kegyetlenség egy keresztény uralkodótól? MacMullen szerint a 4. századra a kereszténység egyre inkább a kegyetlenség felé tolódott el. Kiemeli a keresztény irodalom növekvő népszerűségét, amely – ahogy azt már korábban láthattuk – örömmel és megdöbbentő részletességgel számol be a bűnösök pokoli gyötrelmeiről.** Ami pedig a mennyországra érvényes, az a Földre is az. Ha Isten így bánik a bűnösökkel, miért kellene nekünk másként cselekedni? MacMullen szavaival: „A vallásos meggyőződés különösen agresszívvá, keménnyé és kegyetlenné tette a törvényi büntetést.”***

Ezzel összhangban MacMullen rávilágít a kereszténység és a hagyományos pogány vallások közötti egyik fő különbségre: a vallási erkölcs központi szerepére. Igaz, ami igaz, a pogányok alapvetően nem voltak jobban vagy kevésbé er-

kölcsösek a keresztényeknél. Csakhogy a pogányoknál az erkölcsi tanítások a filozófia felségterületéhez tartoztak, nem a valláshoz. Ez alól csak néhány kivétel volt, például a szülőgyilkosság. Emiatt a pogány kultuszok nem foglaltak állást az emberek mindennapos viselkedésével kapcsolatban. A kereszténység már másként működött. Ez MacMullen szerint azt jelentette, hogy a birodalom vezetői közt erősödő keresztény nézetek azt eredményezték, hogy egyre növekvő szigorral csaptak le az erkölcsi kihágásokra. MacMullen szavaival: „A pogányoknak csak a megfelelően kivitelezett szertartás számított; a keresztény buzgalom ugyanakkor az élet minden területére kiterjedt. Ezért aztán a fenytetés és a kínzás, a máglya és a verpad egyre gyakoribb büntetési formává váltak.”*

Constantinus kíméletlen ítéletei nem csak birodalma névtelen alattvalóit sújtották – saját véreivel szemben sem tanúsított irgalmat. Már láttuk, hogy trónra lépésekor kivégeztette tízéves unokaöccsét, riválisa, Galerius fiát. Ennél is megrendítőbb, és nehezen érthető legidősebb fiának, Crispusnak és feleségének, Faustának megölése, ami valószínűleg szintén az ő parancsára történt.

Constantinusnak négy fia volt, a legidősebb, Crispus Minervinától (aki vélhetően a császár egyik ágyasa volt), a másik három pedig feleségétől, Faustától született. Fausta Maximianus császár lánya volt, és 307-ben ment hozzá Constantinushoz. Crispust fiatalon – születésének pontos időpontja nem ismert – caesarnak jelölték. Ez 317-ben történt. Megbecsült tiszt lett Constantinus hadseregében és több fegyveres konfliktusban is kulcsszerepet játszott, ezek közül is kiemelkedik, hogy Licinius 324-es legyőzésekor ő vezette a tengeri haderőt. Két évvel később azonban, 326 júliusában ő és mostohaanyja gyors egymásutánban rejtélyes körülmények között életüket veszítették. A két haláleset egyértelműen összefüggött. Crispust a császár parancsára meggyilkolták vagy kivégezték; nem sokkal később pedig Faustát is elérte a szörnyű vég, amikor a végzetesen felhevített gőzfürdőben halálra főtt.**

A két halálesetet már az ókorban is számos módon próbálták megfejteni. Két bizánci pogány történész, Zosimus és Zonaras is meglehetősen pikáns részleteket árul el az esetről. A teljes verzió szerint Fausta megpróbálta elcsábí-

* Ramsay MacMullen: What Difference Did Christianity Make? *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 35. 1986. 322–343.

** Lásd 172–176. o.

*** MacMullen: What Difference Did Christianity Make? 336.

* Lásd a 254. o. *** lábjegyzetét

** Több érdekes megoldás is született. Lásd pl. David Woods: On the Death of the Empress Fausta. *Greece and Rome*, 45. (1998) 70–86., illetve, Barnes: *Constantine: Dynasty, Religion, and Power*, 144–150.

tani mostohafiát, csakhogy közeledése elutasításra talált. Dühében megvádolta a fiút, hogy az megpróbálta megerőszakolni őt, amit Constantinus el is hitt, és kivégeztette Crispust. Amikor a császár később megtudta, hogy a vád alaptalan volt, bosszúból elrendelte felesége kegyetlen meggyilkolását.

A történet valóságtartamát ma már sok történész megkérdőjelezi. Noel Lenski azonban felhívja a figyelmet arra, hogy Constantinus rendkívül szigorú ember volt (l. az *előbbi törvényeket*), és a házasságtörést különösen rossz szemmel nézte. Ez alapján Lenski úgy véli, „nem zárható ki, hogy egy csipetnyi kis valóság esetleg mégis ott motoszkál ennek a pogány változatnak a mélyén.”*

Ugyanakkor Timothy Barnes, Constantinus egyik legtermékenyebb és legellentmondásosabb kutatója, is kidolgozott egy alternatív, kevésbé szexi, ám legalább ennyire spekulatív változatot, amely mindennek tetejében teljes mértékben hihető is. Feltételezése szerint Crispust valóban a császár parancsára végezték ki. Azonban, mivel nem áll rendelkezésünkre semmilyen forrás a váddal kapcsolatban, Barnes arra jutott, hogy a tárgyalás nem volt nyilvános. Privát ügyről lehetett szó, amelyet személyesen Constantinus intézett, és „csakis a legfőbb bizalmasai lehettek jelen.” Faustát ugyanakkor valószínűleg nem végeztette ki. A császárok – köztük Constantinus is – sohasem folyamodtak felhevített gőzfürdőkhez, ha kivégzéseket akartak végrehajtani. De mi lehet akkor az igazság?

Barnes több lehetőséget is felvillant, ám ezeket el is veti, köztük azt a sikamlós változatot is, hogy Crispus és Fausta valóban találkozgattak titokban. Amikor az asszony véletlenül teherbe esett, Crispust kivégezték, míg Fausta a felhevített gőzkamrában próbálta elvetetni a magzatot, de végül belehalt a kísérletbe.** Barnes ezzel a történettel sem elégedett. Nincs valódi bizonyíték kettejük szexuális viszonyára, ugyanakkor vannak más, hihetőbb és hétköznapi magyarázatok arra vonatkozóan, hogy miért akarhatta az uralkodó eltávolítani fiát, a trón elsőszámú várományosát az útból. Barnes szerint Fausta azt állította Constantinusnak, hogy Crispus összeesküvést tervez ellene. Ezt persze csak azért találta ki, hogy eltávolítsa a trónörököszt, és előkészítse a terepet saját fiainak. Constantinus igazi zsarnok módjára reagált: rögtön kivégeztette fiát.

* Lenski: The Reign of Constantine. In Noel Lenski (szerk.): *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*. New York, Cambridge University Press, 2006. 79.

** Lásd Woods: *The Death of the Empress Fausta*

Később azonban Constantinus anyja, Helena lerántotta a leplet Fausta ármánykodásáról. Erre Fausta a rá váró, minden bizonnyal kegyetlen kivégzés helyett önkezeléssel vetett véget életének a gőzfürdőben. Meglehet, nem ez volt a legbölcsebb megoldás, de aki elveszíti az eszét, az ritkán hoz racionális döntéseket.

Constantinus egyébiránt elég jól dokumentált uralkodásának számos rejtélyes epizódja van, ez csak az egyik, amelyről már sohasem derül ki a teljes igazság.

Constantinus halála

Egyes óorkutatók szerint sokat elárul Constantinus utolsó napjairól, hogy az utolsó pillanatig várt azzal, hogy megkeresztelkedjen. Miért tett így, ha előtte huszonöt éven át *valódi* keresztény volt? Ahogy arra már kitértünk korábban, keresztény körökben szokás volt elhalasztani a megkeresztelkedést, ráadásul kifejezetten gyakran éltek ezzel. Constantinus fia, a megrögzött keresztény II. Constantius – aki teológiai nézeteit tekintve ariánus volt – szintén így határozott. Sokkal biztonságosabb volt a túlvilági élet azoknak, akiknek nem maradt idejük a keresztség szentsége után bűnöket elkövetni, így tiszta lélekkel léphetek be a Mennysország kapuján. Ezért aztán mindketten elhalasztották a szentség felvételét.

Constantinus halálának körülményei már nem ennyire rejtélyesek. Hosszú uralkodása során Constantinus folyamatosan küzdött a külső támadások és invázió ellen. 337-ben, amikor a perzsák elkezdtek fitogtatni erejüket keleten, Constantinus úgy döntött, ismét seregei élére áll. Szándékával egybevágott, hogy a menet Palesztina északi részét is érintette, ami lehetővé tette volna neki, hogy útközben, a Jordán folyó vizében keresztelkedjen meg, ahogy Jézus is tette. A császár tudta, hogy a végnapjait éli. Azonban már arra sem maradt elég ideje, hogy elérjen Palesztinába. Nem sokkal indulás után megbetegedett, és kénytelen volt megállni Nikomédiában, a mai Törökország nyugati részén. Végül a nikomédiai püspök keresztelte meg Constantinust a halálos ágyán. A császár 337. május 22-én hunyt el. A trónon fiai követték, a róla elnevezett dinasztia pedig 363-ig uralkodott.

Az első keresztény császár: Összefoglalás

Constantinus uralkodásának összegzésekor egyszerűbb, ha újra kiemeljük, mi mindent nem tett meg azon cselekedetek közül, amelyeket általában neki tulajdonítanak. Nem ő tette államvallássá a kereszténységet a Római Birodalomban. Szinte biztosan nem ellenezte volna a dolgot, ha lett volna lehetősége ezt meglépni, de erről akkor még nem lehetett szó. Amennyiben a számaink pontosak, a birodalom hatvanmilliós összlakosságából nem több, mint négymillió ember osztotta a császár vallási preferenciáját, mikor ő maga is áttért a keresztény hitre. A pogányság elsöprő túlerőben volt, ezért valószínűleg meg sem fordult a fejében, hogy mindenki számára kötelezően előírja a kereszténység követését.

Épp ellenkezőleg, Constantinusnak nem állt szándékában megtéríteni a pogány tömegeket, akik továbbra is az ősi vallási szokásokat követték. Figyelemreméltóan engedékeny maradt a más meggyőződésűekkel szemben, különösen azokkal, akik – apjához hasonlóan – a pogány henoteizmus valamely formáját választották. Megelégedett azzal, hogy ő maga a kereszténységet gyakorolta, támogatta és hirdette, sőt, be is avatkozott az egyház teológiai ügyeibe, különösen akkor, ha a veszélyben érezte az egységet. Templomokat építtetett, valamint társadalmi és gazdasági előnyökhöz juttatta a keresztény papságot. Császárként lehettek kötelezettségei a kereszténység felé, de a pogány szokások ellehetetlenítése, a templomaik bezárása birodalomszerte, vagy az áldozatok bemutatásának tiltása – bármennyire gyűlölte is azt – nem tartozott ezek közé.*

Constantinus uralkodása alatt a kereszténység kiváltságos helyzetbe került, és a birodalmi elit tagjainak sem tellett nagy erőfeszítésükbe felismerni, hogy keresztényként könnyebben lépdelhetnek a ranglétrán. Ez különösen igaz volt azokra az előkelőségekre, akik aztán egyházi szolgálatba léptek, mivel a keresztény klérus jelentős gazdaság privilégiumokat élvezett. Constantinus leginkább a – burkolt vagy nyílt – meggyőzés erejében hitt, nem pedig a nyers erőben.

Ennyit biztosan elmondhatunk arról, hogy mi mindent nem tett Constantinus. Ennél persze fontosabb, hogy mit tett. 312-ben, a Milvius hídi csata előtt

* Bár nem volt rá jellemző, hogy keresztény nézeteinek erővel szerezzen érvényt, azért erre is akadt példa. Ezek közé tartozott az Új Róma felépítéséhez felhasznált bronzszobrok és aranylemezek elrablása, valamint öt, különösen problémás pogány szentély elpusztítása. Ez utóbira azért került sor, mert azok keresztény helyeken álltak vagy szakrális prostitúció folyt bennük – ezt pedig a császár nem tűrhette.

áttért a keresztény Isten imádatára, bár később nyilván hosszú ideig eltartott, mire megértette, mi mindennel járt ez a lépés. Ezzel együtt valóban őszinte áttérésről beszélhetünk. Constantinus attól fogva elkötelezte magát, hogy a keresztények Istenét tiszteli, és csak neki engedelmeskedik. Ebben nem volt maradéktalanul sikeres, már ha azon, hogy „hithű keresztény” azt értjük, hogy szeresd az ellenségeidet, és fordítsd oda a másik orcádat is. Nem az az alak volt, akit Jézus elképzelt, mikor Galileában hirdette az ígét. Constantinus Róma császára volt, hatalmas terhekkel és mérhetetlen felelősséggel. A szigorú törvénykezés és az alkalmankénti kegyetlenkedés beletartozott a munkájába.

Talán a legfontosabb, amit Constantinus a vallás jövőjéért tett, az volt, hogy fiait keresztényként nevelte. A diocletianusi tetrarchia és az érdemen alapuló utódlás elve szinte azonnal kimúlt. Constantinus visszatért a dinasztikus elvhez, amit a korábbi császárok a kezdetektől fogva követtek, vagy szerettek volna követni. Az ő esetében ez egyben azt is jelentette, hogy utódai is keresztények lesznek. Constantinus unokaöcse, Iulianus 19 hónapon át tartó uralkodásától (361–363) eltekintve a római császárok valóban mind keresztények voltak.

Constantinus abban is fontos precedenst teremtett, hogy rendszeresen beavatkozott az egyházi ügyekbe. A római császárok kontextusában ez a közbeavatkozás tökéletesen érthető volt. Constantinus elődei mind a hagyományos római vallások főpapjai is voltak, és ő is betöltötte a Pontifex Maximus posztját, annak ellenére, hogy keresztény volt. A római császár – a római államhoz hasonlóan – nem különült el a vallási szférától, épp ellenkezőleg, annak közepontjában állt. Így pedig, annak ellenére, hogy igazi neofita, azaz teológiai értelemben újszülött volt, Constantinus mégis belevetette magát a keresztény politikába és teológiába. Az egységes birodalom szempontjából elengedhetetlen volt az egységes egyház létezése. A megosztott kereszténység nyilvánvalóan nem lett volna képes eleget tenni a mindenki felett uralkodó Isten akaratának. Ez valódi katasztrófához vezetett volna. Constantinus látszólag vad és naiv zabolátlansággal lépett a küzdőtérre, ám döntése valójában mind politikailag mind teológiailag érthető volt.

Ezek a beavatkozások akkor jónak és természetesnek tűnhettek, de magukban hordozták a veszélyt, és igazán vészjóslóak voltak a következő évek, évtizedekre nézve. Ha a császárok továbbra is aktívan irányítják a birodalom vallási életét, különösképp a keresztény egyházat, akkor mi lesz, ha a római világban

végképp eljön a változás, és a keresztények kerülnek többségbe. Mi lesz, ha már nem kell számottevő lázadásoktól és megtorlásoktól tartaniuk a keresztény ügy támogatóinak? Mi történik, ha Constantinusnál agresszívabb császárok jönnek, akik nem rettennek vissza attól, hogy az állam erejével szálljanak harcba a hit érdekében?

Elkerülhetetlen volt, hogy mindez bekövetkezzen. A 4. század végére az első keresztény császár döntése, hogy a meggyőzést választja a kényszerítéssel szemben, hamar a múlt homályába veszett. A kereszténység államvallássá nyilvánítása megkerülhetetlenné vált. A hagyományos pogány szertartásokat betiltották, templomaikat a földdel tették egyenlővé, szent tárgyaikat, bálványaikat, művészetüket elpusztították.

9. fejezet

Térítés és kényszerítés: A keresztény birodalom hajnala

A 4. században ugrásszerűen nőtt a keresztények száma. Az ebben az időszakban végbemenő áttérések – az egyház létszáma 2-3 millióról 30 millióra duzzadt – nem jelentik azt, hogy a kereszténység növekedésének mértéke tovább fokozódott volna. Épp ellenkezőleg, lelassult.

A növekedés mértéke főleg azért lassulhatott le, mert minél többen csatlakoztak a valláshoz, annál kevesebben maradtak, akiket át lehetett még téríteni. Ezzel együtt, a növekedés ütemének csökkenése mellett is egyre könnyebb volt új híveket szerezni. Egyre egyszerűbb volt kereszténnyé válni. Constantinus uralkodásával megszűntek az üldözések. Az áttérés immáron nem volt életveszélyes döntés. Épp ellenkezőleg, a császár maga is hűséget fogadott az egyháznak; nap mint nap egyre többen csatlakoztak a kereszténységhez; templomok épültek; és az arisztokrácia tagjai is kezdtek áttérni.

Az új vallási meggyőződés olyan előnyökkel kecsegtetett, hogy hamis áttérésekre is akadt példa. Constantinus életrajzírója, Euszebiosz is említ olyanokat, akik a keresztényeknek szánt előnyökből akartak részesülni, és csakis ezért tértek át (*Constantinus élete*, 4.54.2). A pogány szónok, Libaniosz amellet érvelt, hogy a kényszerített áttérések fantomkeresztényeket szültek: „Ha [a keresztények] azt állítják, hogy valaki kényszerből tért meg, és magáénak vallotta az ő nézeteiket, ne feledd, hogy ez csak látszólagos megtérés lehet, nem valódi. Az ő térítettjeik valójában nem lettek új emberek – csak azt mondják magukról, hogy azok lettek”. (*Beszédek* 30,28) Ambróz, Milánó püspöke pedig olyan pogá-

nyokat emleget, akik azért választották a kereszténységet, hogy jobb esélyük legyen az általuk meghódítani kívánt keresztény nőknél.*

Az áttérések zöme azonban kétségtelenül valódi volt. A legtöbben azért fordultak a kereszténységhez, mert meggyőzte őket annak üzenete, és várták a keresztény Isten által megígért jutalmat. Ha egy család áttért, akkor a gyerekeiket is keresztényként nevelték, és családon belül, értelemszerűen már nem volt szükség újabb térítésekre. Ez igaz volt a legtöbb, Constantinus utáni császári családra is, kezdve az ő fiaival és örökösével, akik már csecsemő koruk óta keresztények voltak.

A Constantinust követő császárok – unokaöccse, Iulianus kivételével – nyilvánosan elköteleződtek a keresztény Isten felé, hirdették az új vallást, és egyre sűrűbben léptek fel a tradicionális pogány kultuszok és azok áldozati szokásai ellen. Azonban nem volt egyetlen meghatározott pillanat, amikor a világ egy csapásra megszűnt volna pogánynak lenni, hogy azután mindenki, kivétel nélkül keresztényként éljen tovább. A birodalom lakóinak többségében nem tudatosult, hogy épp egy monumentális változás kellős közepébe csöppentek, sem az, hogy élet-halál harcot vívna egymással a két tábor, ahol a pogányság léte a tét. A 4. század végéig az emberek többsége még mindig pogány volt, és sokan azt követően is pogányként éltek. A lakosság többségének a teológiai kérdések és a vallásos hűség valószínűleg nem voltak annyira fontosak, jóllehet, a hatalom birtokosainak, így a császárnak is, nagyon lényeges volt.

Még a nagy hatalmú elit körében is rendkívül változatos vallási meggyőződésekkel találkozhattunk, mind pogány, mind keresztény részről. A késő ókor történelmét kutató Peter Brown állítása szerint még a 390-es években is igaz volt, hogy „a politeizmus a kelet-római társadalom minden szintjén vezető szerepben maradt.”** Valóban: ha a pogányok, nem verték nagy dobra hitüket, általában békében élhettek, és elkerülték a zaklatásokat, annak ellenére, hogy ekkorra már törvények tiltották szokásaikat, és előfordultak erőszakos megnyilvánulások is velük szemben. De ahogy a pogányok kénytelenek voltak átadni a

* Ezeket a példákat Clifford Ando gyűjtötte össze itt: *Pagan Apologetics and Christian Intolerance in the Ages of Themistius and Augustine. Journal of Early Christian Studies*, 4. (1996.) 171–207.

** Peter Brown: *Power and Persuasion in Late Antiquity: Towards a Christian Empire*. Madison, WI, University of Wisconsin Press, 1992. 129.

vezetést a keresztényeknek, főleg a kormányzat felsőbb köreiben, ahogy a keresztény császárok, Constantinushoz képest egyre vehemensebben fejezték ki vallási nézeteiket, a törvények valóban elkezdtek megjelenni, és az erőszak is felütötte a fejét.

Constantinus fiai

Constantinus apja, Constantius 293-ban lett a Nyugati Birodalom caesarja, majd Maximianus elmozdításával augustusa. Dinasztiaja hetven éven át fennmaradt, és Constantinus unokaöccse, Iulianus 363-as halálával ért véget.*

Nem beszélhetünk békés és összetartó családról, ez a Constantinus 337. május 22-i halálát követő vérfürdőből is tisztán látszik. Az esemény a „hercegek mézarlása” néven vonult be a történelemkönyvekbe. Az elsőszülött, Crispus kivégzése után Constantinus három, életben maradt fia – II. Constantius, Constans, és II. Constantinus – osztotta fel a birodalmat, de volt még tizenegy fiúukonuk, akik elviekben beleszólhattak volna az örökösödésbe, és ezért fenyegetést jelentettek a hatalmon lévőknek. Közülük kilencel a császár halála után szinte rögtön, hidegvérrel végeztek – mindenkivel, kivéve két fiatal fiút, Gallust és Iulianust, Constantinus unokaöccseit.

Később Iulianus II. Constantiust nevezte meg, mint a mézarlás értelmi szerzőjét, és ezzel valószínűleg nem is lőtt mellé. II. Constantius volt az első, aki Constantinus halála után Konstantinápolyba érkezett, és ő állt a kivégzéseket lebonyolító hadsereg élén. Riváisaik likvidálása után a három fiú szétosztotta a birodalmat: Constans uralkodott Itália, Észak-Afrika és Illíria felett; II. Constantinusé lett Gallia, Hispánia, és Britannia; II. Constantius pedig Trákiát és a keleti provinciákat kapta meg.

A hármas azonban ezután sem uralkodott teljes harmóniában. 340-ben II. Constantinus megpróbálta elragadni Itáliát Constans-tól, de a harcokban életét vesztette. Tíz évvel később, 350-ben Constans is meghalt, miután egy trónbitorló merényletet követett el ellene. A gyilkos leverése után II. Constantius egyedüli uralkodóként folytatta tovább. Négy évvel korábban unokatestvérét,

* A császárság Constantinus utáni történelmének összefoglalását l. Robert M. Frakes: *The Dynasty of Constantine Down to 363*. In: Lenski, (szerk.): *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*. New York, Cambridge University Press, 2006. 91–107.

Gallust caesari rangba emelte, de 354-ben egy feltételezett összeesküvés miatt őt is kivégeztette. Így aztán, tizenhét évvel Constantinus halála után a 14, akkor életben lévő férfi rokonból már csak ketten, a császár, és fiatal unokatestvére, Iulianus éltek.

Az élet tiszteletének teljes hiánya és a hatalomvágy alapján a Constantinus utáni császári udvar még kevésbé tűnhetett kereszténynek. Ugyanakkor a kiontott vér mennyisége mellett az egyház támogatása is egyre csak nőtt. II. Constantius nyíltan, sőt, vehemensen pártolta a keresztény hagyományt. Apjával ellentétben az ariánus nézet mellett foglalt állást, annak ellenére, hogy azt a niceai zsinat érvénytelennek nyilvánította. Uralkodása alatt számos belháború dült a keresztény egyházban, de mi itt most csak az egyre hevesebben fellobbanó pogányellenességgel foglalkozunk. A császár bezáratta a pogány templomokat és leállította az áldozatok bemutatását.

Láthattuk már a 341-es törvényt: „A babonáságot meg kell szüntetni; az áldozatok örült szokását el kell törölni” összhangban „szent császárunk, Atyánk” törvényével. Bárki, „aki (...) áldozatot mutat be, az vétségének megfelelő és azonnal végrehajtandó büntetésben részesül”. (*Codex Theodosianus* 16.10.2) Egy 346-os törvény a büntetéseket is meghatározza: A templomok „mindenhol, minden városban azonnal bezárandók, és senki sem engedhető a közelükbe.” Az áldozatok mindenki számára tiltottak. Aki ezt megszegi, „arra a bosszú pallosa sújtson”, valamint „tulajdonai elkobozandók”. A törvényt be nem tartató kormányzók „hasonló büntetésben részesülnek”. (*Codex Theodosianus* 16.10.4) Később még drasztikusabb eszközökhöz folyamodtak, 356-ban: „Bárki, aki áldozatot mutat be vagy bálványt imád, kivégezendő”. (*Codex Theodosianus* 16.10.6)

A fenti törvények helyi érvényűek voltak, vagyis nem terjedtek ki az egész birodalomra, és nem is volt megfelelő állami apparátus arra, hogy végrehajtsák azokat. Következésképpen nem is lett különösebb hatásuk: a pogányság a legtöbb helyen változatlan formában fennmaradt. A törvények azonban jelezték a császár szándékát, ez pedig nem múlt el nyomtalanul. Az áttérések továbbra is rohamléptekkel folytatódtak. Volt azonban még egy nagyobb botlás a keresztény egyház diadalmenetében, II. Constantius halála után ugyanis unokatestvére, Iulianus került a trónra.

Az utolsó pogány császár

Iulianus azért úszhatta meg a hercegek mézárását, mert akkoriban mindössze hatéves volt.* II. Constantius potenciális utódjaként tekinthetett rá, és gyámsága alá helyezte. Az elkövetkező 18 évben Constantius elrejtette a fiút a nyilvánosság elől – mindvégig ügyelt rá, de azért viszonylagos távolságban tartotta őt. Iulianus fiatalkorának nagy része, valamint taníttatása elszigeteltségben telt.

355-re a Galliát fenyegető barbár betörések egyre nagyobb gondot okoztak, ám II. Constantius a birodalom keleti végén, a perzsák elleni védekezéssel volt elfoglalva. Így hát a teljesen tapasztalatlan Iulianust caesarrá nevezte ki, és őt bízta meg a nyugati probléma megoldásával. Későbbi írásaiban Iulianus azt állította, hogy címével nem járt valódi hatalom, de ez nem tűnik igaznak. Ellenkezőleg, bár valóban híján volt a harctéri tapasztalatnak, a könyvekből sok mindent magába szívott. Meglepő, de ez a tudás valóban hasznára vált. Hosszasan tanulmányozta Julius Caesar hadjárataihoz fűzött kommentárjait, és az ott láttakat eredményesen használta fel.

358-ra Iulianus vitézsége mindenki előtt nyilvánvaló lett, és a gyanakvó Constantius figyelmét sem kerülte el, aki ezután még inkább szemmel tartotta unokatestvérét, nehogy annak harctéri sikerei politikai ambícióba csapjanak át. Kettejük kapcsolata 360-ban romlott meg végképp. II. Constantiusnak egyre súlyosabb gondokat okoztak a perzsák, miközben a nyugati helyzet jelentősen enyhült. A császár megparancsolta unokaöccsének, hogy csapatainak harmadát, vagy akár a felét is, helyezze át keletre. A nyugati seregek, amelyek nagy része gall katonákból állt, nem repestek az örömtől a parancs hallatán, és augustusszá kiáltották ki parancsnokukat. Az nem világos, hogy ez spontán és váratlan húzás volt-e részükről – ahogy azt Iulianus később állította –, vagy a caesar maga alakította így a dolgokat. Mindenesetre a közfelkiáltás híre Constantiusához is eljutott, így a két vezér közötti ellentét pattanásig feszült, sőt, el is pattant. A polgárháború maradt az egyetlen megoldás. Iulianus seregével útnak indult, hogy megütközzön unokatestvérével, de a sors közbelépett, amikor II. Constantius 44 éves korában váratlanul meghalt.

* Iulianus életéről olvasmányosan számol be Julian Murdoch: *Az utolsó pogány. Hitehagyott Iulianus és az ókori világ halála*. Ford.: Moczok Péter. Hajja Kiadó, Debrecen, 2007. A témában készült legjobb könyv ugyanakkor negyed évszázaddal korábban született meg: G. W. Bowersock: *Julian the Apostate*. Cambridge, MA, Harvard University, 1978.

Iulianus a következő hat hónapot, immár császárként Konstantinápolyban töltötte, majd kilenc hónapon át boldogtalanul és gondoktól űzve Antiókhiaiban állomásozott, mielőtt a perzsák ellen indult volna. A harcokban hamar elesett, így mindösszesen csak 19 hónapig állhatott a birodalom élén. Ugyanakkor elmondható, hogy eseménydús 1,5 év volt ez, főleg a pogány-keresztény kapcsolatok szemszögéből. Trónra lépésekor Iulianus kijelentette, hogy évekkor korábban pogány hitre tért. (A tény, hogy a pogányságot ekkorra már önálló hitként azonosította, bizonyítja, hogy mekkora változások zajlottak le az évek során.)* Egyik fő céljaként tűzte ki, hogy visszaállítja a hagyományos pogány áldozati gyakorlatokat a birodalom egész területén. Ehhez viszont el kellett nyomnia a virágzó keresztény mozgalmat.

Nem tudjuk pontosan, miért vált Iulianus a pogány hagyományok ilyen szenvedélyes hívévé. Annyit tudunk, hogy tanulmányai során a keresztény irodalom olvasása mellett mohón falta a pogány klasszikusokat is, és vonzotta az ezekben lefestett erkölcsi világ. Ennél is jobban befolyásolhatta döntését a keresztényekkel való rossz tapasztalata is. Elvégre megrögzötten keresztény unokatestvére, II. Constantius az összes férfi rokonát kegyetlenül megölette.

Bizonyos értelemben Iulianus pogány elkötelezettsége egy mai szemmel is ismerős indíttatásra vezethető vissza: szerinte az istenek „megjutalmazták a fáradozásainkat, ha nem vagyunk restek.”** Ő pedig semmi szín alatt nem volt rest. Uralkodása kezdetén kinyitatta a pogány templomokat, visszaállította a pogány rítusokat és általános vallási türelmet hirdetett. Pozitív tetteinél azonban sokkal nagyobb visszhangot váltottak ki a kereszténységgel szemben hozott döntései. Nem állt szándékában üldözni a keresztényeket, nem akart senkit bebörtönözni vagy vértanúvá tenni, jobban ismerte a történelmet annál, hogy újra elkövesse annak hibáit, de megnyirbálta az elődei által a keresztényeknek tett engedményeket, és számos, az egyházat segítő intézkedést visszavont.***

Egyes döntései kevésbé voltak látványosak. Ariánus elődje, II. Constantius több keresztény vezetőt száműzött, aki nem állt be az általa preferált ariánus nézetek mögé. Iulianus ezeket a papokat visszahívta. Ez a lépés nem feltétlenül

* Lásd 96–98. o.

** 26. levél, I. Bowersock: *Julian*, 61.

*** Ismét csak Bowersock *Julian the Apostate* című könyvében találhatjuk ezeknek az intézkedéseknek a legjobb leírását.

a vallási tolerancia jegyében született: sőt, épp az egyház gyengítését kísérelte meg elérni azzal, hogy a korábban vehemensen ellenzett vezetőket visszahe-lyezte azokba a közösségekbe, amelyek tagjai korábban elkergették őket. A megosztott keresztény egyház sokkal kevesebb gondot jelentett a pogányságnak, mint egy egységes front.

Sokkal nagyobb port kavart az az intézkedése, hogy visszavonta a keresztény papság privilégiumait, amelyeket még Constantinustól kaptak: ennek értelmében a klérus tagjai többé nem mentesültek a civil életben való részvételtől, és vagyonuk egy részét a helyi közügyekre kellett áldozniuk. Ez a lépés egyszerre két igényt elégített ki: egyrészt gyengítette az egyházi elitet, mivel forrásaik jó részét elszívta tőlük, illetve megerősítette a városok kormányzatait. Emellett az egyház tőkéjének egy részét a helyhatósági kincstárakba helyezte át.

Iulianus esetenként megtagadta a keresztény vezetőket is megillető igazságszolgáltatást. 361 decemberében, Alexandriában a pogány hordák meggyilkoltak egy György nevű ariánus püspököt. A keresztények tiltakozni kezdtek, de Iulianus nem volt hajlandó megbüntetni a tetteseket, és az okát sem titkolta: úgy vélte, György „az istenek ellensége volt.”* Iulianus nem rendelte el a keresztény vezetők halálát, de nem is ellenezte azt.

A legalattomosabb húzása talán a 362. június 17-én kiadott ediktuma volt, amelyben megtiltotta a keresztény oktatóknak, hogy a pogány klasszikusokat tanítsák a tanítványaiknak. A császár logikája szerint senki sem taníthatott olyasmit, amiben nem hitt; továbbá úgy vélte, a keresztények nem elég képzetek a klasszikusok tanításához, mivel nem voltak hozzá kellően erkölcsösek. A keresztény oktatók válaszául elé kerültek: vagy elismerik a pogány isteneket, vagy lemondanak. Ez a megoldás elsőre jóindulatúnak tűnhet, valójában azonban rendkívül ravasz volt. A keresztények az ediktum értelmében nem taníthat- tak grammatikát, retorikát és filozófiát. Ez azt jelentette, hogy az arisztokrácia következő nemzedékét kizárólag pogány oktatók nevelték volna fel. Az ókori- kutató Glen Bowersock megállapítása szerint, „Iulianus pontosan tudta, mit csinál. Egy generációnyi idő alatt a birodalom felső, tanult rétege ismét pogánnyá vált volna.”**

* 60. levél, I. Bowersock: *Julian*, 80., 81.

** Uo. 84.

Hogy növelje a pogány hagyományok vonzerejét, Iulianus változásokat sürgetett – elsősorban a kereszténység legnagyobb erősségét, a társadalmi szerepvállalást próbálta meglovagolni. „Nem vesszük észre, hogy mi segíti leginkább az ateizmus [azaz, a kereszténység] gyarapodását? Az idegenek iránti emberség, a holtak eltemetése, és az emberi élet méltóságának tiszteletben tartása. Ezeket, véleményem szerint, mi magunk is megfelelően elláthatjuk.”* Iulianus vendégházakat nyitattott a városokban, és ingyen búzát és bort osztott a szegényeknek. Ezek az intézkedések nem csak a császár jó szívéből fakadtak. Így próbálta meg visszahódítani az embereket a pogány vallásokra, egyszersmind igyekezett megtizedelni általuk a keresztényeket.

Az ókori irodalom számos elveszett kincse közé tartozik az a könyv, illetve valószínűleg könyvsorozat, amelyet maga Iulianus írt a kereszténység ellenében. A mű *A galileaiak ellenében* címen ismert, és sajnálatos módon csak egy későbbi keresztény szerző, Alexandriai Cirill révén maradt fenn belőle néhány részlet, amelyeket Cirill igyekezett megcáfolni. Iulianus igazán jó helyzetből támadhatta a keresztényeket, azok teológiai nézeteit és Szentírásukat, hiszen ő maga is keresztény nevelést kapott, és aktívan részt vett az egyház ügyeiben, még akkor is, amikor – politikai okokból – titkolnia kellett, hogy a lelke mélyén már rég pogány volt. Azonban már pogány császárként is jól tudta, hogy célszerűbb szavak és érvek mentén támadni a kereszténységet, mint a fizikai üldözés kíméletlenségével. Nagybátyjától, Constantinustól megtanulta, hogy nézeteit meggyőzéssel kell célba vinnie, nem pedig erőszakkal. Utódai erről már más-ként vélekedtek.

A kereszténység mint államvallás

Amikor Iulianus egy, a perzsák ellen rosszul előkészített és még pocsékabban megvívott csatában életét vesztette, 361. június 26-án, egyik tábornoka, Iovianus lépett a helyére. Iovianus, és az őt követő összes római császár keresztény volt. Utódai közül sokan meglehetősen vehemenssen nyilvánították ki a kereszténység iránti elkötelezettségüket, és a tradicionális pogánysággal szembeni ellenállásukat. Talán I. (Nagy) Theodosius volt mind közül a legerélyesebb, aki

* 84. levél, I. Bowersock: *Julian*, 87. o.

379–395 között uralkodott, és aki különböző okokból és megfontolásokból államvallássá tette a kereszténységet.

Theodosius édesapját szintén Theodosiusnak hívták, és Valentinianus császár alatt a hadsereg egyik parancsnoka volt, de 376-ban államellenes bűnök miatt halálra ítélték. Két évvel később fia a hadsereg egyik legfőbb parancsnoka, majd 379-ben augustus lett. A többi császárhoz hasonlóan uralkodása nagy része hadjáratokkal telt, ám a mi érdeklődésünket most a kereszténység iránti szenvedélyes elkötelezettsége köti le. Mire elfoglalta a trónt, a kereszténység már hatalmasra duzzadt, a hívek egyre csak özönlöttek az egyházba. Theodosius azt akarta, hogy folytatódjon ez a trend. Uralkodása kezdetén elrettentő intézkedést hirdetett a pogányságra visszatérők ellen: a keresztény hitüket elhagyó aposztáták nem készíthettek végrendeletet. Ennek értelmében a keresztényből lett pogányok nem hagyhattak utódaikra semmilyen evilági tulajdont. Azok az aposztáták, akik már készítették végrendeletet, meg kellett, hogy semmisítsék azt (*Codex Theodosianus*, 16.7.1; Kr. u. 381-es törvény).

Theodosius törvényben tiltotta az áldozatokat, a jóslást, és az ezekre a célokra használt templomok látogatását (*Codex Theodosianus*, 16.10.7, 381). Az addigi legátfogóbb törvényben pedig így rendelkezett: „Senki sem szennyezheti be magát áldozati állatokkal; nem mészárolhat le ártatlan áldozatokat; senki sem mehet a szentélyek közelébe, nem járhat a templomokban, és nem hódolhat halandó kezek által formált képmások előtt, ellenkező esetben vétkezik az isteni és emberi törvények ellen”. (*Codex Theodosianus*, 16.10.10, 391) A törvény továbbá kikötötte, hogy a pogány templomokban zajló szertartásokon részt vevő bírák 15 font arany megfizetésére kötelezendők; a konzuli rangban lévő kormányzók és személyzetük hasonló esetben 6 font aranyat kötelesek befizetni. Alig két évvel később az összes pogány kultuszt betiltották, még otthon is tilos volt a hagyományos vallások gyakorlása. „Senki, tartozzon bármilyen osztályba, bármilyen rendbe (...) nem áldozhat fel ártatlan áldozatokat élettelen képmások oltárán. Otthonának titkos rejtekében sem hódolhat tűzzel, borral vagy illatokkal a házi szellemek előtt. Tilos fáklyát, füstölőt égetni vagy koszorúkat aggatni a genius, a penates, vagy a lares tiszteletére.” A büntetés szigorú volt – vagyonekőbzás, jelentős pénzbírság –, és a törvénytelenések felett szemet hunyó bírák gyengekezőségét is komolyan szankcionálták: 30 font aranyat kellett befizetniük (*Codex Theodosianus*, 10.10.12).

A birodalom vallási élete szempontjából hasonlóan fontos volt, hogy a kereszténység mely ágát pártfogolta Theodosius. Egyes elődeivel ellentétben hevesen ellenezte az ariánus kereszténységet, és a niceai zsinaton győzedelmeskedő ortodox kereszténységet preferálta. Ezzel összhangban uralkodása kezdetén a következő törvényt hozta: „Akaratunk szerint a Kegyelmességünk alá tartozó népek a Péter apostol által a rómaiakra hagyományozott vallást kötelesek követni (...). Ennek értelmében, az apostoli hitvallás és az evangélikus doktrína értelmében, az Atya, a Fiú és a Szentlélek egyistenségében hiszünk, akiket egyenlően magasztalunk és akik együttesen alkotják a Szentháromságot.” (*Codex Theodosianus*, 16.1.2) A birodalomban tehát hivatalosan is a niceai ortodox lett a törvény. Ez pedig szintén nem kedvezett a pogányoknak.

Azt gondolhatnánk, hogy egy ilyen törvény egyszer s mindenkorra rendezi a kérdést. A birodalom keresztény lett, mégpedig niceai keresztény. Bizonyos értelemben ez igaz is volt, de a mindennapi valóság másként festett. Újra és újra láthattuk már, hogy a római törvények nem úgy működtek, mint korunk fejlett országaiban, ahol a nemzeti törvénykezés mindenre egyformán érvényes, és a kilátásba helyezett büntetéseket mindenhol azonos módon hajtják végre. A Római Birodalom hatalmas kiterjedésű volt, és minden régió, provincia, város, vagy kisebb közigazgatási egység olyan hatékonysággal működött, ahogy tudott. Nem voltak nemzeti szervek, amelyek kihirdették, törvénybe iktatták, vagy végrehajtották volna a császár rendelkezéseit. Sok törvényt soha nem hajtottak végre, míg másokat meglehetősen rendszertelenül juttattak érvényre, az idő és a hely függvényében.

Továbbá, ahogy azt mind a pogány, mind pedig a keresztény szerzők hangsúlyozták, lehetetlen volt, hogy törvényi úton szabályozzák az alattvalók személyes vallási meggyőződését. Theodosius idejében a birodalom legtöbb lakója még mindig pogány volt. A pogányok, ha alkalmuk volt rá, továbbra is folytatták hagyományos gyakorlataikat. Nincs bizonyítékunk arra, hogy a pogányokat tömeges áttérésre kényszerítették volna. Ez felveti a kérdést, amire a keresztény vezetőknek kellett választ találniuk: megkíséreljék-e a kényszer alkalmazását? Érdekes látni, hogy kontextustól függően mennyire másként közelítették meg a problémát. A 4. század elején a keresztények szinte teljesen egyöntetűen a teljes vallásszabadságban hittek, és az apológétákhoz hasonlóan, elleneztek, hogy a pogány állam rájuk kényszerítse vallási nézeteit. A század vége felé már találkozhatunk olyan hangokkal is, amelyek a vallásszabadság ellen szólnak, és amel-

lett érvelnek, hogy az államnak kötelessége lenne erővel rábírní a pogányokat, hogy azok akaratuk ellenére is a kereszténységet válasszák. Nem ez volt az utolsó eset, hogy egy csoport hirtelen megváltoztatja álláspontját egy nagy horderejű kérdésben, amikor végre hatalomra kerül.

A keresztény kényszer

Lactantius, keresztény író, a diocletianusi keresztényüldözések egyik elsődleges forrása, a 4. század elején a vallásszabadság mellett foglalt állást. Lactantius pogány neveltetésben részesült, és jól ismerte a klasszikusokat. Neves szónok lett, és Diocletianus a latin retorika professzorának is kinevezte. Miután 300-ban keresztény lett, megfosztották pozíciójától, később viszont Constantinus fiának, Crispusnak a tanítója lett.

Egyik leghíresebb műve a *Divinae institutiones* (Isteni tanítások). Ezt a Nagy Üldözés idején írta a kereszténység tanult ellenzőinek címezve, akik egyebek mellett a szent szövegek silány mivoltát vetették a keresztények szemére. Lactantius védekezése a kereszténység addigi történetének egyik legműveltebb apológiája volt, és nemcsak jól felépített érveket sorakoztatott fel a vallása felsőbbrendűségéről, de egyben a kormányzatot is arra kérte, hogy gyakoroljon toleranciát.

Lactantius úgy érvel, hogy „Nincs szükség erőszakra és jogtalanságra, mivel a vallást nem lehet kikényszeríteni, ezt a dolgot szavakkal, nem pedig ütlegekkel kell elintézni, hogy akaratlagos legyen.” Ráadásul a vallási erőszakkal a kívánt hatás ellenkezője érhető csak el; ezzel Tertullianus több mint száz évvel korábbi gondolatait visszhangozta. Lactantius szerint „Isten vallása ugyanis annál inkább növekszik, minél jobban elnyomják.” A keresztények, Lactantius szerint, soha nem erőltetik rá a hitüket senkire, aki ellentétes véleményen van. Ennek oka, hogy „az igazság nem hozható kapcsolatba az erőszakkal, sem az igazságosság a kegyetlenséggel.” Ezért aztán „a vallások lerombolóit meg kell büntetni”. *

Ez a keresztény hangnem hamarosan megváltozott. Lactantiusnak látványosan ellentmond egy másik keresztény tudós, Firmicus Maternus, aki hasonló

* Lactantius: *Isteni tanítások*, V. könyv, 19., 20. fejezet. Ford.: Dér Katain. Kairosz Kiadó, Budapest, 2012.

szenvedéllyel áll ki a kikényszerített térítések mellett. Firmicus szövege mintegy 35 évvel Lactantiuszé után keletkezett, amikor már nem Diocletianus uralkodott, hanem Constantinus fiai, II. Constantius és Constans.*

Lactantiushoz hasonlóan, Firmicus is pogány neveltetésben részesült. Két könyve maradt fent, egy asztrológiai mű, amelyet még pogányként írt (335 körül), illetve egy 10–15 évvel későbbre tehető, erőteljes keresztény apológia. Apológiájában elítéli az egykor általa is követett hagyományos vallásokat, demonizálja azokat, és arra kéri a Constantiust és Constans, hogy tegyenek meg minden tőlük telhetőt, hogy elnyomják azokat. Utolsó, a császárokhhoz szóló kérelméről üvölt az erőszakos türelmetlenség: „Ám, szentséges uralkodóink, nektek is kötelező parancs írja elő ennek a bűnnek a megtorlását és büntetését. Mégpedig a magasságos Isten törvénye rendeli el nektek, hogy szigorúságtok a bálványimádás minden szóba jöhető változatát üldözzé.”**

Ezután a Szentírásra hivatkozik, amelyben szintén az áll, hogy a pogány bálványimádást erővel kell elpusztítani, és Mózes ötödik könyvét idézi, amely ekképp szól:

„Ha testvéred – még ha anyád fia is – vagy a saját fiad, leányod, feleséged, akit karjaidba zársz, vagy testi-lelki jó barátod titokban így csábítgat: 'Menjünk és tiszteljünk más isteneket', akiket nem ismertél sem te, sem atyáid, azoknak a népeknek az istenei közül, akik körülöttetek vannak, akár közel hozzád, akár tőled távol, bárhol is a föld egyik szélétől a másikig, ne engedj neki, és ne hallgass rá, ne szánd meg, ne kíméld és ne mentegesd, hanem öld meg irgalom nélkül! Amikor kivégzik, te emelj rá először kezét, és azután az egész nép! Kövezd halálra, mert arra törekedett, hogy eltántorítson az Úrtól, a te Istenedtől.” (5Móz, 13:7-11)

Könyörtelen szavak, amelyek nem adnak helyt kivételnek. Isten arra buzdítja híveit, hogy gyilkoljanak meg bárkit – akár testvérüket, gyermeküket, há-

* A Lactantius és Firmicus Maternus közti kontraszthoz l. Maijastina Kahlos: *The Rhetoric of Tolerance and Intolerance: From Lactantius to Firmicus Maternus*. In Jörg Ulrich, et al.: *Continuity and Discontinuity in Early Christian Apologetics*. Frankfurt, Peter Lang, 2009. 79–96.

** Firmicus Maternus: A pogány vallások tévelygéséről, 29.2. Ford.: Bollók János In.: Uő.: *Asztrológia. A pogány vallások tévelygéséről*. Helikon Kiadó, Budapest, é. n.

zastársukat –, aki más istenek imádatára csábít. És nem csak a rokonokat, hanem akár egész populációkat is. Mózes ötödik könyvének egy másik szakaszát idézve, Firmicus így ír: „a hű városok ellen is ezekkel a szavakkal rendeli el az Úr a büntetést: »A város lakóit hányd kardélre; Töltsd be rajta, s mindenben, ami az övé, az átkot.«” És mivel Isten maga parancsolja meg az uralkodóknak, hogy öljék meg azokat, akik ellene vannak, Firmicus ilyenképpen sarkallja tettekre Róma császárait: „Tegyétek meg, amit parancsol, teljesítsétek, amit elrendel” Azaz azt javasolja Constantiusnak és Constansnak, hogy irtsák ki a pogányokat.

Az erőszakos intolerancia ilyen magas szintje nem található meg mindenhol a 4. század második felében, ahogy a Constantinus áttérése előtti pogány hagyomány sem volt minden esetben erőszakpárti. Mindkét időszakban akadnak őszintén elkötelezett hívek – úgy pogány, mint keresztény oldalon – akik, az erőszakmentességet, vallási szabadságot és türelmet támogatták. A 4. század egyik vezető keresztény teológusa, Nazianoszi Szent Gergely, Konstantinápoly püspöke például azt írta valamivel Firmicus után, hogy „Nem tartom jó gyakorlatnak, hogy erőszakkal kényszerítsük az embereket, ahelyett, hogy szép szóval meggyőznénk őket.”*

Szóhasználat

Lehetetlen megmondani, hogy a tolerancia-intolerancia kérdésben melyik irányba húzott inkább a keresztények többsége. Egyszerűen nincs semmilyen adatunk a keresztény világ 99,9 %-ának véleményéről. A kereszténység intoleráns ága mindenestre új erőre kapott, miután a keresztény vezetők politikai hatalmat kaptak, és azt arra használták fel, hogy rákényszerítsék akaratukat a tömegekre.

Az eddigiek alapján tisztán látható, hogy a vallási intolerancia nem egyenlő az exkluzivitással. Az exkluzivitás, azaz a kizárólagosság azt jelenti, hogy valaki egy és csakis egy vallás hitrendszerét és szertartásait követi. A történelem folyamán nagyon sokan álltak ki teljes kizárólagossággal valamely nézet mellett úgy, hogy közben nem állították, hogy más út nem vezethet el az igazsághoz. Az ókori Rómában a zsidók többsége például egyszerre volt exkluzivista, ami

* De Vita, 1293–1302. Idézi: Harold A. Drake: *Constantine and the Bishops: The Politics of Intolerance*. Baltimore, Johns Hopkins Press, 2000. 406.

a saját nézeteiket illette, és ugyanakkor toleráns a közösségen kívül állókkal szemben.

Az intolerancia teljesen más kérdés. Más hitrendszerek elvi alapon történő elutasítását jelenti, mondván, hogy azok veszélyesek, tévesek, esetleg mindkettő egyszerre. Ha meggondolatlanul azt mondanánk, hogy az intolerancia a kizárólagosság egy különösen agresszív vadhajtsa, azzal igencsak mellélőnénk. Erre kézenfekvő bizonyíték, hogy a római pogányság egyébként látványosan befogadó hagyományainak követői is kifejezetten intoleránsnak bizonyultak olykor, ahogy azt Bacchus vagy Krisztus követői saját bőrükön tapasztalhatták.

Ezekben az esetekben az intolerancia erőszakos elnyomással párosult. Azonban nem szükségszerű, hogy az intolerancia erőszakot szüljön: előfordulhat tiszta mentális állapotként is. Azonban amikor megjelenik az erőszak, és a cél nem csak a másként gondolkodók büntetése, hanem azok megtérítése is – azaz az áldozatok vallási nézeteinek erőszakos megváltoztatására tett kísérlet –, akkor beszélünk kényszerítésről. Mind a pogányok, mind a keresztények esetében előfordult erőszakos kényszerítés az ókori történelemben, a késő 4. században épp a keresztények ragadtatták magukat erőszakos cselekményekre, amit látva az alig néhány évtizede élő elődeik egészen biztosan elszörnyedtek volna.

A keresztény intolerancia megnyilvánulásai

A vallási erőszak kérdésében a keresztények hivatkozhattak a Szentírás soraira, ahogy azt Firmicus Maternus és mások is tették, így gyakran idézték az Exodus 34:13, 14 tömör parancsát: „Sőt romboljátok le oltáraikat, törjétek össze szent oszlopaikat, és vágjátok ki szent fáikat! Ne imádj másik istent, mert az Úr, akinek Féltőn-szerető a neve, féltőn szerető Isten.” A pogányok szerencséjére, a Mózes ötödik könyvének 17. fejezetében álló előírásokat csak ritkán teljesítették, és a bálványimádókat a legtöbb esetben nem végezte ki a közösség. Azonban a pogány szokásokat így is ellehetetlenítették, templomaikat bezárták, kultikus szobraikat lerombolták. A pusztítás nem volt általános, de akadt rá bőven példa. Az erőszakos megnyilvánulásokat egyes esetekben az állami hivatalnokok követték el, de gyakoribb volt, hogy egyszerű helyi keresztények éltek frissen szerzett jogaikkal, jól ismerve a felsővezetés vallási irányultságát.

Nemrég született, megvilágosító és egyben leleltető tanulmányában Toels Kristensen számos példán keresztül mutatja be a keresztények pogány

helyekkel és tárgyakkal szembeni erőszakosságát.* Különösen érdekes egy 1904-es epheszoszi ásatásból származó felirat, amely a város védőistenének, Artemisznak a szobrán olvasható. „A démoni Artemisz hamis képmását lerombolva, Demeász állíttatta annak helyébe az igazság jelét, tisztelve a bálványt előző Isten, és Krisztus halhatatlan szimbóluma, a győzelmet hozó kereszt előtt.”**

Ez az egyébiránt ismeretlen férfi, Demeász tehát ledöntötte az istennő szobrát, és keresztre cserélte, amely később nem tudott ellenállni az idő vasfőgának. Vajon azt gondolhatta, hogy a szobor ledöntésével megfoszthatja az istennőt annak hatalmától? Hogy ezzel elűzte a démont? Artemisz szobrai Epheszosz-szerte megcsonkították, Artemisz nevét pedig eltávolították a feliratokról. Kristensen szerint „Demeász a korszakra jellemzően reagált, a képmások és feliratok eltüntetése pedig bevett módszer volt a pogánysággal való szakításra és a keresztény jelképek bevezetésére.”***

Számos kultikus szobrot nem egyszerűen csak ledöntöttek, de szisztematikusan megrongáltak, még hozzá egyes testrészeik megcsonkításával. Ezek a csonkítások egyértelmű üzenetet hordoztak. A szobor szemeinek, füleinek, szájának, és orrának eltávolításával a keresztények szemléletesen mutatták be, hogy a pogány istenek nem látnak, nem hallanak, nem beszélnek és nem is érzékelnek semmit. A kezeket letörték, demonstrálva, hogy az isten tehetetlen; a nemi szerveket szintén eltávolították, bemutatóva, hogy nem lehetnek termékenyek sem. Az efféle csonkítások mögötti eszmerendszer a bibliai időkben ered. A héber Bibliában az áll, hogy „A pogányok bálványai ezüstből és aranyból vannak, emberi kéz csinálmányai. Van szájuk, de nem beszélnek, van szemük, de nem látnak, van fülük, de nem hallanak, lehelet sincs szájukban”. (135. zsoltár)

De a keresztény támadások nem csak a rombolásban nyilvánultak meg. A bálványok helyébe új dolgok kerültek. Demeász egy keresztet rakott Artemisz helyére. Olykor a megcsonkított szobor homlokára keresztet véstek, így a pogány bálvány Krisztus tanúja lett. Hasonlóan jártak el a szent épületekkel is. Az Artemisznak szentelt epheszoszi templom helyére a keresztények felépítették

* Troels Myrup Kristensen: *Making and Breaking the Gods: Christian Responses to Pagan Sculpture in Late Antiquity*. Aarhus, Aarhus University Press, 2013.

** Uo. 9.

*** Uo. 15.

saját templomukat, így „Anatólia egyik legtöbbször becsült pogány szent helye” is az ő birtokukba került.*

Máskor a szobrokat egyszerűen megszenteltetésükkel, elvitték őket a szent helyeikről, és egyszerű művészeti tárgyként alkalmazták, ahogy azt Constantinus is tette az ő Új Rómájában. A keresztény Prudentius (349–413) így énekelte meg a dolgot:

Áldozati vértől tisztán

Csillog majd a márvány oltár,

S az istenként tisztelt szobrok

*Csak elnémított bronzalakok.***

A pogányok szent helyei és tárgyai elleni erőszak Theodosius alatt még ádázabbá vált. A pogányok szokásai és templomai ellen hozott törvényeit ugyan lehetetlen volt birodalmi szinten végrehajtani, mégis meghozták a kívánt hatást a császári intézkedések és a helyi szintű erőszak fellángolásai révén.

Császári szinten a leghíresebb Theodosius egyik magas rangú tisztségviselőjének, a hispániai Maternus Cynegiusnak a hadjárata volt, aki a keleti provinciákat járta, és sorra záratta be a templomokat. Cynegiusnak nem volt kidolgozott terve: egyszerűen felkeresett néhány fontos helyet és a hadsereg segédletével bezáratta vagy lerombolta az ott talált szentélyeket. Szórványos akcióinál sokkal jelentősebb volt az általa teremtett precedens. Egyes kutatók szerint az ő uszító tevékenysége vezetett a pogány szónok, Libaniosz által is sokat szidott népi erőszakhoz. Az összeverődött helyi csoportok gyűlölettel teli fellépése sokkal pusztítóbbnak bizonyult, mint a hivatalos birodalmi intézkedések.

Ez Libaniosz fennmaradt beszédeinek egyikéből tudható, amelyet Theodosiusnak címzett. Ebben arra kéri a császárt, hogy állítsa meg a portyázó szerzeteseket, akik sorra dúlják fel a szentélyeket, és nyomukban csak pusztítást hagynak. A fékezhetetlen, iskolázatlan, talpig feketébe öltözött keresztények bosszút esküdtek a pogányok szent templomain:

„Ez a fekete köntösbe burkolózó banda, amelynek tagjai többet zabálnak, mint az elefántok, és a nagy vedelések közepette soha nem hagyják abba himnuszok éneklését, (...) bunkókkal, kövekkel és vasrudakkal felszerelve a templomokra törnek, és akár pusztán kézzel is nekiesnek az épületeknek. Szörnyű dúlást rendeznek, leszakítják a tetőt, összedöntik a falakat, lebontják a szobrokat és szétzúzzák az oltárokat. A papok, ha csak piszenelni mernek, a szobrokkal együtt hálnak. Ha egy templomot elpusztítottak, máris a következőre támadnak, majd még tovább állnak, így halmozzák zsákmányukat, a törvény ellenében cselekedve”. (Beszéd 30.8–9)

A szerzetesek nem csak a tulajdonokat rongálták meg: „Le sem merem írni, hányakat gyilkolnak meg felkeléseik során, szégyent hozva nevükre”. (30.20.) De a legnagyobb kárt a szent helyekben tették: „Birtokról birtokra járnak, és egymás után törlik el a föld színéről a szentélyeket, ezek az arcátlan, erőszakos, irigy és zabolátlan bitangok”. (32.1.) „Az elnyűtteknek vigaszt nyújtó szentélyeket – kicsit, nagyot egyaránt – mind a földdel teszik egyenlővé”. (30.24)

Egyéb forrásainkból tudhatjuk, hogy a fosztogató-pusztító szerzetesek nyomában rögtön feltűntek a keresztény püspökök, hogy átvegyék a pogányok szent helyei feletti ellenőrzést, és ott helyben, azonnal felszenteljék őket. Az epheszoszi Artemisz templom mellett, az achaeai Pánhellén templomok is hasonló sorsra jutottak, amelyek nevükhöz híven nem csak a helyi közösséget szolgálták ki, hanem az egész görögorséget. A legtöbb ilyen szent hely a 3. század végén még a pogány ünnepségek otthona volt, ám alig kétszáz évvel később, Amelia Robertson Brown szavai szerint, „már minden főbb achaeai szent helyen állt legalább egy keresztény bazilika.”* A pogányok szent helyeinek keresztény kisajátítása olykor még kíméletlenebb gyalázkodásokkal járt. Erre példa a gázai Zeusz-templom, amelynek 402-es lerombolása után Porphüriosz püspök a templom maradványaiból kövezte ki az új keresztény templom átriumát, hogy ne csak a keresztény hívek, de a kutyák és a disznók is azon járjanak. Porphüriosz

* Troels Myrup Kristensen: *Making and Breaking the Gods: Christian Responses to Pagan Sculpture in Late Antiquity*. Aarhus, Aarhus University Press, 2013. 14.

** Prudentius 2.481–84. Ford.: M. Clement Eagan. Idézi: Kristensen: *Making and Breaking the Gods*, 21.

* Amelia Robertson Brown: *Hellenic Heritage and Christian Challenge: Conflict over Panhellenic Sanctuaries in Late Antiquity*. In: H. A. Drake (szerk.): *Violence in Late Antiquity: Perceptions and Practices*. Burlington VT, Ashgate, 2006. 309.

életrajzírója szerint „ez még mélyebb fájdalmat okozott a bálványimádóknak, mint templomuk felgyújtása.”*

A fájdalmakat átélő bálványimádók, mint Libaniosz is, tiltakozhattak ugyan, de ez szinte sohasem vezetett eredményre. Az 5. század elején, a legnagyobb presztízsű, Karthágóban álló pogány templomot is keresztény templomnak szentelték fel, mire a pogányok heves tiltakozásba kezdtek. A császári hivatalnokok erre válaszul teljesen lerombolták az épületet.

Erőszak Alexandriában

Az erőszakos intoleranciát érintő rövid kitérőnk két alexandriai incidens bemutatásával zárnam. Mindkettő csúnya foltot ejtett a kereszténység tisztaságán. Az első a római ókor egyik nagyszerű építészeti alkotásának elpusztításával járt, a másik pedig egy kiváló gondolkodó meggyilkolásával.**

A Szarapeion lerombolása

Az egyiptomi Szerápisz isten mesés szép templomát Szarapeion néven ismerték. Dicsőségét az ókori szerzők az athéni Akropoliszhoz hasonlították. Száz lépcsőfok vezetett fel a szentélyhez, ahol rácsos kapuk, hatalmas oszlopok, sztoák (hosszú, fedett oszlopcsarnokok), és raktárok álltak. A sztoák tetőszerkezete aranyból készült. A bronz oszlopfőket arannyal vonták be. Két kőobelisz is díszítette a helyet. Egy 4. század második felében élt ókori szerző szavait idézve, „gyönyörűsége többet mondott minden szónál.” Egy másik, ismeretlen szerző 359-ben a következőt írta: „A világon sehol máshol nincs ehhez fogható építmény, se ily csodás templom, se ilyen vallás.”***

* Mark the Deacon: *Life of Porphyry*, 76. idézi: Brown: *Hellenic Heritage*, 319.

** Lásd Christopher Haas: *Alexandria in Late Antiquity: Topography and Social Conflict*. Baltimore, Johns Hopkins Press, 1997. 159–172; 307–316.

*** Az első idézet Afthóniosztól, Libaniosz egyik tanítványától származik. Mindkét idézet Judith McKenzie, Sheila Gibson és A.T. Reyes nagy horderejű tanulmányában jelent meg: Reconstructing the Serapeum in Alexandria from the Archaeological Evidence. *Journal of Roman Studies*, 94. (2004) 73–121.

A szentély lerombolásáról szóló elsődleges forrásunk a keresztény történetésztől, Rufinustól származik, aki nyolc évig (373 és 380 között) élt Alexandriában. Azt írja, a templom belsejében

„állt egy Szerápiszt ábrázoló bálvány, amely oly hatalmas volt, hogy kezei elérték a templom szemközti falait – óriási szerkezet volt, amely mindenféle fémből és fából készült. A belső falakat aranylemezek borították, amelyekre ezüst- és bronzlemezeket helyeztek, ezzel védve az értékesebb fémet.” (Rufinus egyháztörténete, 11.23)*

Semmi sem utal arra, hogy Maternus Cynegius ténykedése vagy a keresztény szerzetesek féktelen erőszakhulláma vezetett volna a Szarapeion pusztulásához. Helyi ügy volt, amely egy sor véletlen és balul sikerült lépés eredményeként történt 391-ben.** Az alexandriai bazilika renoválása során néhány munkás egy föld alatti, vélhetően Mithrásznak szentelt szentélyre bukkant. Odabent szent kultikus tárgyakat is találtak. Alexandria nagyhatalmú püspöke, Theophilus elrendelte, hogy ezeket a tárgyakat nyilvánosan vonultassák végig a piacon, hogy kigúnyolják azok vallási jelentőségét, és ezzel a kultuszt követő embereket is nevetségessé tegyék. A hithű pogányok tetszését érthető módon nem nyerte el a dolog.

Rátámadtak a keresztényekre, majd a Szarapeionba vonultak vissza, amely hatalmas erődítményként tökéletesen megfelelt erre a célra. Innen bizonyos időközönként kitörtek, foglyul ejtettek néhány keresztényt, akiket aztán arra kényszerítettek, hogy áldozzanak az oltáraikon. Aki nem engedelmeskedett, azt halálra kínozták, keresztre feszítették vagy eltörték a lábát, és egy barlangba vették.

A feszült helyzet megoldására Theodosiushoz folyamodtak, aki amnesztiát ajánlott a Szarapeionban rekedt pogányoknak, ugyanakkor elrendelte a pogány kultuszok elnyomását. A megtorlástól tartó pogány felbujtók elmenekültek a szentélyből, és igyekeztek elvegyülni a tömegben. A pogány templomot keresztény katonák lepték el, és büntetésből vad rongálásba kezdtek. Forrásaink sze-

* *The Church History of Rufinus of Aquileia: Books 10. and 11.* Ford.: Philip Amidon. New York, Oxford University Press, 1997.

** Az eseményeket Rufinus egyháztörténetéből (11. könyv) ismerhetjük.

rint egyikük rögtön a templom közepét vette célba, és Szerápisz szobra ellen támadt. Először tévővázott, hiszen jól ismerte a próféciát, miszerint bárki, aki megbecsteleníti az istent, az életével fizet. Végül mégis vette a bátorságot, fejszét ragadott és a szobor állába vágta azt. A természetfeletti bosszú elmaradt, így a többi katona is követte a példáját, és darabokra zúzták a bálványt, amelynek darabjait a város különböző részeire hurcolták és nyilvánosan elégették. A szobor torzóját a színházban tüzelték el.

Theophilus a Szarapeion épületeinek egy részét keresztény templommá alakította; később ezekben tartották Keresztelő Szent János és Éliás próféta állítólagos ereklyéit. Theodosius császár ahelyett, hogy elítélte volna a pogányok szent helyeinek feldúlását, újabb ediktumot bocsátott ki, amellyel tovább csorbította a pogányok jogait. „Senki nem mutathat be áldozatot; senki nem mehet a pogány templomok közelébe, és nem imádkozhat a pogány szentélyeknél. (...) Ha valaki mégis megkísérli, hogy tiltásunk ellenére megközelíti a szentélyeket vagy kapcsolatba próbál lépni a pogány istennel, az megtapasztalhatja, hogy senki sem mentesülhet a fenti vétségekért járó jogos büntetéstől.”*

A büntetés jellegét homály fedi, de a szándék világos. A pogányok többé nem gyakorolhatták vallásaikat. Az események következményeként a város többi Szerápiszt ábrázoló szobrát is elpusztították. Az isten fejét körbehordozták, míg egy ókori keresztény forrás szerint, a keresztények „kigúnyolták az isten gyengeségét, akit egykor térden állva imádtak.”** Egy modern történész szerint „A 391-es erőszak katalizátorként hatott az egyiptomi pogányság bukására.”*** A törvények mentén fellángoló erőszakot rendszerint nem büntették, egy másik kutató pedig azt emeli ki, hogy „Feltéve, hogy a törvény és a rend nem sérült túlzott mértékben, a civil hatóságok szemet hunytak a püspökök akciói felett, de ha kellett akár újabb ediktumokkal érték el, hogy eljárásaik törvényesek legyenek.”****

A pusztítás nem szisztematikusan zajlott. Visszatekintve, az alexandriai pogány vallások ekkor már leszálló ágban voltak és védekezésre kényszerültek,

* Idézi: McKenzie et al.: *Reconstructing the Serapeum*, 166.

** Theodoret, *Church History*, 5.22; Idézi Christopher Haas: *Alexandria in Late Antiquity: Topography and Social Conflict*. Baltimore, Johns Hopkins Press, 1997. 167.

*** Uo. 168., 169.

**** Garth Fowden: *Bishops and Temples in the Eastern Roman Empire A. D. 320–435. Journal of Theological Studies*, 29. (1978) 77.

de még nem érkezett el számukra a vég. Ez a szintén Alexandriában, huszonnégy évvel későbbi, szörnyűséges eseményekből is világosan látszik.

Hüpatia meggyilkolása

Alexandriai Hüpatia a ritkaságnak számító, képzett, ismert és köztisztelőben álló ókori női filozófusok egyike volt. A kor egyik leghíresebb matematikusa, Alexandriai Theón lányaként Hüpatia az algebra, a geometria és a csillagászat területén is kiemelkedő tudással bírt, emellett pedig neoplatonista filozófusként is híres volt. Soha nem ment férjhez. A város elismert tudósaként számos követője, és sok férfi tanítványa is volt.

A platóni filozófia iránt tanúsított hűsége a 10. századi Szuda-lexikon egy rövid anekdotájában is megmutatkozik. Ebből kiderül, hogy Hüpatia hihetetlen műveltsége szokatlan szépséggel párosult. Egy fiatal tanítványa bele is szeretett. Hüpatia azonban – jó platonistaként – a test helyett a szellemre fókuszált, mivel azt vallotta, hogy az igazi szépség az igazság megismerésében rejlik, amihez csakis az értelem ösvényein lehet eljutni, nem pedig a testi vonzódás útján. Ennek szellemében próbálta elhárítani fiatal rajongója közeledését, ám nem járt sikerrel. Végso megoldásként használt tisztasági kendőit szórta a fiú lábai elé, és így szólott: „Ezt szereted, ó ifjú, pedig láthatod: nincs benne semmi szépség.” A platóni realitás győzelmet aratott.*

Hüpatia élete lebilincselő tanulmány lehetne – ha lennének róla érdemi forrásaink. A szomorú igazság azonban az, hogy leginkább csak a haláláról vannak ismereteink.** Ezért egy keresztényekből álló tömeg volt a felelős, de az előzmények jóval összetettebbek voltak. 415-öt írunk, Egyiptom prefektusa – a legmagasabb rangú polgári hatóság – egy Oresztész nevű keresztény volt, aki Theophilos püspök utódával, Kürilloszal vívott politikai harcot. Ellentétük a keresztények és a zsidók közti erőszak miatt éleződött ki. A fő kérdés arra vo-

* Ezt a szórakoztató epizódot Maria Dzielska meghatározó tanulmánya révén ismerjük. Maria Dzielska: *Hypatia of Alexandria*. Ford.: F. Lyra. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1995. 50. Lásd még Michael A. B. Deakin: *Hypatia of Alexandria: Mathematician and Martyr*. New York, Prometheus, 2007.

** Dzielska munkája mellett lásd még Edward Watts: *The Murder of Hypatia: Acceptable or Unacceptable Violence?* In: Drake: *Violence in Late Antiquity*, 333–342.

natkozott, hogy ki jogosult a krízis kezelésére: az állam által kinevezett helytartó, vagy az egyházat vezető püspök?

Kürilloszt egy erős, keresztény férfiakból álló csapat támogatta jótékony munkájában, és kevésbé jótékony parancsait is velük hajtatta végre. Amikor a viszály a tetőfokára hágott, a csoport nyilvánosan kikezdte Oresztészt, és pogánysággal vádolták őt. Egyikük egy kővel dobta meg a prefektust, és meg is sebesítette a fejét. Oresztész erre válaszul elfogatta, majd halálra kínoztatta a vétkest.

Természetesen Oresztésznek is megvoltak a maga támogatói, és köztudott volt, hogy Hüpatia is az egyik legközelebbi tanácsadói közé tartozott. Kürillosz emberei elszánták magukat, hogy példát statuálnak vele. Nyilvánosan rajtaütöttek, kirángatták a fogatából, majd egy templomba hurcolták, leszaggatták a ruháit, és a kezük ügyébe kerülő kövekkel halálra kaszabolták. Testét a városon kívül elégették.

A történészek megosztottak abban a kérdésben, hogy milyen mértékben volt felelős Kürillosz a filozófusnő haláláért. Forrásaink eltérő módokon írják le a történeteket. Nem világos, hogy a csöcselék az ő parancsát követte-e, vagy saját maguk álltak elő az ötlettel. Talán félúton rejlik a megfejtés, azaz a püspök nem adott közvetlen parancsot és jogilag nem terhelte felelősség a történetekért, de feltűzelte szenvedélyes követői gyűlöletét, akik emiatt bosszút álltak Oresztész pártfogóin. Bárhogy is volt, az 5. század egyik legragyogóbb elméje aljas gyilkosság áldozata lett, és ez egyértelműen a keresztények lelkén száradt.

A keresztény intolerancia okai

Lehet, hogy az ehhez hasonló erőszak nem tervezetten és következetesen zajlott, mégis megtörtént. A történészeket régóta foglalkoztatja, hogy mi vezethetett idáig. A kereszténység Jézus erkölcsi tanításaival indult: követőit arra intette, hogy szeressék felebarátaikat, mint önmagukat; fordítsák oda a másik orcájukat; és szeressék az ellenségeiket is. A 4. századi keresztények is hasonló elveket hirdettek. Ugyanakkor néha, a vezető beosztásba került keresztények, egyházvezetők és a tanulatlan keresztény tömegek olyannyira türelmetlennek mutatkoztak, hogy ez több esetben is erőszakba torkollott. Mi lehet ennek a magyarázata?

Az egyik nézőpont szerint a „másokkal” szembeni erőszakos szembenállás az exkluzivista vallás dominanciájának egyenes következménye, hiszen a kizárólagosságra való törekvés a törvény erejével és az utcai erőszakkal érhető el.* Ebben lehet is némi igazság. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejtenünk – és erre Harold Drake is rámutat –, hogy vallási intoleranciára a pogányok esetében is találhatunk példát. A kizárólagosság tehát nem elégséges ok. Ismerünk továbbá sok elkötelezett, exkluzivista keresztényt, akár nagyhatalmú uralkodókat, vérszomjas hadvezéreket és kegyetlen törvényhozókat is – gondoljunk csak Constantinusra –, akik a vallási türelmet hirdették.**

A keresztények egy részére jellemző erőszak vizsgálatához idézzük fel az ókori vallások egyik fő aspektusát. A vallási gyakorlatokban való részvétel egyik fő oka az volt, hogy az isten(ek) kedvére tegyenek, akik cserébe jót tesznek híveikkel. Ha a pogány hívő betartotta az ősi hagyományokat, az égiek megadtak neki mindent, hogy életben maradjon, és – ha minden jól sült el – akkor jó egészséget, bőséges termést és szerető párt is szolgáltatott neki. Ha viszont nem sikerült elnyernie az istenek kegyét, az katasztrófához vezethetett. Ez a logika vezetett el a keresztényüldözésekig, amelyek Decius és Valerianus császárok alatt csúcsosodtak ki igazán, majd Diocletianus idején még drasztikusabban folytatódtak. Az istenek áldozatokat kívántak, és ha valaki ezt elutasította, azzal az egész közösséget veszélybe sodorta.

Ezt a logikát a keresztények is osztották, de nekik sokkal több forgott kockán. Egyfelől bárki, aki nem fogadta el az ő hitüket és gyakorlataikat, magára vonta az Isten haragját, ami nem csak a jelenre vonatkozott, de a halál utáni életre is. A bűnbánat nélkül meghaló pogányok a pokol tüzére kerültek. Fontos volt, hogy őket is a keresztény ügy mellé állítsák. Ráadásul az egész világ szempontjából még sürgetőbb volt a dolog, hiszen a közeljövőre várták, hogy a gonosz földi királyságok helyét átveszi majd Isten földi királysága. Ezt az átalakulást pedig a jelen hívői mozdíthatják elő. A keresztényeket a Szentírás kötelezte

* Ezt a nézetet élesen elutasítja Christoph Marksches: *The Price of Monotheism: Some New Observations on a Current Debate about Late Antiquity*. In: Stephen Mitchell–Peter Van Nuffelen (szerk.): *One God: Pagan Monotheism in the Roman Empire*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010. 6. fejezet.

** Harold A. Drake: *Lambs into Lions: Explaining Early Christian Intolerance. Past and Present*, 153. (1996.) 3–36., illetve *Intolerance, Religious Violence, and Political Legitimacy in Late Antiquity. Journal of the American Academy of Religion*, 79. (2011) 193–235.

arra, hogy ellenezzék a többi vallást és a hitetleneket akár erőszak árán is megterítsék. Egyes keresztények szó szerint értelmezték ezt a felszólítást. A választás egyértelmű volt: be kell tartaniuk Isten parancsát vagy sem?

A kereszténység egy másik egyedülálló jellemzője, ami végül a fokozódó türelmetlenséghez vezetett: az igaz tudás megszerzésére helyezett különleges hangsúly. Más vallásokkal ellentétben a kereszténység nem csupán vallási gyakorlatok és szertartások összessége volt. Nem volt elég a megkeresztelkedés, az eukarisztia, a Biblia olvasása és az imádság. A megfelelő hit is legalább ilyen fontos volt. Végső soron az számított, hogy mi az, amit az emberek igaznak tartanak. Az igazság részleteit menet közben finomították, és egyes keresztény vezetők szerint a helyes doktrínától való minimális eltérés már az örök kárhozathoz vezethetett. A doktrínának örökre szóló következményei voltak. Nem volt mindegy, hogy Isten fia az idők kezdete óta létezett-e; hogy Krisztus lelke emberi vagy isteni jellegű-e; vagy, hogy a Sátán hatalma az idők végeztével az igazság részévé válik-e. A keresztények természetesen eltérő megoldásokat kínáltak ezekre a kérdésekre, de abban mindenki egyetértett, hogy aki rossz választ ad, az örökre szóló következményekkel számolhat.

Az örök életre is kiható „helyes hit” mérhetetlen jelentősége miatt az exkluzív kereszténységben rejlő intolerancia már a kezdetekkor több esetben – ám korántsem mindig – izzó lávaként lövellt ki. Már az újszövetségi szövegekben is láthatunk példát az intoleranciára, amely a 4. századig újra és újra megjelent. A vallási türelmetlenség mindenki ellen megnyilvánult, aki zsidóként, pogányként vagy akár keresztényként „mást” vallott.

Ahogy a kereszténységben szinte minden, tulajdonképpen ez is magával Jézussal kezdődött. Más zsidókhoz hasonlóan a történelmi Jézus is meggyőződéssel vallotta, hogy a zsidó vallás egyéb interpretációi tévesek. Tanításai során több alkalommal is élesen kikelt farizeus ellenfeleivel szemben. A Máté evangéliumából ismert, feléjük intézett ellenséges megjegyzések valószínűleg Máté hozzátoldásai, de maga a hangnem jól tükrözheti Jézus álláspontját, miszerint a farizeusok tévedtek és ettől nem is tárgyaltak. Az idő elteltével a vallási türelmetlenség mértéke egyre nőtt, és az evangéliumok is úgy ábrázolják Jézust, mint aki egyre kevésbé megbocsátó ellenfelei nézeteivel szemben. Különösen súlyos a helyzet János evangéliumában, ahol Jézus rendszeresen összetűzésbe kerül ellenségeivel, akiket egyszerűen „a zsidók” címkével illet, mintha a zsidó-

ság minden tagjára vonatkoznának a kritikái. Egy ízben kijelenti, hogy Ábrahám fiai, azaz a zsidók az ördögtől valók, gyilkosok és hazugok. (Jn 8:42–44)

Az antijudaizmus az idő múlásával tovább nőtt. A kora 2. századi *Barnabás-levél* szerzője azt fejtegeti, hogy a zsidók soha nem voltak Isten kiválasztott népe, mert megszegték az Istennel kötött szövetséget, rögtön annak megkötése után, amikor is Izrael elfordult az Úrtól és Mózes összetörte a Tízparancsolatot tartalmazó agyagtáblákat. Ennek eredményeként, a levél szövege szerint, a zsidók soha nem értették meg saját Szentírásuk valódi jelentését, és nevetséges, szó szerinti értelmezéseket adtak a parancsolatoknak (l. a disznóhús tiltása), amelyeket valójában átvitt értelemben kellett volna használniuk (azaz, ne viselkedjenek disznóként). A *Barnabáslevél* szerzője szerint az Ószövetség nem zsidó, hanem keresztény könyv.

A 2. század végére még vitriolosabb vádak hangoznak el, mind közül a leg súlyosabb egy anatóliai püspök, Melito beszédéből való, aki azt állította, hogy mivel Jézus isten volt, és a zsidók végezték ki, ezért kijelenthető, hogy a zsidók megölték saját Istenüket. Nem pusztán Krisztus halálért feleltek: Isten-gyilkosok voltak. A 4. századra a birodalom élén álló keresztény vezetők egyre inkább teret engedtek a zsidókkal szembeni gyűlöletnek, ezzel pedig megkezdődött a keresztények antijudaizmusának időnként még ma is megnyilvánuló, csúfos története.

Mivel a kereszténység a judaizmusból ered, a keresztények ellenségessége kezdetben zsidó társaik felé irányult. Nem kellett sokat várni arra sem, hogy a gyűlölet a pogányok ellen forduljon. Már az Újszövetségben is megjelenik az a nézet, hogy amikor Jézus másodszor is eljön, nem lesz szelíd. Ellenkezőleg, mikor alászáll a mennyekből „hatalmának angyalaival, tűz lángjában, bosszút áll azokon, akik nem ismerik Istent, és nem engedelmeskednek a mi Urunk Jézus Krisztus evangéliumának. Ezek majd örök pusztulással bűnhődnek az Úrtól és az ő dicső hatalmától.” (2Thessz 1:7–9) Nem lesz szép látvány.

Aki mégis kíváncsi lenne, hogy is fog kinézni a dolog, az a Jelenések Könyvéből megtudhatja. Aki úgy tartja, hogy „az Ószövetség Istene haragos isten, de az Újszövetség Istene irgalmas”, az vélhetően soha nem olvasta a keresztény kánon utolsó darabját. A Jézusban nem hívó pogányok a tűz tavában égnék majd az idők végezetéig, a megváltás reménye nélkül.

Aki nagyobb változatosságra vágyik az örökké tartó kínzások sorában, az Péter apokalipszisében találhat jó néhány, kifejezetten lelkes leírást arról, hogy

mi vár a kárhozatra ítélt lelkekre. Ismét felidézhetjük Tertullianus kárörömét, amikor ellenségeinek, a keresztények üldözőinek soha véget nem érő gyötrelmeiről ír, akik „vadul üldözték a krisztusi nevet, akik lihegve tűzzel támadtak a keresztényekre, eltűnnek a lángokban”. (*A látványosságokról*, XXX, 3.)

A legmegdöbbentőbb mégis az, hogy a keresztények saját társaikat is elutasították és megvetették, ha azok nem álltak be a teológiai fősodorba. Már a legkorábbi keresztény szerző, Pál írásai is bőven tartalmaznak ilyen részleteket, amikor bárkit – embert és angyalt egyaránt – elátkoz, aki az általa prédikált igétől eltérő üzenetet hirdet (Gal 1:8, 9). Ez valódi, Istentől származó átok, amely ebben az esetben azoknak szól, akik szerint Jézus követőinek be kell tartaniuk Isten körülmetélésre felszólító parancsát is.

Az ilyen jellegű keresztény intolerancia nem csak Pál sajátja, megtalálható az Újszövetség több könyvében is. A sorban az egyik utolsó könyv, János első levelének ismeretlen szerzője például ingerülten ítéli el azokat, akik szerint Krisztus olyannyira isteni lény volt, hogy nem lehetett hozzánk hasonlóan emberi lény. Ez a nézet nem is annyira elrugaszkodott – hasonló gondolatok számos keresztény fejében megfordultak az évek során –, a levél írója mégis elátkozza ezt a véleményt. Aki pedig mégis kitart mellette, az nem csak aljas hazug, de egyenesen antikrisztusi, így nem is részesülhet a megváltásban.

Az Újszövetség után rengeteg, különböző műfajban született írásban találunk példát arra, hogy a mű szerzője kíméletlenül elítéli keresztény társait, akik teológiailag nem osztják az ő véleményét. A kárhozatra ítélték kínzásának egy másik, apokaliptikus víziója Pál apostol nevében részletezi a különböző bűnöket elkövető keresztények büntetéseit. Ők legalább annyira súlyos megtorlásban részesülnek, mint a legmegátalkodottabb pogányok. A legsúlyosabb – bármelyik egyéb kínzásnál „hét-szer rosszabb” – kínzás azoknak a hittanítókknak járt, akik szerint „az eukarisztia szentségében fogyasztott kenyér és bor valójában nem Krisztus teste és vére” (Pál apokalipszise, 41). Az eukarisztia teológiája ezek szerint sokkal fontosabb, mint az, hogy hisz-e valaki Krisztusban, vagy jó ember-e.

A törvények logikája

A pogányellenesség tehát az állam törvényalkotásában is megmutatkozott, és ezek után nem meglepő, hogy zsidóellenes törvényekre is akadnak példák. Már

Constantinus is törvénybe iktatta, hogy ha egy zsidó egy másik zsidóra támad, amiért az keresztény hitre tért, a támadót vessék máglyára (*Codex Theodosianus*, 16.8.1). II. Constantius rendelete értelmében a judaizmusra áttérő keresztények teljes tulajdonát elkobozták (16.8.8). Theodosius alatt kimondták, hogy házasságtörést követ el az a keresztény, amelyik zsidóval házasodik. Az 5. század elején megtiltották, hogy a zsidók a császári hadseregbe léphessenek. Később törvényellenesnek nyilvánították a zsinagógák építését és felújítását.*

Másrészről viszont azt is meg kell jegyeznünk, hogy születtek a zsidókat védő törvények is (*Codex Theodosianus*, 8.8). Ugyanez már nem mondható el az eretnekek esetében. Theodosius tiltotta az eretnekség minden formáját – az az tilos volt eltérni a niceai zsinat határozataitól (*Codex Theodosianus*, 16.5.5). Akik mégis kitartottak nézeteik mellett, azoktól megvonta a gyülekezési jogot (*Codex Theodosianus*, 16.5.6), végül pedig a városokból és falvakból is elűzték őket (*Codex Theodosianus*, 16.5.20). Ezeket az embereket felkutatták, és szülőföldjükre kényszerítették (*Codex Theodosianus*, 16.5.12). Összefoglalva: bárki, aki elutasította a szentháromság egyetlen helyes értelmezését, azaz az „apostoli hitvallást és az evangélikus doktrínát,” azt „tébolyultnak” nyilvánították. Az ariánusokat és a többi eretneket a törvény szavai szerint „először Isten haragja sújtsa, másodszor pedig a mi büntetésünk, amelyet az isteni ítélet szellemében hajtunk végre”. (*Codex Theodosianus*, 16.1.2)

Hogy megértsük a pogányokkal szembeni erőszakos intolerancia logikáját, vessünk egy pillantást az eretnekekkel szembeni intolerancia logikájára. Utóbbiakat Isten ellenségeinek tekintették, akiket az Úr elítél majd. És mivel Isten az idők végeztével ítélkezik majd, addig is a keresztények feladata, hogy az ő nevében ítélkezzenek. Ugyanez érvényes a pogányokra is. Ez a nézet jelenik meg Firmicus Maternus II. Constantiusnak és Constansnak címzett sürgető sorai-ban: Isten akarata az, hogy a pogányokkal végezzenek.**

* Ezekről és a többi zsidóellenes törvényről l. James Carroll: *Constantine's Sword: The Church and the Jews: A History*. Boston, Houghton Mifflin, 2001.

** A pogány tárgyakkal kapcsolatban hasonló véleményt fogalmaz meg Szent Ágoston: „Isten, aki mindig igazat szolt, megjósolta, hogy a hamis istenek képmásait ledöntik és meg is parancsolta, hogy így kell tenniük”. Máshol arról beszél, hogy ez „Isten akarata, Isten parancsa, Isten ígéje”. Lásd Ágoston 1. levelét és 14.6 beszédét. Idézve in Ramsay MacMullen: *Christianity and Paganism in the Fourth to Eighth Centuries*. New Haven, Yale University, 1997. 169.

Ez önmagában magyarázhatja a keresztények pogánysággal szembeni türelmetlenségét, de Harold Drake további magyarázatot kínál a 4. század végén fellobbanó erőszakhullámra, amely azt követően harapózott el, hogy Iulianus megkísérelte az egész birodalomra ráerőltetni a pogány hagyományokhoz való visszatérést. Ezt nem a keresztények vértanúvá tételével próbálta elérni, hanem azzal, hogy megnehezítette az életüket. Nem tudhatjuk, mi lett volna, ha kicsit jobb katonai döntéseket hoz, és nem hal meg mindössze 19 hónappal trónra lépése után. Mi lett volna, ha 19 éven át marad hatalmon? Vagy 30 évig, ahogy nagybátyja, Constantinus? Sikerrel járhatott volna a törekvéseivel? Megrázhatta volna az egyházat, ha tovább uralkodik? Visszafordíthatta volna a trendeket és tömegével téríthette volna vissza az embereket a hagyományos vallásokhoz? Lehetett volna a birodalom újra pogány többségű?

Drake-et nem is annyira a válaszok érdeklik, inkább az, hogy a keresztények is feltették-e ugyanezeket a kérdéseket. A kereszténység a Constantinus utáni keresztény uralkodóknak köszönhetően megállíthatatlanul terjeszkedett, majd jött Iulianus, és hirtelen egy keresztényellenes császár került hatalomra. Az egyház szerencséjére Iulianus fiatalon meghalt. Drake elmélete szerint az őt követő keresztény császárok, főleg I. Theodosius elhatározták, hogy biztosra mennek, és nem hagyják, hogy ez a jövőben még egyszer megismétlődhessen. Nem hagyhatták, hogy a pogányság természetes halállal múlt ki. Nekik kellett kivégezniük.

Iulianus törekvései, hogy feltámassza a pogányságot, ezek szerint épp annak gyors kimúlásához vezettek. Drake szavaival, „ironikus módon, mindez azt jelenti, hogy Iulianus nem a pogány támadásnak, hanem a keresztény erőszaknak ágyazott meg.”*

A tolerancia védelmében

A Constantinus előtt üldözéstől szenvedő keresztények több ízben is kérelték pogány ellenfeleiket, hogy gyakoroljanak némi toleranciát velük szemben. Tertullianus a 2-3. században még a vallásszabadságot hirdette. Karthágó kormányzójához, Scapulához szóló levelében azt írja: „Mindenkinek azonban em-

* Drake: *Lambs into Lions*, 35.

beri jogán és szabadságán múlik, mit tart, az egyik vallása nem árt, nem használ a másikénak. De nem is a vallás kikényszerítése a vallás feladata (...) Ezért, ha minket az áldozat bemutatására kényszerítetek, semmit sem nyújtotok isteneiteknek” (*Scapulához* 2). Máshol arra inti pogány vetélytársait, hogy ne sértsék meg az emberi szabadságot azzal, hogy „elveszíték a vallás szabadságát és megtiltjátok, hogy valaki maga válassza meg a vallás szabadságát. (...) Senkinek nincsen ínyére, még az embernek sem, ha valaki ímmel-ámmal, akarata ellenére tiszteli.” (*Védőbeszéd*, XXIV).

A védőbeszédek azonban süket fülekre találtak. Évekkel később fordult a kocka, immár a keresztények voltak hatalmon, és vissza is éltek azzal, kényszerítve a pogányokat, hogy hagyják el hagyományos vallásaikat. Ekkor a pogány értelmiségen volt a sor, hogy toleranciáért folyamodjanak. A nagyszerű szónok, Themistius (317–388) több mint harminc éven át kiemelkedő szerepet játszott a római kormányzatban, II. Constantius uralkodásától egészen Theodosiusig. Amellett, hogy a keresztény császárok bizalmi emberének számított, Themistius nyíltan pogány nézeteket vallott, és a szabad vallásgyakorlást hirdette.

Themistius fennmaradt beszédeinek egyike 364. január 1-én hangzott el, Iovianus császár trónra lépésekor. A birodalom épp ekkor köszönt el története utolsó pogány uralkodójától. Ezt persze akkor még Themistius nem tudhatta. Azt viszont igen, hogy Iovianus keresztény volt, és számíthatott a pogányellenes lépésekre. Beszéde részben arra épült, hogy az ilyen nem kívánt eseményeknek elejét vegye. Ebben azzal érvel, hogy az új császárnak tudnia kell, hogy „egy király nem erőltethet rá mindent az alattvalóira. Egyes ügyek kívül esnek a kényszerítés határain, lévén magasztosabbak annál, hogy fenyegetés és parancsszó felérhessen hozzájuk. Ilyen az erényesség és, mindenek előtt, az istenek tisztelete.” (*Ötödik beszéd*, 67 b-c)* Az erényről és a helyesnek vélt vallásról tehát még egy császár sem rendelkezhet törvényekkel.

Themistius érvei szerint mindenkinek természetes vágya, hogy vallásos legyen, de fontos, hogy mindenki „az egyéni hajlamok függvényében választhassa meg annak módját” (68a). A kényszerítés nem változtatja meg a személy istenről alkotott véleményét, sem az égi hatalom imádásának módját. Az sem igaz, hogy csakis egyetlen út vezet az igazsághoz. A vallások ehelyett úgy működnek, mint

* Peter Heather–David Mondur (szerk.): *Politics, Philosophy and Empire in the Fourth Century: Select Orations of Themistius*. Liverpool, Liverpool University Press, 2001.

a versenyfutás, amelyben a résztvevők ugyanahhoz a versenybíróhoz akarnak eljutni, de mind más útvonalon teszik ezt. Ennek a feltételezett versenynek a szabályai szerint ez a különbözőség megengedett, még akkor is, ha egyes útvonalak rövidebbek és gyorsabbak a többinél. „Így ráébredünk, hogy ugyan csak egy versenybíró van, aki hatalmas és igaz, de a hozzá vezető utak számosak.”

A toleranciáért folyamodó kérelmek az elkövetkező években egyre sűrűsödtek. Amikor a fiatal Gratianus császár 382-ben eltávolíttatta a római szenátus épületéből Victoria istennő oltárát, a pogány értelmiségiek ismét felzúdulnak. Az oltár már több mint négy évszázad óta díszítette a szenátust, még maga Augustus császár állíttatta uralkodása kezdetén. A hagyományok szerint a szenátorok a terembe lépve egy egyszerű áldozatot mutattak be, így bízva sikerükben. A 4. század végén, a keresztény szenátorok már értelemszerűen nem éltek ezzel az áldozati rituáléval. Az ő nyomásuknak engedve, Gratianus elrendelte az oltár eltávolítását, ez pedig megdöbbenetett a pogány tradicionalistákat, akik úgy érezték, hogy ezzel újabb csorba esett a szabad vallásgyakorlásukon.

Leghangosabban egy római államférfi és szónok, Symmachus szólalt fel. Gratianus halála után Symmachus rögtön utódjához, II. Valéntianushoz fordult, és kérvényezte az oltár visszaállítását. Symmachus felhívta a császár figyelmét, hogy a rómaiak ősi vallási szokásai hosszú ideje a hasznukra váltak. „Ti legjobb uralkodók, a haza atyjai, tekintsétek éveim számát, amelyet a jámbor szokások ápolásával értem el. A magam módján akarok élni, mert szabad vagyok. Ez a kultusz készítette az egész földkerekséget arra, hogy nekem engedelmeskedjék, ezek a szentélyek üzték el Hannibált a falaktól, a gallusokat a Capitoliumtól (...) Ezért kérünk türelmet atyáink istenei számára. Amit mindenki tisztel, annak kell lennie az Egyetlennek. Ugyanazokra a csillagokra nézünk, egy égbolt borul fölénk, egy világ vesz körül mindnyájunkat. Mit számít, hogy milyen úton keresi ki-kí az igazságot? A titok túlságosan nagy ahhoz, hogy csak egyetlen út vezethessen hozzá...”*

A legtöbb keresztény vezető – püspökök és állami tisztviselők egyaránt, egészen a császárig – homlokegyenest ellentétesen gondolkodott erről. Az ő vallásuk a kezdetektől fogva arra épült, hogy csak egyetlen igazság létezik. Egy helyes út volt, az összes többi rossz irányba vitt. Csak egy út vezethetett el Is-

tenhez, mégpedig az, amelyik az ortodox keresztény hittételeket követte. Léteztek, persze, keresztények, akik úgy vélekedtek, hogy a vallás személyes ügy és a hit nem kényszeríthető rá másokra. A többiek ugyanakkor teljes intoleranciával viseltettek a különbözőség bármilyen formájával szemben, akár a zsidók, pogányok vagy más keresztények követték el azt. A probléma nem szűnt meg egyhamar, a keresztény egyház pedig egyre több és több hatalomra tett szert, míg végül a nyugati világ legnagyobb hatalmú intézményévé vált, és sok-sok évszázaddal túlélte a Római Birodalmat.

A kényszer hatékonysága

Egyes tudósok szerint a kereszténység végül épp a kényszer alkalmazásának köszönhetően lehetett sikeres a birodalom meghódításában.* Eszerint a pogányok azért tértek meg egyre nagyobb számban, mert így vagy úgy, de kényszerítették őket erre. Újonnan szerzett hatalmukat kihasználva a keresztények rákényszerítették akaratukat a többi vallás követőire.

Más kutatók ugyanakkor nem osztják ezt a nézetet. Kényszerítéssel ritkán érhető el, hogy valaki megváltoztassa a hitét, hiába alakul át a viselkedése. Gondoljunk csak a Diocletianus alatti pogány törekvésekre, amikor arra kényszerítették a keresztényeket, hogy hagyják el hitüket. Sok keresztény engedett a császári rendeleteknek, és átadták a szent iratokat, vagy épp bemutatták az áldozatot, ha erre kötelezték őket. Azonban amint véget ért az üldözés, a legtöbben azonnal visszatértek a keresztény nyájhoz. Ez a pogányok esetében sem lehetett másként, hiába fosztották meg őket jogaiktól, hogy őseik kultikus hagyományait kövessék. Lehet, hogy fel kellett hagyniuk az áldozatok bemutatásával, de ettől még nem fogadták el a keresztények Istenét mint egyetlen és igaz istent.

Ráadásul – és ez még lényegesebb – szinte semmi sem bizonyítja, hogy a kényszert széles körben alkalmazták volna. Kétségtelen, hogy akadt rá példa, ahogy néhányat fentebb ismertettem is. Azonban semmi sem utal rá, hogy a keresztények mindenütt szüntelenül verték volna a pogányokat, amíg azok át nem tértek. Michele Rene Salzman, a Nyugatrómai Birodalom kutatója éppen ezért

* Idézi: Castiglione László: *Az ókor nagyjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 376.

* Ramsay MacMullen: *Christianizing the Roman Empire*. New Haven, CT, Yale University Press, 1984.

arra jutott, hogy „nehéz elfogadni, azt az interpretációt, hogy a fizikai erőszak és kényszerítés központi szerepet játszott volna a kereszténység terjedésében.”*

A keresztény intolerancia terjedése: Összefoglalás

A kereszténység történetében a 4. század hozta messze a legnagyobb átalakulást. 303-ban Diocletianus háborút hirdetett a keresztény egyház ellen, és a történelem legnagyobb keresztényüldözését rendelte el. 312-ben Constantinus császár maga is keresztény hitre tért, majd 313-ban ő és társcsászára Licinius kihirdették a mind a pogányokra, mind a keresztényekre vonatkozó szabad vallásgyakorlást. 325-ben Constantinus Niceában összehívta a püspököket, akik néhány csekélynek tűnő, ugyanakkor mégis fontos teológiai vitában fontos határozatokat hoztak. 341-ben II. Constantius meghozta az első, pogány kultikus gyakorlatokat tiltó törvényeket. 361-ben a pogány Iulianus került a császári trónra, ám uralkodása mindössze 19 hónapon át tartott, így eredménytelenül próbálta visszaszorítani a kereszténységet, és visszaállítani a pogány vallások uralmát. 363-ban Iovianus követte őt, és ettől kezdve soha többé nem állt pogány császár a birodalom élén. 391–392-ben a megrögzött ortodox keresztény Theodosius törvénytelennek nyilvánította a pogány szokásokat, és gyakorlatilag államvallássá tette Rómában a kereszténységet. A birodalom fennállása során – nyugaton 456-ig, míg keleten a 15. századig – mindvégig meg is maradt a kereszténység mint hivatalos vallás. A kereszténység a nyugati civilizáció valaha volt legnagyobb és leghatalmasabb intézményévé vált.

A kereszténység terjeszkedésével egyre fokozódott az intolerancia. Ez olykor kifejezetten csúnya erőszakkal, elnyomással és kényszerítéssel járt. Természetesen a keresztények nem voltak egyedül az intoleranciájukkal. A század elején ők maguk is szenvedtek az erőszakos kényszerítéstől. Azt is hiba lenne kijelenteni, hogy a keresztények többsége intoleráns volt. A legtöbben kizárólagos vallási nézeteket vallottak, úgy hitték, egyetlen Isten létezik, és csakis egyféle teológiai hitrendszer fogadható el (jóllehet, az egyházon belül megoszlottak a vélemények arról, hogy mit takar ez a hitrendszer). Az igazsághoz tehát csak

* Michele Renee Salzman: Rethinking Pagan-Christian Violence in H. A. Drake: *Violence in Late Antiquity*. 285.

egyféle út vezethetett. Azonban, ahogy az korábban a zsidókra is igaz volt, sok keresztény esetében ez a kizárólagosság nem jelentette azt, hogy rá akarnák erőltetni a hitüket másokra.

A 4. század végére a birodalom fele keresztény volt. A keresztény ügy előmenetelének győzelmi narratívája fényes diadalként ünnepelné ezt aényt. Ugyanakkor fontos észben tartani, hogy a birodalom másik fele még mindig nem volt keresztény. A zsidók a teljes lakosság 5–7 %-át tették ki, a maradék továbbra is pogány volt. Az esetenkénti keresztény erőszak ellenére az emberek – zsidók, pogányok, keresztények – többnyire békében éltek egymás mellett. Hiba lenne azt gondolni, hogy Theodosius törvényei – amelyeket többek között Maternus Cynegius vezetésével szörványosan sikerült betartatni – végérvényesen megtörték volna a pogányságot, és a hagyományos vallások minden követője rejtőzködésre kényszerült volna ezek után.

Épp ellenkezőleg, ahogy a Princeton Egyetem történésze, Peter Brown is számos publikációjában kifejtette: a pogányok és a keresztények a 4. és 5. század során viszonylagos békében éltek egymás mellett, és képesek voltak együttműködni. A császári kormányzat magasabb szintjein egészen biztosan ez volt a helyzet, főleg, hogy a birodalomnak a vallási ügyeken túl is megvoltak a maga égető gondoljai. Egyrészt működtetni kellett az államot. Ehhez bevételekre volt szüksége, el kellett fojtania a belső lázongásokat, és meg kellett védenie a határokat. A birodalom vezetői politikusok voltak, akik felismerték, hogy a hatékony kormányzáshoz kompromisszumokra van szükség. Brown szavaival élve, ha a vágyott célok eléréséről volt szó, ezek az uralkodók pontosan értették „a lehetőségek művészetét.”* Ezek a célok a legfelső elit tagjai számára lényegében ugyanazok voltak, függetlenül attól, hogy pogányokról vagy keresztényekről beszélünk-e. Valójában Brown és más tudósok is arra a megállapításra jutottak, hogy a tanult és uralkodó osztályhoz tartozó keresztények sokkal közelebb álltak pogány társaikhoz, mint az alacsonyabb osztálybeli, tanulatlan keresztényekhez.

Mégis, hiába nem beszélhetünk nagymértékű kényszerítésről, nem hallgathatjuk el, hogy a keresztények száma ugrásszerűen megnőtt. Ugyan nem voltak

* Peter Brown: *Authority and the Sacred: Aspects of the Christianization of the Roman World*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. 39.

szervezett, katonai támadások, hogy minden egyes pogány szentélyben rajtaüsenek a nem keresztényeken, azonban a pogány gyakorlatokat tiltó törvények és alkalmankénti erőszakos megnyilvánulások tagadhatatlanul léteztek. És bár rövid távon az efféle kényszerítés szinte semmilyen hatással nem volt a hagyományos vallások gyakorlására, könnyen belátható, hogy hosszabb távon igenis megtették a hatásukat. A kereszténységgel ellentétben a pogányságot soha többé nem nyilvánították „törvényesnek” egy-egy rövidebb üldözést követően. A birodalom élén keresztény császárok váltogatták egymást, alattvalóik pedig egyre nagyobb számban tértek át.

Egyes helyeken bezárták a pogány templomokat. A kultikus szobrokat lerombolták, megcsonkították, megszenteltségüket és közönséges művészi alkotássá tették. A legfontosabb lépés az volt, hogy a hagyományos vallások többé nem részesültek pénzügyi támogatásban. Ez részben annak volt köszönhető, hogy a keresztény vezetésű kormányzat visszavonta azt, de ennél is fontosabb, hogy a legfelső rétegben egyre többen tértek át. A helyi pogány kultuszokat szinte minden esetben a helyi pogány arisztokraták pénzelték. Ahogy a római vezetés felső rétege kereszténnyé vált, úgy vándoroltak át a forrásaik is az egyházhoz. A hagyományos vallások összeomlását nem csak a hívek elvesztése hozta közelebb, de a pénzügyi stabilitás megszűnése is, miközben a keresztény egyház szó szerint exponenciálisan növekedett. A pogány vallások elpusztításához nem volt szükség a keresztény intolerancia erőszakos tetteire. A pogányság halála természetes úton jött el, ahogy elapadtak a forrásai, és a közvélemény fokozatosan elpártolt tőle.

 Utószó

Nyereségek és veszteségek

Hús évvel ezelőtt fogalmazódott meg bennem az ötlet, hogy megírjam ezt a könyvet. Életemben először jártam Athénban, és alig vártam, hogy felfedezhessem a város régészeti csodáit, főleg az Agorát és az Akropoliszt. Az Agora volt az ókori város központja, és ma is impozáns épületekkel van teli: a régi athéniak gyülekezőhelye, a Metroon; a remekül helyreállított Déli Sztoá, a termeivel, üzleteivel és tágas, gyülekezésre alkalmas tereivel; és még sok más, romos szentély. Ezek közé tartozik a legjobb állapotban megőrzött ókori görög templom, amelyet a vulkánok, a tűz és a fémmegmunkálás istenének, Héphaisztosznak szenteltek.

A Kr. e. 449–415 között, Athén fénykorában épült templom az Agora északnyugati részének egyik nagy és impozáns építménye. Teljes egészében márványból épült, 32 × 14 méteres alapterületen helyezkedik el. Az elülső és hátsó – keleti és nyugati – oldalait 6-6 vastag oszlop díszíti; míg a hosszabb oldalak mentén 13 oszlop sorakozik. A tető mentén lenyűgöző frízek láthatók, egyikük Héraklész tetteit ábrázolja. A templomban bent, az ókori időkben, Héphaisztosz és a város védőistene, Athéné bronzszobrai álltak. Az ókori görögök építészeti tudásáról tanúskodó épület a mai napig áll – még a teteje is megvan – és az athéniak ugyanúgy láthatják nap mint nap, ahogy 25 évszázaddal ezelőtt Euripidész, Szophoklész, Szókratész és Platón is láthatta.

Az Agora felett, délkeleti irányban magasodik az Akropolisz, amely számos építészeti remekműnek ad otthont. Köztük van Niké temploma; az Erekhtheion nevű templom, benne hat női alakot ábrázoló szoborcsoporthal, a Kariatidák-

kal; valamint természetesen a Parthenon, amely talán a legcsodálatosabb rom, ami a klasszikus antikvitás korából ránk maradt. Bár sokkal nagyobb, mint Héphaisztosz temploma, a Parthenon felépítése kevesebb időbe – csupán tizenöt évbe – telt. A templomot Athénénak, a „parthenosznak” – azaz a szűznek – szentelték. Az épület azonban nem az ő imádásának kultikus helyszíne volt, hanem Athén városának kincstáraként üzemelt.

Az épület egyszerűen hatalmas. 70 × 30 méteres alapterületen áll, elől és hátul is 8-8 hatalmas oszlop szegélyezi, míg a két oldalán 17-17 oszlop áll. A konstrukció valódi építészeti mestermű. Ha az összes oszlop egyenesen állna és ugyanolyan magas lenne, az épület szabad szemmel, optikai okok miatt görbének tünne. Ezért a tervezők az oszlopokat kissé az épület belseje felé döntötték, míg a középső oszlopok valamivel nagyobbak a többinél. Ezen kívül a templom padlója közepén alig észrevehetően magasabb, mint a széleken. Összességében ezek a tervezői megoldások azt eredményezik, hogy az épület tökéletesen egyenes és szimmetrikus hatást kelt.

Az ókorban Athéné istennő 12 méter magas, elefántcsont és aranybevonatú faszobra állt az épületben. A szobrot Pheidiasz, az ókor leghíresebb szobrászmestere készítette. Ezen kívül még rengeteg egyéb szobor ékesítette a templomot, köztük az Elgin-márványok, amelyeket Thomas Bruce-ról, azaz Lord Elginről neveztek el, aki a 19. században vitte magával a szobrokat Angliába, miután megvásárolta azokat az Oszmán Birodalomtól, ahol nagykövetségként szolgált. A márványok azóta is a British Museum gyűjteményét gazdagítják.

Héphaisztosz temploma és a Parthenon a listám élén szerepelt, mint megtekintendő nevezetességek, és hasonlóan érdekelték a körülöttük lévő régészeti maradványok is. Legalább annyira izgatott azonban egy egyébként érdektelennek tűnő szikla megmászása is, amelyet a korai kereszténységet kutató történészként régóta ismertem. Ez az Areioszpagosz, azaz Arész dombja, ahol Pál apostol első athéni látogatásakor beszédet mondott az epikureus és sztoikus filozófusoknak, második hittérítő útja során.

Az Areioszpagosz ma is hasonló képet fest, mint Pál idejében: egyszerű kőszirt, amely a város fölött magasodik, és semmilyen rom nem ékesíti. Egyetlen megkülönböztető jegye a szikla alján felállított emléktábla, rajta Pál beszédének szövegével, valamint pár csúszós lépcsőfok, amely a szirt tetejére vezet. Igazán látványos helyszín, nem is önmagáért vagy a régészeti romok miatt, hanem mert mindkét oldalról a valaha létezett leglenyűgözőbb civilizációk egyikének

emlékei láthatók: alant az Agora romjai, felfelé tekintve pedig az Akropolisz még csodálatosabb maradványai tárulnak elénk. Ez Athén, a klasszikus antikvitás legnagyobb filozófusainak, drámaíróinak, művészeinek, építészeinek, és politikai gondolkodóinak otthona, amely erről a pontról minden irányban belátható.

Pál második hittérítő útján kereste fel ezt a helyet. Azért érkezett Athénba, hogy Jézusról és az ő feltámadásáról beszéljen. Eredeti közönségének egy része még többet akart hallani tőle, így a kérésnek eleget téve, felment az Areioszpagosra, hogy az ott rendszeresen összegyűlő filozófusok előtt tartson előadást. Beszédét azzal kezdte, hogy elmondta, milyen sok templomot és istenszobrot talált a városukban, de igazából csak az „Egy Ismeretlen Istennek” ajánlott oltár nyűgözte le.

A korai kereszténység kutatóit régóta foglalkoztatja, hogy mi lehetett a célja egy efféle oltárnak. Elképzelhető, hogy tartalékmegoldásként emelte egy pogány csoport, akik attól tartottak, hogy véletlenül kihagytak valakit a kollektív imádatból – arra az esetre, ha lett volna még egy isten, akit a városban sehol sem említettek név szerint, és nem kapta meg a neki járó tiszteletet. Az oltár az ő tiszteletére állt.

Pál az Ismeretlen Isten oltárára alapozta beszédét. Az athéniaiak talán nem tudják, ki lehet ez az isten, de ő tudja. Ő az egyetlen Isten, aki mindenki felett áll, a végső isteni lény, a menny és a Föld teremtető ura. Mivel mindent ő teremtetett, nincs szüksége fizikai reprezentációra vagy evilági templomokra. Ő az Isten, aki hamarosan ítéletet mond a világ és mindenki felett, fia, a halálból feltámasztott Jézus második eljövetelekor.

Pál szavai nem arattak osztatlan siker az Areioszpagoszon. Nem mintha a filozófusok megdöbbenek vagy megrémültek volna, esetleg kihívásnak érezték volna a helyzetet. Egyszerűen szórakoztatta őket a jelenet. Ott állt egy – hozzájuk képest legalábbis – műveletlen férfi, aki sületlenségeket beszélt a halottak feltámasztásáról. A legtöbben gúnyolódtak rajta, de volt, aki még többet akart hallani. Pál itt is szerzett egy-két hívót.

Amikor húsz évvel ezelőtt ugyanott álltam, Pál, az ő beszéde és a környezete járt a fejemben. Pál alacsonyabb sorból származó iparos és vándorló prédikátor volt. A külső tényezők kivétel nélkül ellene szóltak. Sokan megvetették, bántották, gyakran meg is verték, néha az élete is hajszálon múlt, és nem volt mögötte semmilyen evilági hatalom vagy rang. Sok szempontból a spektrum

másik végén állt, mint a görög civilizáció bölcsőjének, Athénnek a kulturális hősei.

Mégis Pál győzött.

Amiről Pál beszélt aznap az Areioszpagoszon, végül maga alá gyűrt mindent, amit alatta az Agora és felette az Akropolisz képviselt. Legyőzte Héphaisztosz templomát és a Parthenont is. Pálon kívül senki sem jósolta volna meg, hogy így lesz. Mégis így történt: a kereszténység meghódította a nyugati civilizációt.

Könyvemben törekedtem rá, hogy anélkül magyarázzam meg a kereszténység diadalát, hogy győzelmi narratívát gyártanék belőle. Történészként nem gondolom, hogy a Római Birodalom kereszténnyé válása elkerülhetetlen lett volna, és nem ünneplem azt az emberiség győzelmeként vagy épp a kulturális fejlődés jeleként, de azt sem gondolom, hogy társadalmi-politikai visszaesés vagy kulturális katasztrófa lett volna. Úgy hiszem, lehetetlen megmondani, hogy a világ jobb, avagy rosszabb hely lenne-e, ha nem győzedelmeskedik a kereszténység. Annyi biztos, hogy valami más lett volna helyette. De micsoda?

Mi lett volna, ha Iulianus nem 19 hónapig uralkodik, hanem mondjuk 40 éven át? Elérhette volna célját, hogy partvonalon kívülre szorítsa és felszámolja a kereszténységet? Tovább élhetett volna a görögök és a rómaiak dicsősége? Létrejöhetett volna az, amit ma nyugati civilizációként szokás emlegetni? Mi történt volna, ha Constantinus császár nem nyeri meg a Milvius hídi csatát, és elesik az ütközetben? Vajon végzetesen visszavetette volna ez a kereszténységet? Vagy az ugyanolyan mértékben növekedett volna tovább? Áttért volna valamelyik fia? Vagy folytatódtak volna a keresztényüldözések, és végül elfojtották volna a vallást? Ha így történik, mi lett volna utána? Még nagyobb kérdés, hogy mennyiben lett volna más a helyzet, ha Pál nem „látja meg a fényt”? Vajon lett volna más, aki felnő a feladathoz és elviszi az ígét a népeknek, hogy a teljes pogány világ megtérhessen? Vagy a kereszténység megmaradt volna egy judaista szektának, nagyjából olyan történelmi jelentőséget magáénak tudva, mint például, a zsidó esszénusok?

Nem tudjuk, és soha nem is fogjuk megtudni.

Tudjuk viszont, hogy a kereszténység meghódította a birodalmat, és ezt történelmi mozgalmuk diadalának tartották. Ha Kr. u. 400-ra a birodalom fele keresztény volt, 500-ra már nagy többségben voltak. A keresztényesedés jelentős előnyöket hozott az egyháznak. Constantinus még csak legalizálta, míg

Theodosius kötelező államvallássá tette, és a rá következő századokban a nyugat domináns vallásává vált. Miután a császárok kereszténnyé váltak, az emberek tömegesen vették fel a vallást, és ami különösen fontos, az arisztokrácia is követte őket. Az egyház vezetői immár nem a helyi hívek írástudói közül kerültek ki – a társadalom legműveltebb, szociálisan legjobban beágyazott, legravaszabb, legvagyonosabb és köztisztelőbb álló tagjai kerültek pozícióba.

Az egyház vagyona és hatalma óriásira duzzadt. A gazdagság nemcsak a káprázatos és látványosan feldíszített templomokon volt tetten érhető, de a püspökök földjein és birtokain is jól látszott. A hatalom sem csak a hívek személyes vallási életére terjedt ki: a vallási vezetőknek társadalmi és politikai hatalmuk is volt. Miután Romulus Augustulus 475-ben utolsóként foglalta el a Nyugatrómai Birodalom császári trónját, az egyház még javában erősödött, és ugyanez igaz volt keleten is.*

Sőt, a római pápák végül maguknak nyilvánították a nyugati hatalmat is. A nyolcadik, illetve újabb kutatások szerint a 9. században tűnt fel egy dokumentum, a Constantinusi Adománylevél, amelyet az első keresztény császárnak tulajdonítottak, aki ezek szerint Róma püspökeire hagyta a nyugati provinciák feletti uralmat. Íme, a Constantinusnak tulajdonított szöveg egy részlete:

„Azért, hogy a papi főveg ne értéktelenedjen, hanem ékeesebb legyen, mint az evilági császárság méltósága és dicsőségének hatalma, úgy palotánkat, mint Róma városát, egész Itália és a nyugati területek provinciáit, vidékeit és városait a mondott legboldogabb főpapnak, a mi Szilveszter atyánknak, egyetemes pápának és az ő főpapi utódai hatalmának és uralmának adományozzuk, szilárd császári döntéssel, ezen levelünk és ünnepélyes rendeletünk által a római szentegyház fennhatóságában való állandó megmaradásra.”**

* Arról, hogy miként kerültek a keresztény püspökök a pogány értelmiségiek helyére a római arisztokráciában – ahogy az a császárral való személyes kapcsolatokról és a rá gyakorolt befolyásból látható – l. Peter Brown: *Power and Persuasion in Late Antiquity: Towards a Christian Empire*. Madison, WI, University of Wisconsin Press, 1992.

** Idézve in Raymond Van Dam: *Remembering Constantine at the Milvian Bridge*. New York, Cambridge University Press, 2011. 22.

Egészen a 15. század közepéig rejtve maradt, hogy a dokumentum hamisítvány. Addig a Nyugat-Európa feletti pápai hatalom hitelesítésére használták. IX. Gergely pápa (1227–1241) erre a levélre hivatkozva csapott össze II. Frigyes szicíliai királlyal, mondván, hogy „Constantinus Róma püspökének adományozta a birodalmi jelvényeket és a jogart, a várost és a hozzá tartozó hercegséget, és az egész birodalom örökös felügyeletét.” VIII. Bonifác (1294–1303) kijelentette: „Én vagyok a Caesar, én vagyok a császár.”* Lehet-e ennél nagyobb hatalma az egyház vezetőjének? A hatalomátvétel befejeződött. Ez valódi győzelem volt.

De ezen nem osztozhatott mindenki. Ha a győzelem valaki más veresége árán következik be, azt is látnunk kell, mi veszett el a másik oldalon.

Nem állíthatjuk, hogy a kereszténység okozta az összes feledésbe merült vívmány eltűnését. Kijelenthető, hogy sok minden, ami idegen volt a kereszténységtől, valóban elveszett. A pogány kultúra jó részét lerombolták, vagy legalábbis elhanyagolták. Láthattuk, hogy a rombolás a 4. században kezdődött, amikor templomokat, szentélyeket pusztítottak el vagy csonkítottak meg. Természetesen, akad, ami megmaradt, ezek ma is a világ legnagyobb múzeumait gazdagítják, vagy eredeti helyükön állnak, régészeti oltalom alatt. A legtöbb ugyanakkor végleg elveszett, a túlbuzgó püspökök vagy fosztogató szerzetesek kezei által.

Egyéb, nem márványból és kőből készült műtárgyak azért tűntek el, mert nem törődött velük senki. Rengeteg irodalmi mű jutott erre a sorsra, több ezer könyv, amelynek létezését csak sejtethetjük: színdarabok, regények, versek, történelmi lejegyzések, filozófiai értekezések, tudományos munkák, esszék, és megannyi más műfaj. Nem csak arról van szó, hogy a heves keresztények elégették ezeket a műveket – bár olykor ez is kétségtelenül megtörtént. A legtöbbet egyszerűen csak nem másolták le újra az utókornak. Ennek pedig egyszerű oka volt. A középkori másolók szinte minden esetben keresztény szerzetesek voltak, akik a kolostorokban dolgoztak. Nekik sokkal fontosabb volt, hogy Pál leveleit másolják le, mint mondjuk Plautus darabjait. Az ehhez hasonló pogány művek egy része vélhetően a kereszténység elterjedése nélkül is elveszett volna. Hogy mekkora részük, azt persze nem tudhatjuk.

* Lásd 299. o. ** lábjegyzet

A szélesebb értelemben vett kulturális műtárgyak eltűnése mellett a vallás világát is jelentős veszteség érte. A kereszténység győzelme új vallásos felfogást hozott, és érdemes eltűnődnünk a változás jelentőségén. A kereszténység, amit Theodosius és utódai hirdettek, olykor nyomatékos törvényekkel és hatalmi erővel, szigorúan a niceai ortodoxiát képviselte. A kereszténység ezen formája doktriner alapokon nyugodott, és csak bizonyos teológiai nézeteket tűrt meg és írt elő mindenki számára. A változatosság – még a látszólag apró, teológiai részletek tekintetében is – ki volt zárva. Egyetlen igazság létezett, és az örök élet ennek az igazságnak a helyes ismeretén múlt.

A győzelemben elveszett a vallási kifejezés hatalmas és pompázatos sokszínűsége, ami a pogány világban mindenütt jelen volt. Nem lehet nem észrevenni, mennyire változatos volt az a több ezer pogány kultusz. Voltak közös elemek – mint az áldozás vagy az ima, ugyanakkor rengeteg, különböző mítoszokból érkező istent dicsőítettek, különféle szokások szerint. Zeusz, Athéné, Apolló, Héphaisztosz, a különböző erdők, patakok és mezők istenei, a háztartások és a családok istenei. Ez a roppant diverzitás maga után vonta a másság széleskörű toleranciáját is, hiszen az égiekhez vezető eltérő utakat nemcsak elfogadták és engedték, de egyenesen kíváncsúnak is tartották. Az ókori pogányság egyik legfőbb aspektusa a benne rejlő sokszínűség elfogadása és ünneplése volt. Ez a kereszténység térnyerésével szintén elveszett.*

De megváltozott az a világ is, ahol a vallás, az erkölcs, a filozófia, és a mítosz az emberi gondolkodás és élet különálló egységei lehettek. A kereszténység győzelmével megjelent a vallás mindent magába foglaló jellege, ami híveinek teljes életére rátelepedett, így nemcsak a kultikus gyakorlatokat érintette, de az erkölcsi előírásokat, az istenről szóló történeteket, és az Istenről és a valóságról alkotott nézeteket is. A kereszténység nemcsak a birodalmat hódította meg, de radikálisan megváltoztatta a benne élők életét. Megnyitotta a közérdekű intézmények kapuit, hogy a szegények, a gyengék, a betegek és a társadalom minden arra érdemes és rászoruló tagja megkapja a neki járó ellátást. Ez a forradalom hatással volt a kormányzásra, a törvényhozásra, a művészetekre, az irodalomra,

* I. Theodosius szerepéről, ami a szabadság megvonását és a vallási türelmetlenség térnyerését illeti, l. Charles Freeman: *A. D. 381: Heretics, Pagans, and the Dawn of the Monotheistic State*. New York, Overlook Press, 2008. A keresztények zsidóellenességéről lásd James Carroll: *Constantine's Sword: The Church and the Jews; A History*. Boston, Houghton Mifflin, 2001.

a zenére, a filozófiára, és – még fundamentálisabb szinten – arra a felfogásra is, hogy mit jelent embernek lenni. Bárhogy értékeljük is a helyzetet, akár úgy vélekedünk, hogy a nyugat kereszténnyé válása ünnepelni való diadal vagy megsiratandó vereség, azt senki sem vitathatja el, hogy ez volt a legmonumentálisabb kulturális átalakulás, amit a világunk valaha látott.

Függelék

A keresztény növekedés mértéke

1996-ban Rodney Stark írt egy szélesebb közönségnek szánt könyvet *The Rise of Christianity* (A kereszténység felemelkedése) címmel.* Ebben elemezte azokat a szociológiai tényezőket, amelyek szerinte a kereszténység győzelméhez vezettek a Római Birodalomban. A könyv a korai kereszténységgel foglalkozó szakemberek körében nem aratott osztatlan sikert, Stark érvelését több ponton is vitatták. Főleg amiatt érte kritika, hogy nem kellő körültekintéssel használta fel az ókori forrásokat.** Ugyanakkor Stark nem az ókori kereszténységet kutató történész, hanem szociológus, márpedig szakmájából adódóan tudja, hogyan számolja ki a populáció növekedését. Könyvének legjelentősebb és legérdekesebb részét egyértelműen az erre vonatkozó számításai teszik ki.

Stark olyat tett, amivel előtte senki sem próbálkozott: számolni kezdett. Tegyük fel, kezdi Stark, hogy Kr. u. 40-ben a kereszténységnek 1000 követője volt. Milyen sebességgel kell növekednie, hogy elérje a birodalom 10 %-át – azaz, mintegy 6 millió főt – Kr. u. 300-ra? Csakugyan csodás mértékű növekedésre lett volna szükség? Három évszázadon át tartó, nagy mértékű, csoportos át-

* Rodney Stark: *The Rise of Christianity: How the Obscure, Marginal Jesus Movement Became the Dominant Religious Force in the Western World in a Few Centuries*. San Francisco, HarperSan-Francisco, 1996.

** Lásd Elizabeth A. Castelli: *Gender, Theory, and the Rise of Christianity: A Response to Rodney Stark*. *Journal of Early Christian Studies*, 6. (1988) 227–257.

térések kellettek hozzá? Egyik sem. Mindössze egy egyenletes mértékű növekedés kellett. Ráadásul nem is hihetetlen mértékű. Hogy az 1000 keresztény 260 évvel később 6 millióra duzzadjon, az egyháznak évtizedenként 40 %-kal kellett növelnie létszámát – ez igazából nem is olyan sok. Éves szinten 3,4 %. Ha egy adott évben volt egy 100 fős keresztény csoport, annak egy évvel később 103-104 főre kellett duzzadnia. Más megfogalmazással, elég volt, ha száz keresztényből egy egész év leforgása alatt csak hárman vagy négyen képesek voltak áttéríteni egy-egy pogányt vagy egy kisebb családot.

Az egyenletes növekedés exponenciális függvényt eredményez. Ez azt jelenti, hogy eleinte számszerűen csak kevés ember tér át, de ugyanezzel a mértékkel később, amikor már sokkal többen vannak, a számok hirtelen megugranak. Az a három vagy négy áttérő, akit 100 fő esetén nyer a mozgalom, 1 millió fő esetén (éves szinten!) már 30–40 ezer áttérőt jelent. Úgy működik, mint a kamatos kamat. Egyik pillanatban még el sem hiszi az ember, hogy ez lehetséges, pedig az, és hirtelen villámgyorsan ömleni kezd a pénz. Nincs hozzá szükség kirívóan nagymértékű növekedésre sem. Stark nagy öröme van egy nagyszerű történelmi analógiánk is ezzel kapcsolatban. A szociológus egyik fő szakterülete a mormon vallás. A mormonizmus pedig megalapításától az 1990-es évek közepéig, amikor Stark könyve megjelent, 10 évenként 43 %-os mértékben nőtt. Ezek szerint tehát egyáltalán nem lehetetlen, hogy a korai keresztény egyház is hasonló mértékben növekedett.

Stark maga is elismeri, hogy a korai kereszténységet illető számításai hozzávetőlegesek. Ami azt illeti, ahogy már mondtuk, több ponton is vitatható a dolog. Stark nem gondolta át a kezdő értéket: Kr. u. 40-ben 1000 fővel számolt. Alig tíz évvel a kereszténység kezdete után járunk. A következő 26 évtizedre tehát 40 %-os növekedésre volt szükség a cél eléréséhez. De hogy jutunk el az ezer főhöz? Ha az Újszövetség ezzel kapcsolatban igazat mond – márpedig ebben a kérdésben nincs okunk kételkedni, mivel nem lenne könnyű megcáfelnunk az állításait –, akkor a kereszténység Jézus követőinek maroknyi csoportjával, mintegy húsz emberrel indult. Ez Kr. u. 30-ra tehető. Ahhoz, hogy ez a húsz fő 10 év múlva 1000 főre duzzadjon, 10 év alatt 4900 %-kal kellett volna növekednie. Ez azt jelentené, hogy az új vallás az első 10 évében 4900 %-kal nőtt, majd a következő 260 évben már csak 40 %-kal? Nyilvánvalóan nem.

Ráadásul a számok a másik végen sem működnek. Tegyük fel, hogy a kereszténység viszonylag egyenletesen, évtizedenként 40 %-kal nőtt, és Kr. u. 300-

ra elérte a 6 millió követőt. De mi jött ezután? Ha az egyház továbbra is 40 %-os növekedést produkált a következő 100 év során is, akkor 400-ra elérte a 170 millió főt. A baj csak az, hogy a birodalomban összesen 60 millióan éltek. Így tehát ez sem lehet helytálló.

Nyilvánvaló, hogy a kereszténység nem nöhetett egyenletesen, és ezt Stark is nagyon jól tudja. Igaz, hogy a mozgalom kezdetekor gyorsabban nöhetett, még akkor is, ha az évtizedenkénti 4900 % valószerűtlen is. Azonban egyértelmű, hogy a korai években 40 %-nál nagyobb mértékben kellett növekednie. Ez könnyen kimutatható. Ha a kereszténység Kr. u. 30-ban 20 fővel kezdődött, és 40 %-os mértékben nőtt, akkor mindössze 55 keresztény élt volna az egész világon akkor, amikor 60 körül Pál megírta a rómaiaknak szóló levelét. Azonban ebben a levélben 26 embert név szerint is üdvözlöl, és számos keresztény gyülekezetet megemlít. Mindezt egy olyan közösségben, amelyet nem maga alapított. Kijelenthető, hogy nem ismerhette egy ilyen egyház tagjainak nagy többségét, és itt csak egyetlen gyülekezetről beszélünk. Mi van a többi keresztény közösséggel, amelyekről tudunk, Jeruzsálemben, Damaszkuszban, Antióchiában, Epheszoszban, Filippiben, Thesszalonikában, Korinthosban, Galatiában és a többi helyen? Több száz, több ezer keresztény élhetett már Kr. u. 60-ban, de egészen biztosan nem 55. Lehet, hogy nem beszélhetünk tízezres nagyságrendről, de több százan egész biztosan lehettek.

Ezért először azt kell megfejtenünk, hogy hogyan jutottunk el Kr. u. 30-as 20 keresztényről a 60-as évre feltételezett néhány száz keresztényig. Az első évek növekedési mértéke viszonylag nagy lehetett. A növekedés mértéke egészen biztosan csökkent a periódus vége felé. Tegyük fel, hogy Kr. u. 300-ban valóban 3 millió körül járt a hívek száma, de 400-ra már 30 milliónál tartott a számuk. Ehhez már csak 25,9 %-os növekedésre volt szükség 10 év alatt. Ha viszont csak 2 millió keresztény volt 300-ban, a 30 millióhoz akkor is csak 31,1 %-os növekedés kellett. Statisztikailag ez nem hatalmas különbség – éves szinten csak kevesebb, mint 0,5 % az eltérés, azaz 100 főre vetítve 2 évenként 1-gyel több áttérőről beszélünk.

A növekedés mértékének átértékelése

Az előbbi megfontolások okán javaslom, hogy alakítsunk egy kicsit a keresztény növekedés mértékének számításán. Fontos az elején leszögeznünk, hogy egyen-

letes mérték a valóságban nem létezik. A populációk létszáma különböző tényezők hatására folyamatosan hullámzik. A keresztény egyház növekedését vizsgálva több, nehezen mérhető körülménnyel találkozhatunk. Milyen volt a keresztények halálozási aránya a teljes lakossághoz viszonyítva? Több gyermek született a keresztény családokban? Mennyire vetették vissza a számukat az esetenként fellángoló üldözések? Vagy esetleg a vértanúk bátorsága még növelte is a létszámukat?

Egyes tudósok, köztük Stark is, megkísérelték, hogy ezeket a kérdéseket is számításba vegyék, pedig valószínűleg egyik sem volt annyira fajsúlyos. A keresztények hasonló arányban születtek és haltak meg, mint a többiek, hiába kardoskodtak a keresztény szerzők amellett, hogy a keresztények soha nem folytattak abortuszhoz vagy nem követtek el csecsemőgyilkosságokat. Ezek az állítások propagandacélokat szolgáltak, és nem kezelhetjük őket naivan tényként.* Továbbá, ahogy arról már szintén beszéltünk, a keresztény betegápolás sem vezetett kisebb halálozási arányhoz. Ami pedig a vértanúkat illeti, valójában nem ismerünk olyan sok mártírt, hogy az ő tragikus sorsuk érdemben befolyásolja a keresztény populáció tendenciáit.**

Így tehát a minket foglalkoztató kérdés megválaszolásához nem venném figyelembe a kereszténység bizonyos jellemzőit, amelyek felületesen szemlélve a kérdést fontosnak tűnhetnek. Számításaimat két fix számra alapozom. Egyfelől megfelelhet a valóságnak, hogy a vallás mintegy 20 fővel indult Kr. u. 30-ban, és Kr. u. 400-ra a birodalom fele, nagyjából 30 millió ember tartozott az egyházhoz. A kérdés tehát az, hogy milyen mértékben nőtt a kereszténység, hogy a kezdeti húsz hívőből 370 év leforgása alatt 30 millió legyen.

Pál révén, ahogy azt korábban láthattuk, bizonyítottnak tekinthető, hogy a növekedés kezdeti mértéke jelentős volt, különösen a későbbiek fényében. Legtöbb levelét az általa személyesen alapított egyházaknak címezte. Ezekben névszerint is üdvözli társait, és más gyülekezeteket is megemlíti, persze nem azért, hogy fitogtassa sikerességét, és nem is azért, hogy statisztikai adatokkal halmozza el a 21. századi kutatót. Egyszerűen csak leveleket írt hittársainak, és közben nem gondolt rá, hogy mi lesz ezeknek a sorsa.

Pál többek között Makedóniában, Achaeában és Anatóliában alapított közösségeket. Ismertek a Korinthoszbán, Thesszalonikában, Filippiben, Epheszoszban, Galatiában, valószínűleg Szíriában és Kilikiában, valamint talán a nabateusok királyságában, Arábiában alapított közösségei (pl. Gal 1:15–21). Ezek mellett más, nem általa alapított egyházközösségeket is megemlít, így a jeruzsálemit, a damaszkuszt, az antiókhiai, a kolosszeit és a római. Mindösszesen 65 közösséget említ leveleiben (nem számítva a Timóteushoz és Tituszhhoz írt leveleket). Az Apostolok Cselekedeteiben további 13 gyülekezet bukkan fel.

Továbbá azt is feltételezhetjük a forrásaink alapján, hogy egy-egy közösség nem csupán 2-3 főből állt. Ahogy azt Pál működési módszereinél megfigyeltük, rendszerint addig maradt egy-egy városban, amíg a helyben alapított közösség meg nem erősödött annyira, hogy saját maguk is képesek voltak tovább gyarapítani létszámukat. A levelek is több esetben arra utalnak, hogy egy-egy közösségben több tucatnyian is lehettek. A thesszalonikai keresztények például, Pál levele alapján, azért keseregtek, mert elvesztették néhány tagjukat, és Pál válaszában megerősíti őket, hogy nem ez a sors vár mindenkre (1Thessz 4:13–18). Ebből a részletből egyértelműen az szűrhető le, hogy a közelmúltban egy nagyobb közösség számos tagja elhunyt.

Vagy vegyük csak a korinthoszi egyházat. Pál a nekik szóló első levelében több, különböző ember által felvetett problémára reflektál. A gyülekezeten belül pártoskodás ütötte fel a fejét, a tagok különböző spirituális vezetőket követnek (Pál négy ilyen vonalat nevez meg a levél 1. fejezetének 12. versében). Az egyház egyes férfi tagjai prostituáltakhoz járnak és ezt még hangoztatják is (6. fejezet). Másoknak azt mondja, egészen más hangnemben, hogy jól teszik, ha nem érintenek asszonyt, adott esetben még a feleségüket sem (1. 7. fejezet). Az 5. fejezetben újabb szexuális erkölcstelenségekről esik szó. A 8. és 10. fejezetben a közösség néhány tagja azt mondja, a keresztények nem ehetnek a pogány isteneknek dicsőítésére levágott állat húsból, mások pedig vitába szállnak velük ezzel kapcsolatban. A nők közül néhányan fedetlen fővel imádkoznak (11. fejezet). Ebben a fejezetben beszél Pál arról is, hogy míg a gazdagok jóllaknak és lerészegednek az Úr vacsoráján, a szegények éheznek, mert nincs mit enniük, ugyanis a hívek nem osztoznak egymással. Az istentiszteletek káoszba fulladnak, mert az emberek különböző nyelveken szólalnak fel, de nem magyarázzák el üzenetük jelentését egymásnak (12. és 14. fejezet). Nem a közösség javára használják a nekik szánt lelki ajándékot (12., 13. fejezet). Egyes kereszté-

* Lásd Castelli: *Gender, Theory, and the Rise of Christianity*.

** Candida Moss: *The Myth of Persecution: How Early Christians Invented a Story of Martyrdom*. San Francisco, HarperOne, 2014.

nyek azt állítják, hogy már tapasztalták a lelki feltámadást, és részesültek a megváltás üdvében (15. fejezet). Ez a rengeteg probléma azt feltételezi, hogy csak ebben a közösségben több tucatnyian lehettek. Mindez pedig alig huszonöt évvel Jézus halála után volt így, amikor az eredeti képlet szerint mindössze 55 kereszténynek kellett volna élnie az egész világon.

Ezek alapján az rajzolódik ki, hogy a kereszténység kialakulásakor valóban kiugróan sok áttérés történt.* Valószínűleg ezek közül sok közvetlenül Pál hitterítő tevékenységével hozható összefüggésbe. Azonban lehettek rajta kívül további misszionáriusok is, akik szintén sikerrel jártak. Válasszunk hát egy hihető növekedési mértéket, és tegyük fel, hogy az első 30 évben, Pál utolsó fennmaradó levelének megírásáig az egyház 10 évente 300 %-kal nőtt. Ha Kr. u. 30-ban 20-an voltak, akkor ez azt jelenti, hogy Kr. u. 60-ra 1280 keresztény élt. Ez nem is tűnik olyan borzasztó rossz becslésnek, bár kicsit túl pontos értékmeghatározás – mondjuk, hogy 1000–1500 keresztényről beszélhettünk. Csakhogy a növekedés nem folytatódhatott ilyen ütemben. Ha így lett volna, száz évvel később, Kr. u. 160-ra már több mint 1 milliárd felett járt volna a számuk.

Tehát feltételezhetjük, hogy az új vallás kezdetben nagy lelkesedést generált, egyrészt azok között, akik hallották Jézus prédikációit, illetve azok közt is, akik később Páltól és a többi hittérítőtől hallották az igét. Pál halála szinte biztosan maga után vont egy gyors visszaesést. A változás nem volt sem azonnali, sem tartós, mindenesetre továbbra is csak becsült értékekkel számolunk. Tegyük fel, hogy a növekedés mértéke évtizedenként 60 %-ra esett vissza, és az 1. század végéig ennyivel nőtt a hívek száma. Jézus hívei továbbra is lelkesen hirdették, hogy Isten fia nem csak megszabadította az emberiséget a bűneitől, de hamarosan vissza is jön értük, így az üzenet terjesztése még sürgetőbb lett. Évente 5 %-os mértékkel nőhetett tehát ez alapján a kereszténység, azaz 20 keresztény egy év alatt 1 fő új hívet szerzett átlagosan. Ezzel a mértékkel számolva 8389 keresztényt kapunk Kr. u. 100-ra. Ez a szám ismét elfogadhatóan hangzik, ugyanakkor lehetetlenül precíz adat. Maradjunk annyiban, hogy 7–10 ezer főről beszélhetünk.

Nem volna értelme – és nem is lehetséges – hogy évtizedről évtizedre lebontva elemezzük a növekedést. Világos, hogy a 60 %-os mérték sem fenntart-

* Különösen hálás vagyok James Bellnek a népességnövekedés kiszámolásához használt kalkulátor megalkotásáért, és a kereszténység növekedéséhez fűzött értékes észrevételeiért.

ható hosszú távon, hiszen ezzel az ütemmel 300-ra 100 millió felett lenne a keresztények száma, miközben tudjuk, hogy nagyjából 2-3 millióan lehettek. A 2 milliós határ eléréséhez 31,5 %/évtized növekedésre lett volna szükség 200 éven át, és a 3 millióhoz sem sokkal több, 34,2 %/évtized. Ahogy a korábbi számaink is túl pontosak voltak, úgy ezek a növekedési mértékek is azok, de a kérdés felettébb bonyolult, mivel már néhány százalék különbség is hatalmas eltéréseket okoz a végeredményben. Így aztán maradjunk egyszerűen annál a becslésnél, hogy Kr. u. 100–300 között 30–35 %/évtized volt a növekedés mértéke, de ez az arány természetesen különböző helyeken és időpontokban, bizonyos külső és belső tényezők függvényében folyamatosan ingadozott.

A 4. században, amikor Constantinus és az ő egyháznak kedvező intézkedései hatására nagy számban kezdtek áttérni az emberek, a növekedés %-os mértéke valamelyest értelemszerűen csökkent. Ellenkező esetben a század végére ismét több keresztényt kapnánk, mint ahányan összesen éltek a birodalomban, ráadásul még ekkor is rengetegen voltak azok, akik a pogány vallások valamelyikét követték – ezt keresztény és pogány forrásaink egyaránt tanúsítják. Az ösztöneink azt súgathják, Constantinus áttéréseivel a növekedés mértéke nem hogy alábbhagyott volna, hanem még növekedett is. Elvégre, az ő áttérése változtatott meg mindent, nem igaz? Nos, nem teljesen. A növekedés mértéke egyfelől épp azért csökkent, mert az áttértek száma nőtt. Minél több keresztény volt, annál kevesebben maradtak a nem keresztények, akiket még át lehetett téríteni. Így, mivel nem volt annyi potenciális alany, nem lehetett tartani az addigi ütemet.

Tegyük fel, hogy a növekedés 25–30 %-ra csökken. Ha 300-ban 2 millió keresztény élt, akkor száz év alatt 31,1 %/évtized emelkedéssel érhető el a 30 millió hívő, ha pedig 3 millióról indulunk, akkor 25,9 %/évtized mértékkel érjük el ugyanezt a számot.

Természetesen ez a fejtegetés nem más, mint Stark számainak csavargatása, hogy kicsit reálisabban mutathassuk be a helyzetet. Ezt úgy értük el, hogy a keresztények kezdeti számát a valósághoz igazítottuk, gyorsabb (de még nem elképzelhetetlen) kezdeti növekedéssel számoltunk, illetve a keresztények számának emelkedésével csökkentettük növekedési mértéket. A számokkal természetesen még tovább is lehet játszani – akár a végtelenségig is, ha valakinek ez a hobbija. Azonban egy ponton túl a tudományosan megalapozott becslés könnyen átcsaphat spekulatív számháborúba. A tudományos becslésünk alap-

ján tehát hozzávetőleges számaink vannak, de még ez is figyelemreméltó. Íme, a keresztények számának lebontása Kr. u. 400-ig, méghozzá az általam használt, pontosított növekedési mértékekkel – Kr. u. 30-tól 300 %; 60-tól 60 %; 100-tól 34 %; és 300-tól 26 % (Kr. u. 150-től ezresre kerekítve):

Kr. u. 30 – 20 keresztény

Kr. u. 60 – 1280 keresztény, hozzávetőlegesen 1000–1500 fő

Kr. u. 100 – 8389 keresztény, hozzávetőlegesen 7000–10 000 fő

Kr. u. 150 – 36 000 keresztény, hozzávetőlegesen 30 000–40 000 fő

Kr. u. 200 – 157 000 keresztény, hozzávetőlegesen 140 000–160 000 fő

Kr. u. 250 – 676 000 keresztény, hozzávetőlegesen 600 000–700 000 fő

Kr. u. 300 – 2 923 000 keresztény, hozzávetőlegesen 2 500 000–3 500 000 fő

Kr. u. 312 – 3 857 000 keresztény, hozzávetőlegesen 3 500 000–4 000 000 fő

Kr. u. 400 – 29 478 000 keresztény, hozzávetőlegesen 25 000 000–35 000 000 fő

Kislexikon

(Összeállította Szunyogh Szabolcs)

Afrodité: A szépség és szerelem görög istennője. A habokból emelkedett ki, tehát nem Zeusz atyától született, ez is jelzi független mivoltát. Keleti előképei között számos főistennő található.

Alexandriai Hüpatia (355–415): Egyiptomi hellén filozófus, matematikus és csillagász, az ókor talán legkiemelkedőbb tudónője; keresztény zavargások során kegyetlenül meggyilkolták.

Alexandriai Theón: 380 körül élt, a kor egyik leghíresebb matematikusa, Alexandriai Hüpatia édesapja.

Apollon (latinosan **Apolló**): Eredetileg talán napisten, neve hettita eredetű, azt jelenti: a Fiú, az Örökös. A görög mitológiában a költészet, a jóslás, a zene, a tánc, a művészetek, az íjászat és a gyarmatosítás istene. Gyakori jelzője a *Phoibosz*, azaz ragyogó, fénylő. A pestis istene is (mert akit ezüst nyilával eltalált, az meghalt). Noha a mitológia Zeusz gyermekeként besorolja az olümposzi hierarchiába, egyértelműen főisteni jellegzetességeket mutat, több helyen kultusza szinte kizárólagos volt. Ő is azon istenek egyike, akik egyfajta korlátozott monoteizmus felé vezető utat jelenítettek meg.

Arius (260–336): Alexandriai áldozópap volt, aki azt hirdette, hogy Jézus, bár az első minden teremtmény között, szintén csak Isten teremtménye. Az

a teológiai vita, hogy Jézus miképp egylényegű az Atyával, pusztító hatalmi harc kiindulópontja lett. Kezdetben a niceai zsinat egyik meghatározó személyisége, Atanáz püspök ért el sikereket a küzdelemben, aztán fordult a kocka, és Atanáznak kellett menekülnie, Arius pedig győzelmesen bevonult Konstantinápolyba, de ott szívrohamban meghalt. Ekkor ismét Atanáz került meghatározó helyzetbe. Az Ariusról nevezett arianizmus hosszú ideig riválisa volt az ortodox kereszténységnek, a mozgalom karrierjét eretnekségnek bélyegezve végezte. Az Ember Tragédiájában is megemlégett homoiusion-vita a kereszténység egyik első, véres belháborúja.

Arthur Darby Nock (1902–1963): A Harvard Egyetem vallástörténeti professzora.

Atanáz (295–373): Alexandria szentté avatott püspöke, Arius nagy ellenfele, egyszer pofon is ütötte riválisát. Egy Epifánusz nevű ókeresztény író így jellemezte: „(Szent Atanáz) rábeszélte, intett, erőszakot alkalmazott. Ha megtámadták, védekezett. Ha ő volt az erősebb, ellenfele nehéz órákat élt át. A félelmet nem ismerőknek az a gyengéjük, hogy nem tudják erejüket fölmérni, és ezért olykor elvétik a helyes mértéket. Atanázból hiányzott a szelídség és a gyöngédség. Az állandó harctól harciassá vált. Azáltal, hogy mindig újra megtámadták, hajlamos lett a maga védelmére. Mivel állandóan ütésekert kapott, végül maga is ütésekert osztogatott, mégpedig keményeket.” Atanáz a keleti kereszténység egyik legfontosabb szentje.

Athénagorasz (130–190): Teljes nevén Athéni Szent Athénagorasz, korai keresztény író. Két műve maradt fenn (az *Apológia* és *A feltámadásról* című írások), ezekben a keresztényeket ért alaptalan rágalmakat utasítja vissza.

Athéné: A görög mitológiában a bölcsesség és az igazságos háború szűz istennője. A sánta kovácsisten, Héphaisztosz megerőszkolta, az istennőről a földre cseppenő spermából keletkezett várost róla nevezték el. Athén védőszentjeként ő is olyan istennő, aki egy korlátozott monoteizmus központi alakja lehetett volna. A főisten, Zeusz fejéből teljes fegyverzetben pattant ki, születésének ez a bemutatása mintha az Olümposz urával valamiféle azonos-ságot, azonos rangot ajándékozna neki.

Aurelianus (214–275): Római császár, teljes nevén Lucius Domitius Aurelianus. Parasztként született Pannóniában, a mai Szávaszentdemeter környékén. Katonai karriert futott be, a légiók kiáltották ki császárrá. A tíz nagy keresztényüldözés közül az egyiket ő követte el.

Brown, Peter Robert Lamont (1935–): A Princeton Egyetem történésze, a későantikvitás és a római kor kutatója, egyik nagy műve Szent Ágostonról szól. (*Augustine of Hippo: A Biography*)

Burckhardt, Jacob (1818–1897): Svájci protestáns teológus és történész, egyik műve az 1853-ban publikált *Die Zeit Konstantins des Grossen* (Nagy Konstantin kora).

Caligula (12–41): Római császár, eredeti nevén Caius Iulius Caesar Augustus Germanicus. Kleopátra dédunokája volt. Gyerekkorában teljes családját kiirtotta az akkor uralkodó féltékeny császár, Tiberius, őt pedig a frontra száműzte a katonák közé. A kislány nagyon szeretett a harcosok hatalmas csizmájában csetleni-botlani, innen ragadt rá beceneve: Csizmácska, latinul Caligula. Miután a sors szeszélye folytán hatalomra került, kezdetben kulturált császárként uralkodott, de miután túlélte egy magas lázzal járó betegséget, embertelen zsarnok vált belőle, aki a hatalom mámorában öncélú gyilkosságok sorozatát követte el. Testőrei halálos merényletet követtek el ellene.

Caracalla (187–217): Római császár, teljes nevén Imperator Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus, született (Lucius) Septimius Bassianus. Ragadványnevét egy bokáig érő kelta köpenyről kapta, általában ugyanis ezt a ruhadarabot hordta. Vérengző uralkodó volt, fő tevékenységként rabló hadjáratokat vezetett, amelyek finanszírozására 212-ben kötelezte a provinciák nem római polgárait is az adófizetésre, ezzel egyben megadta a birodalom minden szabad lakosának a római polgárjogot. Testőrei szúrták le, miközben guggolva a szükségét végezte.

Celsus (görögösen **Kelszosz**): Az i. sz. 2. században élt görög filozófus, eszméit a vele vitatkozó ókeresztény szerzők műveiből ismerjük. Celsus szerint a keresztények megpróbálják kisajátítani Istent, holott ő mindenki számára elér-

hető, nem tesz különbséget ember és ember között a hite vagy vallása szerint. Origenész egyházatya fő műve a *Kelszosz ellen* címet viseli.

Ceres: Római istennő, a görög Démétérrel azonosították. Földistennő, de első sorban gabonaistennő, ugyanakkor az anyai szeretetet is megjelenítette. Később misztériumrituálék kötődtek hozzá, amelyek során rókák farkához égő tárgyakat kötöttek, és aztán szabadon engedték őket a Circus Maximusban. A misztériumjátékok során Cerest nők személyesítették meg. A kultusz egy volt a meghaló-feltámadó istenek titkos valláskezdeményei közül.

Cyprianus (más néven **Karthágói szent Cyprián**, 190-258): Karthágó püspöke. Művelt és gazdag ügyvéd volt, felnőtt korában tért meg kereszténynek, ekkor vagyona egy részét szétosztotta a szegények között. Karthágói püspökké szentelése után mintegy 150 afrikai püspökség került az irányítása alá. A vallásüldözések idején elmenekült, ezért később megvádolták, ügye Rómába került, de végül, hosszas küzdelem után Róma Cyprián mellett foglalt állást. Az önvédelemből írott könyve a fő műve: *De Unitate Ecclesiae* (Az egyház egységéről). Számos más művet is írt, amelyekben például az eretnekek által megkereszteltek keresztényi mivoltát vitatta. Talán leghíresebb mondása a következő: „Akinek az egyház nem anyja, annak az Isten nem atyja”. Élete végén egy újabb üldözés elől nem menekült el, önként ment a vértanúhalálba.

Csodatévő Szent Gergely (213–270): Origenész tanítványaként lett görög püspök. Jelentős ókeresztény könyvek szerzője. Számos csodát tett, például Caesareában nem volt elég hely egy templom építésére, de Gergely püspök imádságára a hegy leomlott, és így nyílt tér a templomnak. Egy alkalommal nyílt vitába bocsátkozott egy démonnal, akit kivonszolt a bálványtemplomból a napfényre, majd visszaüzte a pokolba. Amikor őt üldözték a rómaiak, diakónusával együtt fává változott, így nem találták meg. Az antióchiai zsinaton fellépett az eretnekek ellen. Egyik tanítványa, Nagy Szent Vazul Mózeshez hasonlította. Életét Nüszai Szent Gergely írta meg.

Decius (teljes nevén **Imperator Caesar Caius Messius Quintus Decius Traianus Augustus**, 249–251): Római császár, Pannóniában született, a Duna menti légiónok kiáltották ki császárrá. Ő volt az első uralkodó, aki biro-

dalmi szintű keresztényüldözést rendelt el, mert úgy vélte, a keresztények megsértik az ősök tiszteletét. A mai Dobrudzsa területén esett el egy gótokkal vívott csatában.

Diocletianus (**Caius Aurelius Valerius Diocletianus**, 244–311): Római császár, a későrómai birodalom létrehozója, bizonyos értelemben ő a Bizánci Császárság szülőatyja. Jelentős államférfi, nélküle a birodalom alighanem kétszáz évvel korábban összeomlott volna. Dalmáciában született, felmenői között egy felszabadított rabszolga is akad. Nevéhez kötődik a római keresztényüldözés utolsó pusztító hulláma (303–313). Nemcsak a keresztényeket üldözte, hanem a manicheusokat is, tehát azokat a vallási szektákat; akik nem fogadták el, hogy más istenben is szabad hinni az övéken kívül. Élete végén decentralizálta a birodalmat, majd visszavonult a főhatalomból a mai Splitben (Spalato) álló palotájába. Az új rendszer nem öröklésen alapult, hanem a vezetői képességeknek való megfelelés elvén működött, de nem sokáig, mert Nagy Konstantin császár, aki keresztény hitre tért, polgárháborút robbantott ki és megszerezte a főhatalmat.

Domitianus (**Imperator Caesar Domitianus Augustus**, született **Titus Flavius Domitianus**, 51–96): Római császár, Vespasianus fia, Titus testvére, terrorisztikus módszereket alkalmazó, abszolutista uralkodó. Drága gladiátorjátékokat rendezett, ahol nők és törpék is küzdöttek, stabilizálta a pénzt, felemelte a katonák zsoldját, Rómában hatalmas építkezéseket folytatott. Bevételei részben apja és bátyjai júdeai háborújából származtak. Számos szenátort kivégeztetett, üldözte a zsidókat, a keresztényeket, valamint a filozófusokat. Magántitkára gyilkolta meg.

Euszebiosz, **Kaiszareiai Euszebiosz**, **Caesareai Eusebius** (265-339): A Haifától északra fekvő Kaiszereia püspöke. Felszabadított rabszolga volt. *Onomasztikon* című művében megpróbálta a Szentföld bibliai helyeit azonosítani. Az általa írott *Egyháztörténet* című munka a kereszténység első három évszázadát tekinti át.

Flavius Gratianus (359–383): Római császár, a birodalom nyugati részében uralkodott.

Fox, Robin Lane (1946–): Történész, oxfordi professzor. Görög és latin történelemmel, valamint a korai iszlámmal foglalkozik. Számos tanulmányt írt Nagy Sándorról, a pogányság és a korai kereszténység viszonyáról valamint Hippói Szent Ágostonról.

Fronto, Marcus Cornelius (100–160): Szónok, nyelvész, a szenátus tagja, vagyos római, Marcus Aurelius császár tanácsadója. A kereszténység elleni vádjait egy 3. századi római egyházatya, Minucius Felix munkájából ismerjük.

Galerius Maximianus (260–311): Római császár. Sikeres hódító volt Keleten, de a főhatalomért vívott küzdelemben végül is alulmaradt Constantinus-szal szemben. Ő adta ki az utolsó keresztényellenes ediktumot.

Gibbon, Edward (1737–1794): Brit történész. Fő műve: *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* („A római birodalom hanyatlásának és bukásának története”). Kezdetben protestáns volt, aztán katolikus, aztán megint protestáns, de igazából az antikvitásért rajongott és a kereszténység távol állt tőle, sőt szerinte éppen a kereszténység okozta a birodalom bukását, azzal, hogy fellazította a római erkölcsöket.

Harnack, Carl Gustav Adolf von (1851–1930): Német evangélikus teológus. Az ún. Tübingeni Iskola képviselője volt, a hellenisztikus filozófia kereszténységre gyakorolt hatását kutatta. Harnack egyike a modern Biblia-tudomány megteremtőinek.

Héphaisztosz: Görög isten, aki férfi közreműködése nélkül fogant. Héra egyedül hozta világra, de olyan csúnyának találta, hogy ledobta az Olümposzról a földre, Héphaisztosz ekkor sántult meg. Kovácsisten, műhelye az Etna, a latin Vulcanusszal azonosították. Megítélése annak a folyamatnak megfelelően változott, ahogyan az iparos tevékenység a harcosokkal szemben tekintélyt vívott ki magának. Az egyik legszebb állapotban megmaradt athéni templomot neki szentelték.

Héraklész: Görög mitológiai félisten, kultusza föníciai eredetű, sokan a Bibliában is szereplő Ariokh királlyal azonosítják. Egyike a világot civilizáló hősöknek. A hatalmas erejű férfi szörnyeket győzött le, biztonságosabbá tette a világot, őt magát viszont örület gyötörte. A görög mitológia egyik legnépszerűbb szereplője.

Hippói Szent Ágoston (Aurelius Augustinus, 354–430): A keresztény egyház egyik legfontosabb elméleti ideológusa. Észak-Afrikában, egy Hippo nevű városban volt püspök. Gazdag patrícius családból származott, felnőtt korában tért meg, később manicheista lett, aztán újra keresztény. Fő művei az *Isten városa* és a *Vallomások* című könyv. Szerinte Isten felfoghatatlan, de nem leírhatatlan, mert az anyagi világban számtalan bizonyíték utal a létezésére. A szabad akarat híve volt, Istent pedig a Jósággal és a Szépséggel kapcsolta össze.

Ízisz: Egyiptomi istennő, Ozirisz nőtestvére és felesége, Hórusz anyja. Ízisz erotikus fordulatokban gazdag története elbeszéli, miként „nemzett” magának gyermeket meggyilkolt szerelme phalloszától, s hogyan adott neki új életet az új fáraót jelképező sólyomisten, Hórusz alakjában. Ízisz népszerű anyai istennő volt a római korban, kultusza Szűz Mária tiszteletében élt tovább.

Julianus Aposztata (teljes nevén **Flavius Claudius Iulianus, 331–363):** Római császár, akinek különlegességét az adja, hogy noha nagyon alapos keresztény nevelést kapott (vagy éppen ezért), megpróbálta a konstantini folyamatot visszafordítani. Úgy döntött, a kereszténység nem alkalmas birodalmi vallásnak, és visszatért az antik kultuszokhoz. Nem kedvelte a vak hitet, a dialógusok szólásszabadságát hirdette. Nem üldözte a kereszténységet, de nem is támogatatta, őt igazán a perzsa eredetű mithraizmus érdekelte. A vallási fordulat okát ő maga határozta meg így: „Nincs az a vadállat, amely annyira ellenséges lenne az emberhez, mint általában a keresztény szekták egymáshoz.” Jelzője („aposztata”) azt jelenti: hitehagyó. Ehrman felveti a gondolatot, miként alakult volna világtörténelem, ha Julianus császár nem veszti életét egy csatában 19 havi uralkodás után, hanem Constantinus-hoz hasonlóan évtizedekig ő kormányozza a birodalmat. Ebben az esetben a kereszténységnek talán csak egy rövid epizódszerep jutott volna.

Júnó (teljes nevén **Iono Regina**): Valószínűleg etruszk eredetű római főistennő, Jupiter felesége, a görög Hérával azonosítják. Jelzője: a „tehén szemű”. A szülés és az anyaság istennője. Szent állata a lúd volt. Római részről nem az ő kultusza épült be Szűz Mária alakjába, hanem Diána istennőé.

Jupiter (teljes nevén **Jupiter Optimus Maximus**, azaz a „legnagyobb és legjóságosabb Atya”): Római főisten, a görög Zeusz atyával azonosították. Jupiter főpapjának a tisztségét Julius Caesar is betöltötte egy ideig.

Jusztinusz mártír (**Szent Jusztinus**, 103–166): Ókeresztény egyházi író és tanító, vértanúhalált halt. Összesen három könyve maradt fenn. Leírta az őskeresztény mise folyamatát. A két hitvédő könyve mellett a harmadik a *Párbeszéd a zsidó Trifónnal* címet viseli.

Lactantius (teljes nevén **Lucius Caecilius Firmianus Lactantius**, 250–325): Ókeresztény író. Részletesen írt a Diocletianus császár uralkodása alatt lezajlott keresztényüldözésekről. Nagy Konstantin fiának nevelője volt. Azt tanította, ha az emberek nem félnének „a felső lény” haragjától, olyan jogtalanságokra és erkölcstelenségekre vetemednének, amelyek következtében az ember válna a világon a legdurvább, legkegyetlenebb élőlényé. Ezzel az érveléssel hozta összhangba Isten haragját és jóságát.

Latourette, Kenneth Scott (1884–1968): Amerikai történész. Kínával, Japánal és a kereszténységgel foglalkozott. 1937-ben jelent meg *A kereszténység terjedése* című munkája.

Libaniosz (314–393): Görög szofista filozófus, a híres római rétor, ő az antik hellén kultúra utolsó nagy művelője.

Liber: Római talajisten. Ő tette termővé a földet. A szőlő és a borkészítés sikeressége is tőle függött, ezért a görög Dionüszosszal azonosították.

MacMullen, Ramsay (1928–): A Yale Egyetem történészprofesszora. Fő kutatási területe a római kor. Azt kutatta, miként jutott a pogány hitvilág helyére a kereszténység.

Madaurai Maximus: A Karthágó melletti Madaurán élt antik filozófus, aki Szent Ágostonnak írott levelében kritizálta a keresztényeket, mert szerinte az egyetlen isten különböző formákban jelenik meg, s ezért a hagyományos római kultuszok heves támadása keresztény részről szerinte nem igazságos.

Marcus Aurelius (teljes nevén **Imperator Caesar Marcus Aurelius Verus Augustus**, született **Marcus Annius Catillius Severus**, 121–180): Római császár. Tanult jogot és filozófiát, elegánsan beszélt görögül, ő a lélekelemző próza létrehozója. Sztoikus meggyőződésének megfelelően önmérsékletet hirdetett. Nemcsak sikeres hadvezér volt, hanem Róma egyik legkiemelkedőbb államférfiját tisztelhetette benne. A Pannóniában meghódított népeket földhöz juttatta és colonusként letelepítette őket. A keresztényeket uralkodása elején nem üldözte, később azonban a közvélemény őket tette felelőssé a pestis terjedéséért, ezután engedélyezte a keresztények elleni brutális fellépést.

Maternus, Julius Firmicus (300–350): Ügyvéd, szenátor, asztrológus, csillagjós, egyházatyja. Fő művében, *A pogány vallások tévelygéséről* című könyvben arra biztatta Nagy Konstantint és utódját, hogy égenségre kényszerítsék a pogányok templomait.

Maternus Cynégius (?–388): Magas rangú római hivatalnok, aki a kereszténységet államvallássá tevő Nagy Theodosius császár megbízásából számos nem antik templomot és hellenisztikus kulturális központot rombolt le Egyiptomban és Szíriában. Ezzel egy időben erőteljes antiszemita tevékenységet is folytatott.

Maxentius (**Marcus Aurelius Valerius Maxentius**, 278–312): Római császár. A Diocletianus császár által bevezetett utódlási rend nem vette figyelembe az öröklést, hanem az alkalmasságot tette a kiválasztás fő szempontjává, ennek következtében Maxentius elvesztette politikai reményeit. Amikor a légiók kikiáltották Constantinust császárrá, pedig az új rendszer szerint nem ő következett volna a sorban, Maxentius is aktivizálta magát, és császárként kezdett uralkodni Rómában. Ettől kezdve rendkívül bonyolult hatalmi harc kezdődött a főhatalomra aspiráló különböző, önmagukat császárnak tekintő római vezetők között, és ennek a küzdelemnek a csúcspontján került sor a

Milvius hídi csatára. Ez az az ütközet, amely előtt Nagy Konstantin a Napkeresztet látta. Maxentius vesztett, menekülés közben beesett a folyóba és megfulladt, Konstantin pedig megszerezte a főhatalmat. Ezt a napot, i. sz. 312. október 28-át tekintik sokan a hatalmi szervezatként működő egyház igazi születésnapjának.

Milánói ediktum: 313. február 3-án adták ki Constantinus és Licinius római császárok a kereszténységet engedélyező rendeletet. *„Amikor én, Constantinus Augustus, és én, Licinius Augustus, kedvező előjelektől kísérve Mediolanumba érkeztünk és mindent fontolóra vettünk, ami a köz hasznára és javára szolgál, a többi dolog közt, melyekről úgy tűnt, hogy mindenkinek hasznára válnak, úgy döntöttünk, hogy mindenekelőtt és elsősorban olyan rendeleteket bocsátunk ki, amik biztosítják az istenség iránti tiszteletet és imádatot, azaz hogy megadjuk a keresztényeknek és mindenkinek azt a szabad választást, hogy azt a vallást kövesse, amelyiket akarja, úgyhogy bármelyik istenség vagy mennyei hatalom jóakarattal lehessen irántunk és mindenki iránt, aki hatalmunk alatt él.”* – olvashatjuk a milánói ediktumban (rendeletben). Korábban egy másik császár (Galerius) már lehetőséget teremtett a szabad vallásgyakorlásra, de politikai célra csak ez a két szövetséges császár használta a kereszténységet. Mindketten keresztény katonáik lelkesedésére számítva csaptak össze riválisaikkal, és mindketten sikerrel, de később Constantinus legyőzte Liciniust is, így neki jutott a történelmi dicsőség.

Minerva: Római istennő, a kézművesség és az ipar védője, a görög Athénével azonosították. A vezető istenhármaság része volt, Jupiterrel és Júnóval együtt.

Minucius Felix: Római egyházi író, egyházatya, az i. sz. 3. században élt. Az *Octavius* című párbeszédes vitairata tartalmazza a keresztényeket támadó és az őket védő érvek egy részét. Az ő művéből tudjuk például azt is, hogy váddal először nem a zsidókat, hanem a keresztényeket illették (mindkét csoportot alaptalanul).

Nagy Theodosius (eredeti nevén **Flavius Theodosius**, 347–395): Római császár, az utolsó jelentős uralkodó, aki a teljes Római Birodalom egésze felett

uralkodott. Súlyos betegségében vált katolikus (niceai) kereszténnyé, felépülése után üldözte az ariánusokat. A pogányokkal és a zsidókkal szemben toleráns volt, de meghátrált, amikor Szent Ambrus, Milánó püspöke kitiltotta a miséről a császárt azért, mert meg akart büntetni egy zsinagógát felgyújtó és a zsidókat legyilkoló keresztény csoportot. Élete vége felé Szent Ambrus hatására a pogányokkal szembeni toleranciája is elpárolgott, igaz, a püspök azért is megbüntette, mert egy lázadás megtorlásaként hatalmas vérengzést rendelt el Thesszalonikében. Ezt a küzdelmet tekinthetjük a keresztény egyházi és világi hatalom első rivalizációjának. A püspök követelésére a császár bűnbánatot gyakorolt, ez széleskörű hatással járt, például Szent Ágoston Nagy Theodosiust tartotta az ideális keresztény uralkodónak.

Nazianzi Szent Gergely (329–390): Konstantinápoly püspöke, hellenisztikus műveltségű filozófus volt. A keleti kereszténységben ő a három szent életű főpap egyike, neki köszönhetjük a Szentháromság-tan ma érvényes kidolgozását. Nagy szerepe volt az egyház egységének megőrzésében, mert amikor a zsinaton ellenfelei formai okokra hivatkozva nem akarták elfogadni, hogy Gergely legyen a birodalom legfontosabb városának püspöke, ő a kor szokásaival ellentétben nem eretneknek kiáltotta ki ellenfeleit, hanem a belső béke érdekében lemondott. A keresztények körében szokatlan gesztuson meglepődött császár állítólag megtapsolta.

Origenész (teljes nevén **Origenész Adamantiosz**, azaz a „Legyőzhetetlen” 184–254): Az egyik legfontosabb ókeresztény író és egyházatya. Apja vértanúhalált halt, őt magát eretneknek kiáltották ki keresztény ellenfelei. Ki is átkozták, de ekkor még keresztények nem ölhetek keresztényt – Origenész pogányok kezétől halt meg, a Decius császár idején kiadott keresztényellenes rendelet értelmében elfogták és halálra kínozták. Alapos műveltségű tudósként írta meg *Hexapla* című fő művét, amely – mint a neve is mutatja – hat hasábon közölte a Héber Biblia, a keresztény Ószövetség hat szövegváltozatát. Ez a könyv csak töredékesen maradt fenn, de így is ezt tarthatjuk az összehasonlítható bibliatudomány első nagy művének. Fontos írása a *Kelszós ellen* című vitairat, amelyben a neoplatonista filozófus, Kelszós vádjai ellen védte a keresztény hitet.

Plinius, Ifjabb (teljes nevén **Gaius Plinius Caecilius Secundus**, i. sz. 61–113):

Magas rangú római tisztviselő, egy Búthinia nevű tartomány kormányzója Traianus császár idején, Caius Plinius Secundus Maior természettudós unokaöccse. Vallástörténeti szempontból azért fontos személy, mert tanácsért fordult az uralkodóhoz a keresztényekkel kapcsolatos helyes magatartást illetően. Hosszú levelében kifejti, hogy a keresztényeket ő nem találja bűnösnek, mert minden vétjük abban áll, hogy „a hét bizonyos napján összejönnek, és napkelte előtt Krisztusnak mint Istennek himnuszokat énekelnek. Majd hazatérnek, s ismét összejönnek valamilyen ártatlan étel elfogyasztására, s kötelezik magukat, hogy semmi gonoszat nem tesznek.” A katonacászár röviden válaszolt, ennek lényege, hogy ha a keresztények botrányt okoznak, meg kell őket büntetni, egyébként nem kell nyomozni utánuk. Ebből a levelezésből tudjuk, hogy mintegy hetven évvel Jézus megfeszítése után a kereszténység jelentősége már elérte a császári figyelem szintjét, aki nem tartotta bűnösnek vagy veszélyesnek az új vallás híveit.

Polikárp (Polükarposz, Szmirnai Szent Polikárp, 69–155): Az egyik legelső egyházatyja, személyesen ismerte János apostolt. (És az ő tanítványa volt Irénéusz.) Szmirna püspökeként öregkorában halt vértanúhalált.

Stark, Rodney (1934–): Amerikai vallásszociológus. Népszerű művére, a *Kereszténység felemelkedése* (The Rise of Christianity) című munkára, Efram többször is hivatkozik. Stark kezdetben a washingtoni egyetem professzora volt, majd Texasba költözött, és a Baylor Egyetemen társadalomtudományokat tanít.

Serapis (Szerápisz vagy Szarápisz): Különböző előképekből mesterségesen létrehozott egyiptomi isten, Ozirisz, Zeusz és Hádesz vonásai tűnnek elő rajta. Nagy Sándor egyik alvezére az uralkodó halála után megszerezte Egyiptomot, magát fáraónak nyilvánította. Vele kezdődik a hellenizmus korszaka Egyiptomban. I. Ptolemaiosz Szótér fáraó az egyiptomi és görög kultuszok összekapcsolására alkottatta meg ezt az istenképet, hatalmas temploma, a Szerapeion a nagy város, Alexandria egyik díszje volt. Serapist a római korban is népszerű istenként tisztelték.

Simon mágus: Rejtélyes újszövetségi személy, úgy tűnik, mintha Szent Péter meghasadt énjének másik fele lett volna. (Pétert is Simonnak hívták korábban.) A hivatalos változat szerint csodákat tett, valamiféle szektát alapított, és rivalizált az őskereszténységgel. Szent Pétertől meg akarta vásárolni a Szentlélek kiosztásának kegyelmét, ezért Péter kiátkozta. Később Simon Rómába ment, s ott azt terjesztette magáról, hogy ő a Fenséges Isten. Péter őt üldözve került Rómába, ahol csodatevés versenyebe keveredtek, például repültek, de Péternek hosszabb utat sikerült a levegőben lebegve megtennie, így ő győzedelmeskedett. Neve főképp azért maradt fenn, mert az egyházi funkciók pénzért árusításának bűnét VII. Gergely pápa óta róla nevezik, ez a simónia.

Sol Invictus: A késő római korban népszerű napisten, neve szó szerint azt jelenti: a „Legyőzhetetlen Nap”. Kultusza Aurelianus császár alatt vált jelentőssé, a kereszténységet birodalmi vallása pályájára állító Nagy Konstantin családja is benne hitt. Egyike azoknak az istenképeknek, akik a monoteizmus felé vezető úton megjelentek. Maga Konstantin a Sol Invictus napkeresztjét látta az égen a Milvius hídi csata előtt, ezt azonosította később Krisztus keresztjével. Meghaló-feltámadó isten, hiszen azért helyezték ünnepét december 25-re, mert ekkor leghosszabb az éjszaka, de a Sol Invictus legyőzi a sötétséget és új erőre támad. Az ünnep dátuma meghatározta a keresztény karácsony naptári helyét is.

Suetonius (teljes nevén **Caius Suetonius Tranquillus**, 69–160): Római történetíró, aki arról vált nevezetessé, hogy a római császárokról szóló életrajzaiban számtalan dehonesztáló és pikáns adatot közölt.

Lukianosz (120–180): Görög műveltségű szír ügyvéd és satíráíró. Kigúnyolta a túlzott vallásosságot, az álszenteskedést, a pöffeszkedést, a kapzsiságot, az üresfejűséget. Még az istenek is megkapták tőle a magukét, irigy és marakodó lényeknek írta le őket.

Galénosz (teljes nevén **Aelius Galenus vagy Claudius Galenus**, 129–201): Hippokratész mellett az ókor leghíresebb orvosa, valamint filozófus. Ő osztotta a testnedveik szerint különböző vérmérsékletűekre az embertípusokat.

Embert talán nem, de majmokat és disznókat boncolt. Filozófusként a racionalizmus és az empirizmus vitái érdekelték igazán.

Sulpicius Severus (355–420): Ókeresztény író, ő készítette el Tours-i Szent Márton életrajzát is. Ez a mű népszerű volt az egész középkoron át, tulajdonképpen ő teremtette meg a hagiographia, vagyis a szentek életét bemutató történeti könyvek műfaját. Saját életrajzának hatása alatt vagyónát szétosztotta a szegények között. Talán pappá is szentelték.

Symmachus (teljes nevén **Quintus Aurelius Memmius Eusebius Symmachus**, 342–403): Római szenátor és híres szónok volt. Nem viseltetett a keresztények iránt ellenséges érzelmekkel, sőt Szent Ágostonnak éppen ő szerzett egy jó állást, de megpróbálta rábeszélni a radikális milánói püspök, Szent Ambrus hatása alá került császárt, hogy legalább a szenátus épületében álló, Augustus által emelt római Victoria-oltárt ne romboltassa le. Az oltárt végül eltávolították. Symmachus érvelésében a vallásszabadság igénye is megjelent: *„Ez a kultusz készítette az egész földkerekséget arra, hogy nekem engedelmeskedjék, ezek a szentélyek üzték el Hannibált a falaktól, a gallusokat a Capitoliumtól... Ezért kérünk türelmet atyáink istenei számára. Amit mindenki tisztel, annak kell lennie az Egyetlennek. Ugyanazokra a csillagokra nézünk, egy égbolt borul fölénk, egy világ vesz körül mindnyájunkat. Mit számít, hogy milyen úton keresi ki-kí az igazságot? A titok túlságosan nagy ahhoz, hogy csak egyetlen út vezethessen hozzá...”*

Szibilla-könyvek: Az indoeurópai népek körében mitikus tisztelet övezett bizonyos könyveket. Ilyen volt például az indiai áriják körében a **Védák** címen ismert gyűjtemény. A Szibilla-könyvek eredete a homályba vész; a görögül, hexameterekben írott jóslatgyűjtemény hellén földről került Itáliába, ahol a küméi Szibilla könyveként lett ismert. A római király hatalmas összegért megvásárolta és a Jupiter temploma alatti kincstárban őriztette, de aztán egy tűzvészben elpusztult. Augustus császár azonban pótolgatta Szibilla könyveit, és Apolló templomában őriztette azokat. A 4. században a keresztények mint pogány babonát, elégették.

Szixtusz: Róma püspöke, a 6. pápa (neve is erre utal). Népszerűsége olyan nagy volt az egyházon belül, hogy napjainkig 13 pápa vette föl a nevét. A hagyomány szerint ő nem halt vértanúhalált, de **II. Szixtusz** pápát 258. augusztus 6-án kivégezték.

Tacitus (teljes nevén **Publius – vagy Caius – Cornelius Tacitus**, i. sz. 55/56–117/120): Római történetíró. Különböző magas beosztásokat is betöltött, emlékét mégis történeti munkái őrizték meg, amelyeket az ő általa alkotott kifejezéssel „harag és részrehajlás nélkül” írt meg (bár az a tény, hogy Julius Caesar dinasztiáját örülteknek és gyilkosoknak ábrázolta, némi elfogultságra enged következtetni.) Ő őrizte a Szibilla-könyveket, ő rendezte az egyiptomi istenek, Ízisz és Szerapisz kultuszainak ünnepségeit. Tett említést a kereszténységről, de negatív összefüggésben, ezért a középkori szerzők nem szerették. Talán ő a római történetírás legkiemelkedőbb mestere.

Tertullianus (teljes nevén **Quintus Septimius Florens Tertullianus**, 160–225): Az egyik legfontosabb ókeresztény író és egyházatya. Karthágói volt, filozófiai és jogi tanulmányok után ügyvéd lett, görögül és latinul írta műveit a kereszténység védelmében. Később a keresztények erkölceit túl lazának találta, ezért új vallást alapított, majd egy később eretneknek nyilvánított görög ókeresztény vezető mozgalmának a híve lett. Ő Tacitust tartotta példaképének, leghíresebb tanítványa Szent Cyprián. Szenvedélyesen írt, támadta a pogányokat és a zsidókat, valamint a gnosztikusokat. Nem hitt abban, hogy az eretnekek megjavíthatóak, és ellenezte, hogy a tanulatlan hívek kezébe adják a Szentírást. Halála előtt talán visszatért az egyházba.

Tours-i Szent Márton (316–397), a középkor egyik legnépszerűbb katonaszentje. A mai Szombathely területén, Savariában született. Szülőháza felett áll a mai Szent Márton templom. 12 éves korában tért meg, 15 évesen lépett be a hadseregbe. Híres története szerint egy hideg estén, a mai Amiens kapuján kilépve egy összevert, kifosztott, vacogó koldussal találkozott. Kardjával kettévágta a köpenyét és a felét a koldusnak adta. Éjszaka álmot látott: megjelent Jézus, és azt a fél köpenyt viselte, amit ő a koldusnak adott. Ő az első szolgálatmegtagadó, mert ettől kezdve nem volt hajlandó fegyvert fogni, viszont engedelmes katonaként kard nélkül indult a csatába. A császár elámult,

mert az ellenség meghátrált és békét kért. Élete végén Tours püspökévé akarták választani, ő azonban szerénységből elbújt egy libaólba. A ludak gágogása árulta el, ezért ünnepeljük a libákat Márton-napon.

Tyanai Apollóniosz: Jézus híres ellenlábasaként tartja számon az egyházi emlékezet. Jézus korában élt. Szintén szűztől született, szintén tett csodákat és ő is a szeretetről tanított, halála után pedig feltámadt. Tanítványai az evangéliumokhoz hasonló életrajzokat írtak róla. Egy Philosztratosz nevű görög szerző írt róla, Krisztus antik megfelelőjeként ábrázolta.

Valerianus (teljes nevén **Imperator Caesar Publius Licinius Valerianus Augustus**, 253–260): Római császár. Első keresztényellenes rendeletében (ediktumában) még csak a közéletből tiltotta ki a kereszténységet, de otthoni használatra engedélyezte, később keményebbé vált, uralkodása idején végezték ki Szent Cypriánt, Szent Lőrincet és II. Szixtus pápát is. Öreg korában a pártusok fogságába esett. Attól kezdve a pártus király őt használta lépcsőnek, amikor fellépett a trónjára, illetve neki kellett a pártus uralkodót nyeregbe segíteni. Halála után kitömték és úgy mutogatták. Fia semmit sem tett a kiszabadításáért.

Venus: Római főistennő, a növények és kertek gondozásának védője volt, később a szépség, a szerelem, a termékenység istennője lett, a görög Afroditével azonosították. Tőle származtatta magát Julius Caesar családja. A kereszténységhez egyetlen szál fűzi. Amikor Hadrianus császár i. sz. 135-ben leromboltatta Jeruzsálemet, és a helyén Aelia Capitolina néven egy római várost hozott létre, a zsidó templom helyére Jupiter-szentélyt, Jézus sírja helyére pedig Venus-oltárt emeltetett.

Vitruvius (i. e. 70/80–i. sz. 15): Római építész, teljes nevén Marcus Vitruvius Pollio, hadmérnök és építész volt, talán Julius Caesart is szolgálta. Az építészetéről írt tízkötetes munkáját évszázadokon át tankönyvként használták, az emberi test arányairól kifejtett nézetei Leonardo da Vinci műveit is inspirálták.

A szerzőről

© Dan Sears (UNC-Chapel Hill)

Bart D. Ehrman az Újszövetség és a korai keresztényég történelmének szakavatott kutatója. Pályafutása során több, mint harminc könyvet írt, köztük a New York Times sikerlistájára is felkerült *Misquoting Jesus* és a *How Jesus Became God* című művekkel. A North Carolina egyetem Vallási Tanszékének professzora nyolc népszerű hang- és videókurzust is jegyez. Cikkei megjelentek a *Time*, a *New Yorker* és a *Washington Post* hasábjain is, de szakértőként rendszeresen feltűnik az *NBC*, a *CNN*, a *History Channel*, a *National Geographic Channel*, a *BBC* és az *NPR* műsoraiban is.

A történelem legnagyobb alulról szerveződő mozgalma...

Sehol sem volt megírva, hogy a kereszténység lesz a Nyugat uralkodó vallása. Ugyanilyen könnyen megtörténhetett volna, hogy csupán apró judaista szektaként vonul be a történelemkönyvekbe. Ehhez képest a keresztény egyház, amelynek kezdetben alig néhány tucat, kétkezi munkát végző követője volt csupán, közel négyszáz év alatt harmincmillió hívőre tett szert, és Róma hivatalos vallásává vált.

Mi lehetett a siker kulcsa?

A kereszténység diadalában Bart D. Ehrman professzor részletes kutatómunkával tárja fel nekünk a kereszténység korai történelmét rendkívül olvasmányos és elgondolkodtató formában. A több New York Times-bestsellerrel büszkélkedő szerző számos karizmatikus főszereplőn keresztül mutatja be, hogyan vezetett a briliáns stratégia és az ellenállhatatlan üzenet a hívek fokozatos áttéréséhez. Ehrman érvelése ellentmond annak, amit eddig gondoltunk a világtörténelem legfontosabb kulturális paradigmaváltásáról – amely forradalmasította a képzőművészetet, a zenét, az irodalmat, a filozófiát, az etikát, a közgazdaságot és a jogot.

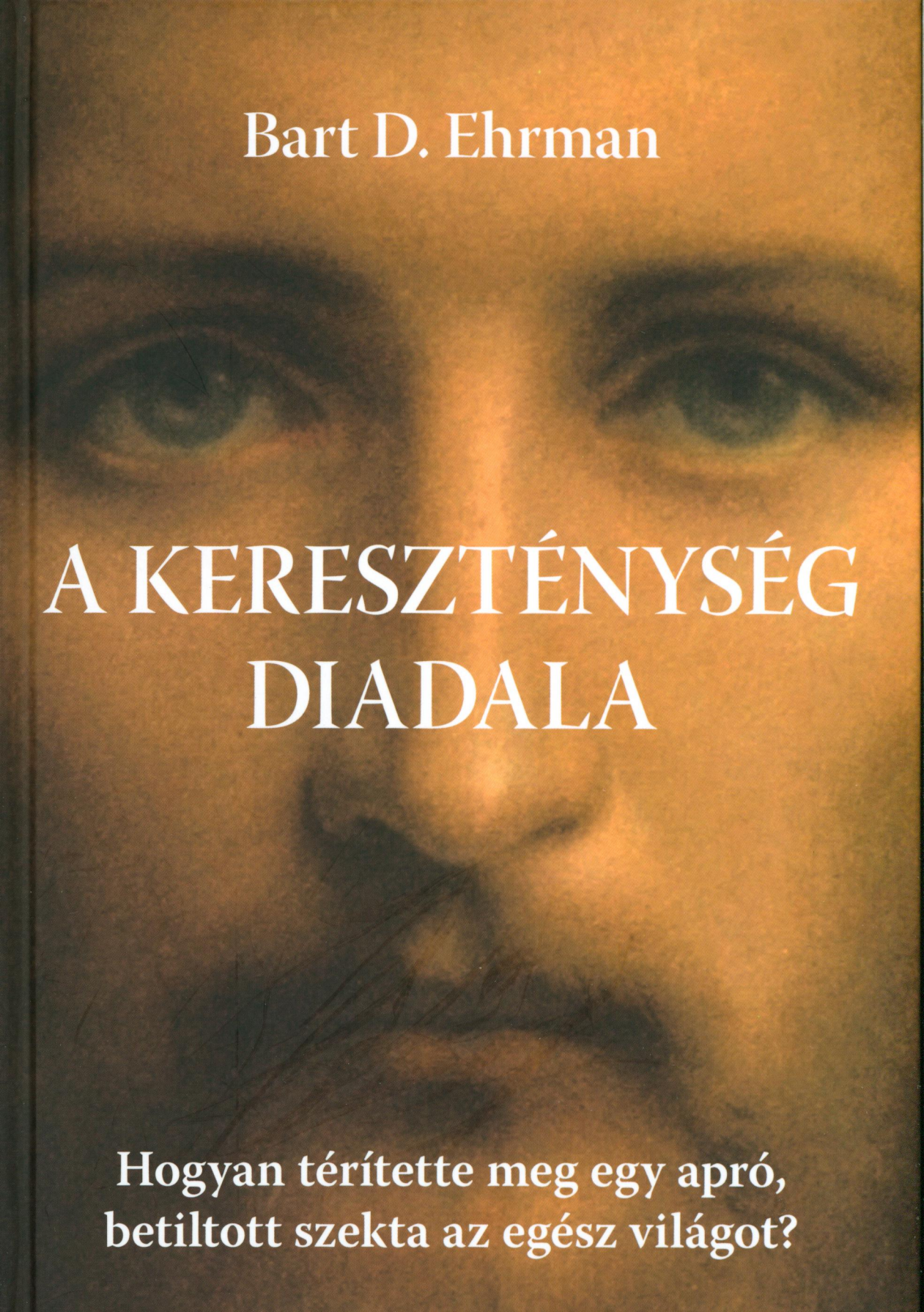

4995,- Ft

CSER KIADÓ

Bart D. Ehrman

A KERESZTÉNYSÉG DIADALA

Hogyan térítette meg egy apró,
betiltott szekta az egész világot?